12184079

BIO.T 7320-I

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
FACULTAT DE GEOGRAFIA I HISTÒRIA

Departament d'Història de l'Art

Els horts de tarongers. Arquitectura i paisatge

Tesi doctoral presentada per:
Adrià Besó Ros

Dirigida per:
Dra. Inmaculada Aguilar Civera

València, 2010

UMI Number: U607564

All rights reserved

INFORMATION TO ALL USERS
The quality of this reproduction is dependent upon the quality of the copy submitted.

In the unlikely event that the author did not send a complete manuscript
and there are missing pages, these will be noted. Also, if material had to be removed,
a note will indicate the deletion.

UMI U607564
Published by ProQuest LLC 2014. Copyright in the Dissertation held by the Author.
Microform Edition © ProQuest LLC.
All rights reserved. This work is protected against
unauthorized copying under Title 17, United States Code.

ProQuest LLC
789 East Eisenhower Parkway
P.O. Box 1346
Ann Arbor, MI 48106-1346

Als meus pares.
A mon pare, amb qui vaig passar moltes hores entre tarongers i em va ensenyar a estimar i comprendre les coses del camp.
A ma mare, pel temps que no li he pogut dedicar.

A Lina, Clara, Anna i Adrià, perquè vos estime.

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ 13

CAPÍTOL 1. ELEMENTS MATERIALS I HUMANS QUE CONFIGUREN EL PAISATGE 21

1. LA DIFUSIÓ AGRONÒMICA 27

1.1. Els àmbits de difusió 29
La Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València 30
La Societat Valenciana d'Agricultura 31
L'Ateneu Mercantil de València 31
Els casinos i societats locals 32

1.2. El paper de les exposicions 32

1.3. La difusió dels guanos i els adobs químics 35

1.4. L'impuls al crèdit agrícola 37

2. LES INFRAESTRUCTURES HIDRÀULIQUES 41

2.1. L'excavació dels pous 43
Els procediments de detecció de l'aigua: el treball dels saurins 43
L'excavació del pou 44
Fer aigua al pou 46
La mesura del aforament 47

2.2. L'elevació de les aigües subterrànies: les sènies de sang i la primera expansió del regadiu 47
Les sénies de fusta 47
Els primers avanços tècnics: les sènies de ferro colat 49

2.3. Les màquines elevadores d'aigua i l'expansió definitiva del regadiu 52
Els inicis en la mecanització dels regadius i el paper difusor de les exposicions 52
Els motors 58

Motors a vapor 59
Motors d'explosió 59
Motors de combustió interna 62
Motors elèctrics 62
Molins de vent 63
Malacats 64
Motors aplicats a sènies de ferro 64
Les bombes 64
Bombes de pistó 64
Bombes rotatòries 65
Bombes centrífugues 65

2.4. L'emmagatzematge de l'aigua i la seua distribució per al reg 66

2.5. Pervivència i convivència entre els diferents mitjans tècnics 70

3. LA FORMACIÓ DEL PARCEL·LARI 73

3.1. Els treballs de rompuda 74
El treball manual amb l'aixada 75
Arades i xarugues 75
Els sistemes d'arada per cable 76
El recurs als explosius 83

3.2. L'anivellament i la plegada de la pedra 83

3.3. La construcció de marges i tanques 85

3.4. Pervivència i convivència entre els diferents mitjans tècnics 86

4. LA CITRICULTURA 89

4.1. La literatura agronòmica i els tractats de citricultura 90
La literatura agronómica i els tractats de citricultura ornamental 91
Els tractadistes valencians de citricultura comercial 92
Francisco Bou Gascó 93
Bernardo Giner Aliño 94
Bernardo Aliño Marrades 97
Antonio Maylin 97
Rafael Font de Mora 98
Luis Simarro Redal 100

4.2. El cultiu del taronger 100

La formació del taronger en el planter 100
La plantació de la parcel·la 103
Els treballs de plantació de la parcel·la 104
La plantació dels tarongers 104
Els marcs de plantació 105
Les cures durant els primers anys 108

Tasques de cultiu 109
El treball de la terra 109
El reg 110
Els adobs 112
L'esporga 116
Operacions complementàries per a l'increment i la conservació de la collita 118
Plagues i malalties i els seus remeis 118
La recol·lecció 122
Les varietats cultivades 123

5. LES INFRAESTRUCTURES DE TRANSPORT 125

5.1. La xarxa de ferrocarrils 128
La línia Almansa-València-Tarragona 132
El ferrocarril Carcaixent-Dènia 133
El ferrocarril de València a Vilanova de Castelló 134
El ferrocrril d'Onda al Grau de Castelló i Grau de Borriana 135

5.2. La xarxa de carreteres 135
El pla estatal de carreteres de 1864 137
La xarxa de carreteres provincials 141
El pla de camins veïnals de València de 1903 142
El pla de camins veïnals de 1926 a la província de València 144

5.3. Els ports 145
El port de Castelló 146
El port de Borriana 148
El port de València 149
El port de Cullera 149
El port de Gandia 150
El port de Dènia 150

CAPÍTOL 2: L' HORT DE TARONGERS. DEFINICIÓ I CARACTERITZACIÓ 153

1. DE L'HORT-JARDÍ A L'HORT DE TARONGERS. GÈNESI I EVOLUCIÓ DEL CONCEPTE 157

2. ELEMENTS QUE CARACTERITZEN L'HORT DE TARONGERS 173

2.1. Les espècies vegetals 173
El taronger 174
Les palmeres 177
El xiprer 179
Altres espècies 180

2.2. La tanca perimetral 184

2.3. El camí d'accés i els passejos 186

2.4. L'aigua 187
L'alberca 189
El llavador 189
L'aigua que corre 190
Fonts i sortidors 190
Les influències romàntiques: el llac artificial i la gruta 191

2.5. L'ombra 192

2.6. Els animals: aviaris i colomers 194

3. LA CASA D'HORT 197

3.1. El tipus bàsic tradicional (A-1) 203

3.2. Variacions del tipus bàsic tradicional (A-2) 212
Cases d'hort de dues plantes (A-2.1) 214
Casa d'hort de dues plantes amb creixement lateral del cos principal (A-2.1.1) 216
Casa d'hort de dues plates amb crugia perpendicular al cos principal (A-2.1.2) 219
Cases d'hort de tres plantes (A-2.2) 221
Casa d'hort de tres plantes amb creixement lateral del cos principal (A-2.2.1) 221

Casa d'hort de tres plates amb crugia perpendicular al cos principal (A-2.2.2) 221
Casa d'hort burgesa (A-2.3) 225
Casa d'hort burgesa de dues plantes (A-2.3.1) 229
Casa d'hort burgesa de tres plantes (A-2.3.2) 229
Casa d'hort burgesa amb coberta a quatre vessants (A-2.3.3) 229

3.3. Cases d'hortet (B) 232
Casa d'hortet d'una crugia (B-1) 232
Casa d'hortet de dues crugies (B-2) 236
Casa d'hortet de dues crugies de pati sencer (B-2.1) 236
Casa d'hortet de dues crugies de mig pati (B.2.2) 236
Agrupacions de cases (B-3) 239
Casetes burgeses ((B-4) 239

3.4. Viles burgeses (C) 241

3.5. Tipologies preexistents que s'integren en el paisatge (D) 244
Casa d'hort amb cambra sedera desenvolupada (D-1) 245
Casa d'hort senyorial (D-2) 245
Casa de secà (D-3) 248
Mas (D-4) 249

CAPÍTOL 3: ELS PAISATGES DELS HORTS 253

1. LA RIBERA 261

1.1. Elements naturals i humans que conformen el paisatge 261

1.2. Evolució històrica del paisatge 263

1.3. Caracterització del paisatge dels horts de tarongers 267

2. L'HORTA SUD 277

2.1. Elements naturals i humans que conformen el paisatge 277

2.2. Evolució històrica del paisatge 278

2.3. Caracterització del paisatge dels horts de tarongers 281

3. L'HORTA NORD 287

3.1. Elements naturals i humans que conformen el paisatge 287
3.2. Evolució històrica del paisatge 288
3.3. Caracterització del paisatge dels horts de tarongers 291

4. El Camp de Morvedre 297
4.1. Elements naturals i humans que conformen el paisatge 297
4.2. Evolució històrica del paisatge 298
4.3. Caracterització del paisatge dels horts de tarongers 304

5. Els valors del paisatge 313
5.1. Valors estètics 313
5.2. Valors productius 316
5.3. Valors històrics 320
5.4. Valors socials 322
5.5. Valors identitaris 324
5.6. Valors ecològics i ambientals 325

CAPÍTOL 4: LA VISIÓ CULTURAL DEL PAISATGE 327

1. El paisatge en la literatura 331

1.1. El concepte d'hort 331
1.2. La sensualitat d'un paisatge canviant 333
El horts a la primavera 333
El paisatge a l'hivern 334
1.3. La Ribera: el paisatge dels horts per excel·lència 336
1.4. La literatura de viatges 338
Teodor Llorente 339
Elias Tormo 341
Joan Fuster 342
Lluis Guarner 343

2. EL PAISATGE VIST PER LA PINTURA 347
2.1. El concepte d'hort 349
2.2. Joaquín Sorolla Bastida 354
2.3. Julio Peris Brell 357
2.4. Teodoro Andreu Sentamans 358
2.5. Josep Mongrell Torrent 360
2.6. Altres autors 367

3. EL PAISATGE VIST PER LA FOTOGRAFIA 371
3.1. El concepte d'hort 372
3.2. Les targetes postals 380
3.3. La fotografia per a ús privat 395
3.4. La fotografia impresa 402

4. LA IL·LUSTRACIÓ GRÀFICA 415

5. LA DECORACIÓ ARQUITECTÒNICA 421

CONCLUSIONS 429

BIBLIOGRAFIA 437

INTRODUCCIÓ

Històricament l'espai agrari valencià s'ha caracteritzat per la presència de tres grans àmbits. Les hortes, que es dedicaven a cultius estacionals, es despleguen a les planes litorals situades junt a les desembocadures dels rius gràcies a l'aprofitament del seu cabal que es captat mitjançant un sistema d'assuts i distribuït per una xarxa de sèquies. Entre les hortes i el cordó litoral hi ha nombrosos espais de marjal on es cultivava l'arròs. I a les terres més altes hi ha els secans on predominava la característica trilogia d'oliveres, vinya i garroferes per davall dels 400 m. El procés d'intensificació agrària experimentat al llarg del segle XVIII va possibilitar una expansió i consolidació de les àrees regadiu de peu, tot aprofitant el cabal i ampliant els seus límits sempre que la topografia ho permetia. Però a mitjans del segle XIX les possibilitats de creixement de la superfície regada en les hortes històriques va arribar al seu límit.

Durant el segle XVIII els regadius valencians s'havien mostrat especialment dinàmics i oberts a una producció especialitzada dirigida al mercat, que a l'Horta, la Ribera i la Safor es recolza bàsicament en el cultiu de la morera per a l'obtenció de seda, mentre que la Plana es va centrar en el cànem. Aquesta situació contrasta dins un context general caracteritzat per una agricultura de subsistència basada en el cultiu de cereals i productes de primera necessitat destinats a l'autoconsum o a la comercialització dins un mercat d'àmbit local. Aquest procés d'especialització va fer que a Carcaixent, Alzira i alguns pobles limítrofs, on les possibilitats de creixement dels seus regadius de peu havien arribat als seus límits, començara un procés de transformació de les terres de secà en regadiu mitjançant l'excavació de pous i la instal·lació de sènies. Aquesta familiarització amb una agricultura especialitzada orientada al mercat, sense cap dubte a jugar a favor en la ràpida difusió del cultiu del taronger en el moment que es reuniren les condicions necessàries.

El taronger ha estat conegut a les terres valencianes com a arbre de jardí, del qual des de l'edat mitjana hi ha referències documentals que ens parlen d'un aprofitament dels seus fruits per a l'autoconsum o per a la comercialització a petita escala. En la tradició cultural valenciana els conceptes d'hort i jardí han estat íntimament relacionats. Dins el seu perímetre rodejat per una tanca es barrejaven espècies ornamentals i fruiters, que eren apreciats pels seus fruits i per la seua bellesa. A finals del segle XVIII mossén Cavanilles ens dóna notícia de la recent plantació a Carcaixent del primer hort de tarongers per part del rector Monzó i dels importants beneficis econòmics obtinguts en la comercialització del seu producte. Aquesta experiència pionera, que cal entendre en el context de la il·lustració i en la seua relació amb les idees fisiocràtiques, va assentar les bases d'un nou concepte d'hort. El taronger passaria en poc de temps d'ocupar un quadro o algunes fileres, en convivència amb altres arbres de jardí, a monopolitzar tot l'hort amb criteris de rendibilitat econòmica. Tot i l'eufòria amb que relata Cavanilles aquest fet, l'expansió a gran escala com a cultiu comercial no va ser possible fins la segona meitat del segle XIX quan es van poder conjugaruna sèrie de factors, com ara la crisi dels antics cultius comercials en que s'havien especialitzat les àrees de regadiu (la morera i el cànem), la millora en els transports que facilitaren una comercialització a gran escala, la introducció de les sènies de ferro colat, que van permetre l'extensió del

cultiu tot començant per les vores dels regadius històrics a la Ribera (Alzira, Carcaixent, La Pobla Llarga, Corbera, Polinyà) o per la mateixa horta a la Plana (Vila-real, Borriana, Almassora). Però l'embranzida definitiva vindria a partir de 1880 quan es comercialitzen a gran escala les bombes mogudes per motors a vapor que permeteren elevar les aigües de major profunditat i per tant superar les limitacions que oferien les sènies de sang. Des d'aquells dos nuclis originaris comença una expansió generalitzada del cultiu que donarà com a fruit el sorgiment d'un nou paisatge que s'estén per tota la franja litoral del golf de València des de la Plana fins la Safor. En a penes cinquanta anys aquell mosaic inicial format per l'alternança de parcel·les de garroferes, oliveres, vinya i cereal, cultius predominants en el secà, ha donat pas a un bosc de tarongers caracteritzat per la seua uniformitat i monocromia.

No hi ha dubte que el resultat d'aquest procés és la formació d'un paisatge industrial. El seu desenvolupament a partir de les infraestructures, de la tecnologia, dels coneixements i de les formes de gestió pròpies de la societat industrial i de l'economia capitalista, l'estreta relació mútua entre camp i ciutat... són alguns dels trets característics que nomena Mioni (1996) que es veuen clarament reflectits en el paisatge dels horts de tarongers. A més d'aquestes influències en la seua configuració juga un paper fonamental el solatge de la tradició agronòmica preindustrial relacionada amb alguns cultius de clara vocació comercial com la morera o el cànem, que a més d'afavorir la ràpida adopció de moltes novetats, va ralentir la utilització de determinada tecnologia industrial en aquells àmbits on la intensificació d'una ma d'obra de baix cost podia suplir-la. Aquest debat historiogràfic plantejat per Garrabou (1985) entre tradició i modernitat en el camp valencià ens permet entendre l'abast real d'aquesta gran obra transformadora del paisatge que es materialitza en a penes cinquanta anys. Llevat de la tecnologia per a l'elevació d'aigua, on no hi ha dubte entre els investigadors que el camp valencià va jugar un paper capdavanter, els treballs de rompuda i anivellació per a traure l'hort es basaren en el treball animal i humà amb procediments propis de la societat preindustrial, la magnitud dels quals resulta difícil entendre des de la nostra mentalitat mecanicista pròpia del moment en que vivim. La pervivència de la intensificació del treball en els nostres horts contrasta amb la primerenca mecanització que va caracteritzar les primeres explotacions tarongeres dels Estats Units. Aquestes comparacions ens serveixen per entendre i valorar justament el paisatge resultant com una autèntica epopeia, tot atenent la gran concentració de capitals, treball, tecnologia i inputs com mai s'havia donat i en tan curt període de temps.

La gran importància econòmica i social que ha tingut aquest cultiu de cap manera guarda relació amb la poca atenció que ha rebut per part dels investigadors fins a dates prou recents. De la historia del seu cultiu no s'havia escrit a penes res fins l'any 1984 quan es va publicar l'obra de l'historiador Vicent Abad *Historia de la Naranja (1781-1939)* a la qual va seguir en 1988 un segon volum que abastava des del 1940 fins 1962. A ran d'aquests treballs va sorgir una línia historiogràfica d'investigació i difusió que va donar lloc a nombrosos treballs que van prendre com a fil conductor la taronja, a algunes exposicions temporals (La fruita daurada: 750 anys amb taronges, València, 1989; la fruta dorada: la industria española del cítrico 1781-1995, València, 1996) i fins i tot a la creació del Museu de la Taronja a Borriana el 1995, del qual es director el Dr. Vicent Abad. A nivell local no hem d'oblidar el treball de Francesc Torres (1987) sobre Carcaixent, que resulta fonamental per a entendre els inicis del cultiu en la comarca de la Ribera. També hi ha una línia d'investigació encetada per Salvador Calatayud Giner, professor del Departament d'Història Econòmica de la Universitat de València sobre la

introducció i expansió dels cítrics en la comarca de la Ribera des del punt de vista econòmic. Tota aquesta informació històrica ha estat fonamental a l'hora de la realització del present estudi, ja que ens ha servit per a contextualitzar i explicar les dades obtingudes en el treball de camp.

Però, tot i les aportacions que hem citat en relació als aspectes històrics del cultiu, resulta cridaner com el paisatge on es desenvolupa no ha estat objecte d'atenció per part dels estudiosos, tot considerant el seu abast geogràfic, i fins i tot la seua imatge, que ha estat considerada a nivell regional i s'ha projectat a l'estranger com un dels símbols de la identitat valenciana. Aquesta mancança contrasta amb l'atenció que ha rebut a altres països productors on el cultiu ha tingut un menor abast geogràfic, com ara Itàlia, que té oberta una dinàmica línia d'investigació a l'Escola d'Arquitectura del Institut Politècnic de Milà, encapçalada pels professors Maurizio Boriani i Alberta Cazzani. Per tant, amb el present treball, pretenem cobrir aquesta important llacuna que existeix dins l'estudi dels paisatges valencians. Com a punt de partida ens han servit les breus referències de Courtot (1992), que tracten d'aproximar-se al concepte d'hort en el context d'una investigació molt més àmplia, o de Doménech (1991) i de Torres (1987), qui en els seus respectius treballs dediquen algunes pàgines al tema de l'hort de tarongers. El nostre treball publicat sota el títol *Els horts de tarongers de Picanya. Arquitectura i paisatge* (1999), que aprofundeix en la realitat local d'un conjunt d'horts burgesos construïts entre 1880 i 1930, venia a confirmar les definicions de l'hort de tarongers aportades pels esmentats autors que se centren en la imatge de l'hort burgés. Però el desenvolupament del treball de camp ens ha permès endinsar-nos en una realitat més amplia i variada del concepte, que resumim en les conclusions finals.

L'objectiu ha estat obtindre una visió global del paisatge dels horts de tarongers que s'estén sobre les comarques del golf de València en el període compres entre 1781 i 1936. Per això ha estat fonamental partir d'un coneixement directe de la realitat territorial en tota la seua extensió. Sobre la base d'un ampli i exhaustiu inventari d'horts hem pogut abstraure les característiques principals i aproximar-nos al concepte d'hort, que està en estreta relació amb la forma en que els cercles culturals contemporanis a la seua formació el van percebre i el van difondre a través dels escrits, fotografies, pintures, il·lustracions gràfiques, tot servint de retroalimentació que consolidava aquesta idea de hort.

Entre les zones productores de cítrics existents a la Península Ibèrica que s'estenen per tota la franja costanera des de Barcelona fins Lisboa, es troba la del golf de València, els límits de la qual se situen en la Plana pel nord i en la Safor pel sud. Dins aquesta regió citrícola hem reduït l'àmbit del nostre estudi a les comarques situades dins la província de València. Aquesta delimitació no es basa en criteris administratius, tal i com sembla a primera vista, sinó que guarda relació amb les dues formes de propagació del tarongerar que es produeixen des de la segona meitat del segle XIX a partir dels dos focus principals: Alzira i Carcaixent a la comarca de la Ribera, i el triangle Almassora-Borriana-Vilarreal a la Plana de Castelló. A la Ribera el cultiu s'estén sobre terres de secà limítrofs amb els regadius històrics que són transformades mitjançant l'aprofitament de les aigües subterrànies. Aquest procés, que requeria de quantioses inversions, va ser encapçalat per la burgesia i els terratinents acomodats, mentre que el petit propietari es va sumar de forma generalitzada ja entrat el segle XX gràcies a l'articulació d'unes condicions favorables. A la Plana de Castelló, tal i com ha explicat Samuel Garrido (2000), tot i que hi van haver horts plantats per la burgesia, va ser la iniciativa del petit propietari qui donar la gran empenta sobre les terres dels regadius històrics, tot substituint el cànem que havia

entrat en crisi com a cultiu comercial. Es tractava de substituir les collites anuals per una plantació arbòria, tot aprofitant les infraestructures hidràuliques ja existents, per la qual cosa s'estalviaven les fortes inversions que suposava traure l'hort amb la rompuda i anivellació de la parcel·la, perforació del pou, instal·lació de la sènia o motor i construcció de la bassa i canalitzacions per al reg. Únicament amb el pas del segle XIX al XX, una vegada ocupada tota l'horta pel taronger, va començar el procés de transformació dels secans amb l'excavació de pous a través de la constitució de societats de regants.

El taronger es va propagar en tota la província de València seguint el model de la Ribera, ja que les hortes històriques no es van veure ocupades de forma generalitzada fins els anys cinquanta i seixanta del segle XX. Cap al sud el taronger s'extendria ja a les primeries del segle XX per alguns pobles de la Marina, tot tenint el cultiu un caràcter residual fins que a la dècada dels anys cinquanta del segle XX no va començar a substituir la vinya de forma massiva en ser transformades les terres de secà. Al nord, al Camp de Movedre, als pobles de la Vall de Segó, limítrofs amb la província de Castelló, tenim constància que ja a la dècada dels anys trenta del segle XX es trobava tota l'horta ocupada pel taronger. Allí les primeres perforacions de pous i l'expansió del taronger pel secà va començar a partir de la dècada dels anys 1940. Per tant trobem en aquesta comarca el punt de transició d'ambdós models i ens pot servir perfectament com a límit pel nord. A l'est els límits estan formats pels regadius històrics i per les marjals, mentre que per l'oest la principal limitació per a l'expansió citrícola va ser l'altura en relació a les dificultats topogràfiques i als riscos climàtics pel perill de gelades. Aquests darrers límits es trencarien a partir dels anys seixanta del segle XX tot coincidint amb una nova embranzida.

Vistos els límits geogràfics, anem a justificar l'abast cronològic. Els historiadors coincideixen en fixar en 1781 l'origen del primer hort de tarongers plantat a Carcaixent pel rector Monzó. Tot i l'entusiasme que mostra Cavanilles respecte la rendibilitat i els avantatges del cultiu, aquest a penes no es va estendre per una sèrie de causes, com ara la mancança de demanda del mercat interior, l'articulació d'unes xarxes de transport adequades que facilitaren l'exportació cap als mercats europeus d'un fruit d'unes excel·lents qualitats o la falta de mitjans tècnics que permeteren salvar les limitacions de les sènies per a l'elevació de les aigües. Aquests límits van començar a trencar-se a partir de 1850 fonamentalment per la confluència de dos factors. Un extern -la demanda de fruita fresca per part dels països europeus industrialitzats- i altre intern -la crisi dels cultius comercials tradicionals implantats a les hortes valencianes, com ara la seda i el cànem-. La generalització dels vaixells a vapor, la implantació de la xarxa ferroviària, l'ampliació i millora de la xarxa de carreteres i a partir de 1880, la introducció de la màquina a vapor per a l'elevació de les aigües subterrànies són algunes de les aportacions més importants que permeteren respondre adequadament als estímuls d'una demanda externa cada vegada més important. Totes aquestes circumstàncies van fer el tarongerar començara una ràpida expansió des dels seus nuclis d'origen a la Plana i a la Ribera que, amb alguns alts i baixos provocats per coiuntures internacionals com la crisi agrícola de 1880, la I Guerra Mundial o la crisi dels anys trenta, va finalitzar en 1936. En la zona que ens ocupa, els horts burgesos van actuar com a punta de llança de les primeres transformacions, a les quals s'afegirà el petit propietari una vegada passat el canvi de segle. La Guerra Civil, la II Guerra Mundial, i el període d'aïllament internacional i d'autarquia van provocar una greu regressió que va dur a arrancar molts tarongerars per a plantar cultius de subsistència. Per això fins 1960 no va començar a consolidar-se un nou repunt que obriria una tercera etapa on la disponibilitat de nous mitjans tècnics va possibilitar la transformació de les terres menys favorables i amb un

major desnivell, on el concepte d'hort consolidat durant la segona etapa ja no troba continuïtat. Per tant hem triat com a límit la data de 1936 per fer-la coincidir amb un esdeveniment històric que va marcar un punt d'inflexió en molts àmbits de la vida socioeconòmica i política.

La realització d'aquest treball es recolza sobre dos tipus de fonts: les dades obtingudes a partir del treball de camp i les procedents de documents bibliogràfics, gràfics i literaris.

El treball de camp va partir de la hipòtesi recolzada en el concepte d'hort burgés, conformat per una parcel·la d'una extensió superior a dues hectàrees plantada de tarongers, sobre la qual es trobem la casa, la bassa per al reg i el pou, que apareix en aquelles terres limítrofs als regadius històrics situades entre la Safor i el Camp de Morvedre. El primer pas va consistir en realitzar una recerca prèvia per municipis servint-nos del Sistema d'Informació de Parcel·les Agrícoles (Sigpac) del Ministeri de Medi Ambient i Medi Rural i Marí. Els horts identificats els hem situat sobre una base cartogràfica a escala 1:25.000 que ens ha servit com a guia per als recorreguts sobre el terreny, on una vegada localitzats, sempre que ens ha estat possible l'accés al seu interior, hem analitzat els diferents elements que els composen, com ara la casa, la basa, els jardins, les espècies botàniques, les tanques, etc, i hem pres fotografies de tots els detalls. D'altres vegades, quan han estat inaccessibles en estar rodejats per un clos tancat a pany i clau, hem pogut fotografiar la casa i els elements paisatgístics visibles des de fora. Per això en aquests casos les dades obtingues sempre són més imprecises. El treball previ amb el Sigpac l'hem plantejat com una primera aproximació que cal verificar amb les dades reals obtingues sobre el terreny. Algunes vegades hem pogut comprovar com es tractava d'algun xalet de recent construcció que adoptava l'estructura compositiva de l'hort o d'altres hem pogut localitzar algun hort que per tindre la seua parcel·la molt fragmentada no l'havíem detectat sobre la fotografia aèria. Hem realitzat el treball per termes municipals. Hem parat atenció a tots els horts que hem pogut localitzar, encara que l'interés patrimonial haja estat mínim, i fins i tot hem inventariat aquells horts que, tot i no tindre casa perquè no la han tinguda mai o perquè la han perduda, contenen un cert valor paisatgístic per l'articulació de la parcel·la o pels camins de palmeres que adornen els seus entradors. Al mateix temps hem aprofitat el contacte directe amb el paisatge per a captar panoràmiques des dels punts d'observació favorables i d'altres fotografies de detalls rellevants. La informació gràfica corresponent a un hort ha estat col·locada en una carpeta anomenada amb el número cadastral de municipi i un número corrent per a l'hort. Aquesta referència és correspon amb el número de fitxa d'inventari. En total hem reunit un fons format per més de quinze mil fotografies digitals en format JPEG amb una resolució de 2592 x 1944 píxels i per més de 70 panoràmiques. En cada carpeta hem afegit també la informació gràfica proporcionada pel Sigpac en fitxer PDF on es mostra la imatge de la parcel·la, la qual hem extret i convertit en fitxer d'imatge JPEG per a col·locar-la en la fitxa d'inventari de cada hort. En el treball als termes de Carcaixent i la Pobla Llarga hem hagut d'invertir el procediment. En aquelles partides on es va introduir el cultiu de forma primerenca, les parcel·les que donaren origen a un hort es troben molt fragmentades com a conseqüència de les successives transmissions. Per això en la imatge oferida per la fotografia aèria resulta molt difícil distingir-lo d'una moderna caseta d'estiueig amb la seua piscina i els seus arbres. Així que ha estat més fàcil començar per localitzar els horts sobre el terreny i després, amb les dades facilitades per la fotografia aèria, esbrinar les possibles pervivències en el parcel·lari actual de la trama que va tindre en origen.

Una vegada organitzada tota la informació procedent del treball de camp s'ha presentat en el treball definitiu amb els següents formats que es mostren a l'apèndix:

FITXES D'INVENTARI D'HORTS: Ens mostra una fitxa per a cada hort maquetada en un full DIN A-4, seguint una mateixa estructura. Van encapçalades per unes referències bàsiques d'identificació, localització i accés i tipologia arquitectònica de la casa, seguit de la imatge gràfica de la parcel·la amb els seu límits obtinguda del Sigpac. La descripció del conjunt para atenció al conjunt paisatgístic, tot descrivint la parcel·la i l'organització dels seus elements, a l'arquitectura de la casa i a les instal·lacions hidràuliques. Tota aquesta descripció va acompanyada d'una selecció de les imatges més representatives que hem pres de cada hort. Cas de tractar-se d'horts als que no hem pogut tindre accés perquè es trobaven tancats, podem observar com el nombre d'imatges és prou limitat, tot mancant de vistes de detall, ja que ens hem obligat a prendre les fotos des de fora servint-nos d'un teleobjectiu.

MAPES DE LOCALITZACIÓ DELS HORTS: Sobre un mapa comarcal a escala 1:50.000 s'han ressaltat els límits del regadiu històric, a partir del qual comencen a bastir-se els primers horts de tarongers i s'han assenyalat cadascuna de les cases d'hort amb un punt. Així es pot apreciar de manera gràfica quin és l'abast del paisatge dels horts en relació amb les hortes històriques a partir de les quals va començar el seu desenvolupament.

MAPES DE SITUACIÓ DELS HORTS: En diferents fulls de detall es relaciona cada hort amb una etiqueta amb el número de la fitxa d'inventari, que servirà per a localitzar l'hort dins el territori.

MAPES DE LOCALITZACIÓ DE VISTES PANORÀMIQUES: Sobre una base ortofotogràfica s'assenyalen els punts des d'on han estat captades les diferents vistes panoràmiques i l'angle que abasten, les quals s'identifiquen amb un número corrent i es mostren en un full annex.

Tot atenent que no existeix cap estudi sobre el paisatge dels horts de tarongers, la recerca bibliogràfica s'ha centrat en la localització de treballs i articles publicats sobre els diferents aspectes que hem abordat. Hem recorregut tant a fonts històriques contemporànies a la creació del paisatge dels horts com d'estudis realitzats recentment. Entre les primeres volem destacar la literatura agronòmica sobre el taronger, les obres d'estudiosos i erudits contemporanis que ens aporten valoracions interessants sobre el paisatge, i les obres literàries d'escriptors que hi trobaren la seua font d'inspiració. La bibliografia recent que hem consultat s'ha centrat fonamentalment en les produccions realitzades des de la geografia, i la història econòmica, de l'art, de l'arquitectura, que són algunes de les disciplines que intervenen en la valoració del paisatge. Les seues aportacions ens han servit per corroborar o explicar moltes de les impressions recollides en el treball de camp mitjançant l'observació directa del paisatge o de la informació oral.

Tal vegada el plantejament d'aquest treball acadèmic ha estat massa ambiciós pel que fa al marc geogràfic triat, la qual cosa ens ha reportat una sèrie d'avantatges i inconvenients. Començant pels avantatges hem de indicar que l'ampli abast territorial ens ha permès obtindre una visió de conjunt gràcies a un exhaustiu treball de camp que ultrapassa les visions parcials del concepte d'hort que s'havien plantejat fins ara per alguns autors que havien tractat d'aproximar-se en base a les referències concretes d'una localitat o centrant-se en una tipologia concreta. D'altra banda aquest abast ens ha

impedit aprofundir en molts aspectes de detall que han quedat fora d'aquest estudi o que s'han tractat de manera superficial, els quals, sense cap dubte, hauran de ser motiu de posteriors treballs. Per això pensem que la principal aportació d'aquesta tesi és poder encetar una línia d'investigació sobre el paisatge dels horts partint una visió general del mateix recolzada sobre la base d'un exhaustiu treball bibliogràfic i de camp. A partir d'allí futurs estudis de detall sobre àrees més reduïdes o sobre aspectes concrets aniran completant o matisant les nostres conclusions, o fins i tot rebatent alguns dels seus aspectes. Per tant lluny d'esgotar el tema plantegem la nostra tesi com un treball obert a posteriors aportacions o correccions, com resulta completament normal dins el procés de construcció del coneixement. Volem indicar que el nostre objectiu ha estat realitzar un estudi històric del paisatge que explique la seua formació i valors, sense pretendre en cap moment plantejar-lo com un instrument de gestió.

Hem estructurat el contingut en quatre capítols i dos apèndix. Al primer capítol plantegem una anàlisi dels diferents elements sociològics, culturals i tècnics que han contribuït al sorgiment i materialització del paisatge dels horts. En primer lloc cal destacar el paper de les elits que van encapçalar aquest procés, tot atenent la seua posició econòmica privilegiada i la facilitat d'accés a la informació i a les novetats, que van afavorir les inversions. També analitzem les millores tècniques experimentades per a l'elevació de les aigües subterrànies fins l'adopció de la màquina a vapor, els mitjans tècnics emprats en la transformació i anivellació de les parcel·les per a la posada en cultiu, la codificació d'un corpus de coneixements en citricultura que per diversos mitjans es difondran des del gran propietari fins el petit llaurador. I en un treball d'aquestes característiques no podíem deixar de banda les infraestructures de transport, ja que a més d'afavorir indirectament l'expansió del taronger en facilitar la col·locació dels seus fruits en els mercats internacionals, els seus traçats principals van definir les línies mestres per on es va desplegar el paisatge dels horts.

En el segon capítol tractem de definir el concepte d'hort, que parteix de la tradició valenciana de l'hort jardí on es fusionen la bellesa amb la rendibilitat econòmica, on el taronger, com a arbre on es reuneixen ambdues característiques, assoleix el protagonisme. L'hort de tarongers està format per una extensió de varies hectàrees de terra que ocupa una superfície ortogonal plantada de tarongers, delimitada per una tanca. Els elements principals –la casa i la bassa– se situen en el centre de la parcel·la, que serveix com a punt de partida per a dissenyar la distribució interior de l'espai formada per dos eixos en forma de creu. Tot el conjunt es rodeja d'un jardí més o menys desenvolupat. Analitzem els diferents elements que conformen l'hort, com ara les espècies vegetals, la tanca, els elements arquitectònics del jardí, les construccions hidràuliques, etc, i dediquem una especial atenció al tema de la casa on realitzem una classificació de les principals tipologies que s'assenta sobre la base d'un ampli inventari. En els seus orígens l'hort de tarongers parteix del model de la casa de poble, que anirà evolucionant des de la segona meitat del segle XIX i les primeres dècades del XX amb les influències de l'arquitectura urbana burgesa, plantejant fins i tot noves aportacions tipològiques com les vil·les o xalets. En els nuclis originaris del taronger a la comarca de la Ribera hem trobat unes arquitectures molt senzilles relacionades amb horts de petites dimensions o amb les primeres formes d'explotació indirecta en base a contractes de mitgeria. Per últim l'expansió del taronger sobre els antics horts de moreres de la Ribera o sobre els secans valencians integra dins l'hort tipologies preexistents relacionades amb cultius anteriors com ara el mas o la casa amb cambra sedera.

En el tercer capítol analitzem la formació del paisatge prenent la comarca com a àmbit territorial. En un primer moment els horts naixen a les vores dels regadius històrics d'Alzira, Carcaixent, la Pobla Llarga, Corbera i Polinyà, com a illots dins un territori de secà o de regadiu de pou dedicat a la morera. A partir de 1850 el cultiu va guanyant en extensió, però el seu desenvolupament se centra exclusivament en aquella zona. Però ja a partir de 1870-1880 apareixen les primeres plantacions importants a la Safor, l'Horta Nord, l'Horta Sud i un poc més tard al Camp de Morvedre, que des de les partides amb unes condicions més favorables per al cultiu s'aniran estenent en forma de taca d'oli per tal de configurar el mantell continu que cobreix de verd la franja del litoral valencià. I l'últim punt el dediquem a examinar els diferents valors del paisatge, que ultrapassen la seua expressió material i visible, i que resulten fonamentals per a la seua completar comprensió.

En el darrer capítol analitzem la visió cultural del paisatge, la qual ens serveix com a colofó d'aquest treball. Un paisatge de recent formació que ven prompte va estar objecte d'atenció i d'inspiració de les principals manifestacions culturals, com ara la literatura, la pintura, la fotografia o les arts gràfiques. Cadascuna d'elles assimila el concepte ideal d'hort que hem analitzat en capítol segon i els paisatges que hem recorregut en el tercer capítol, centrant-se sobretot en els pobles que conformen el cor de la Ribera on coincideixen en situar el paisatge dels horts per excel·lència.

I no volia acabar aquesta introducció sense fer una sèrie d'agraïments ben merescuts. En primer lloc la direcció de la tesi per part de la Dra. Inmaculada Aguilar, on les seues observacions i puntualitzacions han estat fonamentals per a donar-li la forma definitiva. Mitjançant els nombrosos projectes que hem compartit m'ha sabut transmetre els seus coneixements i la seua sensibilitat pel patrimoni i pel paisatge industrial, els quals, sense cap dubte, han contribuït a enriquir el resultat del treball. També agrair el recolzament del Dr. Joan Mateu, qui des de la relació personal d'amistat em va animar a triar aquest tema per a la realització de la tesi. El seu ajut i consells han estat constants, sobretot pel que respecta a la seua vessant geogràfica. La col·laboració que moltes persones m'han oferit durant la realització del treball ha estat fonamental. Vull fer constar el meu agraïment cap a Mari Creu Trujillo, Arxivera Municipal de Carcaixent, a Aurelià Lairón i Salvador Vercher, Arxiver i Tècnic de l'Arxiu Muncipal d'Alzira, i a Agustí Ferrer, director del Museu Muncipal d'Alzira, els quals m'han facilitat els documents, les informacions o els contactes que he anat sol·licitant-los al llarg del desenvolupament del treball. L'ajud i les aportacions de l'arquitecte Vicent Garcia Martínez han estat fonamentals a l'hora d'enfocar molts plantejaments d'aquests treballs referents a l'àmbit de l'arquitectura. Agraisc també a Arcadi España, llaurador de Carcaixent, les valuoses aportacions, així com a Francesc Riera, membre de l'Associació Gaspar Dies d'Alzira, la documentació gràfica i els testimonis que ha posat a la meua disposició. A Pilar Rosaleny i a Consuelo Galbis la seua ajuda. No vull oblidar-me dels propietaris i estatgers dels horts que he anat visitant, on llevat de contades excepcions, sempre m'han ates correctament i m'han facilitat qualsevol informació que he necessitat. I agrair la meua família la paciència que han tingut i els ànims que m'han donat en els moments de defalliment que són freqüents sobretot a l'inici d'una llarga cursa que amb aquest treball ha arribat a la fi.

Alaquàs, setembre de 2009

Capítol 1

ELEMENTS MATERIALS I HUMANS QUE CONFIGUREN EL PAISATGE

> Si el millor aliat de qui ama el bell paisatge és senzillament el temps, el factor al qual hem d'apuntar per a recomposar-lo en una nova dimensió estètica, quant de temps ha de passar perquè una imatge nova o lletja arribe a ser vella i bonica?
>
> A. Mioni, 1996, 67

El paisatge, en la seua concepció actual, està format per una sèrie d'elements objectius i d'altres subjectius que estan en relació amb la percepció que l'esser humà fa dels primers. Els paisatges agraris es caracteritzen per estar fortament antropitzats respecte a d'altres paisatges naturals on la presència de l'empremta de les persones és prou escassa. Carme Gracia explica que la percepció estètica del paisatge agrari va més enllà dels aspectes merament formals, la qual cosa distingeix la forma de contemplar la imatge d'un paisatge transmesa a través de la pintura, fotografia o qualsevol altra manifestació artística, de la visió d'un paisatge agrari real. La contemplació estètica d'un paisatge agrari no serà completa si no hi ha una participació activa del subjecte que el contempla fonamentada en el coneixement i comprensió de tots aquells elements i factors que el poden explicar, tant tangibles com intangibles, ja que quan més ampli siga aquest coneixement, més profunda serà la seua apreciació, per la qual cosa el paisatge serà més valorat quan més informació tingam. D'aquesta manera propugna una metodologia d'anàlisi del paisatge agrari on "la correcta apreciació d'un paisatge agrari requeriria el coneixement del lloc en concret. Això implica una identificació d'objectes: arquitectura rural, espècies botàniques, obres d'enginyeria hidràulica etc. centrant el focus en forces històriques, econòmiques culturals i científiques que determinen el seu ordre i el fan intel·ligible i per tant apreciable. Seria rellevant, per exemple, conèixer la classificació científica de les espècies cultivades, els seus orígens i estratègies d'aclimatació, la història de la seua producció, els enginys tècnics i mecànics construïts per a facilitar el seu cultiu, la funció social desenvolupada a través dels anys pel paisatge en concret, els avatars que ha sofert com a conseqüència de les plagues, les catàstrofes naturals o les guerres, etc. La resposta apreciativa, i per tant la valoració estètica, estarà guiada pel coneixement de les interrelacions entre l'ordre, les forces determinants, i la història que explica aquest ordre. A més, centrant-nos en aquesta sèrie d'objectius, no sols aconseguim una apreciació d'ordre estètic dels camps cultivats, sinó que ells atrauen altres traços de l'apreciació del paisatge agrari" (Gracia, 2000, 564).

Partint d'aquests plantejaments, en aquest capítol tractem d'analitzar aquells elements o coneixements que es materialitzen de manera més o menys explícita, però que tenen en comú que han estat determinants en la creació del paisatge dels horts de tarongers. Són molts i diversos els aspectes que influeixen en la materialització del paisatge, però nosaltres ens hem centrat en aquells que hem considerant més importants i decisius. Sense ells no seria possible entendre la dimensió estètica del paisatge, a la qual tractem d'aprofundir des de diferents punts de vista en els capítols posteriors. Tots aquests temes ja han estat abordats d'una manera més o menys amplia per la historiografia al

llarg de les darreres dècades, per la qual cosa el nostre treball es planteja fonamentalment com una síntesi que tracta d'explicar la seua influència en la creació del paisatge.

En primer lloc abordem l'aspecte de la difusió agronòmica. Els coneixements de la agricultura capitalista no hagueren pogut ser difosos fins arribar al petit propietari de manera tan eficaç de no haver comptat amb una actitud propícia per part de les elits burgeses, les quals per la seua posició privilegiada tenien accés a aquests coneixements. Els diferents llocs de socialització, com ara societats, casinos, tertúlies, serviren per a apropar les principals novetats i posar-les en comú, les quals serien difoses públicament mitjançant l'organització d'exposicions i d'altre tipus d'iniciatives. La prova més evident és que els primers horts de tarongers van sorgir en mig del secà com a illots per iniciativa dels propietaris burgesos. I ja des de la transició dels segles XIX al XX va ser quan el petit llaurador es va poder afegir al procés, completant la creació del paisatge en moltes zones de la plana litoral del golf de València. I fins i tot a la Plana de Castelló on la plantació del taronger va estar protagonitzada fonamentalment pel petit propietari en substituir els antics cultius de l'horta històrica, ho va poder fer gràcies als estímuls dels rics propietaris que havien plantat els seus horts a les seues grans propietats. Podem citar l'exemple conegut per tots de Polo i Bernabé, sobretot pel seu protagonisme en la introducció del guano del Perú. També, com ha explicat Calatayud, el solatge de coneixements del llaurador de les hortes valencianes amb unes produccions intensives orientades al mercat va possibilitar una mentalitat oberta al canvi i l'assimilació d'aquestes noves pràctiques i coneixements.

El paisatge dels horts, dins l'àrea del nostre estudi centrada en les comarques centrals del golf de València, es materialitza sobre antigues terres de secà que van poder ser transformades en regadiu gràcies a l'aplicació de l'invent emblemàtic de la Revolució Industrial –la màquina a vapor– per a elevar l'aigua del subsòl, la qual cosa va permetre superar les limitacions de les sènies, tot i que ja havien estat molt perfeccionades gràcies a la substitució de les estructures de fusta per altres de ferro colat. Les cròniques i els diferents escrits contemporanis coincidiren en assenyalar un abans i un després de l'exposició de Màquines elevadores d'aigua celebrada a València l'any 1880, tot atenent el gran impacte difusor que es va materialitzar en la ràpida adopció dels moderns enginys. Podem observar una relació entre aquesta fita cronològica i l'increment de les noves plantacions tarongeres que aleshores inicien l'embranzida definitiva ultrapassant els focus originaris centrats en la plana de Castelló i en la Ribera en els voltants d'Alzira i Carcaixent, tot i que ja anys abans s'havia completat la xarxa ferroviària principal, també fonamental per a col·locar la fruita daurada en el mercat europeu. Aquestes instal·lacions es materialitzen sobre el paisatge en forma de basses, de cases de màquines i d'alts fumerals de rajola, construïts en les proximitats de la casa d'hort i amb les quals s'integren com un element simbòlic i estètic com estudiarem més endavant en el segon capítol.

Per a transformar els secans en horts de tarongers calia condicionar les parcel·les mitjançant una sèrie de treballs, com ara la rompuda, l'anivellació, i la preparació d'un sol de terra arenosa d'uns quaranta centímetres de profunditat on es desenvolupen les arrels dels arbres. En el tercer punt analitzem com, tot i que hi havia un coneixement puntual de les principals aportacions tecnològiques de la Revolució Industrial per a facilitar aquestes tasques, continuaren utilitzant-se les velles arades modernitzades i els procediments manuals. Ja a les primeries del segle XX, quan ja s'havien transformat

bona part de les terres dels glacis que oferien unes condicions més favorables, van començar a adoptar-se els procediments d'arada per cable moguda per un malacat accionat per una màquina a vapor o per força animal, i fins i tot l'ús dels explosius per tal de rompre aquelles superfícies més pedregoses.

En el quart punt analitzem l'evolució en els coneixements de citricultura i la formació d'un corpus estable que es recull als primers manuals de citricultura publicats a partir dels darrers anys del segle XIX, tot just quan el cultiu comença l'embranzida definitiva. Tot i que el taronger ha estat un arbre conegut històricament en terres valencianes des de l'edat mitjana, era més apreciat com a arbre de jardí per les seues qualitats estètiques que per les productives. Quan des de finals del segle XVIII es planten els primers horts amb una finalitat comercial calia adaptar el cultiu d'una planta ornamental per a fer-la mes productiva i rendible, amb noves tècniques de planters, empelts, difusió de noves varietats, adobs, regs, etc. Tot açò va ser possible gràcies als nombrosos experiments que realitzaren aquelles persones capdavanteres en la plantació dels horts. Amb aquestes experiències, en ser posades en comú i verificades per altres, es va conformar un corpus de coneixements a finals del segle XIX. Ens mostren unes pràctiques de cultiu pròpies de la jardineria, com ara els empelts, l'esporga, els remeis contra les plagues, etc, la qual cosa explica que des de ben prompte l'hort de tarongers s'assimile amb la imatge d'un gran jardí productiu, associant les seues qualitats estètiques a la bellesa produïda per la seua rendibilitat.

I per últim en el punt cinquè analitzarem el paper de les modernes infraestructures de transport. La construcció de les principals línies ferroviàries a partir de 1850 va possibilitar la comunicació entre les zones productores i els ports d'eixida i va significar l'estímul més important per a trencar l'estancament en que es trobava el cultiu des de finals del segle XVIII per falta d'uns mitjans de transport que possibilitaren les relacions amb uns mercats llunyans. Una vegada bastida la principal xarxa ferroviària es materialitzarien els primers plans de carreteres durant el darrer terç del segle XIX, quedant completada l'articulació viària ja al segle XX amb la xarxa de camins veïnals. Potser la navegació a vapor va jugar un paper tan determinant com el mateix ferrocarril, ja que fins ben entrat el segle XX va ser el mitjà de transport més utilitzat en l'exportació de les taronges. Però els ports valencians des d'on es van embarcar les taronges no es van modernitzar per a poder acollir aquests grans vaixells fins ben entrat el segle XX, per la qual cosa les operacions de càrrega hagueren de fer-se amb la intermediació de barques que transportaven les caixes mar endins on es trobaven els vapors. Sols els alts preus que aleshores el fruit assolia en els mercats expliquen la rendibilitat d'aquestes costoses operacions.

Tots aquests elements que hem abordat es desenvolupen en unes coordenades temporals concretes i s'emmarquen dins el procés històric de la Revolució Industrial. Per això podem definir el paisatge dels horts de tarongers com un paisatge industrial, ja que participa de les característiques pròpies de l'agricultura capitalista desenvolupada a ran de la Revolució Industrial, com és l'orientació de la producció al mercat, l'especialització productiva que es tradueix en el monocultiu, la utilització de maquinaries i inputs propis de la Revolució Industrial, etc. Però el paisatge dels horts de tarongers no es crea a partir d'un trencament amb la tradició agrícola autòctona, sinó que aprofitant el seu solatge, sols incorpora aquells elements, coneixements o processos més moderns i novedosos que poden millorar el que ja es coneixia. L'arrelament amb la tradició possibilita que el paisatge resultant siga fruit d'una evolució natural i no una

creació *ex-nuovo* fruit d'una ruptura, per la qual cosa no hi va haver de passar massa temps per a que es produira una valoració estètica, amb la qual cosa podem donar resposta a la qüestió que ens plantejava Mioni en la cita amb que encapçalàvem aquesta introducció.

1. LA DIFUSIÓ AGRONÒMICA

> "El conocimiento racional de las verdades agrarias ha de partir del pequeño círculo que penetre los más elevados principios de la ciencia y ha de estenderse después, por grados insensibles, transformándose, simplificándose cada vez más hasta llegar a la regla práctica de inmediata y limitada aplicación, hasta alcanzar la última ramificación social, en el hombre del campo, brazo e instrumento que ejecuta el designio concebido por el entendimiento y la razón."
>
> Juan Navarro Reverter, 1877

Dins el context de creixement econòmic i demogràfic del segle XVIII, el pensament fisiocràtic, directament relacionat amb els ambients il·lustrats, propugnava que l'augment en la productivitat agrària i la intensificació seria la principal eixida per a poder garantir un creixement demogràfic i econòmic autosostenible. La riquesa d'una nació procedia de la seva capacitat de producció i no de les riqueses acumulades pel comerç internacional. I consideraven que l'única activitat generadora de riquesa per a les nacions era l'agricultura. Per això no és casual que les primeres plantacions comercials de tarongers foren realitzades per l'apotecari Bodí, el notari Maseres i el rector Monzó. Tots tres formaven part de l'elit il·lustrada de Carcaixent (Torres, 1987, 241-242). Aquests cercles il·lustrats estaven formats per una bona mostra de la noblesa valenciana, del clergat i de la burgesia, amb una posició econòmica privilegiada i que disposaven de terres. Com sabem pel relat de Cavanilles (1797, 208) , la iniciativa del rector Monzó "...ha electrizado con su exemplo a muchos vecinos, y ya se ven gran multitud de huertos de igual naturaleza", per la qual cosa podem trobar allí el primer exemple d'efecte demostració i de difusió agronòmica, els quals han estat tan importants des del primer moment per a la propagació d'aquest cultiu novedós, començant des de les elits fins arribar al petit llaurador.

Les desamortitzacions del segle XIX, sobretot les de Mendizabal i Madoz, van significar la dissolució de les estructures de propietat de l'Antic Règim i la irrupció d'una classe burgesa terratinent, així com el reforçament dels propietaris locals més acomodats. El final de les guerres carlines va marcar la fi d'una etapa d'inestabilitat que vindria marcada per l'optimisme de les elits davant les possibilitats de desenvolupament econòmic. Les reformes liberals atorgaven un nou valor a la terra i al seu ús agrari. La burgesia emergent que inverteix en terres ho fa moguda tant per l'oportunitat de negoci com pel prestigi social que representava la possessió de la terra. D'aquest procés també va eixir reforçada la petita noblesa. Més que els grans títols nobiliaris rendistes, els llinatges més baixos saberen adaptar-se millor als nous temps i a una nova mentalitat. Per això resulta significatiu el fet que al segle XIX ja no es consideren senyors sinó propietaris (Torres, 1987, 48). Però, tot i tractar d'emular les classes socials més elevades de l'Antic Règim, la burgesia va aportar una nova mentalitat en la pràctica de l'agricultura. Lluny d'una administració absentista i rendista es van plantejar l'atenció directa de la seua explotació agrícola, tot introduint en el sector primari unes pràctiques de gestió empresarial que fins ara hi eren alienes, com ara el coneixement dels diversos

aspectes de la producció o la incorporació de noves tècniques i instruments (Calatayud, 1999, 101).

Per això el resultat de totes aquestes transformacions socioeconòmiques que es desenvoluparen fonamentalment durant el segon quart del segle XIX va ser la formació d'una elit agrària integrada per la petita noblesa propietària, la burgesia ciutadana resident a València, Madrid i a les grans ciutats properes –Xàtiva, Alzira, etc–, i els grans terratinents locals. En l'assumpció d'aquest rol va jugar un paper important el sentit de pertinença a una classe que es va materialitzar en la creació de diverses associacions en les quals es van integrar i que van assumir un paper capdavanter, tot liderant el procés de modernització de l'agricultura. Les més destacades van ser la Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València, la Societat Valenciana d'Agricultura i ja al segle XX l'Ateneu Mercantil de València, a més d'altres que es desenvoluparen en les ciutats d'una agricultura més dinàmica. Entre els seus objectius destaquen sobretot l'adquisició i la posada en comú dels coneixements per part de qui tenia les condicions intel·lectuals per accedir a la formació en les innovacions i la capacitat econòmica necessària per a dur-les a la pràctica. Tal i com ha estudiat Calatayud (1999) dins la mentalitat burgesa aquestes innovacions no podien quedar-se tancades en aquests reduïts cercles en benefici propi, sinó que havien de transmetre's per tota la cadena productiva fins arribar al petit propietari i el mateix jornaler. En el fons aquest plantejament no era del tot altruista, ja que la pretesa millora social de totes les classes repercutiria a la llarga en benefici dels qui tenien el control de les activitats productives que eren les mateixes elits. Per això podem afirmar que el paper d'aquestes societats va ser fonamental en la creació d'un sentiment de classe i en l'assumpció d'un paper messiànic en plantejar la necessitat de difondre els coneixements adquirits tant en benefici propi com per a la millora de la societat en general.

La millora dels transports materialitzada en la implantació de les xarxes ferroviàries i en la navegació a vapor afavoreix l'articulació d'un mercat a escala mundial, per la qual cosa ben prompte va estar present en l'elit agrícola valenciana que la destinació de la seua producció era el mercat (Calatayud, 1999, 116). D'aquesta manera les exposicions esdevenen en autèntics aparadors, tant per a mostrar les principals produccions com aquelles novetats i inputs necessaris en la millora i optimització del procés productiu, com ara maquinària, adobs, eines, etc. Per iniciativa de les societats esmentades es van celebrar des de 1951 nombroses exposicions, el paper de les quals va contribuir en major o menor mesura en la modernització de l'agricultura valenciana. L'exposició com a eina de difusió havia nascut i s'havia tingut el seu desenvolupament inicial en els àmbits de la indústria productiva. Per això la seua adopció en el camp de l'agricultura constitueix una prova de l'adopció d'una nova gestió empresarial de les explotacions més pròxima a la mentalitat industrial que a la del camperol o propietari rendista de l'Antic Règim.

El model de desenvolupament agrícola angles es basa en el trencament amb la tradició agronòmica autòctona per part de les elits per a plantejar unes noves pràctiques. Al País Valencià, les elits no van pretendre aquell canvi, sinó que van aprofitar l'important legat de la tradició agronòmica per plantejar el desenvolupament agrari. Segons Calatayud (1999, 121) "las prácticas productivas heredadas y la intersección en mercado mundial no aparecían como fenómenos incompatibles, bien al contrario. [...] la mejora de la agricultura estaba enraizada en el carácter intensivo que un desarrollo secular del regadío y de determinadas prácticas de cultivo había gestado. La infinidad de iniciativas

experimentadoras o de difusión no lo desmienten. Se trataba siempre de mejorar lo existente, ampliar líneas de producción o difundir lo que ya era conocido". En aquest sentit dos de les principals aportacions de la revolució industrial en el camp de l'agricultura, com van ser els adobs i la tecnologia hidràulica ja gaudien d'una amplia tradició secular en la pràctica de l'agricultura intensiva practicada en les hortes valencianes, per la qual cosa la seua adopció va ser relativament ràpida i senzilla. Tot i tractar-se de dos aspectes íntimament relacionats, en aquest punt sols abordarem el tema dels adobs, mentre que la introducció de la maquinària agrícola la tractarem en un punt a banda dins aquest capítol, tot atenent la seua capital importància en la materialització del paisatge dels horts.

Però la difusió agronòmica no podia arribar fins al petit llaurador si aquest no disposava dels recursos econòmics necessaris per tal de poder adquirir els inputs necessaris per a practicar una agricultura moderna. En un mercat del crèdit fins aleshores dominat per la usura, la creació de caixes rurals i sindicats agrícoles en les ciutats valencianes més importants durant els anys de transició entre els segles XIX i XX van permetre el petit propietari assumir les inversions necessàries en la transformació i plantació dels seus horts. Aquest element va ser fonamental, ja que va permetre la generalització de la transformació paisatgística continuant la propagació del taronger iniciada pels grans horts burgesos i que el tarongerar adoptara en tota la franja costanera del golf de València el seu caràcter de monocultiu ja cap a la dècada dels anys trenta del segle XX.

El paper de la difusió agronòmica en el desenvolupament de l'agricultura valenciana entre els segles XIX i XX ha estat recentment estudiat per Calatayud (1999), Mateu (1993) i Calatayud-Mateu (1995). Els seus treballs ens han servit de base per a articular el contingut d'aquest punt. A més hem recorregut a la revista *La Agricultura Valenciana*, el buidat sistemàtic de la qual ens ha aportat nombrosos testimonis contemporanis que venen a confirmar les seues conclusions i que nosaltres hem utilitzat per a il·lustrar el nostre discurs.

1.1. Els àmbits de difusió

La difusió agronòmica es realitza dins els cercles de sociabilitat burgesa, on destaquen les societats. Una de les més dinàmiques va ser la Reial Societat Econòmica d'Amics del País, que té un protagonisme especial durant la primera meitat del segle XIX. El seu protagonisme en l'àmbit agrícola va ser arravatat durant la segona meitat del segle per la Societat Valenciana d'Agricultura. En ambdues societats crida l'atenció l'escassesa de referències al taronger com a cultiu. Tot i això van tindre un paper fonamental en la modernització de l'agricultura en general, en la introducció i difusió d'inputs, en l'aclimatació de noves espècies, etc. Entre les llistes de socis trobem persones que estan en les dues societats que encapçalen la difusió agronòmica durant la segona meitat del segle XIX, la qual cosa explica les bones relacions existents entre ambdues societats i un marc de col·laboració mútua. I molts d'ells són propietaris de grans horts de tarongers, per la qual cosa podem afirmar que la seua contribució al desenvolupament del cultiu va ser fonamental. Aquesta tasca es va veure completada per la presencia de societats en moltes poblacions valencianes caracteritzades per una agricultura dinàmica, que contribuïren a traslladar a peu de camp les principals novetats de l'agricultura.

La Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València

Les Societats Econòmiques d'Amics del País s'emmarquen dins el context del reformisme il·lustrat europeu. Van nàixer d'una iniciativa internacional on es van crear societats econòmiques a Zurich (1747) i a Paris (1761). A l'Estat espanyol la primera que es va fundar va ser la del País Basc l'any 1765. La *Real Sociedad Económica de Amigos del Pais de Valencia y su Reino* va ser fundada en 1776. Durant els primers anys de funcionament la major part dels seus membres van pertànyer als estaments nobiliari i eclesiàstic.

La Societat Econòmica de Valencia va protagonitzar de forma absoluta la difusió agronòmica durant la primera meitat del segle XIX en el territori valencià. Durant aquesta etapa va experimentar alguns canvis, com ara el gran pes assolit pels propietaris agraris en els òrgans de direcció, i un major protagonisme dels interessos lligats a la ciutat de Valencia i a l'entorn rural més immediat (Calatayud, 1999, 102).

Durant les dècades centrals del segle XIX els esforços de la Societat se centraren en dos vies fonamentals: per una banda a l'activitat sedera i per altra els nombrosos intents per introduir plantes noves, en paral·lel a d'altres organismes com ara la Diputació de Valencia o el Jardí Botànic de la mateixa ciutat. La major part d'elles provenien d'Amèrica i açò s'explica per la semblança entre el clima tropical i el mediterrani, la qual cosa feia més fàcil la seua aclimatació. De tota la llista de plantes que s'importaren sols algunes van tindre bons resultats, ja que moltes no van aconseguir aclimatar-se i altres no van tindre una bona acceptació comercial. Calatayud (1990, 110) afirma que "esta búsqueda de nuevas plantas muestra la opción por un modelo de agricultura "abierta" fundado en la existencia de condiciones físicas y tecnológicas adecuadas. Además, constituye un rasgo que liga de un modo más inmediato estas elites a la búsqueda del progreso tal y como esta búsqueda era representada ante las sociedades de los países de la Europa periférica".

Pel que fa a la citricultura, Piqueras (1992) indica que la Societat sols es va ocupar a partir de 1845 a ran de la introducció d'uns empelts de mandarí per part del Compte de Ripalda i a partir de 1849 tractant altres assumptes referents a l'exportació de fruits i a l'aclimatació de noves varietats. Per això conclou que "el fomento del comercio de las naranjas y el propio cultivo del árbol escaparon al control de la Sociedad". Tot i la certesa d'aquesta afirmació, no podem deixar de valorar l'impuls o la participació en determinades activitats de foment que van repercutir en un progrés general de l'agricultura, i també per tant en el cultiu del taronger. La creació d'una Càtedra de Agricultura (1818), la participació activa en la creació del Jardí Botànic de València, la introducció del guano, l'impuls per a a l'establiment del servei meteorològic a Espanya (1887), l'organització de les exposicions regionals de 1867 i 1883, o la de màquines elevadores d'aigua de 1880 varen ser algunes de les actuacions més rellevants.

L'activitat difusora de la RSEAPV es va completar amb la publicació del *Boletín Enciclopédico*, on es publicaven informes sobre les exposicions i premis convocats anualment, es publicaven notícies destacades i es feia un balanç de l'any agrícola on s'analitzaven i valoraven diferents paràmetres estadístics que intervenien en la producció i el comerç.

La Societat Valenciana d'Agricultura

Va ser fundada a València el 24 de febrer de 1859 i va aglutinar els terratinents valencians amb l'objectiu de prestar un necessari servei "defendiendo unas veces sus amenazados intereses, recomendando otras los modernos progresos de la industria rural, exhibiendo algunas los productos de nuestros campos, poco conocidos o mal apreciados, distribuyendo semillas para mejorar aquellos productos, importando aparatos y herramientas de fácil aplicación en nuestras casas de labor, y contribuyendo a hermanar los conocimientos científicos y teóricos con la práctica agrícola, muchas veces acusada de rutinaria, aunque no siempre sin razón", com llegim als seus estatuts fundacionals. I tal i com es plantejava la difusió agronòmica, els seus membres tenien l'obligació de fer arribar les novetats per tots els diferents nivells que intervenien en la cadena de la producció agrícola fins arribar al bracer que treballava a peu de camp.

Entre les diferents activitats realitzades cal destacar les conferències i tertúlies celebrades periòdicament on els participants posaven en comú els resultats de les experiències i coneixements adquirits. A la seua seu es disposava d'una important biblioteca especialitzada a l'abast dels socis. Quan es tenia notícia d'alguna novetat important fora de les nostres fronteres la Societat hi enviava comissionats per a estudiar-les i emetre els corresponents informes. S'organitzaven visites a poblacions valencianes per a conèixer *in situ* algunes experiències innovadores. També la Societat va jugar un actiu paper en defensa dels interessos agrícoles davant el Ministeri, tot remetent escrits proposant modificacions de les legislacions que afectaven el camp en diverses matèries, com ara la fiscalitat, seguretat i guarderia rural, etc.

Fruit de la intensa activitat va ser la introducció de nous adobs, eines i llavors, així com la realització d'assajos de nous cultius, i la investigació de les diverses malalties pròpies dels cultius tradicionals. Va promoure la creació d'un cos de guarderia rural, d'un banc de crèdit rural, i va muntar una estació agrícola per a l'anàlisi d'adobs i terres, la qual cosa, unit a les seues freqüents exposicions de mitjans tècnics va col·laborar activament en la modernització de l'agricultura valenciana durant la segona meitat del segle XIX.

Entre els anys 1863 i 1881 va editar la revista quinzenal *La Agricultura Valenciana*. En cada número es dóna compte des activitats realitzades per la societat. Són habituals alguns continguts, com ara les ressenyes de llibres, reculls de premsa de diversos diaris de València i Castelló, comentaris respecte les novetats en la maquinària agrícola, i les taules de temperatures, precipitacions, preus agrícoles, estadístiques de comerç del port de València, etc. Amb aquestes sèries el lector podia extraure tendències i realitzar les seues previsions.

L'Ateneu Mercantil de València

Va ser fundat el 23 de març de 1879 en el recinte del col·legi de Sant Pau (actual Institut Lluís Vives) de València. Pretenia inspirar-se en les doctrines de Pérez Pujol. En aquest fòrum van estar representats durant el darrer segle els principals interessos de la classe dominant valenciana, tot i que teòricament foren els dependents del comerç els fundadors pròpiament dits. L'Ateneu va fomentar la creació de la Cambra de Comerç de València. Els estatuts de 1879 establien els següents objectius fonamentals: instruir els socis en tots els coneixements humans, especialment en els que es referien a l'ordre

comercial i al seu millorament moral i material, estendre i cultivar entre la joventut del comerç les relacions més íntimes de confiança i amistat, de fraternitat i protecció mútua; propagar i defensar la més àmplia llibertat en les transaccions mercantils... entre d'altres. Per això l'agricultura no va ocupar un lloc destacat en les seues variades activitats. Però va jugar un paper destacat en l'organització de l'Exposició Regional Valenciana de 1909, sota la presidència de Tomas Trenor Palavicino, on el pes del sector agrícola va ser important en relació a la importància econòmica que aleshores tenien les seues produccions d'exportació.

Els casinos i societats locals

A més d'aquestes institucions d'àmbit regional, en moltes localitats amb una agricultura especialment dinàmica es van crear societats que aglutinaven els rics propietaris i terratinents. Disposaven en la seua seu social d'un casino recreatiu on acudien els seus socis i intercanviaven experiències i opinions. Podem considerar aquestes societats locals com un eslavó fonamental que connecta les novetats introduïdes i debatudes en les societats de la ciutat de Valencia amb les diverses comarques perifèriques. En aquesta interconnexió van jugar un paper important algunes persones que eren sòcies de la Reial Societat Econòmica d'Amics del Pais o de la Societat Valenciana d'Agricultura i residien en les respectives localitats.

A més hi havia altres cercles de sociabilitat destinats a petits propietaris o llauradors sense terres sorgits al caliu dels sindicalisme religiós o polític. Sobretot les entitats catòliques van estar recolzades i impulsades per rics terratinents. En ambdós casos aquestes societats van contribuir a completar la cadena social de transmissió dels coneixements agronòmics en arribar als estrats més baixos, tal i com ho ha constatat Calatayud (1982, 179):

> "En el caso de la Ribera del Júcar donde, entrado ya el siglo XX, junto a las bibliotecas y salas de lectura con que contaban los locales de los sindicatos agrarios –particularmente los anarquistas–, existían otras en las sociedades recreativas y casinos. Así, la utilización de estas salas y bibliotecas –en ocasiones bien surtidas–, debió contribuir, sin duda, a crear en alguna medida hábitos de lectura y difusión de nuevas técnicas y métodos de cultivo. En cualquier caso, la preocupación del movimiento obrero por la educación y la cultura, debió tener algun influjo en la demanda de conocimientos agrícolas, particularmente en las zonas de regadío litoral donde los pequeños propietarios semi-proletarizados se intregraban activamente en los sindicatos".

1.2. El paper de les exposicions

Al llarg del segle XIX les exposicions van estar plantejades com aparadors per a mostrar i donar a conèixer productes comercials, industrials i agrícoles en vistes a afavorir la seua difusió i consum. Les primeres es van organitzar a Paris a partir de l'any 1800, i ben prompte es van difondre per les principals ciutats del món amb diferents àmbits de difusió.

Dins l'àmbit valencià la Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València (endavant RSEAPV) va jugar un important paper capdavanter en l'organització d'aquests esdeveniments. Les primeres exposicions i certàmens celebrats a la ciutat de València daten també dels primers anys del segle XIX, però se centraven sobretot en

productes manufacturats on no estaven presents els productes agraris. A partir de l'any 1838 es van institucionalitzar dues exposicions anuals: una de flors i l'altra de fruites. Durant la dècada dels anys quaranta van tindre un reduït abast, ja que l'àmbit de procedència dels expositors i dels visitants se centrava quasi exclusivament en la ciutat de València i els pobles de l'Horta. Però tot i això, segons Calatayud (1999, 119) en aquest primer moment "tuvieron un papel no desdeñable en la circulación de información agronómica. Más que en la difusión de innovaciones desconocidas, su contribución cabe buscarla en ese objetivo compartido por todas las Sociedades agrícolas europeas del momento: disminuir la incomunicación técnica entre ámbitos locales y comarcales relativamente cerrados". Però entrada la dècada dels anys cinquanta s'aprecia un canvi en els objectius de les exposicions, situant-se en primer lloc la mercantilització agrària (Calatayud, 1999, 116), per la qual cosa es plantegen com un aparador de cara al mercat internacional[1] obert a les relacions comercials reciproques. Es presenten els inputs procedents de l'estranger (guanos, adobs químics, maquinària) i s'ofereixen els productes agrícoles valencians. Aquesta obertura va possibilitar l'entrada de noves idees, tècniques i conceptes que, més que desplaçar la tradició agronòmica valenciana, van suposar un complement necessari que va afavorir el seu desenvolupament dins la nova economia capitalista. Per això, dins aquest nou panorama, a més dels certàmens que se celebraven anualment, es van organitzar diferents exposicions regionals d'un abast més ampli, i d'altres més especialitzades com les referents a les màquines elevadores d'aigua. L'impacte d'aquesta forma de difusió en l'agricultura valenciana es va concentrar sobretot en el darrer terç del segle XIX, tot coincidint amb l'etapa d'expansió i consolidació de l'agricultura comercial valenciana.

La RSEAPV va organitzar la primera exposició regional a València l'any 1867, per iniciativa dels socis Vicente Lassala i Felicísimo Llorente, que es va instal·lar a l'antic convent de Sant Joan de la Ribera de València. En ella es presentaren produccions del País Valencià, Murcia i Albacete (Almanaque, 1883, 219). La segona *Exposición Regional de Agricultura, Industria y Artes* va tenir lloc als jardins del Reial entre els mesos de juliol i octubre 1883, impulsada pels socis Elias Martínez i Ramón Puchol. Nombrosos pavellons mostraren la diversitat agro-industrial i manufacturera de la regió i va constituir un èxit respecte la precedent (Almanaque, 1883, 219-239). La darrera de les exposicions regionals va ser organitzada per l'Ateneo Mercantil de Valencia l'any 1909, sota la presidència de Tomás Trénor Palavicino, i va estar oberta de maig a setembre. Les instal·lacions s'ubicaren junt al passeig de l'Albereda i la fàbrica de tabacs. L'exposició s'estructurava en dues divisions: productes naturals, i indústria i arts. A més s'organitzen paral·lelament concursos i congressos, tres dels quals van ser agrícoles: el de la vinya americana per combatre els efectes de la fil·loxera, el Nacional de Pèrits Agrícoles i el Congres Agrari Nacional (Almanaque, 1909, 245-247). Van participar 110 localitats i 998 expositors valencians.

Dins l'àmbit de la maquinària agrícola va jugar un paper destacat l'exposició de màquines elevadores d'aigua organitzada per la RSEAPV, que es va celebrar a València coincidint amb la fira de juliol de 1880. Al capdavant de l'organització trobem personalitats destacades de les elits agrícoles, com ara Navarro Reverter, Sanz Bremón, o Arevalo Vaca. Van concórrer industrials de diversos països europeus: Creusot i Poillon; Back & Manson, Death & Elwood; Schmid; les cases catalanes Comercial

[1] Aquest canvi de plantejaments coincideix en el temps amb els inicis de la implantació de la xarxa ferroviària i la navegació a vapor, els quals seran elements fonamentals per a possibilitar la circulació de mercaderies en un mercat global.

Terrestre y Marítima, Alexander Hermanos i fills d'Amador Pfeiffer, Planas de Girona; i les firmes valencianes Enrique Morris, la Primitiva Valenciana, entre d'altres. Un any després, el 1881, i amb un abast regional, es va celebrar l'exposició de Gandia, on les màquines elevadores d'aigua foren un element destacat[2].

Hem de destacar les bones relacions existents entre les dues principals institucions agronòmiques del segle XIX, que es manifesten en els diferents àmbits d'activitat, entre elles les exposicions. Amb motiu de la primera exposició regional de l'any 1867 la RSEAPV va convidar formalment la Societat Valenciana d'Agricultura per a que col·laborara en la seua organització i aquesta va respondre de bon grat. Es tractava de sumar esforços amb un objectiu comú: la difusió dels productes agrícoles davant el mercat, tal i com es desprèn de les següents paraules:

> "Nos quejamos con frecuencia de la falta de salida de nuestros caldos, de nuestras hilazas, de nuestros granos; la falta de salida que depende algunas veces de que no se tiene exacto conocimiento de la clase de productos que possemos, del descrédito en que estan. Allí pues, en esta esposición [sic] es donde se puede manifestar, poner ante la vista del comercio y del consumidor la calidad de dichos productos: es la ocasión de fomentar la concurrencia a nuestros mercados, de acreditar algunas producciones que por no ser bastante conocidas no son debidamente apreciadas." (La Agricultura Valenciana, 1867, 15).

Per això la Societat Valenciana d'Agricultura va organitzar algunes exposicions, entre les que destaquem l'exposició agrícola celebrada a la Glorieta el mes de maig de 1883. Es mostraven en ella diversos productes relacionats amb l'àmbit agrícola, com ara fruites, plantes, flors, llavors, arbres, plantes ornamentals, vins i licors, olis, guanos, maquinaria i eines agrícoles, premses, bombes o animals de llaurança. D'entre tots va destacar la secció de maquinària. Com llegim a l'Almanaque (1883, 61) "muchas fábricas valencianas, y algunas de fuera y hasta extranjeras, remitieron sus máquinas, vendiéndose muchas de las expuestas. [...] Baste señalar entre los objetos expuestos, las prensas hidráulicas para vinos y aceites, sierras mecánicas, máquinas de vapor que funcionaban elevando considerable cantidad de agua, bombas de diferentes aplicaciones y sistemas, motores, norias, molinos de viento, herramientas y objetos de jardinería. Figuraban entre las fábricas y casas expositoras, los talleres de fundición de la Primitiva Valenciana, el Vulcano, el Túria, Malabouche, Morris, los de cerrajería de los Srs. Centelles y Seytre, y otros de esta ciudad, y las fábricas Moret, Broguet y Noel, de París, la de Piggot y compañía de Birminghan, y la de los sucesores de Pfeiffer, y la Maquinista Terrestre y Marítima de Barcelona". Tota una sèrie de manifestacions socials i actes lligats a la fira, principalment concursos i concessió de premis, acompanyaren l'exposició.

A més de les exposicions organitzades a València, algunes firmes valencianes van concórrer a certàmens celebrats a països europeus per a presentar els seus productes agrícoles i manufactures. La Societat Valenciana d'Agricultura va impulsar activament la participació valenciana en l'Exposició Universal de París de 1867 on es van presentar, entre d'altres, alguns productes relacionats amb els cítrics, com ara el paper d'embolicar taronges o vins de taronja. Vicente Lassala (La Agricultura Valenciana, 1866, 374) havia escrit uns mesos abans que "la industria y agricultura valenciana estarán bastante bien representadas en el concurso de Paris, según los antecedentes que

[2] Dins l'apartat dedicat a les infraestructures hidràuliques analitzem detalladament l'impacte d'aquestes exposicions en la difusió de la tecnologia hidràulica en la posada en regadiu de noves terres, la major part de les quals estarien dedicades al cultiu del taronger.

tiene la comisión; pero no en aquel grado que se deseara y pudiera ser, si todos se penetrasen de la importancia que tiene para las naciones la próxima lucha económica, verdaderamente universal en cuanto a productos y concurrencia de viajeros, y quizá la última del presente siglo a causa del inmenso trabajo y cuantiosos gastos invertidos".

1.3. La difusió dels guanos i dels adobs químics

Durant la segona meitat del segle XIX el camp valencià va assistir a una de les transformacions històriques més importants que va vindre propiciada per dos fets fonamentals: l'adopció dels guanos i el naixement i desenvolupament de la química agrícola (Mateu, 1993, 44). Fins aleshores el llaurador es veia obligat a practicar rotacions periòdiques en aquelles terres que estaven sotmeses a un cultiu més intensiu. Durant el període de descans es plantaven plantes farratgeres que aportaven a la terra els nutrients necessaris en ser triturades i barrejades durant la llaurada. Per això en èpoques de creixement demogràfic la intensificació agrícola sols podia produir-se en base a un creixement en la superfície de cultiu. Sols s'utilitzaven els adobs orgànics, que eren també molt limitats, tot atenent l'escàs pes de la ramaderia, que s'accentua sobretot en aquelles comarques amb una agricultura de regadiu més intensiva. Tot i això el llaurador havia demostrat una gran capacitat per a aprofitar els components orgànics de nombroses matèries d'acord amb les circumstàncies locals en utilitzar com a adob les crisàlides i excrements dels cucs de seda, algues, residus de peix, marges, morques d'oli, brisnes de raïm, aigües residuals en general o procedents del rentat de llanes, detritus de la indústria del paper, del curtit de pells, etc, formiguers, matèria fecal humana, etc. Però la seua disponibilitat era insuficient per a sostindre l'increment de la productivitat agrícola. D'altra banda, les aportacions de nutrients químics dels adobs orgànics eren insuficients en moltes circumstàncies i per a determinats cultius. Així, sense nous fertilitzants, qualsevol intent d'eliminar o reduir el temps del guaret significava a la llarga l'esgotament de la terra.

La primera de les aportacions va ser la introducció del guano. És el producte de la descomposició d'excrements d'aus marines acumulats durant molts anys a les costes orientals d'Amèrica del Sud i de l'Àfrica austral. La falta de pluges, típica d'aquestes zones, manté sense dissoldre les sals fosfòriques i els compostos nitrogenats propis de l'origen orgànic del guano. Per això constitueix un excel·lent adob ja aprofitat pels inques, però no va tindre repercussió a Europa a ran del descobriment i colonització d'Amèrica. Va ser Humboldt qui, després del seu viatge a Amèrica, va introduir l'any 1804 algunes mostres de guano a Europa. En 1840 es va iniciar la seua distribució amb regularitat a Anglaterra. A València va arribar el 1844, ben pròxim als primers assajos als països capdavanters a l'agricultura de l'època. Entre les diverses persones a les quals es van repartir mostres de guano va estar Polo i Bernabé, qui va realitzar diverses experiències als seus horts de tarongers de Borriana, Vila-real, Almenara, horta de Castelló i Ribera del Xúquer, on es van obtindre uns resultats immillorables.

Hi ha diversos factors que van possibilitar l'arribada tan primerenca del guano als camps valencians (Mateu, 1993, 50). En primer lloc les transformacions en regadiu estaven educant el camperol en processos tècnics agrícoles de major complexitat, iniciant-lo en el camí de l'especialització agrícola. També l'entrada de diversos sectors agrícoles dins l'àmbit del comerç internacional, com ara la vinya o les panses, que havien propiciat vincles comercials amb altres països europeus amb una agricultura més

desenvolupada. Així s'explica que el monopoli del comerç del guano a València i a Espanya estiguera fins 1875 en mans diverses societats controlades pels Trénor (Mateu, 1993, 55-56) que ja havien creat les seues infraestructures comercials amb la pansa de la Marina. També la implantació de la xarxa de ferrocarrils va ser un factor decisiu, ja que alhora que possibilitava l'eixida de les collites, facilitava la introducció dels inputs necessaris per al seu desenvolupament dels ports on s'importaven cap a les localitats de consum (Mateu, 1993, 59). I per últim el fet de comptar a València amb institucions i individus al corrent dels avanços agronòmics de l'Europa del nord, com és el cas de la Reial Societat Econòmica d'Amics del País.

Però en un primer moment el seu ús no va ser generalitzat, sinó que se va centrar sobretot en els cultius més remuneradors, com ara la taronja i l'arròs (Mateu, 1993, 52), que eren també els que més fertilitzant demandaven, tot atenent la seua ràpida expansió. Les limitades possibilitats dels jaciments de guano americà i els progressos de la química agrícola van possibilitar ben prompte la fabricació de guanos artificials, que no eren més que adobs orgànics que tractaven d'imitar la composició del guano peruà, del qual prengueren el seu nom. Aquests van conviure durant molt de temps amb els guanos naturals i amb els primers adobs químics.

Els orígens dels adobs químics cal buscar-los en el pensament il·lustrat. La gran pressió que l'augment de població experimentat al segle XVIII va exercir sobre les terres cultivades va dur a alguns autors a plantejar-se un escenari on el progressiu creixement de la població duria a l'esgotament dels sòls i per tant a problemes d'alimentació de la població. Liebig (1803-1873), dins aquesta línia de pensament, plantejava que l'esgotament de la terra podia evitar-se amb un correcte abonat, per a la qual cosa era necessari mitjançant una anàlisi química, detectar els seus components i veure quins eren els que més demandava un determinat cultiu per a poder reposar-los amb els adobs pertinents. J. B. Boussingault (1802-1877) pot considerar-se com el veritable introductor de la química en l'agricultura. L'ús d'adobs i les rotacions van ser tractats com a fluxos d'inputs per a produir aliments, com a elements perfectament quantificables i mesurables. Així, "la actividad agraria, desde entonces, se asemejará más a una fábrica donde se contabilizan con precisión los inputs-abonos para producir outputs-alimentos y así poder establecer los correspondientes balances químico y nutritivo al final de cada cosecha" (Mateu, 1993, 61). Un dels primers resultats va ser les aportacions de nitrogen mitjançant les plantes lleguminoses.

Luís Justo y Villanueva (1834-1880) va ser l'introductor d'aquest pensament a Espanya. En 1861 impartia classes de química agrícola a Barcelona i en 1867 va instal·lar un laboratori d'anàlisi agrícola. A partir de 1870 s'introdueix el primer adob químic nitrogenat, el nitrat de sosa, tot seguit d'altres adobs minerals i nitrogenats sintètics. Tot i que en principi no es va adoptar de forma generalitzada el seu consum, el volum consumit per les grans explotacions i les expectatives de mercat van fer que ben prompte s'instal·laren factories de producció. Van ser altra vegada els Trénor qui en 1870 començaren a fabricar guanos artificials servint-se de l'àcid sulfúric i a partir de 1889 produïren amb patent pròpia els superfosfats de calç. En 1890 J. A. Noguera iniciava la fabricació de guanos artificials i se consolidava en la d'adobs minerals a les primeries del segle XX. En 1904 la casa Cross obria una fàbrica de superfosfats a Alacant i poc després a València. Amb l'inici del segle XX els llauradors valencians van augmentar el consum d'adobs minerals en consonància amb l'Europa moderna. El sulfat amònic esdevé el primer adob nitrogenat consumit.

La introducció dels adobs i dels guanos no va ser immediata, sinó que hi va haver d'esperar un temps. Les elits, que tenien fàcil accés als mitjans de difusió escrits el van utilitzar prompte, però el petit llaurador, que mancava d'aquesta condició i es veia indefens davant els possibles fraus en la composició i qualitat dels adobs, no el va adoptar fins que va comprovar sobre el camp els bons resultats obtinguts. Per això Calatayud i Mateu (1995, 50) veuen una clara relació entre l'estructura de la propietat i l'ús dels nous adobs, i una convivència amb els sistemes de fertilització tradicional, semblant amb la que es troba a altres innovacions, com ara les màquines elevadores o les noves arades de rompuda. Així, segons ambdós autors, "la distinta estructura de la propiedad influyó en la aceptación antes o después, completa o incompleta de los guanos y abonos minerales. La pequeña y mediana propiedad aceptará y adaptará más tarde las innovaciones que las grandes. Ello no es necesariamente una prueba del atraso o resistencia al progreso sino que en muchas ocasiones responde al cálculo racional de los agricultores dadas las características de sus propiedades y el entorno en que se ubicaban. Al estar bien afincadas en el ámbito rural y demandar menores cantidades de estiércol, podían proveerse de este en el mercado local con mayor facilidad y menores costes en su manejo y transporte. Al mismo tiempo, la pervivencia de usos tradicionales agrícolas le posibilitaron la producción de abonos orgánicos (basuras, estiércol), así como el abonado verde tanto si cultivaban vegetales como arroz. Generalmente estos propietarios no podían interpretar, por ellos mismos, la información que se les suministraba con los nuevos abonos, y por tanto no controlaban su calidad. Sin duda estaban en peores condiciones que los grandes propietarios como cuando querian proveerse de los abonos minerales. Aquellos, al consumir mayores cantidades y poder contrastar la calidad del abono ofertado, obtenían mayores ventajas de los comerciantes."

Aquestes diferències de mètodes de fertilització entre grans i petits propietaris va anar desapareixent ja a les primeries del segle XX, i ja definitivament al llarg de la dècada dels anys vint i trenta. Dues causes expliquen aquest canvi que va propiciar que el petit llaurador adoptara els nous adobs i abandonara les pràctiques tradicionals. En primer lloc la gran ofensiva de màrqueting i propaganda de les cases fabricants del producte i sobretot la generalització dels sindicats agraris, que tenien entre els seus objectius assessorar els llauradors sobre el tipus d'adob que millor s'adaptava a les característiques dels seus cultius. També al comprar a l'engròs podien controlar els preus i les qualitats dels adobs (Calatayud-Mateu, 1995, 51).

1.4. L'impuls al crèdit agrícola

La modernització de l'agricultura, tal i com hem vist, requeria d'inversions de capital més o menys quantioses. La burgesia no tenia massa problemes, ja que a més de la liquiditat que podien tindre per a invertir, disposaven d'avantatges per accedir al crèdit en bones condicions i amb uns interessos mòdics. Aquesta situació contrasta amb la del petit propietari que no tenia accés al crèdit de les escasses entitats financeres que hi havia, per la qual cosa es veia abocat a caure en mans de la usura (Garrabou, 1974, 224). En la major part dels casos moltes famílies havien de recórrer al crèdit usurari o al pagament en terminis cas d'haver de comprar adobs, aparells agrícoles, llavors o substituir els animals de llaurada, amb un preu molt més elevat i unes condicions de pagament prou desavantatjoses. Tot i que per a realitzar alguna inversió poguera partir

d'un mínim capital acumulat, una inclemència meteorològica greu –que cíclicament estan presents en el clima mediterrani– podia alterar sovint les previsions inicialment plantejades. Aleshores per a poder continuar treballant havia de recórrer a préstecs usuraris amb uns interessos superiors al 30 %, amb terminis d'amortització curts, que posaven com a garantia les propietats del prestatari. Cas d'anar be les coses i tindre una bona collita el pagament del préstec absorbia tots els beneficis que podia acumular, i en el pitjor dels casos comportava perdre els seus patrimonis que havia posat com a garantia i quedar en la més absoluta misèria cas de no poder fer front.

Tot coincidint amb l'expansió agrària del segle XVIII es van generalitzar els *monte pios* o pòsits, creats a instàncies de les municipalitats, particulars, parròquies o establiments eclesiàstics. Prestaven diners als llauradors a un interès del 4,16 %. Aquests van tindre un creixement espectacular durant la segona meitat del segle XVIII, que es quan es fundaren la major part dels "monte pios" de les comarques tarongeres valencianes. El Monte Pio de Santa Bàrbara de Carcaixent va ser creat l'any 1763, als quals van seguir els d'Alzira (1779), Algemesí, Guadassuar, l'Alcúdia, Alberic, Gavarda i Benimuslem (Torres, 1987, 242-244). En aquell moment la seua activitat anava fonamentalment destinada a finançar la implantació de cultius comercials com ara la seda o l'arròs, tot i que podem suposar que en aquelles localitats on el tarongerar es va introduir de forma primerenca servirien també per al finançament dels primers horts (Torres, 1987, 242). A ran de les desamortitzacions van desaparèixer, per la qual cosa els usurers van passar a cobrir les necessitats de liquiditat dels petits llauradors, amb unes conseqüències molt negatives per a la seua economia en particular i per al desenvolupament agrícola en general.

Per això, des de mitjans del segle XIX es va plantejar la problemàtica del crèdit agrícola com a element fonamental per a poder sumar el petit llaurador al procés de modernització agrícola que s'havia encetat, encapçalat per les elits burgeses. No es podia completar la cadena de la difusió agronòmica si el petit llaurador, tot i coneixent les novetats de l'agricultura moderna, no les podia aplicar per falta de liquiditat. O cas d'aconseguir-la en les condicions esmentades, "se comprende desde luego que la producción agrícola en España ha de resultar mucho más cara y por consiguiente ha de ser menor el consumo, y más lamentable la posición del cultivador y la del propietario; en una palabra, más pobre el país" (La Agricultura Valenciana, 1868, 381). Des de ben prompte es va plantejar aquesta qüestió al si de la Societat Valenciana d'Agricultura. En dos articles publicats el 1863, Antonio Polo descriu la cruesa de la situació per a molts llauradors i exposa les alternatives que ja estan funcionant en altres països d'Europa com ara Alemanya, Prússia, Rússia, Àustria i Bèlgica. Es tracta de bancs hipotecaris que donen crèdits als propietaris que ofereixen com a garantia les seues terres i de bancs agrícoles on acudeixen els arrendadors o jornalers que no tenen terres en propietat atorgant garanties personals a les seues operacions creditícies. Després d'analitzar les diferents alternatives per al cas d'Espanya es decanta més per l'alternativa que està funcionant amb molt d'èxit que són els bancs o caixes de socors, creats per les municipalitats que presten diners als llauradors a un interès que oscil·la entre el 3,5 i el 6 per cent, sols amb la garantia d'un fiador (La Agricultura Valenciana, 1868, 304-305).

En 1868 es publica un altre article que clarament es decanta per la fórmula de les caixes de socors alemanyes, i proposa un model de funcionament semblant al d'una cooperativa de crèdit agrícola, la labor de la qual s'estén també a la venda al llaurador d'adobs i altres inputs a preus raonables.

"Reúnanse unos cuantos propietarios de los que habitualmente residen en la capital y constituyan en ella asociación cooperativa de crédito que tenga por objeto principal estimular y favorecer la creación de otras análogas en los pueblos, empezando por los más importantes, como los que son cabezas de partido judicial, y poniéndose para ello en relación con los principales propietarios y colonos de estos pueblos.

...

Estas asociaciones tendrían por objeto reunir pequeños fondos de los propietarios y colonos que ahora permanecen inactivos, empleándolos en prestamos a los mismos que necesitaran bajo la garantía personal del interesado y de otro y otros dos socios y por plazos que varían según el objeto a que se destinasen dichos préstamos, variando también el interés según el plazo, y distribuyendo luego los beneficios por semestres o por años entre los socios en proporción a su capital.

También podrán estas asociaciones emplear sus fondos, como lo hacen otras de Alemania, en la compra del ganado de labranza, de aperos, de abonos, etc., que venderían luego a los socios a plazo a precios más bajos de los que tienen que pagar en la actualidad y realizando todavía una buena ganancia en beneficio de todos los socios.

Estando estas asociaciones administradas por individuos elegidos por los mismos socios; no ingresando en ella más que personas dignas por su honradez y capacidad agrícola de este favor, el éxito sería seguro y además de dar un empleo lucrativo a capitales hoy inactivos, cambiarían por completo la condición de colonos que hoy se ven obligados a mendigar los interesadísimos favores de los prestamistas usureros." (La Agricultura Valenciana, 1868, 382-383).

Aquests plantejaments preconitzen la realitat que assolirà el mapa financer de la dècada dels anys 1920. A més de les de les capitals Valencia i Castelló que responien a un ventall d'objectius més ampli, podem apreciar una coincidència de fundació de caixes en les localitats caps de partit judicial de les àrees amb una agricultura més dinàmica, i sobretot en les que afecta a l'àrea tarongera. La més antiga, Caixa Sagunt, va ser fundada el 1841 pel capellà Pallarés. Després seguirien les de Gandia (1900), Torrent (1906), Carlet (1909), la caixa del Sindicat de Vila-real (1920), Alginet i Alzira. A més hi havia en altres ciutats importants que no eren cap de demarcació judicial, com és el cas del *Sindicato Agrícola Obrero* de Borriana, que disposava de caixa rural o Algemesí, que tenia una caixa en funcionament el 1920 (Cantera, 1979, 303-306). Totes elles tenen una sèrie d'elements comuns. Van estar fundades per entitats catòliques sorgides fruit de l'impuls a la doctrina social de l'Església realitzat a terres valencianes pel jesuïta Antoni Vicent Castelló, 1837-València, 1912). Els seus dirigents van pertànyer a les aristocràcies terratinents, que entre els seus objectius es fusionaven la finalitat altruista de les seues creences religioses amb els interessos econòmics particulars i generals. Com a socis de les cooperatives podien obtindre un major estalvi en la compra dels inputs necessaris per a les seues explotacions. I també, com llegim a nombrosos escrits de l'època, la millora de les condicions socials i econòmiques de la classe obrera era imprescindible per a augmentar el seu poder adquisitiu, el consum i així contribuir a la dinamització de l'economia de mercat.

A falta d'estudis concrets de detall no podem concloure amb rotunditat que siga una relació causa efecte, però si que es dóna la coincidència en el temps quan es creen les primeres entitats a les primeries del segle XX amb l'accés del petit llaurador a la moderna agricultura. És aleshores quan en moltes localitats el petit propietari se suma de forma massiva al procés de transformació de secà en regadiu allí on el taronger estava esdevenint monocultiu i pot realitzar les inversions necessàries, com l'adquisició de participacions en les societats de regants, la rompuda, anivellament, construcció de marges i canalitzacions de reg, així com l'adquisició dels inputs necessaris per a la posada en cultiu de l'hort.

2. LES INFRASTRUCTURES HIDRÀULIQUES

> "No hace cuarenta años, cuando sólo podían aplicarse los motores de sangre a la elevación de aguas, para el uso agrícola, se carecía de herramental adecuado y de los altos explosivos que hoy se emplean en los trabajos subterráneos, el recurso de los Pequeños Riegos era limitadísimo y sólo podía aplicarse en la parte baja de los aluviones blandos, en las proximidades de las fuentes, de los ríos o del mar; pero su expansión ha sido enorme, donde como en la región valenciana, han sabido aprovechar los recursos modernos."
>
> Luis García Ros, 1922, 104

Històricament les grans hortes valencianes s'han desplegat junt a la desembocadura dels rius, els cabals dels quals han estat captats i repartits mitjançant un sistema de d'assuts i sèquies més o menys complex. Aquests regadius, la majoria dels quals són d'origen medieval, van anar a poc a poc ampliant-se, tot coincidint en èpoques d'expansió econòmica i demogràfica. Però a finals del segle XVIII les possibilitats de creixement superficial apleguen al seu límit, per la qual cosa s'optà per un millor aprofitament dels recursos i per la realització d'obres importants en les infraestructures per tal d'evitar pèrdues i garantir millor la seua estabilitat i continuïtat, condició necessària per a garantir la producció agrícola i la renda (Calatayud, 1993)[3]. Tot i això, les possibilitats que oferia aquesta nova via van arribar al seu límit a mitjans del segle XIX.

Com hem vist, el taronger és un arbre subtropical aclimatat a l'àmbit mediterrani, per la qual cosa precisa de regs abundants en l'estiu, coincidint amb l'estació seca. A mitjans del segle XIX va començar la seua expansió centrada fonamentalment en dues comarques: la Ribera i la Plana. Samuel Garrido (2000) ha constatat per a la Plana de Castelló que el taronger es va introduir en un primer moment a les terres d'horta en substitució del cànem que havia entrat en crisi, per la qual cosa no va irrompre en el secà de forma generalitzada fins els darrers anys del segle XIX. En la Ribera i l'Horta de València, la crisi d'alguns cultius comercials, com ara la morera directament relacionada amb la cria del cuc de seda, va trobar eixida en ser reemplaçats per altres conreus intensius d'horta orientats també al mercat, per la qual cosa el taronger va començar a estendre's per les terres de secà limítrofs a les hortes, les quals calia dotar d'infraestructures hidràuliques per a proveir-les d'aigua. Com que l'aprofitament hídric de les hortes històriques havia arribat al límit, es va recórrer a la captació de l'agua del subsòl mitjançant l'excavació de pous i la instal·lació de mecanismes d'elevació. Aleshores les aigües subterrànies es presentaven com un recurs infraaprofitat, per la qual cosa presentava un gran potencial de creixement, sobretot en aquelles zones on els mantells freàtics estaven a poca profunditat.

Les primeres plantacions comercials apareixen de forma puntual a finals del segle XVIII a Carcaixent i Alzira es van servir de les sènies de fusta per a elevar l'aigua (Cavanilles,

[3] Els diferents estudis realitzats en particular sobre algunes de les hortes fluvials confirmen les conclusions generals. Per a la Sèquia de Sagunt, vegeu Ferri-Sanchis, 1997. Els principals sistemes hidràulics de la Ribera han estat analitzats per Calatayud, 1993 a.

1795, 207). Aquestes instal·lacions sols podien aplicar-se de forma satisfactòria a aquelles àrees de mantells freàtics no superiors a 10 metres. A més presentaven una sèrie de limitacions tecnològiques que vingueren a substituir les sènies de ferro colat a partir dels anys cinquanta del segle XIX tot coincidint amb la gran embranzida del cultiu, gracies als quals s'aconseguí millorar el rendiment i la regularitat en l'elevació de les aigües. Però tot i que aquestes limitacions s'havien minvat, l'energia emprada condicionava que les possibilitats d'expansió del regadiu es reduïren a zones molt concretes situades junt a les planes allí on els mantells freàtics estan més baixos. Per tant és cert que la millora tecnològica en les sènies va possibilitar la primera expansió del cultiu del taronger, però aquesta ven prompte haguera quedat aturada de no ser per l'adopció de la màquina a vapor per a elevar l'aigua del subsòl. En la difusió d'aquest aparell en el camp valencià van jugar un paper molt important les exposicions de València de 1880 i 1883, a partir de les quals el seu ús es va difondre ràpidament. Per això analitzem la seua repercussió dins aquest punt i no en el de difusió agronòmica, ja que la resta d'exposicions a penes van tindre impacte en el mon de la citricultura. Més endavant les màquines elevadores es van perfeccionar amb nous motors, com ara el de gas pobre, el de benzina, el diesel i finalment l'elèctric que va anar reemplaçant els altres a partir de la dècada dels anys mil nou-cents vint dins un escenari on es donava una convivència de les diferents tecnologies existents, inclosa la sènia de ferro, on cadascuna servia perfectament a diferents tipus de demanda.

Les exposicions van ser organitzades per societats regides per la burgesia i per tant van estar al servei dels seus interessos de classe. En aquest sentit cal destacar el paper difusor d'aquestes elits, tot atenent que un enginy com la màquina a vapor, costós econòmicament i amb una certa complexitat tècnica sols podia estar al seu abast. Per tant són els burgesos qui primer les instal·len als seus horts d'una certa extensió. El petit llaurador va continuar servint-se de les sènies que presentaven una tecnologia més assequible, pel seu menor cost i pel seu manteniment senzill, i que eren suficients per a cobrir les necessitats d'extensions de regadiu no massa grans. Anys després, en aquelles zones on els mantells freàtics eren profunds, sobretot a l'Horta, el Camp de Morvedre i la Safor, el petit llaurador es va associar en comunitats de regants per poder tindre accés a la nova tecnologia i així poder transformar les seues petites parcel·les de secà i posar-les en regadiu per a plantar tarongers (Garrido, 1996).

El primer autor que va alertar de la necessitat tecnològica per al desenvolupament agrari com a motor de la industrialització valenciana va ser Jordi Nadal (1987). Però els seus estudis se centraren sobre tot en les empreses fabricants per tal d'explicar l'existència d'una industrialització valenciana que fins aleshores havia estat negada. La primera aproximació global a les millores experimentades en els regadius valencians entre els segles XIX i XX va ser presentada anys abans per López Gómez (1974). En aquesta línia s'emmarquen els treballs posteriors de Calatayud (1990), Mateu (1993), Calatayud-Mateu, 1995 i Calatayud –Martínez Carrión, 2005), ja que analitzen l'impacte econòmic que van tindre les novetats tècniques en el camp valencià en la transició entre dos segles, tot coincidint cronològicament amb l'expansió del taronger. Les seues investigacions ens han servit com a punt de partida per a contextualitzar els principals avanços tècnics i la seua aplicació en els sistemes hidràulics que conformen el paisatge dels horts, sobre els quals hem aprofundit àmpliament sobretot en l'anàlisi dels diferents enginys i energies emprades. Ens trobem, per tant, davant un procés que es manifesta en dos facetes clarament interrelacionades. Per una banda la necessitat d'expansió del taronger precisa del desenvolupament i aplicació de noves tecnologies hidràuliques.

D'altra banda aquest mercat potencial ofereix a les indústries productores de béns d'equipament una immillorable l'oportunitat de negoci que possibilita que centren una part important de la seua oferta en aquest sector. Per tant les comarques tarongeres esdevenen en capdavanteres en l'aplicació dels últims avanços de la tecnologia hidràulica a nivell de l'estat espanyol.

Plantegem el discurs d'aquest epígraf en un sentit lineal, tot començant des de l'excavació del pou, la instal·lació dels aparells necessaris per a l'elevació a superfície i els diferents tipus, per a finalitzar amb el seu emmagatzematge a les bases de regulació i la seua distribució fins arribar a la parcel·la.

2.1. L'excavació dels pous

Tal i com hem vist en diferents estadístiques, des de finals del segle XVIII va començar una expansió del regadiu mitjançant la perforació de pous de poca profunditat, i la instal·lació de sènies per a l'elevació del cabal. Tot i que a les primeries del segle XX estaven prou desenvolupats els mitjans tècnics per a la perforació de pous artesians, en les àrees de nou regadiu dedicades a horts de tarongers es va continuar fins ben entrada la dècada dels anys quaranta del segle XX practicant l'excavació de pous a cel obert, circumstància que podem explicar per diverses causes naturals i humanes. Per una banda per l'absència de mantells freàtics relativament superficials amb suficient pressió per a que l'aigua s'eleve per ella mateixa a partir de la perforació artesiana[4]. D'altra els procediments d'excavació manual gaudien d'un alt nivell d'experimentació i de coneixements sòlidament adquirits, que comptava a més de nombroses persones especialitzades aquestes tasques dins les comunitats locals, anomenades "poueros". El principal obstacle que havien patit era la presència d'estats de roca dura que calia trencar de forma manual per a poder continuar aprofundint el pou, perd importància a partir dels primers anys del segle XX amb el perfeccionament i la generalització de l'ús dels explosius (García Ros, 1922, 104). Això fa que d'aquesta manera a partir dels darrers anys del segle XIX es puguen excavar pous a cel obert de més de seixanta metres, com trobem alguns exemples en les estadístiques consultades, tot i que la profunditat mitjana dels pous a motor existents entre 1911 i 1922 se situa entre els 20 i 25 metres[5].

Els procediments de detecció de l'aigua: el treball dels saurins

Els saurins eren persones a què se'ls atribuïa la capacitat de descobrir coses ocultes sota la terra, especialment, aigües subterrànies, valent-se d'una vareta d'olivera, d'avellaner, o d'un pèndol. La facultat dels saurins s'anomena "rabdomància", que ha estat definida com una sensibilitat especial que tenen determinades persones per a percebre o detectar corrents d'aigua subterranis. La persona dotada utilitza normalment una vareta vegetal que aparentment serveix d'estímul per a seleccionar el lloc indicat: la vareta comença a

[4] Una prova evident es que dels 406 pous que figuren a les estadístiques realitzades per Luis García Ros per al Congrés Nacional de Regs celebrat a València l'any 1922, sols apareix un pou artesià a Alfafar amb una profunditat de 178 m, el cabal del qual era de tan sols 480 litres per minut.

[5] Janini (1911), calcula la profunditat mitjana dels pous per elevació mecànica d'Alzira en 24,42 m., de Carcaixent en 24,64 m. A Algemesí en 17,75, i de Gandia en 25,71 m. Deu anys més tard, les xifres aportades per Garcia Ros (1922, 108), ens ofereixen dades semblants, fixant la mitjana dels 370 pous de la província de València que figuren en les estadístiques en 19,40 metres.

tremolar quan es localitza el punt d'aigua. Aquesta tècnica s'anomena "radiestèsia". Podem dir que és una pràctica d'endevinació practicada des de temps immemorials. Els saurins són personatges pintorescos amb bastants detractors en el camp de la ciència, però en un temps on la geologia minera no estava molt desenvolupada en el camp de les aigües subterrànies, seran els saurins els que localitzaran la majoria dels corrents subterranis que donaran aigua als pous de motor. L'arribada dels enginyers de mines a partir dels anys cinquanta i seixanta del segle XX marcarà la fi d'aquesta pràctica ancestral (Martínez, 2006, 131).

L'excavació del pou

Una vegada marcat l'emplaçament els "poueros" començaven els treballs d'excavació. Es recomanava que la perforació adoptara una secció rectangular en els terrenys sòlids que no precisaven de revestiment i rodona en terrenys solts, les parets de la qual calia revestir (García Ros, 1922, 117). Les mesures més habituals eren de dos per tres metres (Janini, 1911, 8), tot i que, segons constata García Ros (1922, 118), "para la instalación de la maquinaria moderna es suficiente una sección mucho más reducida de la que generalmente ofrecen los pozos de Valencia, por una reminiscencia atávica del establecimiento de las antiguas norias, que en verdad necesitaban un pozo amplio. Hoy es suficiente una sección rectangular de 1,30 metros por 2 metros, o circular de 1,80 metros de diámetro, para instalar la maquinaria más potente que pueda necesitarse, consiguiéndose, con la reducción del pozo, economía y solidez en su construcción, y economía y facilidad del montaje en la maquinaria".

Els propietaris de les terres solien contractar l'excavació amb els "poueros" a tant per metre lineal, variant el preu bàsicament d'acord amb dos variables: la profunditat a la qual es treballava i les característiques que presentaven cadascun dels estrats que calia travessar.

PRESUPOST PER A UN POU FINS 25 M. DE PROFUNDITAT

Preus per a tota la secció i per metre de profunditat, tot incloent els explosius, sent per compte del contractista totes les eines i utensilis.

Per a un pou de 2 metres d'ample per 3 de llarg.

	Pta.
En los 5 primeros metros, roca fuerte	30
En los 5 primeros metros, roca blanda	23
En los 5 primeros metros, tierra, piñón y grava	15
Entre los 5 y 10 metros, el metro de roca fuerte	38
Entre los 5 y 10 metros, el metro de roca blanda	28
Entre los 5 y 10 metros, el metro de tierra, piñón y grava	18
Entre los 10 y 15 metros, el metro de roca fuerte	50
Entre los 10 y 15 metros, el metro de roca blanda	35
Entre los 10 y 15 metros, el metro de tierra, piñón y grava	20
Entre los 15 y 20 metros, el metro de roca fuerte	60

Entre los 15 y 20 metros, el metro de roca blanda	42
Entre los 15 y 20 metros, el metro de tierra, piñón y grava	25
Entre los 20 y 25 metros, el metro de roca fuerte	75
Entre los 20 y 25 metros, el metro de roca blanda	50
Entre los 20 y 25 metros, el metro de tierra piñón y grava	30

Font: Janini, 1911, 8.

En els pous on s'anaven a instal·lar sènies, els materials extrets de l'excavació es repartien al voltant del brocal per a anar alçant l'andami, que era una plataforma elevada sobre el nivell del camp, amb murs de maçoneria o de pedra seca, sobre la qual donava voltes l'animal per a moure l'aparell i on habitualment es plantava una figuera per a donar-li ombra.

Sobre les parets dels primers metres excavats es bastia el brocal del pou amb rajola col·locada de cantell per a defendre la perforació de les pressions de la superfície i evitar solsides de terra vegetal. Cas que el terreny on s'excavava fora poc consistent i s'anara a instal·lar maquinària per a l'elevació de l'aigua, com hem comentat, es triava la secció rodona per la seua major resistència a les solsides. En aquests casos, conforme s'anava aprofundint, calia revestir la secció amb rajola a panderet unida amb ciment ràpid (Garcia Ros, 1922, 118).

També es contractava el revestiment de les parets, cas que calguera fer-lo. El preu de la ma d'obra anava en funció de la profunditat del pou i del tipus d'aparell. Si es col·locava la rajola de cantell solia costar 11 pessetes fins el 5 metres, augmentant una pesseta el metre conforme es van baixant trams de cinc en cinc metres. Si la rajola s'aparellava pel pla, els primers cinc metres costaven 16 pessetes, dels 5 fins els 10 metres, 18 pessetes, de 10 a 15 metres, 19,50 i a partir dels 15 metres calia sumar una pesseta per tram de cinc metres de profunditat (Janini, 1911, 8).

En les primeres instal·lacions, tant la bomba com el motor van estar en superfície, o més tard es va introduir la bomba per sota el nivell del terra en un espai existent junt al pou. Per això per la paret del pou discorria ancorada amb garres de ferro la canonada metàl·lica que baixava fins la capa d'aigua per a elevar-la. Per això, tant per a col·locar-la com per a reparar-la, cas de patir algun desperfecte, s'utilitzaven la mateixa escala de gat amb graons metàl·lics que havien col·locat els "poueros" durant el procés d'excavació per a accedir al nivell on es tenien el tall. Açò fa que en molts casos la utilització d'aquestes escales fera molt insegur l'accés a l'interior del pou, tal i com constata en la dècada dels anys vint Garcia Ros (1922, 124) "las escalas que para este uso vienen empleándose en los pozos de la región de Valencia, dejan mucho que desear en cuanto a la seguridad de las personas, y ello se traduce en peligros para los obreros y en la abstención del dueño a visitar uno de los órganos más interesantes de su hacienda". Per això el sistema més segur, però molt car, consisteix en fer una escala de diferents trams d'anada i tornada en volta de rajola fins arribar als estrats consistents més pròxims a l'aigua. Per això la seua difusió va ser molt escassa i únicament tenim constància en l'Hort del Santíssim a Alzira (fitxa inventari 017-011). Altra forma prou més emprada i poc més segura que l'escala de gat, consistia adossar una escala metàl·lica sobre la paret del pou.

Fer aigua al pou

Quan l'excavació arribava a un punt on la terra apareixia saturada d'aigua indicava la proximitat de la presència de l'aqüífer. Un aqüífer és una capa d'aigua generalment continguda entre un estrat inferior impermeable i un estrat superior porós i saturat, sobre el qual el nivell freàtic exerceix una certa pressió. En els pous oberts per a instal·lar sènies de sang, únicament calia arribar les primeres brolles superiors del mantell freàtic, ja que la capacitat d'extracció d'aquests aparells en el millor dels casos mai superava els 600 litres per minut i per això el cabal s'autoregenerava automàticament en la base del pou per transpiració. Però a partir que es van instal·lar els primers motors per elevar l'aigua, la gran capacitat d'extracció de les bombes va fer necessari que s'aprofondira fins arribar a l'aqüífer pròpiament dit, per a poder aprofitar-lo al màxim de les seues possibilitats i per tal que el cabal no arribara a esgotar-se quan la bomba començava a elevar. Per això es va recórrer a diversos procediments per a "fer aigua" al pou, que van ser utilitzats entre 1880 i 1900.

Un sistema consisteix en continuar amb l'excavació del pou una vegada s'arriba a la terra saturada i comença a brollar l'aigua. Segons Garcia Ros (1922, 118), "este sistema es caro, porque exige el agotamiento permanente durante el trabajo, y peligroso porque, ocupado el pozo por la maquinaria de agotamiento, se dificulta la extracción de los escombros, que pueden caer sobre los obreros que se hallan en el fondo. Además, las bombas, que forzosamente han de trabajar con aguas turbias, se estropean, y el avance bajo el nivel afloja las paredes laterales por la afluencia del agua".

Per això es va plantejar altre mètode alternatiu consistent en l'obertura en horitzontal des del fons del pou d'una o mes galeries, el terra de les quals se situa per baix del nivell que ha d'assolir l'aigua quan comence a brollar. Segons Garcia Ros (1922, 119) "Este recurso es menos peligroso, y permite mayor desarrollo que el anterior, pero necesita también manejar aguas turbias y el agotamiento constante durante el trabajo, el cual adquiere mayor importancia a medida que se alargan las galerías. Es el procedimiento menos eficaz durante las sequías, y el más sensible a la acción de autodrenaje del pozo, porque toda la zona de absorción que se crea con tales labores se halla a un nivel próximo siempre a la superficie del manto de agua, y el descenso de éste hace disminuir, en proporción grande, la carga de agua sobre la solera y, como consecuencia, el flujo de la galería".

Els inconvenients que presentaven aquests sistemes per a fer aigua als pous, quedaren saldats a les primeries del segle XX amb el recurs als sondejos. En arribar l'excavació al nivell de l'aigua, sense necessitat d'esgotar-la, s'obri un sondeig d'entre 15 i 30 centímetres de diàmetre, podent variar la seua profunditat d'acord amb la naturalesa del terreny i la quantitat d'aigua que es vulga aconseguir. Tal y com explica Garcia Ros (1922, 119), "con esta sencilla operación que se realiza a nivel lleno, en poco tiempo y sin ningún peligro, se consigue casi siempre el efecto apetecido, de una manera permanente, porque la baja del nivel del manto acuífero es siempre pequeña con relación a la profundidad del sondeo. Este obra cuando se produce el descenso del nivel del agua por efecto de la extracción, como un pozo artesiano que desagua en el fondo del pozo. Los sondeos dan buenos resultados en los terrenos sueltos; sorprendentes cuando se abren en aluviones compuestos de capas alternativamente impermeables y gravosas, porque cortan en cada una de estas un nuevo manto de agua y los relacionan

todos con la caldera de alimentación de las bombas. Únicamente cuando el sondeo atraviesa sólo una roca compacta, o arcilla, resulta ineficaz".

La mesura de l'aforament

Quan finalitzaven els treballs d'excavació amb l'obtenció d'un cabal suficient per a les necessitats de reg, si l'aigua havia d'elevar-se per motor, la següent tasca consistia en mesurar el cabal, ja que d'aquesta manera es podia aprofitar tot el cabal que donava de si el pou i alhora poder instal·lar la màquina de la potència adequada per a produir la seua elevació. Segons García Ros, (1922, 120), "es preciso que las máquinas sean de capacidad proporcional al caudal que pueda dar el pozo; si son escasas, dejaremos de utilizar una parte del manantial; si son sobradas, aumentaremos inútilmente el gasto de instalación, y después, por su mal rendimiento, el de explotación". La prova es feia amb una bomba de lloguer moguda per un locomòbil, que solia ser prou costosa econòmicament, per la qual cosa es recomanava sempre que hi haguera un o diversos pous propers que se serviren del mateix nivell freàtic, s'utilitzaren les seues dades per a fer un càlcul de l'aforament.

2.2. L'elevació de les aigües subterrànies: les sènies de sang i pa primera expansió del regadiu

Les *Observaciones* de Cavanilles (1795, 207) situen els orígens del taronger com cultiu comercial als horts d'Alzira i Carcaixent, en partides fins aleshores dedicades a cultius de secà. Aquesta expansió va començar amb l'excavació de pous per a arribar a aigües subterrànies no massa profundes i amb la instal·lació de sènies de sang com una resposta als límits al regadiu tradicional de peu, dins una conjuntura de creixement econòmic i agrícola.

Les primeres sènies emprades estaven construïdes amb fusta, la qual cosa limitava molt la capacitat d'extracció ja que estaven sotmeses a freqüents trencaments com a conseqüència d'un fregament irregular, o també se solia trencar algun cadúfol ceràmic. Tot i això, aquests aparells van ser els responsables de la primera expansió del regadiu, fins que a mitjan del segle XIX començaren a aparèixer les primeres sènies de ferro colat que, superant algunes deficiències de les anteriors, aconseguiren augmentar lleugerament la capacitat d'extracció. Tot i considerant aquestes millores tècniques, el procés d'expansió del regadiu va quedar limitat a aquelles zones que disposaven de mantells freàtics poc profunds. Caldria esperar l'arribada de les màquines elevadores d'aigua amb motor a vapor per a superar les limitacions precedents, les quals disposaven de capacitat suficient per a extraure cabals molt més elevats i a majors profunditats.

Les sènies de fusta

La utilització de sènies de tracció animal tenia una llarga tradició en terres valencianes, con en general en totes les àrees del regadiu mediterrani. Va ser difosa en la península per l'expansió musulmana i resulta equivalent a la *sàqiya* egípcia i a la *saniya* del nord d'Àfrica. A partir del segle VIII la seua implantació va anar creixent i ja sota els regnes

cristians va continuar sent un dels fonaments tècnics de les petites explotacions agràries. En algunes àrees valencianes la seua major expansió hauria d'assolir-se als segles XVIII i part del XIX i estaria estretament lligada a la intensificació agrària d'aquest període i a la difusió de cultius comercials (Calatayud, 1990, 204).

La sènia s'instal·la sobre una porció de terreny elevada poc més d'un metre sobre la resta de la parcel·la, formant un monticle, margenat normalment amb pedra seca o maçoneria, anomenat andami o andana, al centre del qual s'obri el pou. Al seu voltant es forma una era de forma circular per al pas de l'animal que l'ha de moure.

El sistema de funcionament de la sènia és molt senzill. Es munta sobre dos pilars de maçoneria o rajola assentats sobre una de les parets més amples del brocal del pou, que serveixen de suport al jou en mig del qual passa l'arbre del rodet, que pivota també sobre el terra. L'extrem connecta una barra de fusta arquejada cap al terra, de longitud convenient que permet unir al seu extrem un balancí on s'enganxa un animal que ha de posar-la en moviment. Al centre de l'arbre se subjecta el rodet, roda horitzontal formada per dos grans anells de fusta, paral·lels i concèntrics, units en tota la seua circumferència per una sèrie de barrots verticals que serveixen de dents d'engranatge per fer girar l'altra roda disposada en sentit vertical.

La roda gira sobre un eix que es disposa en perpendicular sobre les dues parets més amples del brocal del pou. Pot estar formada per dos rodes disposades de forma paral·lela, unides per soquets incrustats, els quals sobreixen per una de les cares per engranar amb la roda horitzontal. Sobre els soquets del tambor penja i és arrossegada en sentit circular la corda sense fi a la que estan subjectes els cadúfols de fang que extrauen l'aigua de l'interior del pou, per a elevar-la i vessar-la a l'exterior sobre una pastera quan aquests assoleixen la posició horitzontal, tot abans de començar el seu recorregut descendent. Des d'allí l'aigua es canalitza cap a la bassa.

El mecanisme s'acciona quan l'animal, tirant de la palanca, fa girar l'arbre i el rodet, el qual mitjançant els dents d'engranatge transmet el moviment circular a la roda vertical, que arrossega el rosari de cadúfols, que és suficientment llarg per a que sempre estiguen submergits alguns d'ells, omplint-se gradualment els recipients, de forma que uns pugen plens i d'altres baixen buits. Els cadúfols ceràmics normalment tenen de 2,5 a 3 litres de cabuda i en el seu fons tenen un petit forat que permet que se n'ixca l'aire en omplir-se d'aigua.

Els rendiments de les sènies de fusta són molt variables, tot depenent de la profunditat a la que es troba l'aigua, els diàmetres de les rodes del malacat i la de l'aigua que es manté en posició vertical, la cabuda i el nombre de cadúfols, dels moviments més o menys suaus, de la intensitat dels fregaments del mecanisme, així com de la força de l'animal que s'utilitze. A una altura de 3,40 m. pot elevar 600 litres per minut, però a 10 metres n'eleva 100[6]. Com podem observar a major altura minva considerablement el volum d'aigua per la qual cosa hi ha un límit natural en l'aplicació de la sènia de sang, ja que a mitjans del segle XIX la major part dels aparells es trobaven instal·lats en aquelles zones on el nivell freàtic no ultrapassava els sis metres de profunditat (Calatayud, 1990, 204).

[6] *Enciclopedia universal ilustrada europeo-americana,* 1908, veu Noria.

Aquestes sènies presentaven, a més, considerables limitacions tècniques, que les feien incapaces de consolidar aquella expansió del regadiu. Totes les peces eren de fusta, mentre que els cadúfols eren de ceràmica, materials poc resistents davant l'ús freqüent i perllongat a que estaven sotmesos aquests aparells, per la qual cosa eren molt habituals les avaries pel trencament i desgast de les seues peces. Segons Clairac (1877, I, 493), a més de la gran quantitat d'energia que es perdia en els fregaments de les diferents peces en rodar les unes sobre les altres, "las norias, por su construcción, tienen un defecto como máquinas, y es el de que hay que subir el agua a mayor altura que la necesaria; lo que presenta una perdida de fuerza motriz que se debe procurar reducir en todo lo posible, así como disminuir también la pérdida de trabajo ocasionada por la fuerza viva del agua al salir del aparato para los canales o depósitos de recepción. / Al tiempo de subir el agua se pierde siempre una cantidad más o menos grande de esta por causa del balanceo de la cadena en que van las vasijas elevadoras, sin contar la que sale del agujero que llevan estas en su fondo para dar salida al aire al tiempo de llenarse de agua el deposito inferior, pues se recoge casi por completo en los arcaduces sucesivos, pero de todos modos estas perdidas han de tenerse en cuenta para aminorarlas en lo posible". A tot això cal afegir l'ús d'una font d'energia –els animals de tir– ja de per si limitada, que determinava una reduïda capacitat d'extracció (Calatayud, 1990, 204).

Els primers avanços tècnics: les sènies de ferro colat

El desenvolupament de la indústria siderúrgica amb la Revolució Industrial va facilitar la transposició dels vells mecanismes de fusta de les sènies al ferro, material més resistent que evitava els constants trencaments, afavoria el moviment amb un fregament més suau entre les peces i engranatges, i per tant millorava considerablement la capacitat d'extracció. Aquest canvi va anar introduint-se al camp valencià durant la segona meitat del segle XIX. D'aquesta manera, sense alterar substancialment els principis bàsics del funcionament de les sènies, es van introduir alguns canvis com ara l'engranatge cònic de ferro colat, que reduïa l'excessiu fregament i augmentava l'eficiència en la transmissió de la força rotatòria. Es va passar també a emprar el ferro en el rosari, reduint així el perill de trencament i se substituïren els cadúfols ceràmics per calaixons metàl·lics d'uns trenta litres de cabuda, augmentant així la seua capacitat i resistència[7].

En conjunt, les millores tècniques introduïdes suposaven un increment mitjà de la capacitat d'extracció del 30% (Calatayud, 1990, 205). Al mateix temps es feia possible la seua aplicació a pous de major profunditat, i per tant en zones amb el mantell freàtic més fondo. Les sènies de ferro fabricades a Barcelona per la casa Pfeiffer, segons la informació del catàleg de vendes, permetien elevar aigua d'una profunditat de 40 metres, gràcies a la millora en alguns dels seus mecanismes:

> "La rueda de agua está sustituida en estas con un tambor de hierro colado que lleva dos rebordes laterales donde se asegura la cadena, y la circunferencia del mismo tambor es ondulada con objeto de que se adapten bien las partes salientes de la cadena, que está formada

[7] Sociats (1881, 109) explicava aquestes limitacions de la sènia àrab de fusta, per la qual van ser desplaçades per les de ferro. "En efecto, hace pocos años nuestros labradores no conocían más que las *sénias* de madera, con sus *maromas* de esparto, sus gruñidoras estacas y quebradizos *cadusos*; pero ahora estos mismos labradores rechazan la primitiva *sénia*, y adoptan la noria de hierro, que les permite elevar más cantidad de agua en menos tiempo, y descansar del penoso trabajo y cuantiosos gastos que exigía de continuo la *sénia*, para cambiar maromas y arcaduces, en razón a la fragilidad de estas partes constitutivas de tal artefacto, que se componía de madera, esparto y barro".

> por una serie de eslabones planos de hierro dulce, articulados como bisagras y sujetos dos a dos por medio de pasadores. Los cangilones van fijos a esta cadena, son de hierro colado y vierten el agua por los dos lados, en vez de hacerlo de frente como la noria árabe, razón por la cual el aparato se llama de doble vertedera.
>
> La rueda de aire está remplazada con un gran piñón dentado y cónico que engrana con otro perpendicular a él y sujeto en eje del tambor de los cangilones. Todo va armado en un puente de hierro que se monta y fija en una gran piedra colocada junto al brocal del pozo, completándose el aparato con un cajón doble, a uno y otro lado del tambor, donde se vierte el agua de los cangilones y de donde sale por un tubo para ser conducida al depósito" Clairac (1877, I, 495)

Giner Aliño (1893, 96) destacava d'aquest artefacte les següents característiques:

> "El tambor de esta noria no tiene dientes ni topes, siendo estos sustituidos por ligeras ondulaciones en toda la circunferencia, a las cuales se adaptan perfectamente las partes salientes de la cadena, formada por gruesos y cortos eslabones, con objeto de que pueda esta desarrollarse sobre el tambor y evite al propio tiempo su desgaste. La cadena es de hierro dulce y está formada por eslabones planos y anillos cuadrados que los unen entre si, obteniéndose de este modo un movimiento de bisagra que permite a la cadena desarrollarse con gran facilidad sin choques sobre el tambor, el cual lleva en sus caras unos rebordes para evitar que la cadena se ladee y resbale; los cangilones, de hierro fundido, bastante delgado y en una sola pieza, vierten el agua por los lados, en vez de hacerlo de frente como en las norias ordinarias, sobre un depósito especial, de tal modo que no se derrama inútilmente el líquido."

El perfeccionament dels diversos mecanismes d'aquestes sènies de ferro oferia encara múltiples possibilitats. Així un dels models més difosos en el regadiu valencià va ser l'anomenada sènia Cases, fabricada per la fundició la Primitiva Valenciana i que incorporava rodaments per a facilitar el girament de l'eix, la qual cosa disminuïa els fregaments. També incorporava canvis en la disposició dels calaixons, que "llevan en la parte superior una barreta de hierro que une las paredes y divide la boca en dos porciones simétricas, lo que da firmeza al conjunto y a la vez sirve para preservar al cangilón del roce con la cadena, pues descansa sobre la barreta indicada, y así no se produce desgaste" (Clairac, 1877, I, 496-497). El resultat era un increment de l'aigua extreta, amb un sensible abaratiment del cost del aparell.

Tot i això, aquestes innovacions, que varen anar consolidant-se i expandint-se durant la segona meitat del segle XIX per a les explotacions agràries de reduïda extensió, no evitaven que la quantitat d'aigua extreta minvara quasi en la mateixa proporció que augmentava la profunditat del pou (Calatayud, 1990, 204-205). Una sènia Pfeiffer aplicada a una profunditat de quatre metres elevava 585 litres per minut, mentre que aplicada a un pou de quaranta metres reduïa la seua capacitat a 63 litres (Clairac, 1877, 495). Una sènia fabricada per la Primitiva Valenciana elevava 1200 litres per minut d'una profunditat de tres metres, mentre que el seu rendiment disminuïa a 117 baixant a una profunditat de 40 m (Sociats, 1881, 14). A més la capacitat variava segons el tipus d'animal emprat com a força de tir. D'una fondària de 5 metres un cavall podia elevar 21 m^3 per hora, una mula 15 m^3, mentre que per a un ase el volum es reduïa a 12,6 m^3. (Pérez de Gracia, 1958, 103). Tot i les dades facilitades pels fabricants, Sociats conclou que "la experiencia me ha demostrado que estas norias, lo mismo que todos los aparatos funiculares de esta clase, no pueden ser aplicadas ventajosamente más que hasta la profundidad de 12 a 14 metros, siendo en mi concepto temerarias cuando pasan de 20 metros".

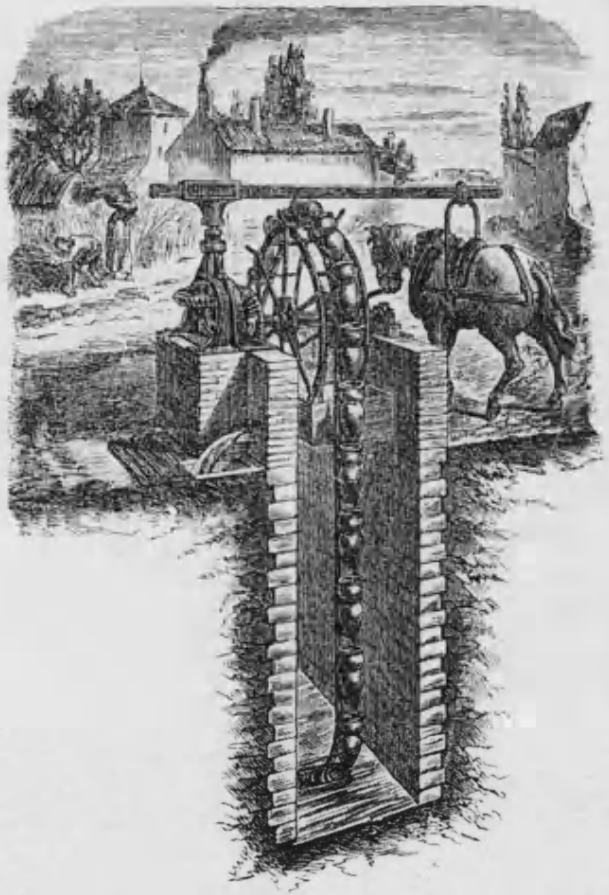

Sénia de ferro colat amb cadúfols ceràmics. (Clairac, 1877; Giner Aliño ,1893)

Sénia Pfeiffer. (Clairac, 1877; Giner Aliño ,1893)

2.3. Les màquines elevadores d'aigua i l'expansió definitiva del regadiu

Les limitacions plantejades a les sènies per la font d'energia emprada per al seu moviment i per la disminució de capacitat en relació a la profunditat dels mantells freàtics van ser superades definitivament amb l'aplicació de màquines per a elevar l'aigua del subsòl. Es van introduir a partir de 1880 gràcies a l'important paper difusor realitzat per les exposicions.

Una màquina elevadora d'aigua està formada per dos elements fonamentals: la bomba i el motor. Als primers aparells constitueixen peces clarament separades i diferenciades, però amb el pas del temps i la introducció de successives millores tècniques tendeixen a integrar-se en una sola màquina per tal d'augmentar el seu rendiment. Les primeres instal·lacions estaven mogudes per màquines a vapor. Ja amb el canvi dels segles XIX al XX es van anar introduint altres tipus de motors, com el de gas pobre, gasolina, o l'elèctric, qui a partir dels anys quaranta va desplaçar definitivament tots els altres.

Els inicis en la mecanització dels regadius i el paper difusor de les exposicions

L'aplicació de l'energia de la màquina a vapor per a moure els diferents aparells elevadors d'aigua va ser decisiva en l'expansió del regadiu. La primera màquina que es va instal·lar al País Valencià va ser a la fàbrica de seda La Batifora de Patraix a València l'any 1837, tot i que va quedar com un testimoni aïllat, ja que no es va generalitzar el seu ús en la industria valenciana fins passada la meitat del segle i centrada en determinats tipus d'indústries. En 1876 el marqués de Montortal va instal·lar la primera màquina a vapor per a elevar l'aigua del subsòl al seu hort al terme de Carcaixent. I a partir dels anys vuitanta del segle XIX va començar a generalitzar-se la difusió d'aquest enginy en el camp valencià. En aquest procés de difusió va tindre un paper fonamental la *Exposición de Motores y Máquinas Elevadoras de Agua*, realitzada a València l'any 1880 per la Reial Societat Econòmica d'Amics del País, que va continuar amb posteriors certàmens, com ara l'Exposició Regional de Gandia de 1881 i l'Exposició Regional Valenciana de 1883, on la presència de fabricants de màquines elevadores va ser important.

L'exposició de 1880, instal·lada al Pla del Reial de València, va estar oberta durant deu dies, tot coincidint amb la celebració de la fira de Juliol. La nombrosa participació de fabricants i la seua diversa procedència geogràfica, així com el gran nombre i varietat d'aparells exposats testimonien la magnitud que per aquell moment va tindre la mostra.

D'aquesta relació podem veure com de les 14 firmes, set provenen de Barcelona, una de Girona i quatre de Valencia, la qual cosa és una prova més del major desenvolupament que la industria productora de béns d'equipament havia assolit a l'àrea catalana respecte la valenciana, que començava en aquells moments la seua embranzida. Tal i com explica Calatayud pel que fa al cas valencià, la mecanització dels pous de reg s'inscriu dins un procés paral·lel al d'altres indústries[8]. En aquest sentit I. Aguilar (1990, 77) relaciona el notable increment a la ciutat de Valencia de tallers de construcció de

[8] (Calatayud, 1990, 205) "Si atendemos a las ventas e instalaciones llevadas a cabo por la empresa Alexander Hermanos, de Barcelona, en los valles del Júcar y el Túria, encontramos de forma simultánea máquinas a vapor aplicadas a molinos arroceros, industrias harineras y de la seda, aserraderos y pozos para riego".

maquinària destinada a diverses activitats agrícoles a partir dels anys setanta del segle XX, amb la coiuntura d'expansió de l'agricultura comercial centrada, entre d'altres productes, en el vi, la taronja i l'arròs. Així entre les seues produccions trobem premses per a oli i vi, màquines de vapor per al reg, bombes elevadores d'aigua, sènies, instal·lacions per a l'elaboració de l'arròs i la farina. Després seguirien en importància la fabricació de materials de fundició per a la construcció d'edificis.

EXPOSICIÓN DE MOTORES Y MÁQUINAS ELEVADORAS DE AGUA DE 1880	
Firma comercial	Procedència
Matarona	Barcelona
Casa Dugross	Barcelona
Back y Manson	Londres
Planas y Cia.	Girona
Felipe Vengut	València
Enrique Morris	València
Harcourt Smith y Cia.	Barcelona
Primitiva Valenciana	València
Hijos de Amador Pfeiffer	Barcelona
Carlos Bloss y Cia.	Barcelona i Madrid
Joaquín Marco	València
Aleixander Hermanos	Barcelona
La Maquinista Terrestre y Marítima	Barcelona
Shneider & Cie	Le Creusot (França).

Font: *Álbum de la exposición de motores y máquinas....* Elaboració pròpia.

També cal destacar la presència de dues firmes estrangeres, una de Londres i l'altra de Le Creusot, a França, fet que entenem com una prova evident de la bona imatge exterior que projecta de l'agricultura valenciana mitjançant la comercialització de les seues produccions als mercats europeus, que es vista com una oportunitat de negoci per a les grans empreses fabricants de bens d'equipament.

A més, la comparació de les dades que ens ofereixen els catàlegs de les exposicions que realitza la Reial Societat Econòmica d'Amics del País a València els anys 1851 i 1883 constitueixen una prova més de l'avanç experimentat en la fabricació i comercialització de les màquines i aparells elevadors d'aigua. En la mostra celebrada en desembre de 1851 veiem com els aparells elevadors d'aigua tenen una presència ben escassa, ja que tan sols hi trobem una sènia africana de tambor, cedida per la fàbrica de fundició en ferro colat i bronze dels Srs. Donnay i Masip, situada en el convent de Sant Sebastià del carrer de Quart de València (Herbás, 1980, 25)

Tot i ser un certamen organitzat per la Reial Societat Econòmica d'Amics del País, la Societat Valenciana d'Agricultura també hi va participar activament. L'any 1881 la revista editada per aquesta institució, va publicar un número monogràfic de 119 pàgines signat per Rafael Sociats, on analitzava cadascun dels diferents aparells exposats, comentant els seus principals avantatges i recomanacions per al seu ús. A més publicà els resultats dels experiments que la Societat Valenciana d'Agricultura va fer en vora vint màquines de vapor, vint bombes elevadores i cinc sènies, per tal de contrastar la informació oferida pels fabricants amb els resultats reals, amb consells per a la seua

convenient aplicació en relació al tipus d'explotació. Aquestes proves van ser possibles gràcies a la construcció d'un gran estany al voltant dels quals s'instal·laren els diferents aparells, per la qual cosa, a més de poder realitzar anàlisis comparatives com les que hem comentat, qualsevol visitant podia comprovar de primera ma la seua potència elevadora.

Les cròniques de l'època es feren immediatament ressò del gran èxit aconseguit pel certamen i del seu extraordinari paper difusor en donar a conèixer uns aparells dels que fins ara no es tenia un coneixement proper i clar. L'*Almanaque de Las Provincias* per a 1891 ho relata amb les següents paraules:

> "No fue aquella exposición una simple fiesta; sino que tuvo un lado práctico de innegables resultados. Los espositores lograron dar a conocer sus grandes recursos; el propietario estudió y puede elegir las máquinas y aparatos que mejor llenan sus especiales exigencias; hiciéronse numerosas ventas en la Exposición; y sobre todo, familiarizose una gran parte del público con los modernos inventos, con las aplicaciones de la mecánica, con los aparatos y máquinas que desconocía, o de los que sólo había oído hablar vagamente, y cuando se cerró el concurso, muchos que antes consideraban las máquinas de vapor como un monstruo temible, o las bombas de gran potencia como invenciones de difícil aplicación, estaban convencidos de que aparatos, a los que se habían acostumbrado, y quizás formaban el proyecto de aplicar a alguna esplotación que antes permanecía abandonada" (Almanaque, 1880, 196-197).

I l'amplia difusió social d'aquests nous invents va repercutir en la seua ràpida adopció en molts horts (Martínez Serrano, 1979, 145-146). Segons Sociats (1881, 6) "después de aquella exhibición han aumentado extraordinariamente nuestras explotaciones agrícolas, estableciéndose máquinas elevadoras de agua, impulsadas por vapor, que la extraen desde profundidades que antes eran excesivas para la aplicación económica de los motores animados. Hoy saben los agricultores a que atenerse; conocen ya los medios de que se pueden valer, y este conocimiento hace su obra de perfección del cultivo y del aumento de agraria producción"

Un any després, en 1881, se va celebrar l'Exposició Regional de Gandia. A més de productes agrícoles, es van exposar màquines elevadores, tot continuant l'impuls iniciat per l'exposició de València. Es va ubicar en el jardí del col·legi de Jesuïtes, on les nombroses màquines exposades elevaven l'aigua d'uns pous junt als quals s'havien instal·lat.

Pel reduït nombre d'expositors i del material exposat poden afirmar que, contràriament al que han opinat altres autors, aquesta va jugar un paper difusor sobretot d'àmbit comarcal, ja que no van estar presents les grans firmes nacionals i estrangeres que van acudir a la de 1880. Tot i això es va valorar positivament la presencia d'aparells elevadors en una exposició regional de caràcter agrícola. La crònica publicada a l'*Almanaque para el año 1882* (p. 319) editat pel diari *Las Provincias* concloïa que "esta exhibición de máquinas y aparatos, destinados principalmente a la elevación de aguas para el riego, tiene importancia en un país que necesita como elemento indispensable de cultivo el agua que muchas veces le niegan las nubes, así es, que los expositores vendieron bastantes máquinas".

EXPOSICIÓ REGIONAL DE GANDIA DE 1881	
Firma comercial	Producte exposat
Bac y Manson. Anglaterra.	"Una máquina horizontal, de seis caballos de fuerza, dando movimiento a una bomba de sistema privilegiado, capaz de elevar 60.000 litros por hora" "Otras dos máquinas, de 4 y dos caballos"
David B. Parsons.	"una buena máquina, que descansa sobre la caldera multitubular, produciendo gran ahorro de combustible, y siendo tan fácil su montaje que se recomienda para las explotaciones agrícolas". "Otra máquina a vapor ponía en movimiento una bomba para elevar aguas de riego". "gran número de instrumentos de agricultura, como bombas aspirantes". "un hermoso molino de viento, que con una bomba impelente elevaba el agua a 8 metros de altura".
El Nuevo Vulcano. Barcelona.	"3 máquinas de vapor verticales, de media presión, y fuerza de 4, 6 y 2 caballos. Una de ellas ponía en movimiento una poderosa bomba para riego".
La Maquinista Belga. València.	"una hermosa bomba centrífuga, capaz de elevar 2.000 litros de agua por minuto, de una profundidad de 70 palmos".
La Agrícola Valenciana. València.	"dos máquinas de vapor, una de las cuales de fuerza de cuatro caballos, ponía en movimiento una bomba americana de doble efecto". "otra bomba que lleva consigo el motor, y a la que designa con el nombre de automotora".
Antonio Vich y Cia. Cartagena.	"una bomba Schaffer que trabaja a vapor directo".

Font: *Almanaque Las Provincias para 1882*, 319. Elaboració pròpia.

En el certamen de l'any 1883 el nombre d'aparells ha crescut considerablement en quantitat i diversitat. També s'observa un increment de la participació de firmes valencianes, que predominen ja sobre les catalanes i les estrangeres, la qual cosa demostra l'àmplia difusió que han tingut aquests aparells des de l'exposició de màquines elevadores celebrada tres anys. L'únic fet que ens crida l'atenció d'aquestes dades és l'absència de la firma barcelonesa Alexander Hermanos, ja que és la que més instal·lacions havia realitzat en les comarques tarongeres valencianes segons les estadístiques de la primera dècada del segle XX.

EXPOSICIÓ REGIONAL VALENCIANA DE 1883	
Firma comercial	Producte exposat
El Vulcano. Valencia	"Dos máquinas de vapor horizontales números 1 y 2 tipo Corliss, a distribución por válvulas"
Torres Hermanos. Valencia.	"Una noria de hierro, sistema Torres". "Otra noria de hierro, sistema Navarro, reformada".

La Maquinista Valenciana	"Una máquina de vapor, horizontal, de seis caballos nominales. Otra máquina de vapor de cuatro caballos."
La Primitiva Valenciana	Otra máquina de vapor de 25 caballos, dando movimiento a una bomba centrífuga que eleva por minuto 16.000 litros de agua". "Otra máquina de 12 caballos efectivos".
Aldudo Moreno y Cia. Valencia.	"Una máquina de vapor vertical, fuerza de 2 caballos, con expansión variable". "Una noria sistema africano".
Salvador Oliag. València	"Un molino de viento con bomba de aire comprimido".
Torres Hermanos. Valencia.	"Una noria de hierro, sistema Torres". "Otra noria de hierro, sistema Navarro, reformada".
Camarena y Talens Hermanos. Cullera.	"Una noria de madera, espiral".
Felipe Vengut y Compañia. Valencia.	"Tres máquinas de vapor de 2, 6 y 8 caballos nominales, nuevo sistema de grande expansión, variable a la mano y por regulador". "Constituye la instalación un esbelto pabellón de estilo suizo, desde cuyo centro y punto más alto, destaca una cascada artificial. Una bomba rosario, sistema *Vengut* privilegiada, que pone en novimiento una máquina de vapor, precipita por ella 6000. litros de agua por minuto, o sean 360.000 por hora.".
Manuel Simón. València.	"Tres bombas o norias de rosario para la elevación de aguas, movidas a vapor; esta clase de bombas pueden ser movidas por caballería o a mano, sus poleas son de sistema diferencial, los tubos que se emplean son de latón. Bajo una base de una profundidad de tres metros y 200 milímetros el diámetro del tubo, elevan 2500 litros de agua por minuto."
La Granja Modelo. Valencia.	"Malacate movible con bomba de rotación y tubo de aspiración de cautchouc".
Sucesores de Amador Pfeiffer. Barcelona.	"Una máquina de vapor, norte-americana, fuerza de 4 caballos". "Una elevadora de agua, sistema anglo americano, movida por una máquina de vapor inglesa, de fuerza de 4 caballos: bombas del mismo sistema y diferentes diámetros, para pozos de gran profundidad, entre los que figura una rotativa de doble efecto". "Una noria de cangilones".
D. Miguel Escuder. Barcelona	"Máquina motor a gas, fuerza de dos caballos"
Rodón Hermanos. Saragossa.	"Un pulsómetro para la elevación de aguas".
Piggot y Compañia. Birminghan (Anglaterra)	"Una máquina a vapor llamada *La Colonial*, de fuerza de cuatro caballos nominales, horizontal, de alta presión, expansiva y caldera vertical, con regulador de gran velocidad y bomba de

	alimentación". "Una máquina de vapor llamada Atlas, de fuerza de 6 caballos nominales, de expansión horizontal y caldera vertical de alta presión".
Casa Broquet. París.	"Dos bombas de doble efecto, rotativas, especiales para riegos". Diversos accessoris per a les mateixes bombes.
J. G. Stumpt. Stuttgargt (Alemanya).	"Una bomba para pozo, un plato para recibir el agua". "Una bomba grande con válbula de bola, para pozo".

Font: *Exposición Regional. Año 1883. Catálogo General.* Elaboració pròpia.

Tot aquest procés de modernització dels regadius valencians, tal i com ha estudiat Salvador Calatayud, va estar encapçalat per part d'una elit burgesa. Però aquesta classe social, a més del capital inversor necessari per fer-ne front a aquestes inversions en tecnologia, disposava d'accés als canals de comunicació adequats per obtindre la informació i coneixements i difondre'ls entre els membres del seu grup social. Segons Calatayud (1990, 208), "la instalación de máquinas a vapor y bombas significaba el acceso a un ámbito tecnológico nuevo que exigía el manejo de información y conocimientos que nada tenían que ver con la difusión oral de las prácticas agrarias seculares [...]. Esta difusión quedaba restringida a aquellos que por nivel cultural y posición económica podían acceder plenamente a una información que se presentaba frecuentemente a través de escritos y publicaciones: tratados de hidráulica donde se recomendaban las máquinas teóricamente más adecuadas, folletos de publicidad de los fabricantes, publicaciones periódicas del Ministerio de Fomento, o exposiciones como la de Máquinas elevadoras de agua de 1880. El mismo mecanismo de efecto-demostración actúa de forma más inmediata dentro de ambientes sociales determinados: así la máquina de vapor instalada por el Marques de Montortal en Carcaixent hacia mediados del siglo XIX se difundió rápidamente entre otros terratenientes de la zona, que recurrieron al mismo fabricante barcelonés Alexander Hermanos" [9]. Per això en un primer moment les màquines elevadores de motor a vapor o gas pobre sols es van instal·lar en els horts burgesos que reunien una sèrie de condicions, com ara que se situaren en zones on els mantells freàtics assolien una certa profunditat, que els horts tingueren més de tres hectàrees de terra i que no fora rendible elevar l'aigua amb altres mitjans, tal i com hem pogut esbrinar a través del treball de camp. Per això durant més de mig segle les modernes instal·lacions a motor van conviure amb les sènies de ferro que si que eren rendibles per als horts més modestos.

Per a poder transformar les seues terres el petit llaurador va haver d'instal·lar sènies en aquelles zones on els mantells freàtics no eren massa profunds. Allí on no es donava

[9] A aquest mecanisme d'efecte-demostració que va produir la instal·lació del Marqués de Montortal es va referir també Sociats (1881, 57) en parlar de les màquines elevadores fabricades per la casa Alexander Hermanos: "Así mismo, a causa de la extensión que se ha dado al cultivo del naranjo en los terrenos secanos, se ha hecho preciso adoptar medios de extracción de aguas subterráneas; y a este fin, hicieron estos señores una primera y feliz aplicación de las bombas movidas por los escelentes motores de vapor que construyen, en un huerto del señor Marqués de Montortal, en Carcagente, elevando 1100 litros de agua por minuto, a una altura que varia desde 27 a 45 metros. En vista del buen éxito que tuvo esta aplicación, se propagó rápidamente en el país y, en el día, los Sres. Alexander han colocado, con el éxito más completo, un gran número de instalaciones de sus bombas de doble efecto, y sus buenos motores de vapor, que cada día se acreditan más a pesar del subido coste que tienen, comparados con esas maquinillas de pacotilla que a modo de baratijas nos vienen de Inglaterra y otros paises".

aquesta circumstància, el llaurador podia comprar l'aigua necessària per al reg a un particular que disposava d'un motor al seu hort, el preu de la qual era prou elevat, tot considerant que la venda dels sobrants es va convertir en una important font d'ingressos[10] (Janini, 1911, 143; Garcia Ros, 1922, 102). Però en entrar al segle XX els mitjans i petits llauradors van anar a poc a poc accedint als beneficis de les modernes instal·lacions de reg elevat. L'accés al crèdit a preus raonables gràcies a la fundació d'institucions financeres basades en el cooperativisme i en la doctrina social catòlica van possibilitar que s'associaren en comunitats de regants o societats civils de regants. D'aquesta manera cada llaurador participava de la societat adquirint un nombre d'accions en relació al cabal necessari per a regar les seues terres. La comunitat fixava un preu per hora en relació al cost real, i al tancament de l'exercici es prorratejaven els beneficis o les despeses (Lopez Gómez, 1974, 197). Així, a diferència del que ocorre als regadius de peu de les hortes històriques, en els nous regadius el dret a l'aigua està deslligat de la terra. El primer es relaciona amb un sistema econòmic feudal, mentre que el segon està més d'acord amb el marc socioeconòmic capitalista dins els quals sorgeixen aquestes noves formes de regadiu[11]. Una de les primeres societats que va destacar pel la potència i modernitat de les instal·lacions construïdes va ser la Sociedad de Riegos de Carcagente, la qual "tiene instalada en la partida de la Serratella , a unos 60 metros, sobre la línea ferrea de Carcagente a Puebla Larga, que con una máquina de vapor wolf de 120 caballos de fuerza, extrae 4000 litros de agua por minuto, por medio de cuatro bombas y de una profundidad de 43 metros, elevándolos luego una bomba centrífuga a 16 metros sobre el piso de la casa de máquinas. Esta sociedad ha conseguido convertir en naranjales una gran extensión de monte" (Janini, 1911, 142).

En un principi els horts burgesos van sorgir com a illots en mig d'unes terres de secà amb un gran nombre de petites propietats al seu voltant que encara continuaven sense transformar. Aquesta extensió dels avanços tècnics des de les èlits fins el petit llaurador, sense cap dubte va possibilitar, sobretot en els àrees transformades a partir dels anys vuitanta i noranta del segle XIX la uniformitat d'un paisatge caracteritzat pel monocultiu del taronger.

Els motors

Segons Milano (1914), dels diferents tipus de motor coneguts a les primeries del segle XX sols s'utilitzaven per al reg de tres tipus: de vapor, d'explosió i de combustió interna. Tots ells son anomenats també motors tèrmics perquè utilitzen la força que genera el calor provinent de la combustió de diverses matèries per a generar el moviment. També en el camp del regadiu s'observa de forma quasi idèntica la mateixa successió de recursos energètics emprats a altres sectors de la producció industrial: màquina a vapor, gas pobre, gasolina i finalment l'electricitat ja a les primeries del segle XX, que

[10]Segons Janini (1911, 134) "Con el agua a cuatro céntimos [el metro cúbico] puede obtenerse un beneficio vendiéndola a los cultivadores de naranjos a 8 o 10 céntimos, caso que se da con frecuencia en la práctica, constituyendo una especulación la elevación de aguas"

[11] Resulta molt il·lustratiu el comentari de Janini (1911, 9): "consignar que la hora de riego de 1000 litros por minuto se paga a 2,05, 3,44, 4,70 y hasta 10 pesetas. / Por lo apuntado se comprenderá que en varios sitios de la provincia de Valencia se vende el agua de riego independientemente de la tierra, llegando hasta venderse midiendo el tiempo de riego con relojes de arena (ampollas) de 20, de 15, de 7 y media y hasta de 5 fracciones de hora y hasta fracciones de 5 minutos" Aquesta precisió en mesurar el temps i la quantitat d'aigua són propis d'una mentalitat moderna pròpia de la cultura capitalista que s'està implantant en l'àmbit agrícola.

desplaçaria la resta de motors a partir de la dècada dels anys quaranta quan la seua producció i distribució va estar consolidada en les indústries i en les ciutats.

Pel que fa a la potència dels motors instal·lats va haver una preferència majoritària per màquines de reduïda grandària i de força motriu il·limitada. De totes les màquines a vapor i gas pobre existents a les primeries del segle XX en els quatre municipis amb major presència d'aquests artefactes, Algemesí, Alzira, Carcaixent i Gandia, un 70 % tenien menys de 4 cavalls, mentre que els que superaven els 8 cavalls tan sols representaven el 6 %. Tal i com apunta Calatayud (1990), en la industria farinera la potencia mitjana era en aquell moment de 41 CV, comparació que testimonia la senzillesa tècnica de les màquines per a elevar l'aigua.

Motors a vapor

Les màquines a vapor utilitzades per al reg són de moviment alternatiu i de cilindres. Es tracta de motors de combustió externa, per la qual cosa la instal·lació precisava d'una caldera per a produir la combustió que ha de calfar l'aigua per a originar el vapor. Per a evacuar els fums de la combustió calia bastir alts fumerals de rajola que funcionaven per immersió tèrmica. En alguns casos podem trobar com aquests fumerals eren metàl·lics, per la qual cosa utilitzaven un sistema venturi per a afavorir el tir que de forma natural es produeix amb el fumeral de rajola. Com a combustible utilitzaven bàsicament el carbó mineral, que sovint es barrejava amb altres productes com ara morques d'oli o fusta.

A mitjans de la segona dècada del segle XX, tot i que han irromput en el camp de l'elevació d'aigües altres tipus de motors, les màquines a vapor encara continuen estant presents en la majoria d'instal·lacions elevadores d'aigua, fonamentalment per dos motius. Per una banda per la seua senzillesa tecnològica i provada experiència, i per altra per la gran perfecció tècnica assolida en els seus tres estadis evolutius. Segons Milano, "las máquinas a vapor de movimiento alternativo han llegado a tan alto grado de perfeccionamiento, que todavía sostienen brillantemente la competencia con todos los motores térmicos modernos, tienen sobre todos o casi todos una enorme ventaja, la seguridad del servicio, y esto sólo les da preferencia en muchas ocasiones, además sus perfeccionamientos han ido elevando constantemente el rendimiento, primero con la condensación[12], después con el vapor recalentado[13], y últimamente creando el tipo de máquinas de flujo continuo[14]." Tal i com ho confirmen les estadístiques de motors del terme municipal d'Alzira, les màquines de vapor encara tindran un pes important a finals de la dècada dels anys vint, representant un total del 32 % dels motors instal·lats (Hernández Sanchis, 1998).

Motors d'explosió

Els més emprats son els de gas pobre, gasolina i petroli. En els primers el gas pobre es produeix dins una caldera vertical i estreta dividida en dos parts: la inferior es una petita

[12] La condensació és el procediment mitjançant el qual el vapor que ha realitzat el moviment es reconduït i refredat, creant una depressió, per la qual cosa es converteix de nou en líquid per a tornar a ser calfat de nou. Aquesta aigua procedent de la condensació ja ha perdut la calç que era un dels problemes que tenien les primeres màquines a vapor, ja que per causa de la calç calia canviar sovint les calderes i conduccions d'aigua i de vapor per l'acumulació de la calç sobre les seues parets internes.

[13] Vapor recalfat: Consisteix en captar el vapor que es perd després de la impulsió per a ser reconduït de nou a la caldera, amb la qual cosa es produeix un millor aprofitament energètic que repercuteix en un augment de la potència amb el mateix consum.

[14] Aquesta tecnologia no ha estat emprada als petits regadius, ja que és més pròpia de les turbines.

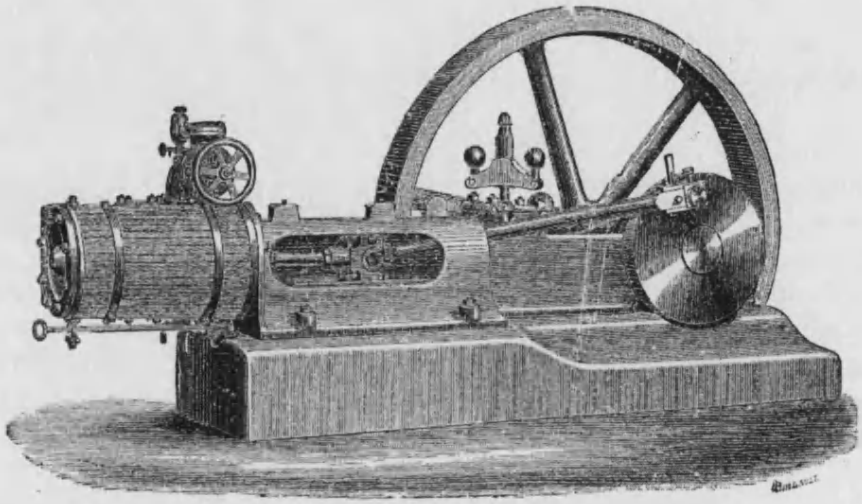

FIG. 35.—MÁQUINA DE VAPOR HORIZONTAL FIJA CON DISCO CIGÜEÑAL

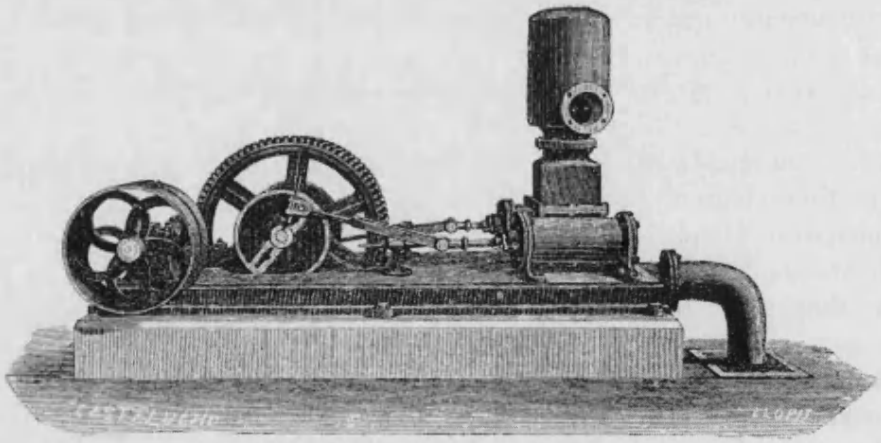

FIG. 31.—BOMBAS GEMELAS HORIZONTALES

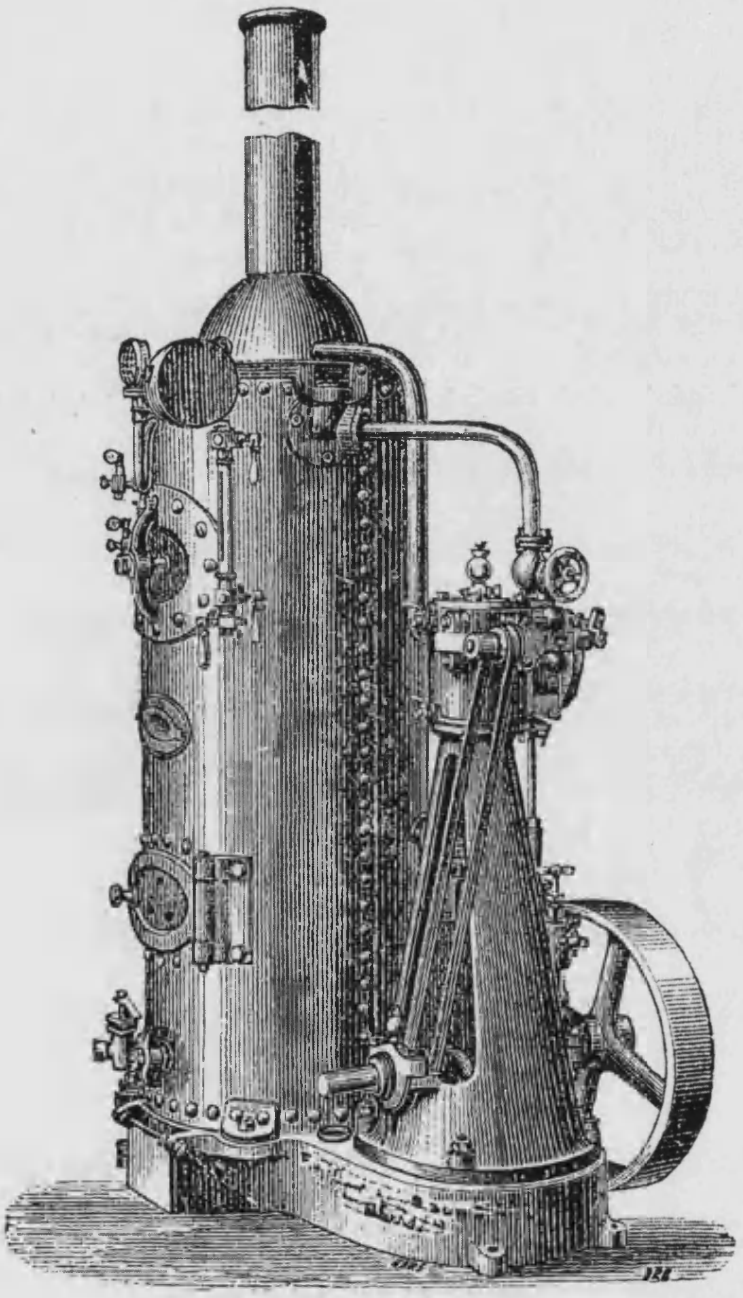

FIG. 37.—MÁQUINA DE VAPOR VERTICAL CON CALDERA VERTICAL INDEPENDIENTE

cabitat on es pren foc, i la superior que ocupa quasi tota l'alçada, on es col·loca el combustible. El gas pobre es produeix mitjançant un procés de combustió deficient per una manca d'oxigen. Per això en la part inferior disposen d'una vàlvula reguladora que impedeix una entrada adequada d'oxigen, mentre que de la part superior ix el gas que conduit al motor el fa explosionar. El combustible preferit per a produir el gas pobre era la corfa d'ametlla, i en menor mesura la fusta. Segons Milano (1914, 130), la benzina o el petroli eren els combustibles més convenients per a les màquines de fins a 8 ó 10 cavalls. Tot i això, en els primers moments on la benzina i el petroli eren matèries cares i escasses, va ser el gas pobre el combustible més emprat per a màquines de mitjana potència.

Tot i que els motors de gas pobre es van difondre durant els anys de transició entre els XIX i XX, mai no van arribar a competir en nombre amb els motors a vapor, ja que alguns autors constataven que "su funcionamiento no es regular más que siendo un motor muy bien construido, muy bien montado y manejado por un excelente maquinista". Prova d'això és que al terme d'Alzira el 1929 sols representaren el 9 % de les màquines instal·lades. D'altra banda els motors a benzina i petroli no van tindre un ús minoritari. Aleshores competien en percentatge amb els motors de vapor, ja que a Alzira els motors de gasolina representaven un 30 % del total de màquines elevadores (Hernández Sanchis, 1998).

Motors de combustió interna

Destaquen sobre tot els Dièsel o també anomenats popularment d'olis pesants, que van ser difosos a partir de l'exposició de Milà de 1906. Són de gran senzillesa, no necessiten caldera ni gasogen com els de gas pobre, ja que els seus accessoris es redueixen a uns dipòsits de combustible i a unes ampolles d'aire comprimit. Són de funcionament regular i segur i arranquen simplement en obrir una vàlvula. No tenen aparell algun d'encès de barreja de combustible i el Dièsel en el seu moment era molt econòmic, per la qual cosa ens trobem davant un motor molt segur de funcionament i manteniment econòmic (Milano, 1914, 130). Tot i això durant els primers anys la seua difusió va ser lenta per l'escassesa d'un combustible que calia importar, però a poc a poc, amb la construcció de refineries a Espanya, el seu ús es va anar estenent.

Aquesta valoració contrasta amb la que va fer Garcia Ros (1922, 123), que els feia poc recomanables, ja que "hemos de decir que no hemos visto ninguno que al cabo de algun tiempo de uso funcione de manera conveniente. Son sin duda demasiado delicados para ponerlos en manos de los mecánicos que puedan tener los labradores". Per això la seua difusió va començar de manera proa tardana, quan la disponibilitat de combustible va ser regular i quan es van perfeccionar tècnicament. Aixa el 1929 representaven el 17% dels motors instal·lats al terme d'Alzira (Hernández Sanchis, 1998).

Motors elèctrics

Els avantatges dels motors elèctrics són: la facilitat d'utilització, el petit cost d'adquisició i manteniment, la seua facilitat per accionar per acoblament directe les bombes centrífugues. Per això Milano (1914, 129) comenta que "hacen que se prefieran a cualquier otra cuando se dispone de corriente eléctrica o puede producirse esta en condiciones económicas". Garcia Ros (1922, 122), tot i reconèixer aquests avantatges, constata una sèrie factors que retarden la seua adopció, com és la falta de constància en el consum energètic, ja que els motors sols funcionen a ple rendiment tres mesos a l'any, per la qual cosa la resta de l'any queden infrautilitzades les unitats de potència

que es contracten amb l'empresa distribuïdora elèctrica. Especialment els motors elèctrics trifàsics acoblats directament a una bomba centrífuga, constitueixen el grup elevador més senzill, econòmic i fàcil d'instal·lar i de manejar que pot utilitzar-se. Poden actuar també sobre bombes de pistó accionades mitjançant un engranatge reductor. El ben cert, és que tot i les reticents previsions realitzades per Garcia Ros, el motor elèctric es va introduir amb força durant tota la dècada dels anys mil nou-cents vint, tot coincidint amb l'època de major expansió tarongera (Calatayud, 1990, 206), fins esdevindre en majoritari a partir de 1940, tot desplaçant els que empraven altres fonts d'energia.

Molins de vent

El motor de vent esta format per una roda de reacció de grandària variable, que pot construir-se amb diversos materials i que es monta a certa alçada sobre una torreta de ferro. Quan bufa el vent acciona la roda, la qual transmet el moviment circular per un eix de ferro que acciona una bomba de pistó que eleva l'aigua.

Tal i com explica García Ros, la costa valenciana oferia unes condicions favorables per a la instal·lació de molins de vent per accionar les bombes dels pous destinats a regar les plantacions citrícoles, ja que la seua freqüència s'adaptava perfectament a les necessitats hídriques del cultiu.

> "La Embatá, o brisa del mar, se produce en el litoral levantino, desde últimos de Mayo a mediados de Septiembre, es decir, durante la época del riego. Se levanta a las ocho de la mañana, y decae a la una; vuelve a levantarse a las tres de la tarde, y termina a las cinco y media. Es una brisa fresca, húmeda y discreta, que rinde una jornada de siete y media horas, interrumpida por una siestecita de dos, y penetra hasta unos treinta kilómetros de la costa. Sus efectos en la agricultura y en el clima son por demás favorables; su fuerza, hoy casi menospreciada, puede rendir utilísimos servicios al labrador valenciano" (Garcia Ros, 1922, 122).

Tot i això, els diversos autors i estadístiques consultats, constaten l'escassa incidència que va tindre l'aprofitament d'aquesta font d'energia, que té com a principal avantatge el ser totalment gratuïta. Segons García Ros als termes de Gandia, Dènia, i a altres llocs en menor mesura, es poden veure alguns aparells instal·lats per al reg d'extensions de tres o quatre hectàrees que extrauen l'aigua de pous d'uns sis metres de profunditat, sent utilitzat sobretot per a obtindre aigua per a usos domèstics. Altres autors discrepen argumentant la inseguretat, irregularitat i escassa força del vent, fent poc recomanable el seu ús[15]. Altra limitació, segons les dades que aporta Garcia Ros, seria que aquesta font d'energia sols és rendible mantells freàtics superficials que no ultrapassen els sis metres de profunditat. El treball de camp que hem realitzat també confirma la seua poca difusió, ja que dins l'àrea d'estudi sols hem trobat dos molins de vent o molinetes, com se les coneix popularment: la de Villa Irene al terme de Corbera (Fixta inventari 100-020) i la de l'Hort de Galindo a l'Ènova (121-002).

[15] Citem les opinions de Vañó Morillo (1922:96): "El molino de viento es otra máquina útil para la elevación de pequeños caudales de agua, aunque tiene el inconveniente de que puede ocurrir que cuando más necesaria sea esta no haya viento suficiente para moverlo, y entonces peligra perderse una cosecha que ha costado muchos afanes de conseguir" o Milano (1914, 129): "La acción del viento es tan insegura, se obtiene con el tan escasa fuerza, aun con aparatos de gran tamaño, que la aplicación de los molinos de viento, muy extendida en América del Norte principalmente, es muy limitada en nuestro país, donde solo se emplea para riegos de poca importancia".

Malacats

La substitució de les sènies per bombes accionades per cavalleries mitjançant el tradicional sistema de malacat, no millorava substancialment els resultats, i de fet sembla que es van difondre escassament. La bomba utilitzada era el pulsòmetre, que funcionava per aspiració. Per això la principal limitació que presentaven era la profunditat, per la qual cosa el seu ús no era recomanable en pous on l'aigua estava a més de 10 metres de profunditat.

Motors aplicats a les sènies de ferro

En alguns casos es van instal·lar màquines per a posar en funcionament les sènies de calaixons, substituint així la força animal, amb la qual cosa es va poder augmentar un poc el seu rendiment. En l'exposició de 1880 en figuren algunes sènies mogudes per màquines de vapor. Posteriorment es va aplicar també el motor de gasolina. Estaven recomanades per a pous de poca profunditat. Podien elevar de quatre a sis metres de fondària un cabal d'entre 1000 i 1200 litres per minut. Encara es conserva una d'aquestes instal·lacions sense ús a l'Hort de Donat de Carcaixent (Fitxa inventari 085-120).

Les bombes

Segons Milano (1914), a les primeries del segle XX hi havia tres tipus de bombes: de pistó, rotatòries i centrífugues.

Bombes de pistó

Estan formades bàsicament per un cos cilíndric dins el qual es mou un èmbol, que mitjançant un joc de vàlvules adequat, aspira l'aigua i la impulsa. Del cilindre arranquen dos tubs: un d'aspiració que agafa l'aigua des del fons del pou i l'eleva a la bomba i l'altre d'impulsió, que l'expulsa fora a la bassa. Les més utilitzades per al reg son de disposició horitzontal. Aquestes tenen el motor a banda de la bomba, per la qual cosa per tal de moure el pistó cal disposar d'un sistema de transmissions mitjançant corretges.

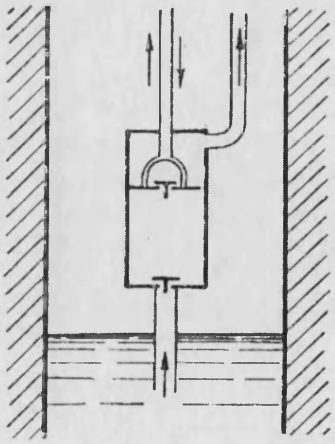

FIG. 5.ª—Bomba aspirante-impelente de émbolo. Corte esquemático.

Altre tipus de bombes son les de pistó d'acció directa de vapor, per la qual cosa cal disposar d'una instal·lació de calderes en el lloc. Atenent la diversitat de tipus disponible, García Ros (1922, 121) planteja una sèrie de recomanacions pràctiques a tindre en compte a l'hora d'elegir-la:

> "En el mercado se encuentran multitud de tipos de bombas de pistón, que difieren en detalles más o menos importantes; pero las cualidades esenciales que deben exigirse a todos ellos, son: pequeña velocidad del émbolo, facilidad para reconocer y renovar las válvulas que se instalen por pares para equilibrar la resistencia, y que todos los órganos, incluso el vástago, sean robustos y no sujetos a vibraciones. El tubo de evacuación debe tener el diámetro suficiente para que no adquiera el agua velocidad excesiva".

Per tal d'allotjar tots els mecanismes necessiten d'una caseta de màquines de grans dimensions, com son les que vegem als horts del Llancero, de Sant Bernat o del Santíssim a Alzira. Aquestes bombes cap a les primeries del segle XX, per la seua carestia i dificultats en la instal·lació, estaven sent substituïdes per les de moviment rotatori.

Bombes rotatòries

Consten essencialment d'un dipòsit al que van a parar els tubs d'aspiració i compressió proveït d'un o més eixos amb mecanismes especials. S'utilitzen sols per a petites superfícies que requerisquen poca quantitat d'aigua i són una adaptació de la bomba de pistó al moviment rotatori.

Bombes centrífugues

La bomba centrífuga de baixa i mitja pressió consta bàsicament d'un arbre que gira sobre dos coixinets, travessa la càmera o cos de la bomba, dins la qual du l'arbre una roda d'àlems que aspira i impulsa l'aigua. No té vàlvules ni hi ha més fregament que el dels dos coixinets. Dins la mateixa càmera comuniquen els tubs d'aspiració i de eixida.

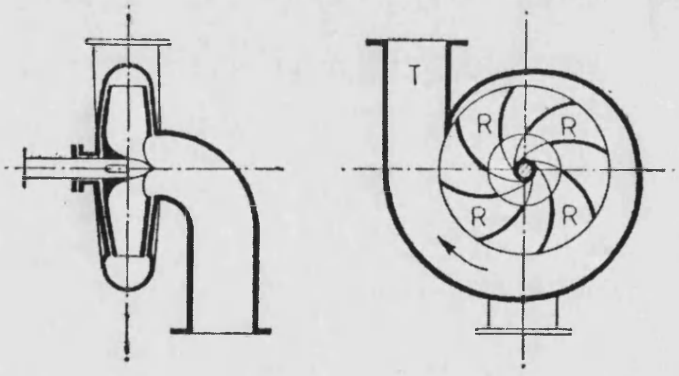

FIG. 10.—Bomba centrífuga. Cortes esquemáticos.

Segons Milano, a la primera dècada del segle XX era una de les més difoses per diversos motius: La seua senzillesa repercutia en una economia en el cost i en el seu manteniment. La flexibilitat permetia adaptar els aparells per elevar l'aigua a altures molt diferents tan sols variant la velocitat. Altres dels seus avantatges eren la facilitat per a elevar grans volums i les bones condicions oferides per a ser accionada per motors elèctrics, hidràulics o tèrmics. Per això conclou que "en general, la característica de las elevaciones de aguas para riegos es el de volumen relativamente considerable, altura de

elevación que rara vez pasa de treinta metros y aguas limosas en muchos casos, de lo que se deduce, con lo ya expuesto, que, en general, la bomba centrífuga es la más apropiada para las elevaciones de aguas para riegos". Garcia Ros coincideix amb Milano en recomanar la instal·lació d'aquest tipus de bombes sempre que varie poc el nivell freàtic del pou –ja que aquestes bombes no es poden submergir- i es compte amb subministrament elèctric a un preu econòmic. En aquests casos "la combinación de una turbobomba acoplada directamente a un motor eléctrico, constituye la solución más económica, fácil y elegante que puede proponerse" (Garcia Ros, 1922, 121).

Les bombes centrífugues d'alta pressió o bombes turbines, difereixen, principalment de les bombes centrífugues de baixa pressió en l'adició d'un sistema d'àlems directrius. D'aquesta forma s'ha aconseguit elevar l'aigua a més de 100 metres d'alçada amb una sola roda d'àlems, obtenint un alt rendiment, i com a més poden acoblar-se vàries càmeres una al costat de l'altra amb les corresponents rodes d'àlems sobre el mateix eix, poden les bombes centrífugues d'alta pressió arribar a les majors altures d'elevació. Les turbines han tingut molt poca difusió en el regadiu dels horts tot atenent que la primera i segona fase d'expansió del taronger la profunditat dels pous rares vegades ultrapassava els 100 metres. Així l'any 1929 sols en trobem una instal·lada a la partida de Materna al terme d'Alzira a l'hort de Pascual Tudela Alabor (Hernández Sánchis, 1998).

2.4. L'emmagatzematge de l'aigua i la seua distribució per al reg

Elevada de la profunditat del pou per la bomba o sènia, l'aigua anava a parar a una bassa contigua serveix de regulador i de dipòsit per a les petites necessitats. L'entrada del cabal es fa a través d'una conducció que prové directament de la bomba o de la sènia, que en la majoria dels casos sol disposar-se a un costat de la bassa sobre el nivell superior de la paret. Be pot aguaitar directament el tub metàl·lic o acoblar-se una peça de fundició ampla i baixeta que eixampla el xorro en forma de ventall. En els casos en que l'aigua prové d'una sènia, aquesta vessa a través d'un abocador tallat en pedra. En poques basses, sempre relacionades amb l'extracció mitjançant bombes, l'aigua és elevada uns metres per damunt de les seues parets i vessada en forma de salt. I també trobem alguns exemples on l'entrada de l'aigua es fa des del centre en forma de sortidor.

Aquesta bassa normalment es construeix junt al pou, tot i que en alguns horts amb forts desnivells es localitza en la part més elevada per a possibilitar que el seu cabal arribe per gravetat a totes les taules (Maylin, 1905, 66). Generalment són de morfologia ortogonal, predominant les formes quadrades o rectangulars que oscil·len entre els quatre i sis metres de costat, podent ultrapassar en alguns casos contats els deu. Es construeixen en alt amb parets de maçoneria de calç generalment atalussades, que habitualment oscil·len entre els 1,30 i 1,70 m. tot i que poden arribar fins els 3 m d'alçada. Per a calcular les parets s'aplica la regla que la suma del gruix de la base i del cim ha de ser igual a l'alçada de l'aigua que ha de contindre la bassa (Garcia Ros, 1922, 125; Pérez de Gracia, 1956, 131). Hem observat alguns casos que una vegada construïdes s'han sobrealçat per tal d'augmentar la seua capacitat, per la qual cosa s'adossen gruixuts contraforts de maçoneria i morter per tal d'augmentar la resistència dels murs davant l'increment de capacitat.

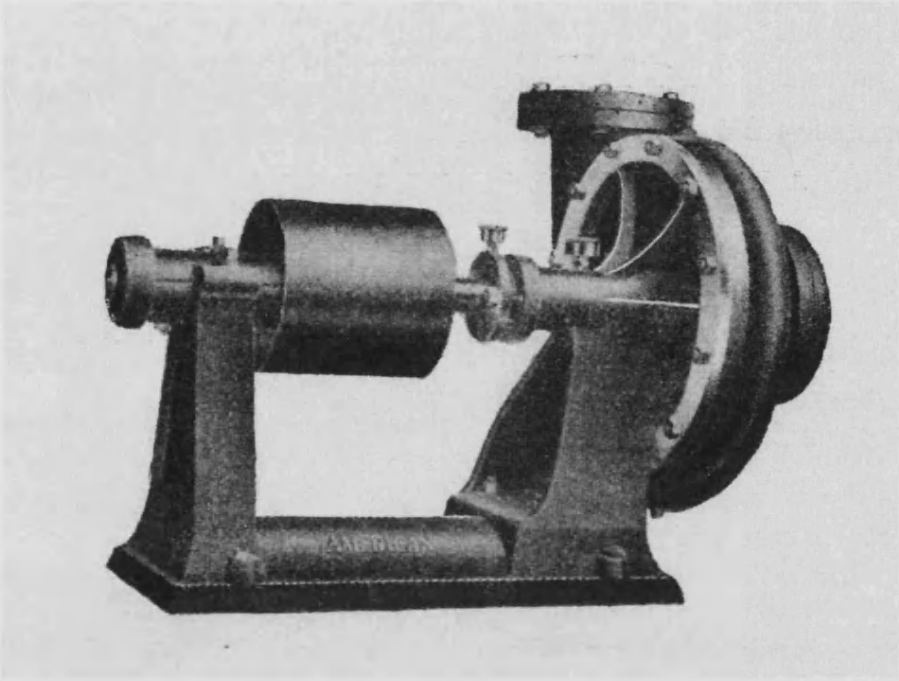

Bomba centrífuga de baixa pressió moguda per transmissió de corretges.

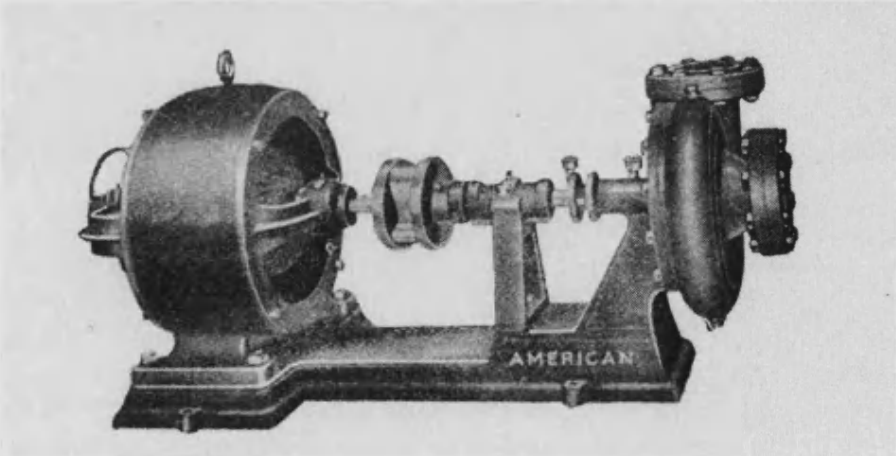

Bomba centrífuga de baixa pressió moguda amb un motor elèctric acoblat.

Pérez de Gracia (1958, 131) dóna algunes recomanacions sobre els materials que s'han d'emprar, que "han de ser baratos, y además deben encontrarse con facilidad en las cercanías del lugar donde han de construirse, debiendo ser de fácil manipulación durante la ejecución. Estas condiciones se presentan únicamente en la mampostería y en el hormigón en masa, que sólo precisan para su formación de piedra, grava y arena, y de aglomerantes como el cemento y la cal, aunque también a veces necesitan durante la construcción de débiles encofrados de no gran importancia". El material emprat de forma majoritària és la maçoneria de calç. El terra s'assenta sobre una base de maçoneria i morter de calç, que generalment sol anar revestit de rajoles disposades en pla, o simplement es fa de lluït amb una capa de morter de dos a tres centímetres, amb la qual es revesteixen també les parets interiors. El coronament dels murs es remata lluït amb morter, revestit de rajola, o amb lloses. És habitual que a una part es disposen unes rajoles o unes lloses inclinades cap a la part de dins, on se situa el rentador per a les necessitats domèstiques. Les parets exteriors poden anar lluïdes o simplement arrebossades. Les operacions de manteniment són molt senzilles, consistent en lluir una vegada a l'any els possibles clevills que es produesquen en els revestiments interiors per a evitar la progressió de les filtracions.

Molt poc freqüents són les bases de morfologia octogonal o circular, que generalment s'adopten per motius estètics. Les primeres sols les trobades a la Vila Quiqueta (Fitxa inventari 017-003) i a l'Hort de les Aigües d'Alzira (Fitxa 017-009), alçades també amb parets de maçoneria.

Les alberques rodones sempre es construeixen amb formigó armat, per la qual cosa requereixen d'una ma d'obra més especialitzada, i per això hi ha molt poques. Les parets tenen generalment uns 20 cm. de gruix i l'armadura vertical se situa a uns 3 o 4 cm. el parament exterior dels murs. Si la solera es troba prou compactada no sol armar-se en la base, però per evitar problemes convé col·locar un barillatge format una malla (Pérez de Gracia, 1956, 135-140). Entre els pocs exemples que hem trobat ressenyem la de l'Hort d'Espanya a Corbera (Fitxa 100-007) i la d'un hort a Carcaixent (Fitxa 085-118).

En tots els casos, en base de l'alberca hi ha una petita basseta amb una vàlvula de ferro colat que serveix per a regular l'eixida del cabal per al reg. Des d'allí l'aigua es canalitza per canals de maçoneria o senzilles conduccions subterrànies de tubs de fang per a ser repartida entre els diferents bancals. Generalment s'utilitzen les canalitzacions obertes, i les tancades sols s'empren en casos molt puntuals.

Les canals normalment es fan amb murs de maçoneria unida amb morter de calç. En molts casos discorren sobre la superfície o lleugerament elevades sobre un mur fet amb el mateix material, per la qual cosa, quan han de travessar un camí o l'entrador d'un bancal, recorren a un sifó de tubs ceràmics. L'any 1911 les canals de maçoneria del tipus més corrent, que eren de secció rectangular amb una cabuda de 22 cm. d'amplària per 20 cm. d'alçada amb parets de 17 cm. de gruix, tot assentat sobre una solera de 12 cm, solien costar 3,10 pessetes cada metre lineal, tot incloent els treballs d'excavació, els materials i la ma d'obra de la construcció. Les canals de rajola normalment eren més cares, ja que calia comprar i transportar el material des dels rajolars, mentre que la pedra era debades, ja que s'extreia amb els treballs de roturació i anivellament de la parcel·la. Per això en els primers horts predominen les canals fetes de maçoneria (Janini, 1911, 9).

També a les primeres infraestructures hidràuliques s'empraren prou sovint les conduccions fetes amb tubs ceràmics destinades a aquells recorreguts on l'aigua es movia per gravetat sense provocar pressions massa elevades. Tot i que en les alfareries se fabricaven tubs entre 5 i 40 cm, la mesura més habitual que s'emprava per al reg era de 20 cm. de diàmetre. Els tubs són sempre cilíndrics fets a torn i cuits al forn, i cada peça té al voltant de 40 cm. de llargària. L'espessor normal és d'un centímetre. En un dels seus extrems tenien una vora per a facilitar la unió amb la peça següent. Segons Pérez Guillén (2000), a València el preu dels tubs oscil·lava entre els 25 cèntims de ral el pam de menor diàmetre fins a 2 rals el pam i vuit rals el metre lineal els tubs de majors dimensions. A les primeries del segle XX el preu per a una conducció de canonada de 30 centímetres de diàmetre interior i d'1,5 de gruix, soterrada a vuitanta centímetres de profunditat costava tres pessetes i setanta tres cèntims el metre lineal, excavació, materials i ma d'obra inclosos (Janini, 1911, 9). Les juntes es revestien de morter de calç o de ciment per tal d'impermeabilitzar-les. A més dels tubs es fabricaven diverses peces especials, com ara colzes de diferents angles, derivacions, etc.

En recorreguts prou llargs, per a evitar trencaments per la pressió que l'aire acumulat dins les canonades ceràmiques, es construïen respiralls cada certa distància, per tal d'afavorir l'eixida de l'aire que s'acumulava en les parts altes. Estan formats per un tub normalment metàl·lic, unit de forma perpendicular a la part superior de la canonada. Sempre es protegeixen amb una paret de rajola format un prisma quadrat o piramidal. La seua alçada ha d'ultrapassar la cota màxima de la conducció, per tal que no hi hagen fuges d'aigua. Poden oscil·lar entre els dos metres i els sis o set. Per això la seua presència sobresurt sobre el mantell verd dels tarongers com una fita visual que trenca l'horitzontalitat del paisatge.

Per a trajectes llargs i en moviment ascendent, s'utilitzaven les canonades de ferro, ja que la conducció havia de resistir una gran pressió. En aquests casos la canonada sol montar-se en l'aire, assentada sobre pilars de rajola o de maçoneria. Destaca per la seua complexitat la instal·lació de l'Hort del Saragossà a Carcaixent, on el vapor elevava l'aigua trenta metres més amunt de la boca del pou fins una gran bassa mitjançant una conducció de ferro que encara es conserva.

Ja dins de la parcel·la el cabal es distribuïa entre les diferents taules o fileres de tarongers mitjançant canalitzacions obertes de maçoneria com les que hem descrit. En cada filera de tarongers hi havia una comporta de formigó armat o, cas de discórrer el canal en alt, el cabal podia eixir per la base obrint una tapadora de formigó.

Hem pogut comprovar com l'aigua es canalitza en tot el seu recorregut mitjançant conduccions impermeables, situació que contrasta amb panorama que aleshores oferien les hortes històriques on en pràcticament tot el trajecte les aigües discorrien per canals de terra, produint-se importants pèrdues. Les xarxes hidràuliques dels horts han estat concebudes des d'una mentalitat capitalista on l'aigua es valorada com un *input* més dels que integren el procés de producció, i per tant cal evitar que es malbarate per a no produir sobrecostos innecessaris. Ací l'aigua no és un dret històric lligat a la terra, sinó que la seua obtenció ha requerit ha requerit d'unes quantioses inversions i la seua extracció té un cost econòmic.

2.5. Pervivència i convivència entre els diferents mitjans tècnics

Tal i com hem vist al llarg d'aquest apartat dedicat a les infraestructures hidràuliques, des de mitjans del segle XIX fins la dècada dels anys vint del segle següent els sistemes d'elevació d'aigua experimenten una gran evolució, modernització i diversificació. A priori caldria pensar que l'aparició dels nous sistemes desplaçaren els anteriors, però en realitat no va ser així, ja que durant tot aquest període s'aprecia una convivència entre les diverses solucions tècniques, ja que cadascuna d'elles va aconseguir donar una resposta adequada per a cada tipus de necessitat. Les estadístiques existents així ho proven. Però la diversitat de criteris en la seua confecció o en el seu abast territorial ens impedeixen establir comparacions entre les diferents sèries. Tot i això totes elles coincideixen en mostrar la convivència dels diferents mitjans tècnics fins la dècada dels anys trenta del segle XX quan el motor elèctric va començar a desplaçar els anteriors, circumstància que es va consolidar ja d'una manera clara ja ben entrada la dècada dels anys cinquanta, una vegada superat el període d'autarquia que va afectar durant la postguerra espanyola al subministrament d'algunes fonts d'energia.

Una estadística del Ministeri de Foment de l'any 1916 ens mostra per a les províncies de Castelló i Alacant un clar predomini de les sènies respecte els motors. Així apareixen censades 6806 sènies i 2537 motors. Respecte el tipus d'energia utilitzada a Alacant predominaven les màquines de vapor i de gas pobre, mentre que a Castelló el motor més utilitzat era el de gasolina. Trobem per tant un predomini numèric de les sènies, tot i que el volum d'aigua elevat pels motors triplicava ja el de les sènies, amb una menor capacitat (Calatayud, 1990, 206)

Les estadístiques utilitzades per Garcia Ros (1922, 107) al Congrés Nacional de Regs celebrat a València l'any 1922 ens parlen d'un total de 406 pous catalogats, dels quals 266 utilitzen màquines de vapor, 49 elèctriques, 43 de gas pobre, 19 de gasolina, 11 son galeries o pous artesians, 9 utilitzen motor de sang, 5 motor de vent i quatre indeterminats. Així les XX les màquines a vapor representarien un 67 % dels motors instal·lats, els elèctrics el 12 % els de gas pobre el 10 % els de gasolina el 5 % i els d'altres sistemes el 5 %. En aquesta estadística de la província de València no inclou alguns municipis importants, com ara Manuel, la Pobla Llarga, Carlet, Alginet, Picanya, Paiporta, Picassent o Corbera, entre d'altres, per la qual cosa aquestes dades tenen un valor relatiu. La profunditat mitjana dels pous amb màquines elevadores era 19,40 metres, amb un cabal mitjà de 1400 litres per minut. Com hem pogut observar, l'estadística no inclou els pous que utilitzaven sènies, els quals estima en 4000 amb un cabal mitjà de 200 litres per minut[16].

López Gómez (1974, 200) aporta unes noves estadístiques per a 1930. Els pous a motor en la província de València havien arribat ja a 3200. Els elèctrics ocupaven el primer lloc amb 1919, tot seguit dels 1400 d'olis pesants, 597 de benzina, 483 de vapor, 145 de gas pobre i 131 de vent. Tot i que no aporta referències respecte al nombre de sènies mogudes per cavalleries, sabem que aquestes encara continuaren emparant-se, i fins i tot experimentaren un lleuger increment, ja que l'any 1940 hi havia a la província de València 4645 en funcionament (Calatayud, 1990, 206).

[16] Pensem la capacitat mitjana d'elevació està infravalorada, tot considerant que en aquell moment totes les sènies instal·lades eren de fundició i per tant no resultaria exagerat que es doblara o triplicara aquesta xifra, tot considerant que raramente s'aplicaven a pous de mes de vint metres de profunditat.

Aquestes series ens permeten valorar l'evolució diferents mètodes d'elevació a una escala provincial. Però aquesta es manifesta amb diferents ritmes per a cada comarca. A Alzira, de les 290 instal·lacions censades l'any 1929, un 56,20 % es corresponen a màquines elevadores d'aigua, mentre que les sènies de sang encara mantenen un percentatge d'us important que es fixa en el 43,80 %. I pel que fa a la font, tot i la data en que es trobem crida l'atenció que encara un 33,12 % de les instal·lacions a motor utilitzen el vapor com a font d'energia. Segueixen en importància els motors a gasolina, amb un 30 %, i els d'olis pesants amb un 16,56 %, mentre que els elèctrics i els de gas pobre ocupen una posició prou semblant amb un 11,04 i un 8,58 % respectivament. Aquesta diversitat de fonts d'energia que trobem a Alzira, i que podríem extrapolar a altres pobles de la Ribera on es va introduir el reg elevat de forma primerenca, ja siga a motor o mitjançant sènies, ens indica que la introducció d'un nou sistema tècnic no va suposar el desplaçament d'altres ja existents, sinó que van conviure en el temps. Un panorama diferent el trobem a la comarca de l'Horta Sud on el taronger s'introdueix a partir de 1880, tot coincidint amb la disponibilitat de motors. Per això allí el recurs a les sènies va estar un fet totalment residual, ja que els petits propietaris es van agrupar en comunitats de regants que van començar a perforar els seus pous ja entrat el segle XX. Per tant es va donar una convivència entre els diferents tipus de màquines elevadores. Entre 1920 i 1936 pràcticament la totalitat dels motors instal·lats van ser elèctrics, generalitzant-se exclusivament el seu ús a partir de 1940 (Burriel, 1971, 409).

Podem explicar la convivència entre els diferents tipus de motors per la gran durabilitat que oferien algunes màquines, com ara les de vapor o de gas pobre, la qual cosa feia que el seu funcionament es perllongara durant molts anys amb un bon rendiment. Tot considerant que els regs del taronger es concentren als mesos d'estiu, Garcia Ros (1922, 131) indicava que "como estas instalaciones no funcionan más que una cuarta parte del año, pueden vivir más de treinta años si se toman las precauciones convenientes durante las paradas". Açò possibilitava que bona part de les màquines que eren reemplaçades per altres més modernes trobaren eixida en altres explotacions on el seu rendiment era suficient. En aquest sentit Garcia Ros (1922, 123) recomanava que "en los casos en que el aprovechamiento deba actuar por pocos días, para no cargar el rédito y la amortización con una cuota excesiva, conviene reducir el capital todo lo posible, sustituyendo el motor de gas por el de vapor, que a veces puede encontrarse de lance, en buen uso, por poco precio".

Però el fet que crida més l'atenció és la perdurabilitat en el temps de la sènia. Tot i que oferia una capacitat d'extracció molt més limitada respecte els motors, aportava una sèrie d'avantatges que la feien especialment adequada per a les petites explotacions. Comparats amb els motors, es tractava d'aparells amb un baix cost d'adquisició[17] i de manteniment, la qual cosa els feia assequibles als cultivadors amb recursos limitats, però amb una posició econòmica sanejada, lliures de les habituals càrregues d'endeutament que caracteritzaven el camperolat valencià. També la capacitat d'elevació d'aigua s'adaptava perfectament a les necessitat d'un hort de mitjana extensió inferior a 1,8 Ha. En Alzira cap a 1861 un 65 % dels propietaris posseïen menys de dos hectàrees, i en altres zones de regadiu la proporció era prou semblant (Calatayud, 1990, 207). Per tot això Calatayud (1990, 208) conclou que "la elección de

[17]Segons Calatayud la inversió, tot i ser escassa comparada amb el que costava una màquina elevadora, resultava important per a una economia camperola, tot considerant que Cap a 1870 el preu mitjà d'una sènia Pfeiffer era de 1350 pta., mentre que una hectàrea de regadiu costava al voltant de 4.800 pta. I un cavall per a les llavors del camp 312 pta.

las norias como técnica de extracción de agua parece plenamente justificada desde la óptica de la racionalidad capitalista a partir de los rasgos que acabamos de describir; mediante su uso, propietarios medianos e incluso pequeños, con cierto grado de capitalización, pudieron sumarse a la innovación técnica y participar en el proceso de intensificación agraria del periodo".

Dins el període comprés entre 1880 i 1930 el resultat d'aquesta convivència entre uns mitjans i altres va permetre el manteniment d'una oferta diversificada, perfectament adequada per a satisfer les demandes que presentaven els diferents tipus d'explotacions, tot atenent paràmetres com ara l'extensió, profunditat de les aigües, disponibilitat econòmica dels propietaris, etc. Sense cap dubte, aquesta circumstància va ser un dels factors claus que van permetre durant aquest curt període de temps la transformació en tarongerar d'àmplies extensions de terra tot incloent des de la gran propietat fins l'hort del petit llaurador.

3. LA FORMACIÓ DEL PARCEL·LARI

> "En los últimos años en que el cultivo del naranjo se ha extendido muchísimo y hasta en los mismos montes y sobre la roca viva han transportado los pequeños propietarios tierra a veces desde grandes distancias, para rellenarlo y convertir el terreno antes improductivo en las partidas donde se cosechan actualmente las más excelentes calidades"
>
> Luis Simarro Redal, 1935, 60

Els primers horts de tarongers es van plantar sobre antics secans transformats en regadiu als pobles de la Ribera i sobre terres d'horta a la Plana de Castelló. En el segon cas calia en fer una arada d'uns quaranta centímetres de profunditat per a deixar la terra solta per a que el taronger poguera desenvolupar totes les arrels. Per a transformar una parcel·la de secà per a plantar tarongers calia realitzar una sèrie d'operacions més complexes. En primer lloc calia realitzar un bon desfondament, plegar la pedra, i anivellar la parcel·la tot atenent que el reg es feia per inundació o a manta, per a la qual cosa se servien del treball amb l'arada per a soltar la terra que havien de passar a aquelles parts més deprimides. A més calia construir totes les infraestructures necessàries per a fer arribar l'aigua de reg i distribuir-la per tota la superfície de l'hort.

Les primeres plantacions de tarongers que es van realitzar en molts municipis mitjançant la transformació de terres de secà van començar ocupant en primer lloc terres prou planes sense a penes desnivell, la qual cosa simplificava prou el procés de transformació que es reduïa a una cavada en profunditat i en el posterior anivellament servint-se d'una tragella. Però una vegada es van transformar totes aquestes terres, per a continuar l'expansió del cultiu sobre terres més pedregoses i amb majors desnivells va ser necessari el concurs d'arades profundes per a soltar la terra i anivellar-la amb tragelles, tot traslladant-la de les parts sobrants a les parts mes fondes. En aquest procés crida l'atenció el retardament en entren les noves tecnologies com el malacat mogut a vapor o amb cavalleries que no es produeix fins la segona dècada del segle XX pel que fa a la transformació de secans per a la plantació de tarongerar. En aquest procés l'aixada va ser substituïda pels diferents tipus d'arades introduïts a finals del segle XIX. En aquest procés, de la mateixa manera que hem comprovat per a les màquines elevadores d'aigua, l'aparició d'una nova tecnologia no va suposar el desplaçament de la mes antiga, sinó que continuaren convivint en el temps el treball amb l'aixada amb el malacat, ja que cadascuna s'adaptava perfectament a unes necessitats concretes. Quan comencen a ocupar-se les vessants de les muntanyes o terrenys amb molta pedra es recorre a l'ajut dels explosius en la tasca de rompuda. Sols a partir dels anys seixanta del segle XX els tractors amb rodes de goma i als anys setanta dels tractors de tracció eruga desplaçarien definitivament aquestes instruments de transformació, amb els quals es va configurar la imatge de bona part dels paisatges dels horts de tarongers de les comarques litorals valencianes.

Així com altres facetes que van resultar claus en la configuració de l'agricultura comercial valenciana, com ara la qüestió dels adobs o de les màquines elevadores

d'aigua han estat punt d'atenció de nombrosos estudis i autors, el tema de la tecnologia emprada tant en la llaurada com en la rompuda i transformació de terres de secà en regadiu no ha estat fins ara objecte d'un estudi seriós, i fins i tot no ha estat tingut en compte per molts autors. Sols Ramon Garrabou fa una primera aproximació al tema dins una anàlisi global de l'agricultura valenciana de la segona meitat del segle XIX. En base a l'estudi de fonts diferents arriba a les mateixes conclusions que nosaltres, afirmant, que va ser durant el primer terç del segle XX quan es va produir una mecanització efectiva en el camp valencià (Garrabou, 1985, 39-40). Sembla que en altres cultius extensius com els cereals i la vinya es va iniciar abans, però no en el cas del taronger on la grandària de les explotacions era menor i per tant l'estalvi en recursos no era tan important d'emprar els mitjans tradicionals[18].

D'acord amb aquestes dades podem afirmar que les 4670 Ha plantades de tarongers a València i Castelló en 1879 havien estat desfondides servint-se fonamentalment de procediments manuals. 3400 pertanyien a la província de València, on el tarongerar es va introduir sobre antigues terres de secà prèviament transformades. Les 1270 de la província de Castelló havien estat guanyades a antics cultius d'horta, per la qual cosa sols calia realitzar una bona cavada amb l'aixada per a plantar el taronger. En tan sols dos dècades, l'any 1909, l'augment de la superfície havia estat espectacular, arribant a 20.000 Ha en València i a 15.900 en Castelló (Abad, 1984, 21). I bona part d'aquestes transformacions encara es van fer de forma manual o servint-se d'arades de poca potència. sense servir-se de forma generalitzada dels malacats. I dos dècades més tard, el 1932 la superfície cultivada havia arribat quasi a duplicar-se a València amb 38.855 Ha i havia crescut en menor proporció en Castelló on s'havia arribat a les 18.105 Ha (Font de Mora, 1935, 24-25). En aquesta època es va generalitzar l'ús de l'arada amb cable i dels explosius, gràcies als quals va ser possible la rompuda de sols de mala qualitat i que la superfície de taronger poguera continuar incrementant-se una vegada ocupades les terres que oferien condicions més favorables. També és en aquest període quan el petit propietari i fins i tot el jornaler se suma al procés transformador, completant-se així l'acabament total d'un paisatge que en moltes comarques estava format pels horts burgesos que en forma d'illots aïllats estaven encara rodejats de terres de secà. Assistim des de finals del segle XIX a un important procés de capitalització i inversió en la terra sense precedents iniciat per la burgesia i els grans propietaris al que s'ha sumat el petit llaurador a les primeries del segle XX, el resultat de la qual ha estat la configuració d'un nou paisatge: el paisatge dels horts.

1. Els treballs de rompuda

Per a preparar la parcel·la per a plantar els tarongers la terra havia de llaurar-se a una profunditat de 0,60 m. per a terrenys silicis menys compactes i 0,40 per a terrenys compactes. (Giner Aliño, 1893, 59; Maylin, 1905, 53), per a facilitar el desenvolupament reticular. Font de Mora (1922, 68) fa unes recomanacions semblants i indica que la profunditat de la llaurada ha de ser de 50 o 60 cm. Simarro diu que en terres de secà la profunditat ha de ser de 60 a 75 cm. Els diferents autors coincideixen

[18] De la mateixa manera que en el punt referent a les màquines elevadores d'aigua, hem consultat els catàlegs de les exposicions de 1851 i 1883 organitzades a València per la Reial Societat Econòmica d'Amics del País. En la primera els nous tipus d'arada son totalment inexistents. En la segona comencen a aparèixer algunes novetats presentades per cases estrangeres i destinades fonamentalment per a cultius extensius de secà com la vinya o el cereal.

en recomanar que si les terres que havien de desfondar-se eren de secà, els treballs havien de realitzar-se preferentment tot coincidint amb les dues estacions plujoses, la primavera i la tardor, ja que la humitat facilitava el treball.

El treball manual amb l'aixada

La rompuda de la superfície amb aixada ha estat la forma més generalitzada durant l'època preindustrial fins les darreres dècades del segle XIX quan es perfeccionen i s'introdueixen nous tipus d'arada que permeten aconseguir una major profunditat. Aquest seria el mètode de rompuda que s'empraria per a transformar els primers secans situats entre Alzira i Carcaixent que ens descriu Cavanilles on es formen els primers horts. La topografia del terreny amb escassos desnivells, així com la bona qualitat d'una terra d'arenes roges i soltes, possibilitaren que aquestes operacions es feren sense massa problemes, llevat de la necessària inversió en ma d'obra per a poder realitzar l'operació[19]. Una vegada rompuda la terra l'aplicació de la tragella permetria anivellar el terreny sense massa dificultats[20]. Respecte a la manera en que es practicaven aquestes rompudes Font de Mora (1922, 67) indicava que els llauradors realitzaven les caves amb dos o tres cops d'aixada, segons es volia que la profunditat aconseguida fora de 30 o 45 cm. Planteja un sistema de cava proposat pel Dr. Tamaro en la seua obra de citricultura, que transcrivim pel seu interés.

> "Para una labor de 0,60 metros de profundidad se excava una fosa en gradería, en la que los escalones tengan doble de huella que de contrahuella, y en el caso apuntado, 0,30 y 0,15 metros, respectivamente; la tierra extraída se lleva al extremo en que se ha excavado el escalón más hondo. Se remueve el fondo de este y se lleva sobre esta tierra la del escalón anterior; sobre la tierra del segundo escalón que se ha llevado sobre el primero se traslada la del cuarto, y sobre esta la tierra del tercero. Obtenemos ahora una nueva escalera, con la que se procede como anteriormente se ha indicado. Si el campo es grande la tierra de la excavación de la primera se lleva al lado del campo contrario al escalón más hondo, pues aunque esto supone mayor trabajo, en este extremo del campo se tendrá que realizar el relleno del foso final, resultado del movimiento de toda la escalera." (Font de Mora, 1922, 67-68)

Però conclou que siga quin siga el sistema emprat "el realizar el desfonde a brazo resulta exageradamente caro".

Arades i xarugues

Una de les rèmores de l'agricultura preindustrial era l'empobriment del sòl motivat per falta d'adobs adequats, així com de mitjans que permeteren la realització de llaurades profundes, que havien de fer-se de forma manual. Les millores en la industria del ferro a ran de la Revolució Industrial va possibilitar la millora dels instruments de llaurada. A

[19] Podem pensar sense cap dubte que s'empraria l'aixada per a poder realitzar una bona cavada, ja que les existents fins el darrer terç del segle XIX no estaven preparades per a poder realitzar la rompuda amb èxit. Així, Giner Aliño (1893, 59) explicava que "muchos hacen la labor de desfonde con arados del país, que no son más que arados romanos con alguna pequeña modificación, según la localidad. El trabajo de estos instrumentos es insuficiente para el caso que nos ocupa"

[20] Vist des de la cultura de la societat industrial i postindustrial aquesta forma de rompuda significa descomunal. No ha d'estranyar, ja que totes les terres que han estat posades en cultiu han estat fetes amb mitjans manuals, fins i tot aquelles rompudes de vessants de muntanyes, caracteritzades per una forta inversió en treball humà on participaven tots els membres de la família.

Anglaterra i França[21] apareixen ja des de finals del segle XVIII els primers nous tipus d'arada. Ja durant la segona meitat del segle XIX va nàixer a Catalunya o el País Valencià una indústria agrícola que fabricava en ferro diversos tipus amb una diversitat d'aplicacions i de preus, la qual cosa va permetre en alguns casos concrets la substitució dels treballs manuals amb l'aixada, tot millorant considerablement la capacitat limitada de l'arada romana i de les antigues xarugues.

Giner Aliño (1893, 59) explicava que la preparació de la parcel·la amb l'aixada era un mètode perfecte però molt car, i recomanava la utilització de xarugues. També Maylin recomana per a les petites propietats l'ús de la xaruga giratòria del tipus Jaen o Lledó, fabricada aquesta última a Sueca. No necessita d'una gran força de tracció, ja que pot estar moguda per un o dos animals, sobretot en terrenys solts on no es rendibilitzava l'adquisició d'arades de gran potència. Tot i això, "a pesar de la deficiente configuración de la vertedera, que es giratoria, la tierra queda bastante bien volteada, aunque nunca con la perfección que con el arado de vertedera fija, el cual, por la apropiada disposición de esta pieza, permite verificar un trabajo muy parecido, por lo perfecto, al de la azada" (Maylin, 1905, 54).

Hem de pensar que les profunditats de quaranta centímetres o superiors que plantegen com a òptimes per a preparar l'hort s'aconseguirien amb un mínim de dos passades, ja que ni la rella presenta tal capacitat d'aprofundir, ni el nombre d'animals seria suficient per a imprimir la força necessària per arrossegar l'arada. Així sembla indicar-ho Giner Aliño (1893, 60) quan recomana per a una petita propietat que "es preferible valerse de un arado de vertedera de los que se usan para las labores ordinarias, aunque con mas trabajo, profundizar bastante."

Per a rompre grans extensions de terra Giner Aliño (1893, 59-60), recomana arades més potents, com ara l'arada Bravant, Howard o Vernette, els quals poden assolir amb una sola passada els quaranta centímetres de profunditat. Però conclou que "ordinariamente los huertos de naranjos no ocupan grandes extensiones de terreno como acontece con algunos viñedos, olivares y trigales, y en estas condiciones la roturación resultaría cara si solo para ella hubiesen de adquirirse tales aparatos". Tot i això no hem de descartar un ús minoritari restringit als grans propietaris, per als que si els seria rendible la seua adquisició per a ser utilitzat en diversos horts, o be per a les propietats mitjanes que podrien llogar-lo.

Els sistemes d'arada per cable

La tracció d'aquests aparells continuava sent l'animal. Tot atenent que a més profunditat l'arrossegament de l'arada ofereix una major resistència, es va fer necessari el concurs de diverses parelles d'animals unides amb reates que imprimien la força necessària per obtindre'n un rendiment òptim. Però a més quan s'unia una pitjor qualitat del terreny amb altres obstacles afegits, com ara estrats molt compactes i pedregosos, calia el concurs d'arades subsoladores o enfondidores, que necessitaven d'una

[21] L'any 1801 el ministre francés Chaptal va convocar un concurs amb un premi de 10.000 francs per a la millor arada que es presentara. Tot i que el premi no arribà mai a fallar-se, tot atenent les difícils circumstàncies que aleshores vivia el país, va aconseguir ampliar enginyers i constructors com ara Guillaume, Taër, Valcourt, Ridolp, Small, Ransones, entre d'altres, que transformaren l'antiga arada romana en un nou instrument de llaurada amb moltes més possibilitats (Enciclopedia, 1908).

Arado Subsuelo de Howard.

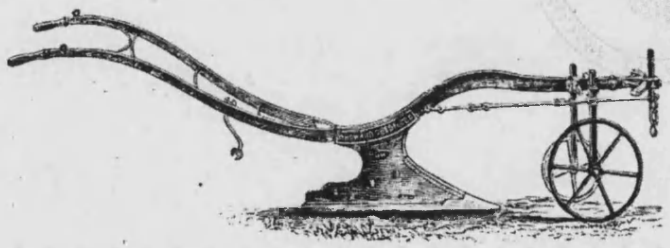

Este arado se usa para la roturacion de terrenos, con un resultado el más completo. No tiene vertederas y profundiza lo que se desee hasta 0'50. Despues de cruzar la tierra con este Subsuelo en distintas direcciones, entran los arados de vertedera con suma facilidad y dejan la tierra bien trabajada y limpia de yerbas y raices.

Su precio, 550 rs.

Una docena de rejas, 70 rs.

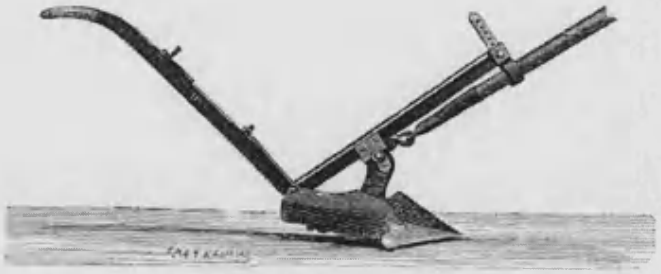

FIG. 27.—ARADO JAEN

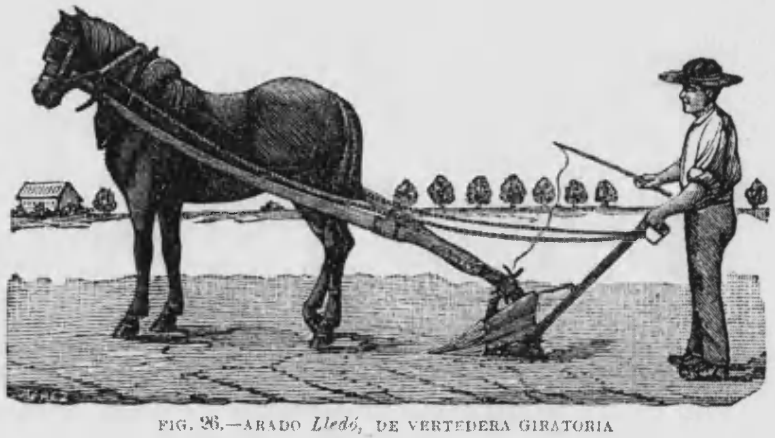

FIG. 26.—ARADO *Lledó*, DE VERTEDERA GIRATORIA

considerable força de tracció que no podien atorgar-li els animals, per la qual cosa es va introduir l'arada per cable.

Els principis bàsics d'aquest mecanisme van ser descoberts a Anglaterra l'any 1849 pels germans Fisken en col·laboració amb el ferrer Royden. De seguida John Fowler va treballar en el seu perfeccionament i va presentar en l'exposició de Londres celebrada el 1851 una arada enfondidora que s'arrossegava tirada per una grossa corda de cànem estirada per un malacat. Ben prompte es va substituir la tracció animal i el malacat per una locomòbil, alhora que la corda de cànem va ser substituïda per un cable d'acer (Enciclopedia, 1908). El 1864, la Societat Valenciana d'Agricultura ja donava compte a la seua revista de la utilització d'aquest sistema a França, que estava format per una arada basculant i una locomòbil que li imprimia el moviment a través d'un cable.

> "[l'arada] Se compone de una [*sic*] fuerte armazón que vista de lado, presenta la forma de una V muy abierta, cuyas, ramas forman entre si un ángulo de 150 grados. La cúspide interior de este armazón descansa en un eje sostenido por dos grandes y fuertes ruedas de larga llanta. A cada lado del armazón hay ordinariamente cuatro cuerpos completos de arados, cuyas rejas están giradas hacia el lado de las ruedas, de suerte que si se baja uno de los lados del armazón, los arados de este lado romperán el suelo, mientras que los del lado opuesto estarán levantados sin tocar la tierra. Al estremo del surco, se hace bascular la màquina sobre el eje; las rejas levantadas precedentemente pueden tocar al suelo volviendo hacia el primer punto de partida, mientras que las rejas que trabajan al venir son levantadas y descansan durante el viaje de retorno. El aparato, que se ha llomodo *[sic] arado báscula* funciona pues tanto hacia delante como hacia atrás, vertiendo siempre la tierra a la derecha y haciendo una labor completa.
>
> El labrador sentado en la parte de detrás, puede inclinar más o menos el eje sobre la dirección general de este instrumento y gobernarlo durante el movimiento que le comunica un cable sin fin; la entrada de las rejas puede también regularse durante la marcha.
>
> Se pueden remplazar las rejas por piezas disformes variadas y transformar el aparato en arado subsuelo, en escarificador o en extirpador.
>
> La máquina motriz de Mr. Fowler es una locomóvil de 12 a 14 caballos, de dos cilindros conjugados, con corredera Steplaenson. La máquina puede moverse por si misma sobre la superficie más o menos regular del campo. Debajo de la caldera de la locomóvil se encuentra una polea horizontal de cosa de 1,50 metros de diámetro puesto en movimiento por la máquina, es la verdadera *cabria* motriz del aparato. En efecto, la locomóbil está colocada en uno de los lados del campo; entrente, al otro, hay el *áncora*: es un gran carromato que lleva una polea orizontal *[sic]* y está armado de discos cortantes que se hunden en el suelo para asegurar la estabilidad del aparato. Un cable de alambre de acero une la polea de la cabria y la del áncora, estos dos estremos estan arrollados sobre los tambores fijados en el armazón del arado, lo que permite tender convenientemente el cable, alargarlo o acortarlo según la forma del campo que se trata de labrar. El cable sin fin arrastra el arado en un sentido o en otro, según el movimiento de la cabria. De esta manera se abren una serie de surcos entre la máquina y el áncora en toda la longitud del campo. Entonces se hace adelantar la locomóvil, lo propio que el áncora para hacer trazar una nueva serie de surcos, y así continuando hasta la estremidad del campo. Por medio de una disposición ingeniosa del áncora se puede hacer mover la polea que lleva, sin necesidad de tener que quitar el áncora cada vez. A fin de evitar el roce del cable por la tierra labrada, algunos niños ponen y quitan a propósito pequeños carretones que llevan poleas verticales." (La Agricultura Valenciana, 1864, 301-302)

Tot i la precocitat amb la que arriba el coneixement d'aquesta novetat a les elits agrícoles valencianes, no tenim notícies de la seua utilització als horts de tarongers fins ben entrat el segle XX, tal i com es desprèn de les fonts consultades.

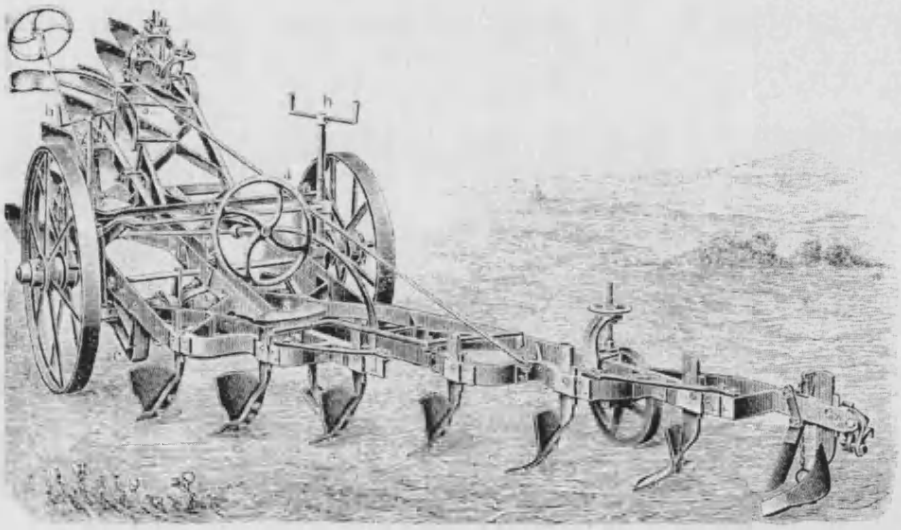

2. Arado séptuple de báscula, con mecanismo de antibalancín, de J. Fowler y C.ª, de Leeds

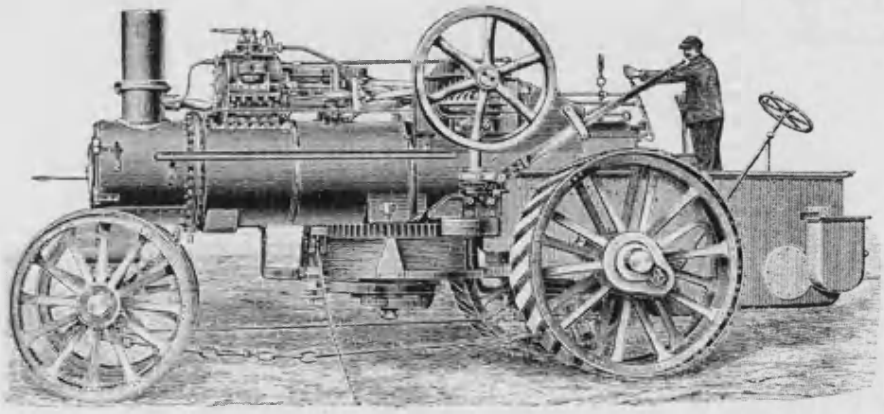

Locomóvil con tambor horizontal.

Aquest procediment va ser adaptat a la tracció animal on la locomòbil es substituïda per un malacat mogut per dos o més animals. Es composen d'un tambor on s'enrotlla un cable d'acer que tira de l'arada. Aquest tambor està muntat sobre un arbre vertical d'acer, al voltant del qual gira, sostingut per una creu de ferro colat, que està assegurada per perns sota una placa, també de fundició, muntada sobre quatre petits rul·los massissos. Sobre el tambor es disposa el portabarres, que està format per un plat circular amb dos obertures, dins les quals s'enganxa a una barra que va unida a la collera dels cavalls. S'enganxen els dos cavalls, be un en cada barra o dos en la mateixa. El portabarres i el tambor son independents, tot subjectant-se l'un a l'altre mitjançant clavilles que travessen verticalment el plat portabarres i el plat superior del tambor. El cable pot anar en totes direccions, tot podent canviar la direcció de la labor sense que calga traslladar l'aparell mentre que la longitud del cable ho permeta.

Els malacats emprats eren fixes. Se fixaven al terra amb estaques d'acer en un racó del camp que s'havia de desfondar i no es movien fins que s'havera treballat tota la superfície que permetia la longitud del cable. S'utilitzava una politja per a guiar el cable per la direcció desitjada que es clavava amb estaques de ferro. El malacat s'instal·la de manera que puga llaurar-se en sentit de major longitud. Quan més llargs siguen els solcs, més condeix la llaurada. Si el terreny està inclinat en el sentit dels solcs, es millor llaurar de dalt cap avall. Aleshores ha de col·locar-se el malacat en la part baixa del pendent. Si el terreny és accidentat es col·locava en la part alta un portacables. Es tracta d'una politja vertical per a evitar el fregament del cable amb la terra.

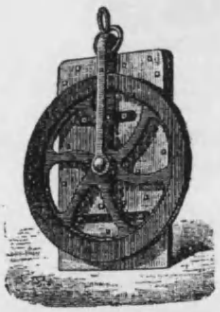

Polea de recambio sobre tablero de madera

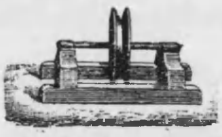

Portacable sin ruedas, montado sobre caballete de madera

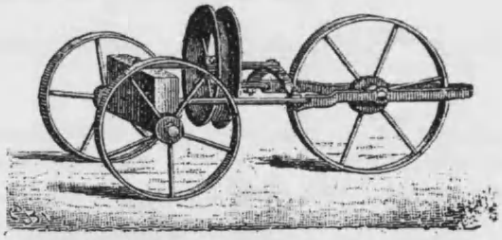

Portacable montado sobre tres ruedas

Tot i que existeixen diverses formes de plantejar la llaurada amb cable, hem recollit la que ens descriu Conxa Domingo (1983, 57) per ser el sistema més generalitzat a la Plana de Castelló.

> "En la finca que había de desfondarse o en parcelas contiguas si era necesario, se situaban cuatro grandes poleas de casi un metro de diámetro en cuatro ángulos. Estas se sujetaban con cadenas a unas estacas formadas por seis o más barras de hierro clavadas en el suelo, procurando que el terreno fuera consistente para que pudieran soportar la fuerza de tracción.
>
> En uno de los ángulos se situaba el cabrestante movido por motor o caballerías y la *xaruga* se desplazaba arrastrada por un grueso cable abriendo un surco, que en buenas condiciones del terreno podía alcanzar los 80 cm, y volteando la tierra. Al tiempo se desenrollaba el cable más delgado que pasaba por la polea opuesta. La *xaruga* volvía atrás con el movimiento inverso del sistema de cables para situarse de nuevo en posición para abrir un nuevo surco. La operación se repetía tres o cuatro veces con las estacadas en la misma posición. Después estas debían desplazarse progresivamente hasta terminar la extensión total de la finca. Los rincones, como es obvio, no podían desfondarse y este trabajo debía realizarse a mano. La *xaruga* iba dirigida por un hombre y tras ella los obreros retiraban las piedras gruesas. El sistema tenía sus

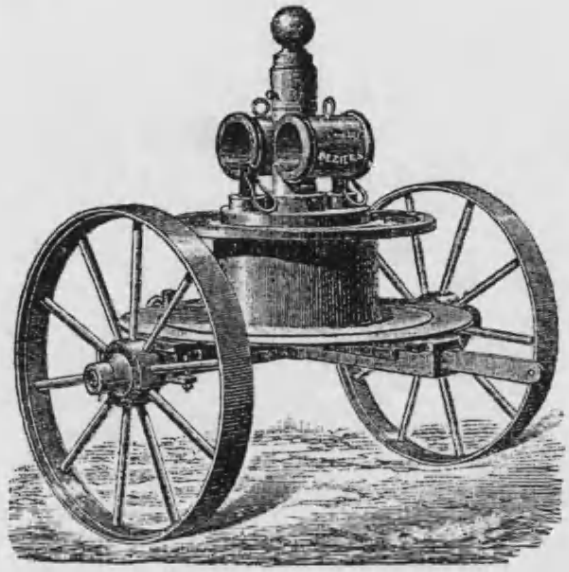

Malacate de tracción animal
construido para ser transportado por caminos rurales

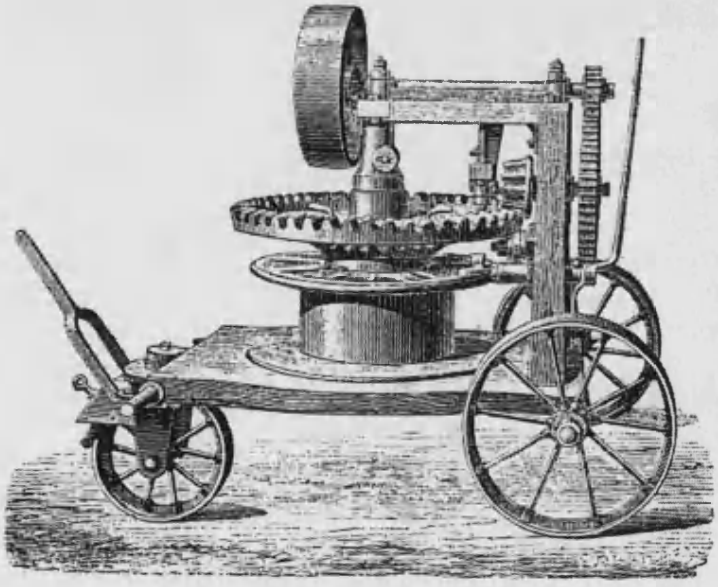

Malacate para ser movido por una locomóvil

riesgos, ya que los cables tensados se situaban a 40 o 50 cm. del suelo y en ocasiones podían romperse y golpear a los hombres con consecuencias que podían ser mortales."

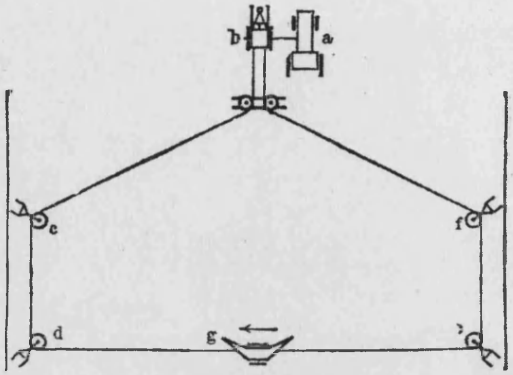

Fig. 21

Sistema Howard, de movimiento periférico

Aquest sistema podia funcionar be directament mogut amb cavalleries o acoblant un motor a vapor o d'explosió a benzina o diesel. Sembla que a la dècada dels anys vint del segle passat el malacat ja era prou utilitzat per a determinats treballs d'enfondiment per a plantar tarongers. Font de Mora (1922, 68) indicava que amb la utilització d'arades tirades per malacats s'aconseguien de forma prou econòmica llaurades de 50 ó 60 cm. de profunditat. Amb un malacat mogut per cavalleries se solien llaurar uns 850 metres quadrats (poc més d'una fanecada), i sols amb cavalleries excepcionalment bones es podia arribar als 1000 metres. El cost d'aquest treball Font de Mora l'estima en 700 pta. per Ha, el que fa unes 60 pessetes per fanecada i dia de treball. En l'edició de 1935 el preu era de 1200 pta. per Ha. (Font de Mora, 1935, 107). I si en compte de la força animal s'emprava un motor de vapor o de benzina el cost de l'operació podia reduir-se a una cinquena part (Font de Mora, 1922, 68). L'adquisició d'aquests aparells, tot considerant l'elevat cost d'amortització, no estava a l'abast del petit llaurador. Per això es van constituir empreses que amb un aparells propis, es dedicaven a realitzar els treballs de rompuda i llaurada a un tant per unitat de superfície (Simarro, 1935, 59).

A més dels motors de vapor o de benzina també es van utilitzar amb mota menor freqüència els elèctrics. Tenien com a condicionant la necessitat d'una presa de corrent d'una línia, cosa que a partir de la dècada dels anys vint no era massa difícil en algunes partides tot atenent que els motors de reg elèctrics ja començaven a generalitzar-se. Amb aquestes màquines s'aconseguia una major potència de llaurada, la qual cosa permetia treballar sobre sols més durs. També realitzaven el treball a un preu més econòmic, ja que el cost de l'aparell i del seu manteniment era inferior al dels motors a vapor o benzina. També pel seu menor pes era més fàcilment transportable i no requeria el proveïment d'aigua i carbó o altre combustible que precisaven les locomòbils de vapor. L'única notícia sobre el seu ús la trobem a Font de Mora (1922, 69), qui comenta que a Betxí (La Plana) s'ha constituït una societat "dedicada al desfonde eléctrico de terrenos dedicados a la plantación de naranjos". Suposem que tindria una durada molt curta, ja que en les posteriors edicions (1935 i 1954) omet qualsevol referència a la societat i al motor elèctric. Hi havia de dos tipus: les arades que tenien el motor incorporat i funcionaven amb autonomia pròpia, i els motors que a un costat de la parcel·la arrossegaven l'arada amb un cable. Podem plantejar la hipòtesi que el tipus utilitzat seria el segon que comptava amb més tradició en terres valencianes respecte el

tractor. L'Enciclopèdia Espasa (1908) ens mostra un model format per dos tambors d'enrotllament de cable muntats sobre un eix horitzontal que poden connectar-se o desconnectar-se al motor protegit per una caixa de fusta mitjançant una palanca d'embragament. Destaca per la reduïda grandària i facilitat per al transport en comparació amb les locomòbils.

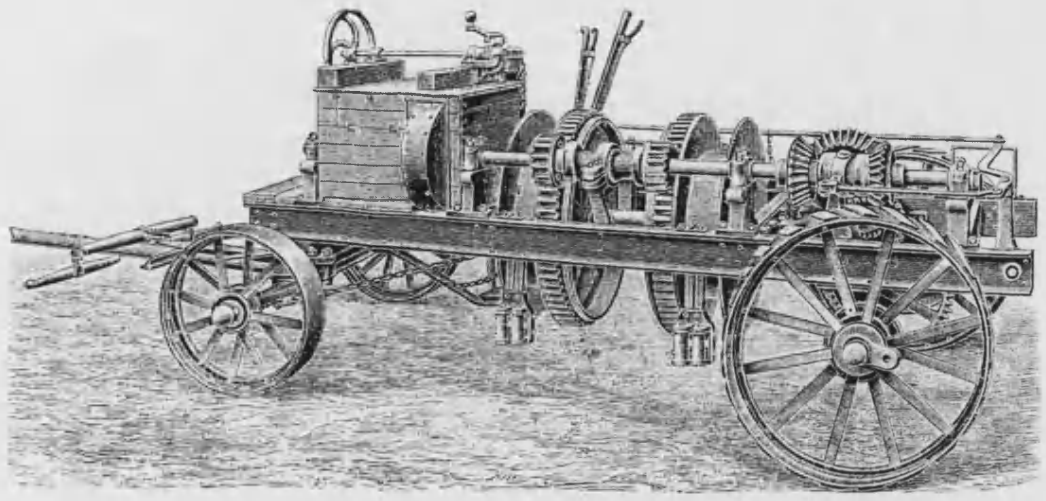

3. Motor eléctrico Eckert (Berlín) que se emplea con el sistema de «una sola máquina»

El recurs als explosius

A la dècada dels anys vint ja se solia recórrer a la dinamita per a rompre els sols pedregosos i facilitar les tasques de d'enfondiment i d'anivellament, així com d'eliminació de la pedra (Font de Mora, 1922, 68). Tot i que on més s'utilitzaven els explosius era en les vessants de les muntanyes, amb terrenys pedregosos de mala qualitat, també van ser necessaris en zones planes amb poc de sol i fins i tot amb roca a la superfície, com és el cas de les partides del Madrigal i la Pinella, al terme de Vila-real. S'hi va extraure una gran quantitat de pedra que es va utilitzar com a material de construcció en eixa localitat i a Borriana. Fins i tot es va aprofitar per a tancar finques, com es pot veure's actualment, donant la impressió d'un sistema atípic en la plana on el camp obert habitual. En aquestes zones va haver de suplir-se la manca o escassesa de sol amb terra importada d'altres paratges (Domingo, 1983, 57).

No tenim cap referència a la utilització del malacat mogut per animals o per vapor fins l'obra de Font de Mora, en 1922. C. Domingo (1983) indica que es van utilitzar des de les primeres dècades del segle XX a la Plana de Castelló.

3.2. L'anivellament i la plegada de la pedra

Els treballs d'anivellament consisteixen en anar traslladant la terra dels llocs on sobra als llocs on falta, fins aconseguir el pendent necessari per al reg a manta que pot oscil·lar entre l'1 i el 2 %. En aquest procediment s'emprava la tragella. Es tracta d'un aparell molt senzill en forma de caixa rectangular de parets de fusta oberta per un dels costats amples amb la part baixa feta de planxa metàl·lica amb la vora en tallant. Era

arrossegada per un o dos animals units a un balancí mitjançant unes reates. Per a carregar-la, l'home que la manejava alçava l'esteva i amb l'animal en marxa anava entrant la terra al seu interior. Una vegada plena era traslladada arrossegada en pla per la superfície fins arribar al lloc on s'havia de buidar. Aleshores, amb l'animal quiet, l'home torna a alçar l'esteva i aboca la terra, que en l'anivellament definitiu s'acabava de repartir amb lligons o amb la mateixa tragella. També per a parcel·les de petita superfície on no havia de traslladar-se la terra a molta distància es feia a ma emprant cabassos. Simarro (1935, 60) indica que "también actualmente existen máquinas agrícolas que lo realizan más rápidamente, siquiera sea con menos perfección", sense que hajam pogut obtenir cap referència sobre les característiques dels aparells emprats. Els treballs d'anivellament el feien persones especialitzades que disposaven de tragelles i treballaven a jornal.

En aquelles terres on el desnivell era important havien de coordinar-se els treballs de rompuda per a que la terra quedara solta amb el de la tragella o tragelles que anaven traslladant-la cap a aquells llocs que calia reblir. Quan passava l'arada es plegaven les pedres grans que podien interrompre el treball de la tragella i es deixaven als marges de la parcel·la. Quan la terra solta disponible s'havia esgotat, calia aprofundir més amb una altra llaurada, així fins arribar al nivell que havia de tindre la parcel·la. Una vegada es trobava tota més o menys anivellada es passava de nou l'arada de subsòl i es donava una nova plegada de pedra més intensiva. Segons Font de Mora (1922, 108) "cuando el campo presente mucha piedra será eliminada primeramente aquella que por su tamaño hubiera de impedir las labores, dejando la menor para que poco a poco pueda ser extraída al ir quedando cada vez más destacada, por ser separada de la tierra por la lluvia y riego, quedando la piedra en superficie. Se tendrá presente que los suelos con guijarros muchas veces suponen la conservación de la humedad y la buena vegetación de la planta, existiendo partidas renombradas por la calidad de sus frutos, cuyo suelo hubiera dado por inadecuado para este cultivo por quien no conociera bien las posibilidades de adaptación del naranjo; la clásica zona de la Martxuquera, en Gandia, reúne las condiciones descritas". Una vegada s'havien instal·lat les conduccions d'aigua es donava un primer reg, que s'aprofitava per a comprovar el nivell i es marcaven aquelles zones que havien quedat un poc altes i l'aigua entrava amb dificultat i altres on quedaven bassals en estar més fondes. Una vegada eixuta la terra es procedia així a l'anivellament definitiu servint-se de la tragella, sense necessitat de llaurar, ja que la terra a carregar era prou superficial.

Tot atenent la limitació dels mitjans emprats, moltes vegades les dimensions dels bancals estava molt condicionada pel desnivell del terreny, ja que l'augment de les la seua superfície significava un increment en el volum d'excavació, de les distàncies de transport de les terres i de l'alçada dels marges a construir (Pérez de Gracia, 1958, 212). Totes aquestes circumstàncies feia que en les transformacions realitzades en els anys de transició entre els segles XIX i XX on el cultiu del tarongerar encara no estava mecanitzat es procuraren parcel·les de dimensions reduïdes. Aquests parcel·laris han anat a poc a poc reestructurant-se a partir de la dècada dels anys vuitanta, tot coincidint amb la introducció del reg per degoteig i la implantació de mecanització en la gran majoria de tasques de cultiu, tot atenent la forta davallada de preus de la producció. L'hort de l'Ermita de Carcaixent (fitxa inventari 085-151) encara conserva el seu parcel·lari original, en molts llocs amb bancals de deu o dotze arbres. Com que el desnivell del terreny no és molt fort, el parcel·lari resultant s'adapta perfectament a la topografia preexistent amb marges de poca alçada.

3.3 La construcció de marges i tanques

La pedra acumulada a les vores de la parcel·la durant el procés de transformació de la parcel·la era aprofitada per a fer marges, per a construir la tanca de l'hort, els canals de reg o la mateixa casa. En aquest punt ens anem a ocupar dels dos primers casos. Per a la seua construcció habitualment es requeria el treball de treballadors especialitzats.

En aquelles partides dels termes d'Alzira i Carcaixent on es van realitzar les transformacions de forma primerenca es van construir els murs de contenció de maçoneria unida amb morter de calç, amb els llenços murals arrebossats. En molts casos on els murs tenien una gran alçada, que podia arribar als cinc metres en recaure als caixers dels barrancs, es reforçaven amb contraforts, tal i com vegem al terme de Carcaixent a l'hort de Sant Antoni (085-183), entre d'altres. Per a facilitar l'eixida de l'aigua acumulada en la terra quan es produïen fortes pluges i evitar l'enderrocament del mur per l'augment de la pressió, sovint a mitja alçada es deixaven unes obertures de forma triangular fetes amb pedres. Ja des de les primeries del segle XX es van generalitzar els marges de pedra en sec, per la qual cosa no precisaven ja de les obertures per a facilitar l'eixida de l'aigua, ja que aquesta podia filtrar be entre les juntes.

Llevat dels marges que es feien junt als caixers dels barrancs amb la finalitat de poder guanyar uns metres de terra de cultiu a la parcel·la sobre la superfície ocupada pel talús natural de les vores, la resta difícilment ultrapassaven el metre i mig d'alçada. Molts camins que discorren sobre els caixers dels barrancs, sobretot al terme d'Alzira, ens mostren al llarg del seu recorregut un continu de marges de gran alçada veritablement impressionant, com és el cas del Barranc de la Casella a la partida del Mompó, o els camins de les arenes i de la Vall a la Fracà. Ja a partir de les primeres dècades dels anys vint quan el taronger va començar ocupar les vessants de les muntanyes i turons va requerir d'aquests marges de gran alçada, per la qual cosa el seu cost fins i tot podia superar la resta de treballs i inversions per a la posada en cultiu de les terres. Aquest nou paisatge de turons transformats va començar a fer-se habitual en algunes zones a la dècada dels anys trenta del segle XX, ja que segons Simarro (1935, 61) "hay montañas y colinas convertidas en verdaderas hornacinas de naranjos merced a una serie escalonada de paredones de piedra seca (llamados rastrells, en valenciano). En cada campito se plantan en ocasiones hasta media docena de naranjos por no permitir mayor superficie lo accidentado del terreno".

També la pedra extreta de la rompuda era aprofitat per a tancar el perímetre de l'hort, configurant el característic paisatge de camps tancats. Les parets més habituals són de maçoneria amb morter de calç de 40 o 50 cm. de gruix, tot i que hi havia també de pedra seca. Les primeres generalment presenten els llenços murals arrebossats amb morter, tot i que en alguns casos es deixava la pedra vista i rejuntada. Hi ha casos on manquen de remat, tot i que el més freqüent era acabar-les amb un coronament formant dos plans inclinats. El més habitual es que tinguen entre el metre i metre i mig d'alçada, tot i que hi ha alguns casos on s'arriba als dos metres i mig. Moltes vegades el límit de la parcel·la se situa en desnivell, per la qual cosa el tancament es planteja com una continuïtat del mur de contenció. Hi ha horts on el camí exterior està més alt i s'han adossat contraforts sobre la cara que recau a l'interior per evitar possibles solsides (num. fitxa 017-088). També, com vegem a la Vall de Segó, aquestes parets fan de murs de

contenció de les aigües que circulen per la xarxa de camins transformats en mots casos en desguassos per la forta pressió antròpica, per la qual cosa el seu gruix ultrapassa els 70 o 80 cm.

En poques ocasions trobem autèntics cavallons de pedra solta de més d'un metre d'amplària que servien com a pedregals per a poder dipositar tota la pedra que no es podia absorbir com a material de construcció, alhora que servien de tanca perimetral. Trobem alguns exemples a l'Horta Sud a l'Hort de Suai (fitxa 015-003), i a alguns horts d'Alzira (fitxes 017-028 i 017-064).

3.4. Pervivència i convivència entre els diferents mitjans tècnics

Com hem pogut analitzar, fins la dècada dels anys vuitanta del segle XX la cavada amb l'aixada era l'únic mètode eficient emprat per a rompre les terres i assolir la profunditat adequada que requeria el taronger. A partir de la dècada dels anys noranta començaren a aparèixer en el mercat nous tipus d'arada per a llaurades ordinàries que ampliaven bastant les possibilitats que oferia la tradicional arada romana. I a les primeries del segle XX va començar a emprar-se el malacat, sense que disposem de dades suficients per a poder especificar si el primer en ser utilitzat va ser el mogut per animals o, tot considerant l'endarreriment en el seu ús, apareixeria juntament amb el de motor, primer a vapor, i tot seguit de benzina i diesel. En base a les fonts utilitzades podem afirmar amb prou certesa que en la dècada dels anys trenta del segle XX convivien els mètodes de rompuda tradicionals a aixada, amb altres que s'han anat introduint des de finals del segle XIX com ara els diferents tipus d'arades i xarugues i fins i tot el malacat accionat per animals o per motors de vapor, benzina o diesel, que movien una potent arada tirada per cable. En base a aquest estat de la qüestió hem de plantejar-nos una sèrie d'interrogants.

Si ja en 1864 va arribar a coneixement dels membres de la Societat Valenciana d'Agricultura la presència de l'arada *Fowler*, moguda per cable amb una màquina a vapor, amb una gran potència de penetració en el solc i amb una rendibilitat econòmica provada respecte als sistemes tradicionals, perquè s'introdueix en el cultiu del taronger ja entrat el segle XX quan ja s'havien plantat nombroses hectàrees? Perquè els tractats ce citricultura de la dècada dels noranta del segle XIX i dels primers anys del segle XX recomanen encara les xarugues com a aparell més apropiat per a les rompudes. Podem contestar la pregunta amb diverses respostes. En primer lloc hem de recordar que en la major part de les comarques i municipis on s'havia encetat el cultiu del taronger a partir de 1880 encara estaven transformant-se terres pròximes als regadius històrics, de sols molt profunds de bona qualitat i amb desnivells molt suaus. A la Plana de Castelló encara està completant-se el procés de plantació del taronger sobre terres de l'horta històrica. I als pobles de la Ribera on s'havia començat el procés de plantació del taronger cap a 1850, tot i que les terres més planes estaven ja transformades, les zones en transformació que tenien un poc més de desnivell, encara oferien sols molt profunds de terres soltes. Per tant amb els tipus d'arades que s'introdueixen cap a finals del segle XIX que el llaurador utilitzava per a qualsevol treball habitual es podien afrontar aquestes tasques extraordinàries sense necessitat de recórrer a inversions suplementàries. Sols a les primeries del segle XX quan a la Plana de Castelló comencen a ocupar-se els secans amb sols pedregosos i a la Ribera comencen a ocupar-se els peudemonts situats junt a les valls i glacis ja plantats es quan es faran necessàries arades més potents.

Un altra qüestió que ens plantegem és perquè l'aparició d'un nou tipus d'arada no va suposar el desplaçament dels que s'utilitzaven abans? I és més, perquè en la dècada dels anys trenta del segle XX encara estaven en ús totes les formes de rompuda, des del treball manual amb aixada fins el més modern malacat? La resposta coincideix amb la de la mateixa pregunta que Calatayud (1990) es va formular per a la tecnologia hidràulica. Perviuen en el temps perquè cada sistema dona la resposta adequada a unes necessitats concretes. Per al petit propietari amb dificultats de liquiditat per a realitzar unes inversions que en el cas de la taronja sols començarien a amortitzar a partir dels sis o set anys d'iniciat el cultiu, la sobreexplotació del treball familiar, be de forma manual o rendibilitzant els animals i l'arada que ja emprava per al seu treball quotidià va ser l'eixida més viable. Així ho constata Conxa Domingo (1983, 57) per a la Plana de Castelló, on fins els anys cinquanta del segle XX, "...no todos los agricultores que emprendieron las transformaciones de sus secanos podían disponer de grandes recursos exigidos para un trabajo más rápido y mecanizado. Realmente asistimos todavía a una fuerte inversión en trabajo y autoexplotación". El cost total de la transformació d'una parcel·la de secà variava en relació al desnivell i a la qualitat del sol. A les primeries de la dècada dels anys vint del segle passat podia oscil·lar de les 2500 i les 4000 pessetes per hectàrea, sense incloure els marges de pedra. En altres casos on les condicions eren molt favorables el cost pot reduir-se a les 1000 pta. o fins i tot menys. (Font de Mora, 1922, 69).

Per al cas del jornaler que podia tindre accés a la terra amb la transformació a mitges de petites parcel·les sols disposava del treball dels seus braços i dels membres de la unitat familiar. Aquestes formes d'artigament i abancalament no eren cap novetat, ja que amb un treball d'aquestes característiques des del segle XVIII va creixer la superfície cultivada en base a la roturació i posada en cultiu de terres marginals situades en les vesants de les muntanyes.D'aquesta manera moltes famílies de jornalers van poder accedir a la propietat d'una petita parcel·la de tarongers, tal i com ho relata Font de Mora (1922, 11) amb aquestes eloquents paraules que reflexen l'epopeya realitzada per nombroses famílies de la Plana.

> "Al alumbramiento de aguas y a la conversión del secano en naranjal se debe el que en la zona del litoral de Valencia y Castellón se haya realizado la mayor labor de colonización del mundo, y no se crea que esta ha sido obra del Estado ni de grandes propietarios: ha sido obra de los braceros, de la clase trabajadora, de los humildes, que, reunidos en Sociedades, han conseguido para Levante, y por tanto para España, un riqueza que nunca pudo soñarse. Y no es fácil la tarea en algunos casos. Hecho el pozo y encontrada el agua, en la zona de Villarreal, Almazora, Onda, etc., tiene que empezar el obrero por ir arrancando a fuerza de barrenos la roca que constituye el suelo; luego, aprovechando los días lluviosos y aquellos en que no encuentra trabajo, va llevando tierra de barrancos y ríos, hasta llegar a crear una capa de tierra laborable; el mayor trabajo está ya realizado, no tiene más que nivelar el terreno, hacer las regueras, plantar los naranjos, cuidarlos con esmero y esperar la recompensa que tan bien ha ganado. Si se contase el valor del trabajo de los obreros dueños de naranjales de secano, que ellos criaron, seguramente a su trabajo no han encontrado la debida remuneración; pero así lograron los labradores de esta zona la independencia económica que tanto aman los hombres libres, y bien pueden decir los que tales obras hicieron que crearon y que, por tanto, su obra está casi por encima del hombre".

Sols per a les grans propietats que depenen exclusivament del treball asalariat era rendible el recurs als modens trens de d'enfondiment per a les roturacions realitzades a partir de les primeries del segle XX on el treball realitzat a braç o amb aladre era molt lent i costós econoòmicament. També els petits i mitjans propietaris amb un cert nivell de capitalització podien disposar d'aquests treballs amb certa comoditat.

4. LA CITRICULTURA

> "Así es que en este país, a medida que la naranja constituía un árbol importante de comercio, dejaba el entendido jardinero de egercer esclusivamente su cultivo, apoderándose de esta planta el labrador, pasando a formar parte de sus cosechas agrícolas"
>
> V. Lassala Palomares, 1873, 6

Les primeres referències escrites sobre la presència del taronger amarg (*Citrus aurantium*) en la península ibèrica daten d'època islàmica. El *Llibre d'agricultura* del sevillà Abu Zaccaria, escrit al segle XII, explica com els àrabs van introduir en Al-Andalus el taronger amarg i parla de diverses varietats no identificades. Dóna algunes instruccions pràctiques per al seu cultiu. Ibn el Beithar, àrab malagueny que va viure al segle XIII, va escriure diverses obres de botànica i medicina, entre les quals s'ocupa també del taronger, del que dóna informació per a la seua criança i parla del seu aprofitament mèdic. (Giner Aliño, 1893, 4-5; Zaragoza, 1991, 26-27). D'aquestes referències es pot concloure que el taronger es cultivava com a arbre ornamental, del qual eren aprofitats també alguns dels seus elements, tot atenent les seues propietats terapèutiques.

Tradicionalment s'ha atribuït els portuguesos la introducció del taronger dolç (*Citrus sinensis*) a la península ibèrica, procedent de la Xina. Recents investigacions demostren que ja hi era un arbre conegut des de mitjans del segle XV, on havia arribat a través de les rutes comercials genoveses. El que fan els portuguesos cap a 1520 és importar tarongers de fruits de millor qualitat procedents de l'orient, els quals, a poc a poc, van anar desplaçant les antigues plantes de menor qualitat (Zaragoza, 1991, 32-35).

El mandarí no es va conèixer a Espanya fins el segle XIX. És una espècie procedent de la Xina, d'on va arribar a Anglaterra el 1805 com a producte exòtic per a ser cultivat en les *orangeries* dels botànics. D'alli va passar a Malta i a Sicília i el la península d'Itàlia, del qual cap a 1840 ja es feia cultiu comercial a Palerm i cap a 1850 a Gènova i Niza. Va arribar a València el 1845 quan el Compte de Ripalda va dur uns empelts per a comprovar el seu comportament. Però la introducció com a cultiu comercial es deu a Polo Bernabé qui el va introduir als seus horts de la Plana de Castelló a partir de 1856 (Zaragoza, 1991, 35)

El cultiu del taronger precisa de sols profunds i solts, amb arenes silícies i poca quantitat de calç i argila (Giner Aliño, 1893, 38), de regs intensos durant l'estiu i moderats durant la resta de l'any, i de temperatures mitjanes anuals entre 16° i 19° i que la mitjana del mes més fred no baixe dels 10°, i que les temperatures per baix de 0° es registren de forma molt ocasional (Font de Mora, 1922, 50), ja que les gelades fan malbé la collita i fins i tot si baixen de –5° poden arribar a matar l'arbre.

Sobretot per raons tèrmiques el cultiu del taronger abasta la franja costanera compresa entre Lisboa i Tarragona on, llevat de les valls del Guadiana i Guadalquivir on per raons

del relleu i de clima és possible una penetració cap a l'interior peninsular, el cultiu queda generalment restringit a la faixa de terres situades a menys de trenta kilòmetres de la línia de costa i que no ultrapassen els 200 metres d'altura. La imperiosa necessitat de reg artificial, sobretot en estiu quan més escasses són les pluges i més secs baixen els rius, produeix una nova i definitiva restricció a les zones que compten amb tan apreciat recurs hídric: els regadius de la baixa Andalusia, Múrcia i València (Piqueras, 1999, 214-215)

Els tractats d'agricultura impresos a l'Edat Moderna parlen del taronger com a arbre ornamental, que estava present en plantacions a cel obert en aquelles regions on les condicions climàtiques eren favorables o sota hivernacles en zones més fredes, i de les quals es valorava sobretot el seu caràcter estètic i alguns dels seus productes que es comercialitzaven en circuits molt reduïts, com ara les fulles, els fruits, els pètals de les flors... Quan des de mitjans del segle XIX assistim, tant a les comarques valencianes com a algunes regions del sud d'Itàlia, a una difusió del seu cultiu amb caràcter comercial, comencen a publicar-se tractats de citricultura. Les primeres obres parteixen del solatge acumulat en l'àmbit de la citricultura ornamental, recollit en nombrosos tractats, i es nodreixen amb les noves experiències pràctiques del seu cultiu comercial, del que fins aleshores no es tenia gaire coneixement. Per això la seua contribució serà fonamental en la ràpida codificació i difusió d'unes noves pràctiques culturals que conformaran la citricultura comercial, que impulsarà definitivament l'expansió territorial del taronger com a principal element definidor i com a cèl·lula bàsica que integra la gran superfície del paisatge.

En el primer punt farem una breu referència a la literatura agronòmica existent a Espanya i a altres països europeus i als tractats de citricultura que es publiquen a Espanya i Itàlia des de mitjans del segle XIX quan el cultiu del taronger assoleix un caràcter comercial, tot comentant cadascun dels tractats publicats al nostre país. Aquest tema ha estat àmpliament tractat per Zaragoza (2006), del qual hem pres les referències de les obres publicades a Europa. Però en el cas dels tractats de citricultura espanyols dels segles XIX i XX nosaltres ens hem centrat més en fer una valoració individualitzada del que van suposar des del punt de vista de la codificació i difusió de les pràctiques culturals citrícoles. En el segon punt oferim una detallada explicació de les pràctiques de cultiu del taronger que parteix del buidatge del contingut dels tractats de citricultura publicats a Espanya entre 1879 i 1954. Hem utilitzat com a punt de partida l'excel·lent treball de Primo (1991) que empra ja aquesta metodologia, el qual hem enriquit amb cites i referències textuals dels autors citats. En ambdós casos, tot i tractar aspectes ja estudiats per altres autors, hem cregut necessària i imprescindible la seua incorporació. Pensem que difícilment es pot entendre el resultat del paisatge sense abordar els l'evolució dels aspectes pràctics del cultiu del taronger com a principal element definidor que justifica la seua existència.

4.1. La literatura agronòmica i els tractats de citricultura

El taronger ha estat un arbre de caràcter ornamental que es cultivava a petita escala fins que a mitjans del segle XIX es va consolidar el seu cultiu amb una finalitat comercial. L'agricultura moderna de caràcter capitalista tracta d'obtindre el màxim rendiment productiu i econòmic per unitat de superfície, per la qual cosa calia adaptar els mètodes relacionats amb el seu cultiu ornamental per altres conduents a optimitzar els beneficis

econòmics. Per això, partint dels coneixements de la citricultura ornamental s'inicia un procés d'experimentació conduent a millorar els resultats del cultiu. Tal i com es pot veure al primer dels tractats de citricultura publicats (Bou, 1879) les primeres experiències pràctiques van estar realitzades per aquelles persones pertanyents a l'elit burgesa que van estar capdavanteres en la introducció del cultiu. El seu estatus social i cultural els permetia tindre accés a la literatura agronòmica prèvia, a plantejar experiments comparatius i a obtindre'n i interpretar els seus resultats. S'experimenta amb el rendiment dels adobs, marc de plantació, forma de fer els plançons, maneres d'empeltar, mètodes d'adobat, introducció dels adobs químics, esporga i formes adoptades pels arbres... Totes aquestes experiències que, com hem vist en el punt anterior, es posaven en comú i es difonien de forma oral als llocs de socialització habituals de les elits o es publicaven a través dels seus butlletins i congressos que organitzaven[22], es recullen als primers tractats de citricultura.

La literatura agronòmica i els tractats de citricultura ornamental

Des de finals de l'Edat Moderna existia ja una important literatura botànica sobre els cítrics publicada tant a Espanya com a d'altres països europeus[23]. Per la seua amplia difusió, d'entre elles cal mencionar la primera de les monografies dedicades al taronger, obra de l'italià J. B. Ferrari *Hesperides sive de malorum aureorum cultura et usu* (1646), o els tractats publicats a França per Georges Gallesio *Traité du citrus* (1811) i per Joseph Antoine Risso y Pierre Antoine Poitteau *Histoire naturelle des orangers* (1818-1822), que va ser reeditada en 1872. Totes aquestes obres tenen en comú que parteixen de l'experiència pràctica del cultiu del taronger com a arbre ornamental als jardins botànics i *orangeries*, cultivats sota hivernacles en aquells llocs on el clima no es favorable, el fruit dels quals en alguns casos era comercialitzat a petita escala com a producte de luxe molt apreciat com a confitura, igual que les fulles i les flors per a obtindre perfums i ser destil·lats. Tots ells solen coincidir en la temàtica abordada: l'origen del gènere *citrus*, varietats i característiques dels fruits, formes de reproducció, cicle vegetatiu, regs, adobs, malalties i incidència dels efectes climatològics adversos.

Algunes de les obres d'agricultura publicades a Espanya dediquen atenció als cítrics. Moltes d'elles han estat consultades pels primers tractadistes valencians, tot incloent nombroses referències. L'obra d'Alonso de Herrera *Agricultura general (1645)*, dedica un ampli capítol als cítrics, que els veu sobretot des dels seus aspectes estètics com a arbre de jardí, tot i que parla del aprofitament dels seus fruits. Per això analitza diversos aspectes relacionats, com ara el clima necessari per al seu cultiu, característiques del sól, reproducció i plantació, floració, empelts i aprofitament dels seus productes, com ara les flors per a obtindre medicines, els fruits per a fer confitura, i la fusta per a confeccionar determinats articles (Zaragoza, 2006, 271-274). Altra de les obres que cal destacar és la de José Antonio Valcárcel *Agricultura General y Gobierno de la casa de campo* (1765-1785), que compren 10 volums que es divideixen en 18 llibres, on es tracta una amplia varietat de temes i cultius relacionats amb l'agricultura i la ramaderia. Als cítrics dedica

[22] Com a exemple podem citar el cas de Maylin (1905, 61) quan parla de la necessitat de suprimir la llaurada de tardor en els tarongerars per evitar les possibles incidències negatives de les gelades ho justifica en base a la conclusió cinquena del tema "Labores en los naranjales" acceptada per la cambra agrícola en la seua conversació tercera.

[23] Zaragoza (2006) ofereix una exhaustiva relació comentada dels tractats de citricultura i d'altres obres d'agronomia i de botànica que contenen referències al taronger.

poca atenció, ja que encara no era un cultiu molt important a l'època. Se centra en sobretot en la taxonomia dels gèneres i varietats cultivades, i ofereix moltes dades recollides de primer ma d'aquelles zones de València i Murcia que va visitar (Zaragoza, 2006, 343-344).

Al segle XIX es publiquen nous tractats en aquells països europeus de l'àmbit mediterrani on el taronger havia començat a plantar-se amb una finalitat comercial. A França destaquen les publicacions del Compte de Gasparín *Cours d'Agriculture* (1860) i de Du Breuil *Culture des arbres et arbrisseaux a fruits de table* (1868). El primer constata que el cultiu de caràcter col·leccionista a les *orangeries* ha entrat en declivi, i el seu cultiu a l'aire lliure, tot i que és l'únic sistema que tracta, encara no es trobava molt estès. Segons el comentari que fa de l'obra Zaragoza (2006, 326) "los beneficios económicos que se obtenían de los naranjos cultivados al aire libre eran muy elevados, hasta las hojas se vendían, pero Gasparín, ya pensaba que con el aumento de las comunicaciones y la facilidad con que se podían cultivar en diversas regiones del Mediterráneo, como Argelia, los precios bajarían y llegarían a ser inferiores a los de las manzanas. Sus vaticinios tardaron en cumplirse, pero se han cumplido". L'obra del botànic Alphonse du Breuil parteix de la tradició anterior, establint la quota d'alçada màxima per al seu cultiu en 400 m. Planteja la forma que ha de tindre la copa, de forma esfèrica i oberta per a que penetre la llum i el vent la qual cosa afavoreix una major producció i facilita la seua recol·lecció. De les seues referències ens crida l'atenció que aleshores les fulles, la flor i el fruit eren objecte de comerç. També va tindre molta difusió a Espanya la traducció i edició en castellà de l'obra de Jean François Rozier *Curso completo o diccionario universal de agricultura* (1797-1803), on dedica un ampli espai al taronger, que junt a les llimeres i cidres era cultivat en macetes i hivernacles com a arbre ornamental. Divideix la secció en huit capítols, on tracta de les espècies i varietats, sistemes de multiplicació, empelt, cures de les plantes dins hivernacles i a l'aire lliure, aprofitament de les flors i dels fruits, plagues i malalties i períodes de l'any on han de resguardar-se els arbres als hivernacles (Zaragoza, 2006, 351-356). Aquestes obres foren consultades pels primers tractadistes valencians com Bou (1879) i Giner Aliño (1893), tot aportant nombroses cites i referències.

Tot i que no han estat molt estudiades pels primers tractadistes valencians, a Italia també es va desenvolupar una àmplia literatura agronòmica dins un context semblant al valencià en relació amb el gran impuls que havia assolit el cultiu comercial del tarongerar. Així cal fer referència a les obres de Ferdinando Alfonso Spagna *Trattato sulle contivazione degli agrumi* (1875), Otto Albert Julius Penzig *Studi botanici sugli agrumi e sulle pianti affini* (1887), Emanuele Arnao *La cultivazioni degli agrumi* (1889) i Antonio Aloi *Gli agrumi* (1900).

Els tractadistes valencians de citricultura comercial

De tota la sèrie de tractats de citricultura comercial que es van publicar des de les darreres dècades del segle XIX a Espanya hem de destacar que quasi tots van estar escrits per autors valencians directament relacionats amb el cultiu de la taronja[24].

[24] De les obres publicades per autors no relacionats amb les comarques tarongeres valencianes cal destacar la de l'enginyer agrònom Eduardo Abela y Sainz de Andino *El naranjo i demás arboles cofamiliares de las Auranciáceas* (1879) i la del prevere de Sóller José Rullan *Cultivo del Naranjo en las Baleares* (1896), que com indica el seu títol es tracta d'un obra senzilla i centrada exclusivament les

Aquesta circumstància, sense cap, dubte està directament relacionada amb la gran importància econòmica que havia assolit el cultiu i en les possibilitats de creixement que encara presentava en les comarques del golf de València respecte a d'altres regions de l'Estat espanyol, per la qual cosa venien a cobrir la necessitat de molts llauradors de disposar d'uns coneixements codificats per a obtindre la màxima producció i rendibilitat econòmica dels seus horts.

El primer dels tractats publicats va ser el de Bou Gascó (1879), del qual cal destacar el fet que conjuge les aportacions de la literatura agronòmica publicada fins aleshores amb les experiències pràctiques en el cultiu comercial del taronger. Tot seguit Bernardo Giner Aliño (1893) publicaria un altre tractat que parteix del publicat per Bou, i introdueix nombroses aportacions personals. Les obres d'Aliño (1900) i Maylin (1905) es caracteritzen per basar-se en els continguts de la publicació de Giner Aliño. Únicament la segona va afegir algunes aportacions interessants, tot considerant l'experiència del seu autor com a director de la Granja Agrícola de Burjassot. El tractat de Font de Mora (1922) amb les seues posteriors actualitzacions (1935 i 1954) ofereix una completa informació actualitzada sobre el cultiu del taronger on vegem que, llevat del tema dels adobs i de les plagues i els seus tractaments, a penes s'han efectuat canvis substancials, per la qual cosa podem concloure que els principals coneixements de la citricultura comercial ja es trobaven codificats en la transició dels segles XIX al XX, acomplint les obres de Bou i Maylin un paper fonamental en aquest sentit. L'ultima obra de la sèrie, la publicada per Simarro, no fa cap aportació novedosa. El seu interès rau en ser una obra especialment divulgativa que tracta d'apropar la citricultura al llaurador de base.

Francisco Bou Gascó

Va ser comissari d'agricultura. L'any 1879 publica el llibre *Estudio del naranjo, limonero, cidro, y otros árboles de la familia de las auranciáceas, que se cultivan en la provincia de Castellón*, tot coincidint en una època en que el cultiu comercial del taronger ja es troba arrelat en les comarques de la Ribera i de la Plana de Castelló. Per això, a diferència dels altres tractats precedents, no es basa únicament en la literatura botànica, sinó que conjuga aquest llarg solatge acumulat sobre el cultiu del taronger com a arbre ornamental amb les aportacions d'experiències particulars que nombrosos personatges pertanyents a les elits burgeses i els llauradors especialitzats realitzen als seus horts de la Província de Castelló amb la finalitat d'augmentar la productivitat i per tant el rendiment econòmic, tal i com ho explica l'autor al pròleg:

> "Al tratar de su cultivo, hallará el lector, al lado de lo que hemos extractado de las obras de agricultura, los datos que nos han facilitado los hortelanos de la Plana, no omitiendo nada de cuando pueda utilizarse; pues todo conviene saberlo para perfeccionar dicho cultivo, a fin de disminuir los gastos y aumentar los ingresos, que es en último resultado el problema que en toda esplotación de ha de procurar resolver".

Com indica al títol, se centra sobretot en experiències recollides a la província de Castelló, tot i que fa una breu referència als tarongerars de l'altre nucli productiu important, com són els pobles d'Alzira i Carcaixent a la comarca de la Ribera.

---

particularitats de l'àmbit illenc. El primer treball va ser consultat per Bou Gascó, qui el cita en nombroses ocasions en el seu tractat de citricultura, tot i estar publicat el mateix any.

Pel gran nombre de referències bibliogràfiques que utilitza demostra una gran formació teòrica en agronomia aplicada al cultiu del taronger. En les seues pàgines cita autors espanyols i estrangers, entre els quals destaquen Abela, Du Breuil, Ferrari, Gaellesio, Risso i Poiteau, Simón de Rojas Clemente, Conde de Gasparín, Antonio Sandalio Arias, Boutelou, Humbolt, Villanueva, Herrera... A més utilitza les aportacions d'articles publicats a la revista *La Agricultura Valenciana*, on destaquen les col·laboracions de Santomá respecte l'abonat dels tarongers i altres referències a les qualitats del guano. Formalment es tracta d'un llibre escrit amb rigor científic, tot considerant que cita les fonts de procedència de la informació utilitzada, be siguen bibliogràfiques o de testimonis de persones particulars, orals o escrits, o fruit de la seua pròpia observació.

Altra de les aportacions novedoses és la referent a la comptabilitat agrícola, tot relacionant detalladament els costos de producció d'una explotació tarongera fins des de la seua plantació fins els deu anys quan entra en plena producció. Amb aquests plantejaments introdueix en el camp agrícola les formes de gestió empresarial, amb la necessitat d'establir una comptabilitat que indique en cada moment la rendibilitat econòmica i permeta en cada moment ajustar les despeses per obtindre el màxim rendiment per unitat de superfície.

Dedica un capítol al comerç de la taronja. L'exportació citrícola és una activitat relativament novedosa, i per tant no té precedents en anteriors tractats. Explica des que es compra la taronja als camps fins que arriba als mercats europeus, transport en carro, manipulació als magatzems, transport en ferrocarril i vaixell, i distribució als mercats internacionals. Utilitza moltes referències de l'informe realitzat pel comissari d'agricultura Vicente Lassala Palomares que complementen les seues pròpies aportacions basades en l'observació i els testimonis recollits sobre el tema.

És un llibre de gran actualitat on publica les experiències que li envien els seus corresponsals d'acord amb els experiments que fan en les seues finques respecte a totes les etapes i tasques del cultiu. A més del camp d'experimentació que recentment havia creat la Societat Valenciana d'Agricultura, el gran nombre de referències que aporta dels seus corresponsals ens duen a concloure que en aquesta època encara el cultiu comercial del taronger es troba en procés d'experimentació, tal i com ho demostren les nombroses notícies que aporta de experiments que fan alguns dels seus hortolans. Aquesta obra reflexa de manera clara l'esperit de les elits burgeses d'aconseguir els coneixements adequats i de transmetre'ls als diferents membres de la cadena productiva fins arribar al jornaler amb la finalitat d'acréixer la riquesa del país i que els seus beneficis arriben de manera proporcional a tots els estrats socials. En aquest sentit convé destacar el paper difusor en els estrats més elevats de la societat, ja que pel llenguatge emprat sols estaria a l'abast del propietari burgés. Un gran nombre d'experiències sobre diverses qüestions novedoses plantejades en la citricultura comercial conflueixen en les seues pàgines que esdevenen un vehicle de difusió, l'abast del qual va ultrapassar els àmbits de les conferències i tertúlies dels cercles de reunió burgesa, on habitualment es posaven en comú les novetats en els coneixements agronòmics.

Bernardo Giner Aliño (1870-1908)
Llicenciat en farmàcia, es va dedicar a les investigacions agrícoles. Fou col·laborador de *Las Provincias* i de diverses revistes tècniques. L'any 1893 publica l'obra *Tratado completo del naranjo con apéndice sobre el limonero, cidro, bergamoto y limetero.* Sembla que va escriure aquesta obra quan encara era estudiant de farmàcia durant el

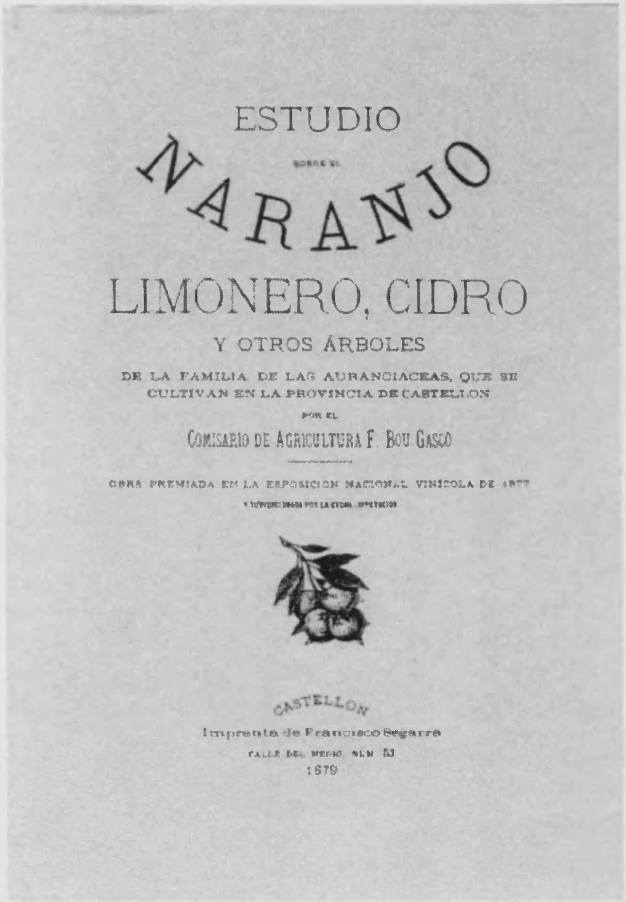

ESTUDIO

SOBRE EL

NARANJO

LIMONERO, CIDRO

Y OTROS ÁRBOLES

DE LA FAMILIA DE LAS AURANCIACEAS, QUE SE CULTIVAN EN LA PROVINCIA DE CASTELLON

POR EL

COMISARIO DE AGRICULTURA F. BOU GASCO

OBRA PREMIADA EN LA ESPOSICION NACIONAL VINÍCOLA DE 1877

CASTELLON

Imprenta de Francisco Segarra

1879

Portada del tractat de Francisco Bou Gascó

Bernardo Giner Aliño

temps que va estar convalescent d'una malaltia a Alzira, on va tindre temps per a dedicar a la lectura i familiaritzar-se en el cultiu del taronger (Zaragoza, 2006, 369). Posteriorment va aprofundir en la investigació d'alguns aspectes tractats, que es reflecteixen en algunes de les seues publicacions, com ara *Patología del naranjo*, *Tratado de abonos químicos* i *Química agrícola*, i *Patología del naranjo y del limonero*, algunes de les quals foren traduïdes a l'anglès. A més va escriure també nombroses col·laboracions per a la revista *El progreso agrícola*, de la qual va estar un temps el seu director. Va ser membre de varies societats, entre les que destaquem la Real Sociedad Económica d'Amigos del País.

Divideix l'obra en cinc parts: història, aurancigrafia (gèneres i espècies) aurancicultura (cultiu), patologia, i aplicacions, tot complementant-les amb un apèndix sobre llimeres, cidres i bergamotos. Giner Aliño escriu el seu tractat partint del llibre de Bou Gascó, que cita en nombroses ocasions. El catorze anys de diferència entre una publicació i l'altra es reflexen en el llenguatge emprat en la redacció. Ja no es tracta d'un text ple de cites bibliogràfiques i de referències a resultats d'experiències realitzades per particulars. Per això la lectura del tractat ens dóna a entendre que ja s'han codificat uns coneixements i unes pràctiques més o menys estandarditzades pel que fa al cultiu comercial del taronger. Estem també en una de les dècades que més expansió rep el cultiu. Per això en molts casos concrets aporta varies alternatives d'actuació sobre algun aspecte concret, però ara les seues propostes es troben comprovades, experimentades i acceptades pels seus resultats.

La seua formació com a farmacèutic es manifesta en l'especial atenció que dedica als capítols dels adobs i de les plagues. Al seu inici cita una abundant bibliografia de referència, la qual cosa manifesta que són els dos temes pels que mostrava un major interès i els quals abordarà posteriorment en noves publicacions. Aplica els seus coneixements en el camp de la química en parlar dels adobs, tot parlant dels diferents tipus i indicant en molts casos la seua composició química i els principals minerals que aporten, tot proposant unes receptes d'adobat per a tarongerars joves, en plena producció i vells, i per a arbres en diferent estat de salut. Tot coincidint amb Bou, classifica les plagues en tres tipus: les produïdes per agents atmosfèrics, per plantes paràsites i per fongs, destacant aquestes dos últimes per la seua acurada taxonomia. En totes elles ofereix els diferents remeis que estan a l'abast en la citricultura.

Aborda també el tema de la tecnologia aplicada al cultiu del taronger, dedicant especial atenció als aparells hidràulics, com ara sènies, màquines de vapor, bombes elevadores, analitzant les característiques dels diferents tipus i el seu rendiment. En altre capítol analitza els diferents tipus d'arades, on a més de la tradicional arada romana i el forcat valencià, exposa les diferents novetats introduïdes en aquest camp com ara l'arada *lledó,* la *Jaen* o la *Ransones,* amb gravats dels diferents tipus, dels quals destaca el seu major rendiment i els recomana per a horts de gran extensió.

És el primer tractat que complementa el text amb les il·lustracions. Mostra gravats de les diferents varietats de taronges, formes d'empeltar, aparells elevadors d'aigua, tipus d'arades, eines de ma emprades en el cultiu del taronger, parts del taronger, diferents tipus d'insectes i fongs que ataquen el taronger, i aparells emprats en la destil·lació per a obtindre essències del taronger.

Bernardo Aliño Marrades
Natural d'Alzira. (+1912) doctor en farmàcia, i parent de l'anterior, va ser president del Sindicato de Naranjeros y director propietari de la revista setmanal *La Agricultura Española*, editada en Valencia des de 1897, fins almenys 1908. L'any 1900 va publicar *El naranjo, resumen práctico de su cultivo, abonos y enfermedades*. Es tracta d'una obra més modesta que la precedent, però eminentment pràctica i divulgativa, molt d'acord amb l'esperit de la revista que dirigia. No realitza ninguna aportació novedosa i podem dir que es tracta d'un resum de l'obra de Giner Aliño fet amb un llenguatge més assequible i tractant de sintetitzar els aspectes pràctics més importants per al citricultor.

Divideix l'obra en cinc capítols que parlen respectivament de la botànica i varietats, característiques dels sols més adequats, el clima, propagació, planter, transplantament i reg, cultiu del taronger, adobs, plagues, en les quals se centra sobretot en els seus tractaments més que en la seua anàlisi i descripció, tot atenent que es tracta d'un manual pràctic.

Antonio Maylin
Va ser enginyer agrònom, i director de l'Escola Pràctica d'Agricultura de Burjassot. L'any 1905 va publicar l'obra *Manual práctico para el cultivo del naranjo*. És un obra molt senzilla que pren com a referent l'obra de Bernardo Aliño en la qual s'inspira directament. Pel que fa a l'estructura del contingut segueix l'esquema de les precedents, les quals sense cap dubte te en compte. Tot i això consulta altres obres referents a plagues, a adobs o a regs, amb les quals actualitza respecte les obres precedents els aspectes que mostren una major evolució, sense cap dubte introduint les experiències recollides des de l'escola d'agricultura de Burjassot. Tal i com va fer Bou Gascó introdueix un capítol dedicat a la part econòmica del cultiu, amb referències detallades de les despeses dels primers deu anys de vida d'un hort.

En un moment en que el cultiu del taronger es troba ja molt estes en el territori i comença a veure's afectat per les primeres plagues importants, Maylin planteja la lluita biològica com una alternativa als tractaments insecticides.

> "Admirablemente coordinadas por la naturaleza son las acciones de diferentes especies que no cesan en sus ataques contra otras nocivas, a expensas de las cuales en buena parte se nutren. Mas este equilibrio entre agresores y agredidos, es más difícil de mantener donde el hombre ha puesto sus manos, como acontece en nuestros cultivos, de ordinario en condiciones anormales y mayormente cuando el activo cambio de productos de nuestros días ha favorecido la importación de plantas de otros continentes con gérmenes de insectos perjudiciales, que al encontrarse libres de sus enemigos naturales, se han multiplicado y multiplican extraordinariamente, propagándose con pasmosa rapidez.
>
> Dadas las circunstancias que acabo de exponer lo lógico sería importar el remedio de donde nos ha venido el daño, procedimiento puesto en práctica con éxito en otras naciones [...]. Entiendo, pues, que sería procedente que el Gobierno dictase medidas especiales para favorecer la propagación y multiplicación de las especies de insectos indirectamente útiles a la Agricultura, publicando al efecto cartillas con gravados para el conocimiento de la población rural, disponiendo al propio tiempo lo necesario para que, previo detenido estudio, se traigan aquellas especies más recomendables para combatir las plagas de reciente importación" (Maylin, 1905, 154-146).

Es tracta per tant d'un plantejament molt modern que no es va dur a la pràctica en ser adoptats massivament els insecticides químics.

Rafael Font de Mora
Enginyer agrònom. Estudià a Madrid. Fou professor de l'Escola de Pèrits Agrícoles de Burjassot. Dirigí, fins el 1934, l'Estació Arrossera de Sueca, i fundà el Consorci Nacional Arrosser (1927), dissolt el 1932, i la Federació Sindical d'Agricultors Arrossers (1933). El 1934, dins el ministeri de comerç, creà el Servici Oficial d'Inspecció, Vigilància i Regulació de les Exportacions (SOIVRE) de la zona del País Valencià, del qual fou cap i inspector general. Va ser autor de nombroses obres tècniques dedicades als cultius de la taronja i de l'arròs. L'any 1922 va publicar *El naranjo, su cultivo y explotación*, de la qual es van fer dos noves edicions actualitzades el 1935 i el 1954.

El contingut de la primera edició es divideix en huit capítols que tracten els temes habituals que hem vist en els anteriors manuals: estudi botànic, anàlisi i classificació de les diferents varietats, planter i formació de l'hort, cultiu del tarongerar, recol·lecció de la taronja, accidents i malalties i estudi econòmic.

El capítol de les plagues li dedica un capítol important. A diferencia del que havien fet els autors anteriors, diferencia els accidents, com ara les gelades, pedregades, vent, etc, de les malalties. Dedica un apartat als tractaments, i aprofundeix en el tema de la lluita biològica contra determinades plagues del taronger introduït pel seu predecessor, proposant ara el recurs a insectes concrets que ataquen aquells que agredeixen els tarongers o els seus fruits. També aporta moltes novetats pel que fa als tractaments químics, desenvolupats durant les primeres dècades del segle XX, on aporta 19 formules concretes per a diferents plagues. Dedica una especial atenció al tractament més difós aleshores en la major part dels horts, que és el toldat amb àcid cianhídric, explicant amb tot detall els seus tractaments i forma de realitzar-los. Tanca el llibre amb un estudi econòmic del tarongerar amb estadístiques dels onze primers anys de cultiu. També, en parlar de les diferents operacions que es realitzen als horts al llarg dels diferents capítols, sovint indica el seu cost habitual, xifres que actualitza en les posteriors edicions.

Introdueix la fotografia, especialment útil en la descripció de les varietats, tasques de cultiu, descripció de plagues i tractaments. Els dibuixos han quedat relegats a una posició testimonial, com a complement d'allò que la fotografia no pot descriure.

L'any 1935 es fa una segona edició de l'obra. Al pròleg analitza la situació el difícil moment que travessa la taronja com a conseqüència de la crisi internacional i de les restriccions de la Conferència d'Otawa, de la generalització del cultiu en nombrosos països de la conca mediterrània, especialment del sud i de l'orient pròxim i de la preferència del consumidor europeu per altres fruites. L'exportació de taronja assoleix el seu punt àlgid el 1930 i a partir d'allí la confluència d'aquests factors fa que les exportacions entren en declivi. Aquesta circumstància segons Font de Mora no ha de preocupar els citricultors si dediquen especial cura als aspectes fitosanitaris i a les varietats de bona qualitat i que maduren en els temps en que el mercat europeu està menys saturat. Actualitza el llibre amb noves varietats i tractaments fitosanitaris, introduint noves fórmules. Incrementa el nombre de fotografies i de gravats respecte l'edició anterior.

L'edició de 1954 se publica sota el títol *El naranjo, su cultivo, explotación y comercio.* Introdueix per tant un ampli capítol dedicat al comerç, la importància del qual havia

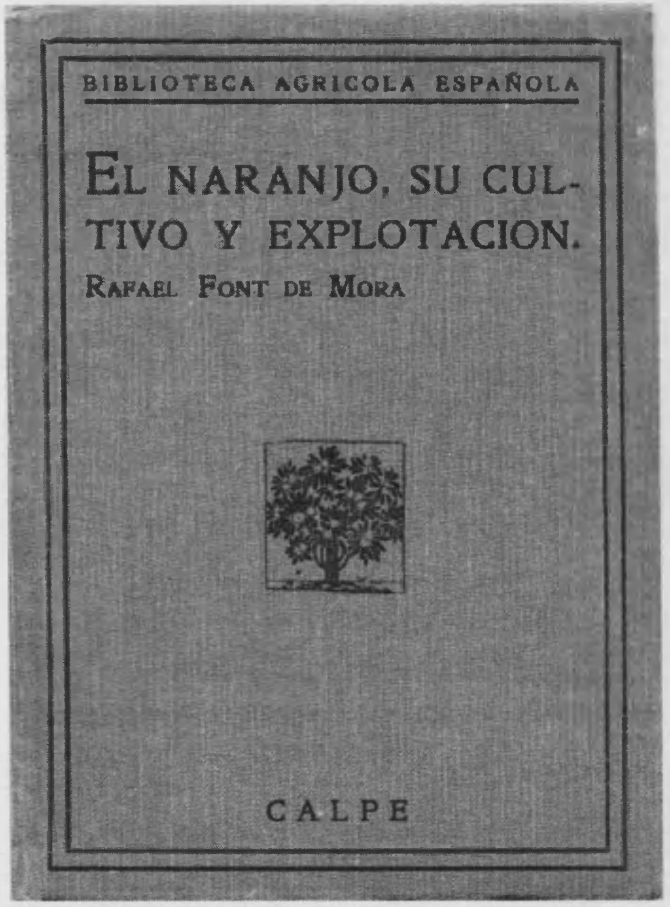

Portada de la primera edició del tractat de Rafael Font de Mora

Portada de l'obra de Luis Simarro Redal

plantejat en el pròleg de l'edició anterior, ja que segons Font de Mora (1954, 6) "... la conservación de la gran riqueza que el naranjo supone para España sólo podrá lograrse si los productores crean órganos competentes propios que la manejen hasta su entrega al consumo". Resulta cridaner com fa cinquanta anys parava ja l'atenció sobre la necessita de resoldre un dels aspectes causants de l'aguda crisi que a hores d'ara pateix la citricultura valenciana.

Luis Simarro Redal
Encarna la figura del burgés acomodat amb estudis universitaris, que exerceix una professió, i que inverteix una part dels seus guanys en el seu hort de tarongers, situat al terme municipal d'Alzira junt a la carretera d'Alzira a Favareta. Va ser registrador de la propietat d'Alzira, ocupació que va compaginar amb nombrosos càrrecs en institucions agràries, com a secretari de la Cambra Tarongera d'Alzira, Vocal i Vice-secretari de la Cambra Oficial Agrícola de la Província de València i Secretari de la seua secció de Productors de taronja, vocal de la Comisión Naranjera de Levante i del Jurat Mixte de la Propietat Rústica d'Alzira. Va morir a València el juliol de 1936.

Cap a l'any 1935 el Servei de Publicacions Agrícoles de la Direcció General d'Agricultura li publica l'obra *El naranjo, su cultivo y producción.* Tal i com explica al pròleg, escriu aquest llibre amb un caràcter divulgatiu on es fusionen les seues experiències particulars del cultiu del taronger amb els coneixements recollits dels tractats de citricultura. Per tant més que un manual de caràcter científic, les pàgines d'aquesta publicació "quieren ser una exposición sencilla y práctica del cultivo del naranjo, con algunas notas acerca de su producción. Carecen, pues, de pretensiones, tratándose tan sólo de un trabajo de divulgación que recoge principalmente los aleccionamientos de la experiencia propia y ajena". L'obra presenta l'estructura i el contingut de qualsevol tractat de citricultura, i tot atenent el seu caràcter divulgatiu no fa cap aportació nova, llevat de la forma i el llenguatge senzill i directe, assequible per a qualsevol llaurador.

4.2. El cultiu del taronger

En aquest apartat tractarem d'explicar les pràctiques agronòmiques realitzades en un hort de tarongers. El cicle del taronger comença per la formació de les plantes en el viver, les quals, al cap de dos o tres anys es trasplanten al camp on arrelen i creixen per a donar el fruit.

La formació del taronger en el planter

El taronger es pot reproduir de forma natural plantant les llavors dels fruits, o de manera artificial, amb estaques i esqueixos. Bou (1879, 88-89) comenta que molts tarongers antics plantats com a arbres d'ombra empraven el sistema de reproducció artificial. Però des de finals del segle XIX els autors consultats[25] coincideixen en recomanar la reproducció per llavors, ja que després de la propagació de la gomosi o malaltia del taronger és la que ofereix més garanties per al desenvolupament de l'arbre. Maylin

[25] Bou (1979: 89), Giner Aliño (1893: 41), Maylin (1905: 30), Font de Mora (1922: 55), (1934: 93) (1954: 107-108) i Simarro (1935: 41)

(1905, 30) diu que "es el procedimiento más conveniente para obtener naranjos de gran rusticidad, duración y resistencia a las heladas: da lugar a variedades nuevas que conservan frecuentemente los caracteres generales de la especie, cuyas variedades pueden perpetuarse por cualquiera de los medios de segmentación".

En les primeres plantacions de tarongers s'utilitzava com a patró de forma prou generalitzada les estaques del cidre poncil, sobre el qual s'empeltava la taronja dolça. Però Bou (1879, 88-89) indica que cada vegada s'empra menys. També Maylin (1905, 43) diu que a penes s'utilitza pels problemes de desenvolupament que pateix l'arbre en estar empeltat sobre un peu d'arbust com és el cidre. Per això durant la primera meitat del segle XX les llavors per al planter provenen de les taronges amargues i dolces o fines, en relació a la naturalesa del terreny on haja de desenvolupar-se l'arbre. Així Maylin (1905, 42-43) recomana el patró de taronger dolç sobre terres soltes o silícies, mentre que el taronger amargues desenvolupa millor en terrenys compactes o argilosos.

El procés d'obtenció dels plançons es divideix en dues fases. En la primera se sembra la llavor de la taronja i naix la planta. La segona comença amb el seu transplantament al planter, que és on es empeltada i es desenvolupa abans de ser plantada definitivament al camp.

Una vegada obtingudes les llavors de taronges madures la seua plantació començava a la primavera, entre mitjan de febrer, en zones més càlides, i mitjan d'abril o maig. El sembrat podia fer-se sobre caixes de fusta de 30 cm. de profunditat colgades en terra si es plantaven poques[26], o directament en terra si el nombre de plantes era important, tot i que Bou (1879, 91-92) recomana que en tots els casos es facen sobre la terra. Per a fer el sembrat, cap a finals del segle XIX, Bou (1879, 93), Giner Aliño (1893, 43) i Maylin (1905, 32) recomanaven la preparació de la porció del terreny amb una cavada amb aixada de 15 a 20 cm. de profunditat, es barrejava amb fem i després s'aplanava. Font de Mora (1922, 57) recomanava substituir en l'adobat preparatori el fem per adob verd, com ara el favó que es barrejava en la terra durant el procés de cavada o llaurada. Simarro (1935, 42-43) recomana ambdues opcions. Si la plantació es feia en caixes, es disposaven les llavors en quadre cada 6 cm (Font de Mora, 1922, 58). Si es feia en terra Maylin (1905, 32) recomanava que es plantara a colpet formant línies de 15 centímetres de separació i deixant caure un grapadet de llavors cada 15 cm. Tot seguit es recobria amb una capa de terra de tres o quatre centímetres i es regava. Font de Mora (1922, 58) recomana sobre tot escampar arreu les llavors, rastellar la terra per a que es colguen, i fer el primer reg amb poca aigua per a que no arrossegue la terra. Després es tapava amb terra barrejada amb fem per a conservar la saó. Simarro (1935, 43) recull aquestes dues opcions.

Les llavors tarden en brotar entre 15 o 20 dies. Al mes de juny, quan les plantes ja han assolit una alçada de quatre o cinc centímetres, s'escarden amb la ma arrancant les males herbes i s'aclareixen, llevant les plantes que estiguen massa juntes (Bou, 1879, 94; Giner Aliño, 1893, 43; Maylin, 1905, 32; Font de Mora, 1922, 59-60), evitant que queden a menys de 10 cm. (Font de Mora, 1922, 60). Les úniques cures que requerien era escardar el terreny i regar totes les setmanes en estiu i cada 20 ó 30 dies durant l'hivern. Més endavant s'introdueixen els adobs químics, recomanant-se una barreja de dos parts d'àcid fosfòric i una de sulfat amònic en una quantitat de 1200 kg per hectàrea a l'any repartida en tres vegades a parts iguals. La primera abans de la sembra, la segona

[26] Bou (1879: 91-92), Giner Aliño (1892: 42), Maylin (1905: 31), Font de Mora (1922: 58-59), (1935: 97), (1954; 111-112) i Simarro (1935: 43).

a finals de juny, i la tercera a octubre o novembre si les plantes van a continuar en el sembrat. Cas que estiguen llestes per a ser trasplantades, aquesta part es tirarà ja en el planter (Font de Mora, 1922, 59-60). Tot i això Simarro (1935) no planteja l'adobat en el sembrat.

En principi el transplantament al planter es feia a l'any següent, entre finals de febrer i primers de març (Bou, 1879, 95). Giner Aliño (1893, 43) diu que hi ha qui fa el transplantament al començament de la tardor amb la finalitat de guanyar temps, però no el recomana en aquelles zones exposades al fred pel perill de les gelades. Però el ben cert és que com es desprèn de l'obra de Maylin (1905, 33) a les primeries del segle XX ja era habitual trasplantar els tarongers en octubre o novembre sense cap perill en aquelles partides allunyades del risc de gelada per a que les plantes estiguen ja perfectament arrelades a la primavera següent i puguen empeltar-se, circumstància que verifica també Font de Mora (1922, 60), tot exceptuant aquelles plantes que estan més endarrerides, que es deixaven al planter i es trasplantaven a l'any venint entre febrer i març. Per a poder traure's fàcilment del sembrat i evitar que les arrels es feren malbé, la terra havia d'estar humida. Una vegada arrancades es tallava el cepelló central, conservant les arrels laterals, ja que si la primera es desenvolupa massa, les altres queden atrofiades, perjudicant notablement el desenvolupament de l'arbre (Giner Aliño, 1893, 44; Maylin, 1905, 33; Font de Mora, 1922, 60; Simarro, 1935, 46). També es despuntava la planta per a aconseguir un equilibri entre les arrels i el tronc (Giner Aliño, 1893, 44; Maylin, 1905, 35; Font de Mora, 1922, 60; Simarro, 1935, 46).

El terreny per al planter es preparava amb dos cavades amb aixada (Bou, 1879, 95; Giner Aliño, 1892, 45; Maylin, 1905). La primera més profunda entre 20 i 30 cm, i l'altra més superficial. S'adoba amb fem i es fan cavallons cada 15 o 20 cm, entre els quals es planten els arbres a 40 cm. de separació. Fins les primeres dècades del segle XX era normal que les plantes estigueren dos o tres anys al planter (Giner Aliño, 1893, 46; Maylin, 1905, 36). El primer any arrelaven, el segon any s'empeltaven i les més desenvolupades es podien trasplantar al tercer any. Ja a la tercera dècada del segle el temps el temps de planter es reduïa a un any, ja que si el sembrat es trasplantava a la tardor, a la primavera podia empeltar-se, quedant les plantes llestes per a ser trasplantades a la primavera següent, mentre que les més endarrerides haurien de quedar-se més temps (Font de Mora, 1922, 67; Simarro, 1935, 51).

En el primer cas, quan la cria del targonger durava almenys dos anys, el primer any no s'adobava, tirant la planta del fem que s'havia utilitzat en la preparació de la terra. El segon any sols els tractats a partir de Maylin (1905, 36) recomanen tirar un poc d'adob nitrogenat a la primavera abans d'empeltar per a que desenvoluparen la llenya una vegada empeltades. En el segon cas es practicaven tres adobades a l'any en la mateixa quantitat, periodicitat i proporció que quan estaven al sembrat. I es recomana tractar les plantes amb caldo bordelès, que es una barreja de coure i calç (Font de Mora, 1922, 61). En ambdós casos es practicaven les mateixes cures, escardes i regs que quan estaven al sembrat.

En el primer cas, quan el planter s'havia trasplantat a la tardor, be es podia empeltar a la primavera entre abril i juny o a la tardor, al dormidor, entre agost i l'octubre, ja que aleshores començava a brotar el nou empelt a la primavera següent, adquirint la planta un major desenvolupament. En el segon cas, quan es trasplantava a la primavera, sols es planteja la possibilitat d'empeltar-se a la primavera següent, ja que així a l'any següent

la planta quedaria llesta per al seu trasplantament. En ambdós casos, al mes de març, abans de procedir a l'empelt, es netejaven els petits brots de les soques.

L'empeltada consisteix en introduir una iema o empelt de la varietat que es vullga propagar sobre el peu o patró. Aquestes s'extreien de vares o branques que es tallaven als horts de la varietat que es volia reproduir. Dels diversos mètodes d'empeltar, tots els autors coincideixen en recomanar la utilització de l'escut[27]. A uns 20 o 30 cm. del terra s'obri la corfa del tronc del peu amb la navalla fent un tall en forma de T on s'introdueix l'escut. Després es lliga amb llana, espart picat o ràfia (Maylin, 1905, 46; Font de Mora, 1922, 64). Després es tapava amb l'anomenat fang d'empeltador, que era una barreja de dos parts de terra argilosa i una de bonyiga de vaca, i un poc de sal. També s'emprava altra barreja consistent en resina, pez blanca, sebo i terra que s'aplicava tíbia amb un pinzell (Bou, 1889, 105-106; Giner Aliño, 1893, 55: Maylin, 1905, 46-47). Durant les primeres dècades del segle XX es van abandonar-se aquests procediments, donant per acabat l'empelt amb el seu lligat (Font de Mora, 1922, 63). Aquest treball el feien llauradors especialitzats, que solien cobrar 0,05 pta. per empelt agafat (Font de Mora, 1922, 64), quantitat que en 1935 s'havia incrementat a 0,10 pessetes (Font de Mora, 1935, 103).

Als vint dies l'empelt ja s'ha soldat i comença a brotar. El brot fi es va guiant i a poc a poc es va retallant la llenya del taronger bord (Bou, 1889, 117; Maylin, 1905, 49). Ja entrat els segle XX s'introduirà la pràctica de fer un tall en forma d'anell sobre l'empelt que abaste quasi tota la dimensió del tronc per que tota la saba quede concentrada sobre l'empelt fi i adquirisca un major vigor (Font de Mora, 1922, 64). Quan es desenvolupa el brot fi es despunta per a que traga braços. Després s'aclareixen deixant-ne dos o tres per a formar la copa (Font de Mora, 1922, 65-67). Font de Mora en les primeres edicions recomanava tallar tot el bord per damunt de l'escut de l'empelt el més aviat possible i subjectar el fi amb una canya si aquest encara no havia adquirit consistència. En la darrera edició (1954, ja abandona aquesta recomanació, exposant sols el que era la pràctica més habitual que consistia en anar retallant el bord conforme es desenvolupava el fi, i així el tronc vell servia com a suport del nou brot fins que ja adquiria una bona consistència i era totalment prescindible.

A la primavera següent d'haver estat empeltada, el plançó ja quedava format per a poder ser trasplantat al camp. Abans d'arrancar les plantes calia regar la terra per a que estiguera humida i no es feren malbé les arrels. S'arrancaven amb la terra adherida a les arrels, que es protegien amb un cepelló de palla d'arròs per a que tinguera consistència i conservara la humitat. Després es tallaven les puntes de les branques per a que conserven l'equilibri entre la part reticular i la aèria a la que hem fet referència abans (Maylin).

La plantació de la parcel·la

Per a la plantació dels horts, Bou Gascó (1879, 121-122) no es decanta per ninguna de les opcions, tot recollint opinions de diversos tractadistes que parlen de la conveniència de fer-la durant la tardor o a la primavera. En la mateixa línia se situen el tractats de Maylin (1905, 52) i Font de Mora (1922, 69). Tanmateix Giner Aliño (1893, 62) mostra

[27] Bou, 1889, 109; Giner Aliño, 1893, 56; Maylin, 1905, 47; Font de Mora, 1922, 61; i Simarro, 1935, 47.

la seua preferència per la primavera, a partir del mes de març. Però abans calia realitzar una sèrie de tasques per a preparar el camp.

Els treballs de preparació de la parcel·la
Els treballs de Giner Aliño (1893) i Font de Mora (1953) coincideixen bàsicament en els passos que cal seguir per a plantar un hort. Això ens demostra que durant els seixanta anys transcorreguts entre la publicació de les dues obres a penes han variat les tècniques de preparació de la terra i plantació.

Com hem explicat pàgines enrere més detalladament, abans es preparava la parcel·la realitzant un desfondament del sòl, tot depenent de la qualitat de la terra, d'entre quaranta i seixanta centímetres de profunditat, generalment amb una xaruga, o amb l'aixada en alguns cassos, segons explica Aliño (1893, 59; Maylin, 53-54). A les primeries del segle XX es van generalitzar els trens de desfondament de vapor i benzina, amb els quals es reduïa considerablement el cost (Font de Mora, 1922, 68) i millorava la qualitat del treball, podent arribar fins els 75 cm. de profunditat (Simarro, 1935, 59). Després s'anivellava amb l'ajut de cavalleries que arrossegaven una tragella per a carregar la terra d'allí on sobrava i dipositar-la en els punts que havien quedat un poc fondos. Una vegada la parcel·la quedava a nivell es feia el marcat tot clavant una tros de canya allí on havia de plantar-se el taronger i ajudant-se d'unes cordes amb nusos repartits de forma equidistant tot d'acord amb la distància triada per al marc de plantació. Font de Mora (1922, 69) indica que per als camps recentment transformats que eren abans de secà, abans de procedir a plantar el taronger convé sembrar favó si la terra és argilosa, o cigrons o tramussos si és silícia, i soterrar en verd les plantes per tal d'oxigenar el terra.

La plantació dels tarongers
Tot seguit es caven els clots amb l'aixada. Bou (1879, 124-125), tot considerant que en la província de Castelló la major part dels horts es plantaven sobre antigues hortes de terrenys argilosos, indica que no han de ser molt fondos. Per a Maylin (1893, 61) la fondària ha de ser de 60 cm. per a terres soltes i de 40 si la terra es compacta. Per a Font de Mora (1922, 72-73) el clot ha de tindre 60 cm de fondo i entre 1,5 i 2 m de diàmetre quan no s'ha desfondat el terreny i de 30 i 50 cm respectivament quan s'ha fet aquella operació. La terra extreta es dipositava en dos montons al costat del clot: un de la terra superficial o dolça, i l'altre de la terra agra del fons (Maylin, 1905, 55).

Tots els autors coincideixen en recomanar que l'arbre no es plante massa fondo per tal d'afavorir l'oxigenació de les arrels, quedant l'empelt tal i com estava en el planter entre 15 i 20 cm. del terra (Bou, 1879, 125; Giner Aliño, 63; Maylin, 1905, 58; Font de Mora, 1922, 74). En primer lloc calia omplir una part del clot amb la terra dolça, fins que s'assolia l'altura suficient per a col·locar el taronger, acabant-se de tapar després amb la terra agra (Bou, 1879, 125-126). Més endavant Maylin (1893, 63) proposa barrejar la terra agra que es tira damunt 10 o 12 kg de fem. Però Font de Mora (1922, 74) afegeix un petit canvi, tot indicant que la terra que es barrege amb el fem siga la agra, mentre que la dolça es tire damunt per a calçar el taronger per evitar el contacte del fem poc descompost amb les arrels, ja que per a ell el fem, més que servir d'aliment, té com a funció principal esponjar la terra per a mantindre millor la humitat. En principi es regava dos vegades el taronger durant el procés de plantació, una abans de tapar el cada clot amb dos cànters d'aigua, mentre que l'altre reg es feia a manta quan s'havia completat tota la plantació de la parcel·la (Bou, 1879, 126). Uns anys després, Giner

Aliño (1893, 63) parla sols d'un reg a manta només plantar el camp. Per això es fan dos cavallons separats uns cinquanta centímetres de cada costat de l'arbre per tal de regar sols la porció de terra on el paquet reticular dels tarongers absorbeix la humitat (Font de Mora, 1922, 75). En la plantació de l'hort Bou (1879, 126) recomanava que, "conviene mucho que el propietario presencie esta operación; pues sucede a veces que echan el agua de prisa, y esta no llega al fondo del hoyo, quedando las raíces del naranjo sin recibir su contacto, y en este caso puede retrasarse su desarrollo, y hasta morir. Es necesario que la tierra que esta en contacto con las raíces quede como el barro, para que no haya contratiempo alguno". Una vegada plantat tot el camp, si no venien retallades del planter, convenia suprimir les puntes de les branques més desenvolupades per tal d'equilibrar la llenya amb les arrels (Giner Aliño, 1893, 62).

Els marcs de plantació

La forma de disposar els arbres en el hort i la distància de separació entre ells és el que anomenem marc de plantació. En un principi es prenien les disposicions de "marco real" y "tresbolillo" o "cinc d'oros". En la primera els arbres ocupaven els vèrtex d'un quadrat, mentre que en la segona els d'un triangle equilàter. El sistema de "cinc d'oros" permetia plantar un major nombre d'arbres per unitat de superfície amb igual distància entre ells, com a contrapartida la terra havia de treballar-se en tres direccions, tal i com indica Bou (1879, 130).

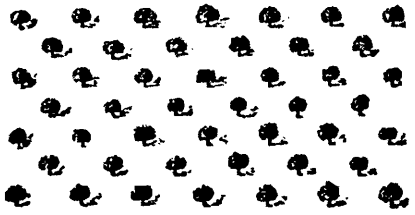

Fig. 28. — Plantación a «Cinco de oros»

Respecte al predomini d'un marc o altre, sembla que des del principi els citricultors han preferit el marc real respecte el tresbolillo o el cinc d'oros. El mateix Bou (1879, 132), indica que la majoria de les plantacions s'han fet i es fan a marc real, trobant-se en aquell moment molt poques amb el marc a tresbolillo. Giner Aliño (1893, 60), tot i reconeixent el predomini de les plantacions en marc reial, destaca la conveniència d'adoptar el tresbolillo, ja que "a poco que se examinen estos dos sistemas de plantación, se observa que la forma al tresbolillo permite que en una superficie dada y mediando igual distancia entre los árboles, se planten mayor número de ellos, sin que se resienta la vegetación lo más mínimo; permite también que las labores de arado puedan darse en tres direcciones, y por último, que la forma del árbol sea mejor y las copas estén más aireadas". Però segons Maylin (1905, 55) "a pesar de estas ventajas, la plantación al tresbolillo no está tan generalizada como la de marco-real, que es la más empleada entre nuestros labradores". Font de Mora (1922, 70) certifica que la quasi totalitat de les plantacions estan fetes a marc reial. També Fontavella (1952, 178) en parlar de Gandia, nomena els dos marcs de plantació, i coincideix amb els altres autors en afirmar que en aquell moment el més emprat era el marc reial, ja que el "tresbolillo" i altres són molt poc emprats "pues corresponden a una vieja costumbre de los tiempos de ensayo anárquico".

Pel que fa a les distàncies de separació entre els arbres, Bou (1879, 132) indica com en els primers horts de la província de Castelló es plantaven com a màxim setze arbres per

fanecada, per la qual cosa s'obtenien arbres molt grans i frondosos, que presentaven nombrosos inconvenients per a la collita, com ara els efectes de les ventades que feien malbé les taronges o l'excessiva alçada que dificultava la seua recol·lecció. Per això explica com a finals del segle XIX ja es preferien tarongers més junts, de creuera baixa, ja que "aquellos naranjos de un solo tallo recto y elevado que sostenía una inmensa copa de la que salían millares de naranjas, han desaparecido, y al recorrer los actuales huertos sólo se encuentra alguno que otro ejemplar" (Bou, 1879, 132-133). Aleshores el marc preferit era a sis vares, amb el qual entren de 22 a 24 tarongers per fanecada. Indica també la conveniència de tindre en compte la naturalesa del sòl a l'hora de decidir el marc de plantació, tot considerant la influència d'aquest en el desenvolupament de la planta. Recomanava efectuar la plantació a 8 metres en els sols rics i a 6 en els menys fèrtils, ja que la planta desenvolupava menys. Giner Aliño (1893-61) i Maylin (1905, 56) proposen entre sis i set metres de separació. Pel que fa Alzira i Carcaixent es consideraven habituals les plantacions a 30 pams de separació a les terres d'hort i de 24 a les terres d'horta, ja que allí els arbres vivien menys temps i no creixien tant (Bou, 1879, 215).

Segons indica Primo (1991, 264) durant la primera meitat del segle XX es van anar reduint considerablement els marcs de plantació per diverses causes possibles, com ara la introducció de varietats de menor desenvolupament, la utilització pràcticament generalitzada del patró del taronger amarg, que atorgaven a les diferents varietats un desenvolupament vegetatiu més moderat que amb altres patrons anteriorment emprats, com el taronger dolç; l'expansió del cultiu sobre terrenys menys aptes, on el desenvolupament de la planta és menor,i l'augment del preu de la terra, que va induir el llaurador a estretar els marcs amb la finalitat d'obtindre una major rendibilitat per unitat de superfície.

Així Font de Mora (1922, 71) recomana per a les mandarines les distàncies compreses entre 4,5 i 5,5 metres, i per a tarongers, de 5 a 6 metres, podent arribar a 7 en funció del desenvolupament previst per als arbres. Simarro (1935, 64) recomana exclusivament les separacions compreses entre 4,5 i 5,5 m. Per a l'horta de Gandia, Fontavella (1952) ens parla de forma genèrica d'una separació entre quatre i sis metres per al marco real[28].

Però les mesures de les parcel·les no sempre coincideixen amb un número múltiple de la distància de separació elegida per al marc de plantació, ni la seua morfologia sempre és completament regular. Per que fa al primer cas, com indica Fontavella (1952) "siempre procuran tomar una medida proporcional que se ajuste a las dimensiones del campo, a fin de que no quede ningún lado del huerto irregular por falta o sobra de espacio en que colocar una nueva fila de árboles". Cas que la parcel·la siga irregular, Bou (1879, 216) ens parla d'una pràctica molt generalitzada: "establecen el cuadro de plantación a 24, 28 ó 30 palmos, y dejan para los estremos las irregularidades del terreno, las cuales admiten más o menos árboles; si a esto se agrega que algunos doblan la fila esterior, resulta otro aumento mayor o menor por cada una de ellas".

[28] Segons Fontavella (1952), la distància dels arbres entre ells, així com el seu nombre per superfície varia segons el marc de les plantacions, però en general totes son molt espesses si les comparem amb algunes de les realitzades en els primers temps tarongers, i particularment amb les dels Estats Units on en molts casos es permet la mecanització dels treballs de cultiu, cosa impossible a València, on es planten 300, 324, 360, 396, 408, 432, i fins i tot excepcionalment 500 arbres per hectàrea, tot i que a l'horta de Gandia les xifres més freqüents són les intermèdies.

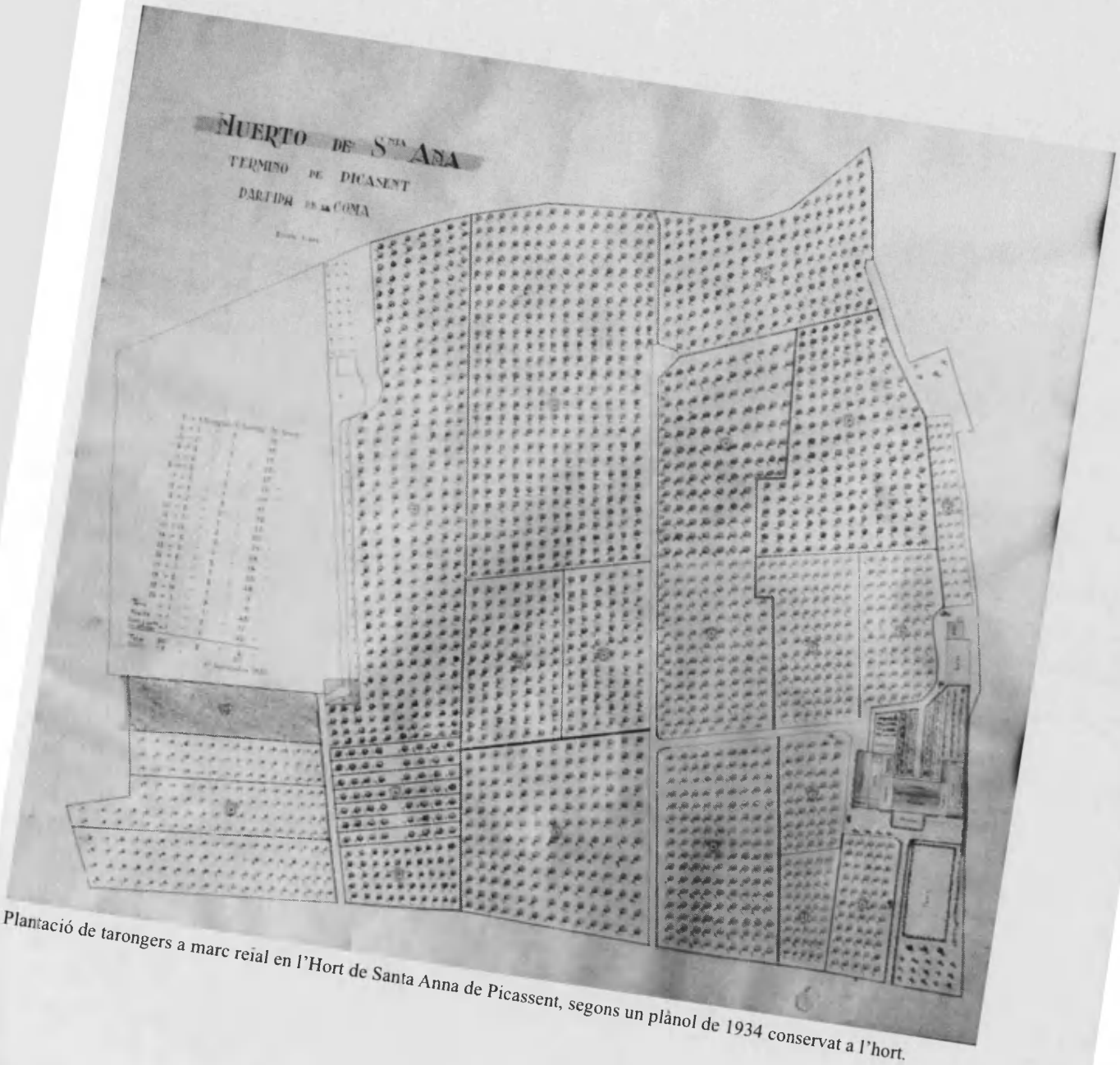

Plantació de tarongers a marc reial en l'Hort de Santa Anna de Picassent, segons un plànol de 1934 conservat a l'hort.

Les cures durant els primers anys

La criança del taronger en el camp dura tres o quatre anys. Al final del segon pot donar algun fruit però convé arrancar-lo per a que no reste desenvolupament a l'arbre (Font de Mora, 1922, 75; Simarro, 1935, 69). En el tercer any la fructificació ja és un poc més abundant. Alguns llauradors ja collien les taronges per vendre-les, obtenint així uns petits ingressos, mentre que altres creien més convenient esperar un any més arrancant-los de l'arbre abans del seu creixement (Bou, 1879, 135). Durant aquest període els regs han de ser constants: unes deu vegades a l'any, sent de cada quinze dies a l'estiu. Durant els dos primers anys únicament es regaran les files estretes compreses entre els dos cavallons, mentre que a partir del tercer any el cavalló ja es farà al mig entre dues fileres d'arbres, regant-se a manta tot l'ample de la taula (Bou, 1879, 134; Font de Mora, 1922, 75-76).

Després de cada reg cal fer escardes amb l'aixadeta per tal de llevar males herbes i que la saó de la terra es perllongue més temps (Bou, 1879, 134-13). Sols la primavera es dona una llaurada. Pel que fa a l'abonat, Bou (1879, 134-136) recomana que s'abonen amb guano amb diferents proporcions segons el desenvolupament de la planta, mentre que Font de Mora (1922, 76) els adobs més recomanables durant els primers anys són els minerals, amb una barreja de superfosfat de calç i sulfat amònic a parts iguals. Si vol tirar-se fem, aquest es colgarà en un clot obert als voltants de l'arbre.

Els treballs de poda consistiran bàsicament en anar formant la copa, per la qual cosa s'elimaran les branques centrals, aquelles defectuoses o mal formades, i es tallaran els mamantons que naixen sobre les branques grosses a la primavera i a l'agost (Bou, 1879, 136; Giner Aliño, 1893, 107; Font de Mora, 1922, 75). Simarro (1935, 68-69) conclou que "la formación del árbol tiene una importancia capital [...]. La poda inteligente guía al árbol de manera que quede bien dispuesto para su desarrollo y producción. Una poda desacertada supone un retraso de muchos años en la productividad del naranjo. / En la región valenciana hay expertos que se dedican casi exclusivamente a la poda y a ellos debe confiarse el árbol en estos primeros años en que una buena dirección tanto ha de contribuir a obtener buenas cosechas".

Tots els autors coincideixen en desaconsellar una pràctica prou arrelada que consistia en aprofitar les taules que quedaven entre mig dels tarongers per a plantar durant els primers anys altres collites baixes, per tal d'obtindre alguna rendibilitat de la terra mentre el taronger era improductiu (Bou, 1879, 132; Giner Aliño, 1893, 63; Maylin, 1905, 58-59). Sembla que cap a la tercera dècada del segle XX aquesta pràctica estava ja caient en desús. Segons Font de Mora (1922, 75), "parte de culpa de esto la ha tenido el gran número de huertas dadas a plantar de naranjos a arrendadores a quienes se les obligaba a realizar la plantación para que quedara a favor del dueño de los terrenos al cabo de un número variable de años, y como es natural, el arrendador procuraba por todos los medios alcanzar el mayor provecho posible, aun cuando fuera en perjuicio de la vida y buen desarrollo del naranjal". Però segons es desprèn de posteriors edicions de l'obra aquesta pràctica va tornar a reprendre's. El 1932 explicava com "la crisis iniciada actualmente para este cultivo hace volver a esta práctica viciosa" (Font de Mora, 1935, 115), apreciació es manté dos dècades després (Font de Mora, 1954, 130) per causes relacionades amb la crisi agrària de la guerra civil i postguerra, tot coincidint amb altres autors (Fontavella, 1952, 185).

Tasques de cultiu

Les tasques del cultiu del taronger es distribueixen al llarg de l'any de manera irregular, ja que es durant la primavera i l'estiu quan més atenció requereixen els tarongers.

El treball de la terra
El sòl dels horts requereix freqüentment d'un treball de superfície per a eliminar les brosses i males herbes perjudicials, oxigenar la terra, facilitar l'assimilació dels adobs i conservar la humitat necessària, ja que és en aquesta capa superficial és on els arbres s'alimenten i es nodreixen mitjançant la barbada de les arrels.

L'única llaurada profunda amb malacat o xiruga que admeten un hort és la que precedeix la plantada, llevat dels horts molt vells on calia regenerar les arrels trencant les velles per a que en cresqueren de noves (Font de Mora, 1922, 82).

En primavera, una vegada recollida la collita i quan havia passat el risc de gelades, es donava la primera treballada a la terra. En els primers temps la cavada es feia sempre amb aixades o amb llegons especialment als horts amb vegetació molt tancada (Bou, 1879, 143). Però més endavant, si el marc de plantació permetia el pas de cavalleries sense causar danys als arbres, es recorria a la xiruga, ja que es voltejava la terra i les brosses quedaven soterrades, contribuint així també a esponjar la terra (Giner Aliño, 1893, 63-69). Els espais pròxims als arbres que quedaven sense llaurar es repassaven amb l'aixada. Amb això es pretenia afavorir el desenvolupament de les arrels i la penetració de l'aigua, ja que tot seguit es tirava l'adob, es feien els cavallons a ma amb el lligó o amb la cavallonadora tirada per l'animal, i es donava un reg abundant.

Sempre que era possible s'emprava l'arada per economia, ja que segons Font de Mora (1922, 83), la cava realitzada de forma manual sols es podien fer de 625 m2 per jornal de huit hores, mentre que amb una cavalleria amb forcat i xaruga, el rendiment era de 4000 m2 per jornada. En un principi es feia el guaret a uns 20-25 cm. però cap a les primeres dècades del segle XX es va reduir la profunditat deixant-la en uns 10 cm. per tal d'afavorir el desenvolupament de les arrels i no trencar la barbada (Simarro, 1935, 72). Segons Font de Mora (1922, 82) "son muchos ya los agricultores que se han convertido ya en entusiastas de las labores superficiales en el cultivo del naranjo, labores que dan aun en época de tener fruto los árboles, experiencias realizadas con toda escrupulosidad han demostrado la ventaja de las labores superficiales de cultivador sobres las de vertedera. El desarrollo que alcanzan las raíces del naranjal cuando se dan a este solamente labores superficiales, y el resultado obtenido en cosecha y el estado general de los árboles es muy superior en el naranjal así cultivado que en el labrado con arado de vertedera. En la zona naranjera de Alcira es corriente el que las raíces del naranjal lleguen hasta la misma superficie del suelo, y esto es así por no haberse dado a estos naranjales más que labores superficiales por medio del azadón."

Després del primer reg se'n succeiran altres periòdicament fins la tardor. Aprofitant la saó, després de cada reg es rascava la terra amb l'aixada o lligó per a tallar les brosses i conservar la saó. Alguns llauradors substituïen alguna escarda per la llaurada amb una rella. Segons Font de Mora (1922, 81), un aladre romà amb dos animals solia llaurar 6 fanecades (5000 m2) en un jornal de huit hores. L'escarda es podia fer també amb diversos aparells arrossegats per un animal, estalviant d'aquesta manera una gran quantitat de jornals. Un dels més comuns, anomenat entauladora de claus o rastelladora,

consistia en una taula o bastidor metàl·lic que duia inserides pues o ganivets verticals, l'objecte dels quals era trencar la crosta produïda pel reg. També s'empraven escarificadores i cultivadors de ganxos, que aprofundien entre 5 i 10 cm en el sol. Altre aparell molt utilitzat era la denominada birbadora o planet, que era una post que duia enganxat una sèrie de ganivets de formes diverses, que es desplaçaven horitzontalment a uns pocs centímetres per davall del sol, tallant l'herba. Font de Mora també fa referència a la utilització de tractors, als que s'acoblaven grades de diferents tipus. En aquell moment el seu ús quedava restringit a plantacions de gran extensió amb marcs suficientment amplis per a permetre el pas d'aquestes màquines. Amb aparells adequats els tractors podien llaurar una hectàrea per hora. Tot i això no seria fins la segona meitat del segle XX quan es va anar generalitzant l'ús de la maquinària agrícola en substitució de les cavalleries i del treball a ma. També nomena l'aprofitament de les màquines de vapor dels motors de reg per a moure malacats que accionaven les arades (Font de Mora, 1922, 83,-84).

Antigament es donava a l'hort una segona llaurada profunda, amb aixada o xaruga a l'entrada de la tardor (Giner Aliño, 1893, 69). Ja a les primeries del segle XX indica Maylin (1879, 61) que "respecto a la labor de otoño hay opiniones contradictorias; son muchos los labradores que en esa época del año deshacen las regueras y camellones y dan una reja algo profunda, aunque no tanto como la labor de invierno; otros en cambio, con más conocimiento de causa, en nuestro concepto, condenan en absoluto dicha labor para evitar el riesgo de los fríos". Però a les primeres dècades del segle XX ja s'havia prescindit d'ella en haver-se comprovat la seua inutilitat i pel risc d'incrementar els danys de les gelades (Font de Mora, 1922, 80). Per això a finals de l'estiu s'interrompien les tasques d'escarda, deixant que el sòl es cobrira de brosses durant l'hivern per que així la terra quedara tancada i protegira les arrels del perill de les gelades.

El reg

Pel que fa a la freqüència dels regs i quantitat d'aigua, tots els autors coincideixen en afirmar que no es pot establir una regla fixa, ja que aquests factors son variables per a cada hort en relació a la composició del sòl i del subsòl, orientació de la parcel·la i microclima o de la freqüència i intensitat de les llaurades i escardes que es practiquen. Bou (1879, 144) indicava que els horts havien de regar-se de cada quatre a cinc setmanes en estiu, tot depenent de la temperatura i naturalesa del sòl. A l'hivern sols convenia regar quan el temps era molt sec i si hi havia risc de gelades. Considerava que a cada reg havien d'emprar-se uns 300 m^3 d'aigua per fanecada.

Giner Aliño (1893, 93) és molt més precís en les seues recomanacions sobre el reg, que exposava de la següent manera: "En abril comienzan los riegos, y en octubre terminan. Cada 12 o 15 días se dará uno en los terrenos porosos, en los compactos y calizos, de mes a mes. Durante el invierno, con un riego somero, aprovechando la carencia de lluvias, hay suficiente". Respecte la quantitat d'aigua emprada en cada reg dia diu el seguent: "Los famosos huertos de la partida de Vilella, la Casella y Fracá (Alcira) y del Barranquet (Carcagente), sin rivales en Europa y aún en el mundo, demandan unos 600 metros cúbicos por hectárea. Mas esto no es lo general; en ninguna otra parte de España, salvo alguna rara excepción, se emplean más allá de 300". Font de Mora (1922, 97) afirmava que en els horts amb sols silicis el nombre de regs variava de 10 a 15 per any, mentre que als sols argilosos es necessitaven únicament de quatre a huit regs per any. En el primer tipus de sols el volum consumit en cada reg era d'uns 800 m^3/ha, mentre que en els segons es gastaven al voltant de 500 m^3/ha.

Llaurador regant un hort de tarongers. Arxiu Municipal de Carcaixent.

Especialment delicada per als regs és l'època de la floració, com ja es planteja als primers tractats de citricultura. Per això reg el que precedeix la floració ha de ser intens i molt absorbent en aigua, ja que es fa després de la cavà y adobat de la primavera. En plena floració o poc després no és convenient regar perquè comporta una caiguda gran de les flors o escombrada, ja que el despertar de la circulació de la saba provoca un creixement brusc de l'arbre per la ràpida absorció de l'adob, la qual cosa va en perjudici d'una bona quallada (Font de Mora, 1922, 99). Per això es rega abans de la floració, tornant-se a regar posteriorment quan el fruit ja està ben quallat.

La tècnica d'execució del reg tampoc ha variat molt des del segle XIX. Després de la primera llaurada es passava l'entauladora per a desfer els gasons i deixar la terra plana i tot seguit es feien els cavallons, per a deixar el terreny en condicions de regar-se. El sistema més utilitzat ha estat el reg a manta, per al qual l'hort es dividia en una sèrie de taules delimitades per cavallons situats entre les fileres dels arbres i el reg s'efectuava inundant les taules.

Bou (1879, 216), ens parla del mètode que empraven en els horts d'Alzira i Carcaixent. Es tractava de compartimentar l'hort a quadres que abastaven un o dos tarongers delimitats per cavallons. D'aquesta manera s'assegurava que quan l'aigua cobria tot el quadre, s'obria per a que passara al següent.

Altre mètode que s'emprava era el reg per solcs, a través dels quals es feia arribar l'aigua als arbres (Giner Aliño, 1893, 68). Aquest sistema, considerat com inferior a l'anterior, s'emprava en èpoques d'escassesa d'aigua, ja que permetia l'ús de cabals petits i economitzava el seu consum.

Els adobs

L'abonat és una de les pràctiques que més ha evolucionat, tot començant per la introducció del guano a mitjans del segle XIX que suplia la tradicional carència de matèries orgàniques de l'agricultura valenciana i continuant amb l'ús generalitzat dels adobs químics. És també una de les tasques més importants en el cultiu del taronger, ja que consisteix en aportar a la terra aquells elements que manca per la seua composició, o que va perdent per l'absorció de nutrients que realitza el taronger i el seu fruit. Els diferents manuals de citricultura donen unes recomanacions sobre l'abonat més convenient per cada tipus de sòl, però és Font de Mora (1922, 87) qui propugna per primera vegada un mètode científic, consistent en realitzar periòdicament una anàlisi de la terra per a veure quina és la seua composició i quines són les carències que cal corregir en relació als arbres.

Una de les primeres descripcions sobre els sistemes de fertilització en les plantacions de cítrics es deu a Bou Gascó (1879). Eren aleshores molt diversos els productes que s'utilitzaven: "Recurre el hortelano, para abonar los huertos, a todas cuantas materias cree convenientes para sostener la lozanía de los naranjos y aumentar su producción. Emplea al efecto los hormigueros, el guano, el estiércol de cuadra, el de ganado lanar y cabrío (sirle), la palomina, la gallinaza, el escremento humano sólido (fenta), el natural líquido, los restos orgánicos de los mataderos, y los de varias industrias como retales de zapatería, tiendas de guarnicioneros, fábricas de curtidos, el orujo de la uva, etc., etc." (Bou, 1879, 149). Però de tota aquesta diversitat, els més emprats en diferència en aquella època eren els tres primers: el fem, el guano i els formiguers, tots ells orgànics,

ja que no serà fins els primers anys del segle XX quan es generalitzaran els adobs minerals com a complement necessari en la fertilització dels horts.

Adobs orgànics: El més utilitzat en totes les èpoques i el més beneficiós per als cítrics, dins aquest grup d'adobs, ha estat el fem. Tal i com constata Bou (1879, 161) "nos dicen los agrónomos que el estiércol es el abono que más se ha empleado y emplea en todas partes. Conviene a todas las tierras, ya sean arcillosas, ya calizas, y a todos los cultivos, dando siempre magníficos resultados si ha sido bien preparado. Es el abono completo por excelencia, y con su empleo siempre obra bien el labrador, no exponiéndose a pérdidas que suelen ocurrir con los otros, cuando se desconocen las condiciones del terreno, las de la planta que se cultiva y su composición".

> "Cuando se emplea, gasta de 12 a 25 cargas por hanegada, de media a una carga por àrbol. Aproximándose a las 25 se obra mejor"(Bou, 1879, 159).
>
> "La carga de estiércol contiene diez capazos de medida, próximamente una arroba en estiércoles no muy pesados" (Bou, 1879, 160).
>
> "Si el estiércol está bien hecho y suelto, se esparce como el guano; pero si es muy grueso, lo entierran de trecho en trecho. En los huertos de naranjos grandes se distribuye por toda la superficie, como se hace para las cosechas ordinarias. Cuando los árboles son jóvenes aún, alrededor y por debajo de las copas." (Bou, 1879, 159).

Com a conseqüència de les restriccions econòmiques de la postguerra, quan va caure la importació dels adobs químics, el llaurador va tornar a recórrer al fem com a únic fertilitzant, tal i com es feia al segle XIX. A partir dels anys cinquanta, com comenta Fontavella (1952, 181) per a la Safor "El abono orgánico en el cultivo naranjero ha pasado otra vez al antiguo plano secundario normalizado el abastecimiento del químico, ya que una fertilización orgánica excesiva embastece y separa la piel de la pulpa – bufarse- inutilizándose para la exportación. Usado en menor cantidad, esponja y rectifica el suelo haciéndolo más fértil, aumenta su capacidad de de absorción del agua y facilita el trabajo, etc. Son abonos cuya función es de permanencia larga".

Altre fertilitzant molt emprat durant el segle XIX i la primera meitat del XX va ser el guano, que procedia de les costes del Perú, Xili, Patagònia i algunes illes del Pacífic, on es trobava a jaciments i restes naturals. El guano estava constituït per excrements i restes d'aus marines, així com per despulles de peixos que lis servien d'aliment. Era un adob ric en amoníac i fosfats. Tot i això era pobre en magnesi. El guano va ser aplicat per primera vegada als cítrics per Francisco Polo de Bernabé en l'any 1844.

Respecte la utilització del guano, Bou (1879, 151) feia els següents comentaris:

> "se emplea mucho este abono. Con él se adelanta el desarrollo de los naranjos, y se consigue que estos den más producto. Es excelente para los huertos jóvenes, cuyos árboles se hallen enfermizos. En los terrenos de si sustanciosos contribuye a bufar la naranja.
>
> La cantidad de guano que se gasta varía según el estado en que se halla el huerto. Es lo general echar saco por hanegada (el saco=5 á 6 arrobas). Hay quien echa dos sacos. Como el número de árboles por hanegada ha variado tanto, los hay que siguen la marcha de poner nueve libras, ó sea la cuarta parte de la arroba por naranjo, costándoles así el abono de cada uno cinco o seis reales. En cuestión de abonos nada se puede fijar con exactitud".

"Si echan el guano en seco, hacen zanjas al rededor de los naranjos, le colocan en ellas y tapan. Si tienen el agua á mano, lo esparcen por debajo y al rededor de la copa, y riegan enseguida" (Bou, 1879, 152).

Tot i això, al segle XIX, el fem era els producte bàsic en la fertilització dels cítrics. Així doncs, com deia Bou (1879, 154) "no puede el guano reemplazar en manera alguna al buen estiércol, pero es uno de sus mejores complementos. Es inmediata su acción, debido á que son muy solubles sus principios fertilizantes. Por ello su acción dura poco; y si no se alterna con otros abonos, como cenizas, fosfatos, estiércol, etc., muy pronto agota las tierras".

Al segle XIX també era freqüent la utilització d'adobs verds. Segons Bou (1879, 181) "se emplean con frecuencia estos abonos en diferentes puntos de la provincia. Vemos enterrar el habón y la algarroba. Para los naranjos se prefiere la última planta. Nos dicen los agrónomos que las leguminosas son muy á propósito para enterrar en verde, pues sus raíces penetran profundamente en el suelo y utilizan los elementos del subsuelo, fijando además el ázoe del aire. El altramuz, el trébol, la arveja, habas, etcétera., se hallan en este caso. También se emplean el alforjón ó sarraceno, la colza, etcétera, y en general todas aquellas que se desarrollan pronto, presentan mucho follaje y toman mucho alimento del aire. Se la entierra cuando están en plena floración. Muellen mucho el suelo".

Altre adob menys utilitzat era el fem de vaca. Bou (1879) i Giner Aliño (1893) consideraven que el fem de vaca es d'acció molt lenta, tot i que va be en tots els terrenys, mentre que el de porc era d'inferior qualitat. També en els primers horts s'emprava la "letrina", que eren els excrements humans procedents de les foses sèptiques que en aquella època havien de buidar-se periòdicament. A la dècada dels anys vint ja tindria un caràcter residual com a conseqüència de les millores higièniques en els pobles i ciutats, ja que Font de Mora (1922) no fa cap referència.

Prou minoritari va ser també la palomina (excrement de coloms) i gallinassa (excrement de les gallines), sobretot per la dificultat de trobar-lo en grans quantitats (Maylin, 1905, 81-83). No obstant això Maylin reconeix les bones qualitats com a fertilitzant, tot considerant la seua concentració, per la qual cosa Font de Mora el veu molt indicat per a revitalitzar els arbres decaiguts.

El guano de crisàlide, procedent de la cria del cuc de seda, sembla que va ser bastant utilitzat a les primeres plantacions tarongeres fetes entre finals del segle XVIII i la primera meitat del XIX., tot i que Bou no l'anomena. Giner Aliño (1892, 78) i Maylin (1905, 86) constaten que ja pràcticament ha deixat d'emprar-se amb la crisi i desaparició de la sericultura.

Fins els primers anys del segle XX també s'utilitzaven de forma minoritària altres adobs procedents dels escorxadors, com ara visceres i sang d'animals (Bou, 1879, 179-181; Giner Aliño, 1893, 77; Maylin, 1905, 85-86), o restes de pescateries. També s'empraven banyes i peus d'animals triturats per les seues bones qualitats (Giner Aliño, 1893, 77-78; Maylin, 1905, 84-85).

Adobs minerals: Giner Aliño (1893, 81) és el primer tractadista que parla dels adobs minerals, aconsellant el seu ús com a complement dels orgànics, ja que els adobs orgànics "son insuficientes por si solos para restituir a la tierra los elementos que el

naranjo toma de ella; es necesario suplir su déficit de elementos fertilizantes con los abonos químicos. Por otra parte, cuando los abonos orgánicos van escasos ó el transporte de ellos es muy costoso, puede echarse mano solamente de los abonos químicos o minerales". Però aquests exclusivament són també perjudicials per al fruit, com constata Fontavella (1952, 181) per a la Safor, on sovint es va abusar de l'ús dels nitrogenats, arribant-se de vegades entre 1925-1930 a emprar-se com a únic fertilitzant pel fort increment que donava a la producció, tot considerant la seua acció vigorosa sobre el taronger. Es tractava d'una època de gran demanda tarongera, on l'única cosa que interessava al llaurador era augmentar la quantitat de la producció descuidant la qualitat, ja que el fruit resultant era així més deficient. La potència d'aquests adobs usats en fortes dosis donà lloc de vegades a una segona floració de taronges bastes, d'escàs suc i pell grossíssima "repoms" que inclús arribaren a vendre's alguna vegada per madurar en ple estiu, tot i la seua condició inferior. Aquesta mateixa circumstància la constata també Simarro (1935, 82-83) per a la Ribera. Giner Aliño (1893) i Maylin (1905, 88) divideixen els adobs minerals en tres grups, tot d'acord amb el principi fertilitzant que els caracteritza: nitrogenats, fosfatats i potàssics.

Entre els adobs nitrogenats d'origen mineral, el sulfat amònic va ser el més emprat des de finals del segle XIX (Giner Aliño, 1893, 82; Font de Mora, 1922, 92). Posteriorment Font de Mora (1935,137), també fa referència a uns altres adobs nitrogenats, com ara la ciamanida de calç –molt emprada com a substitut d'altres adobs nitrogenats durant el període d'escassesa de la Primera Guerra Mundial–, el nitrat de calç i el nitrat sòdic. Aquest últim era desaconsellat per l'autor perquè donava com a resultat fruits amb males condicions per a la seua conservació.

Dins el grup dels adobs fosfatats, el superfosfat era el més utilitzat, tot i que citava l'ús com a fertilitzant de les escòries de la desfosforació. I d'entre els adobs potàssics, el sulfat de potassa serà el més emprat (Maylin, 1905, 90-95).

Pel que fa a la distribució dels abonats al llarg del cicle anual, Giner Aliño (1893, 89-90) afirmava que "durante el mes de marzo deben aplicarse los abonos al naranjo. Con el advenimiento de la primavera el árbol emite un buen número de pequeñas raíces que los asimilan prontamente. Abonando antes de este tiempo se corre el riesgo que las aguas de lluvia disuelvan los principios fertilizantes, arrastrándolos a las capas inferiores sin que la planta los aproveche en su totalidad, pues aun no tiene suficiente vigor para ello á causa de la estación. Hay muchos cosecheros que en este tiempo echan el abono orgánico y en junio el mineral, obteniendo así un brillante resultado."

Font de Mora (1922, 94-95) recomanava distribuir els adobs en dos o tres aportacions. La primera havia de fer-se també a la primavera, entre febrer i abril, després de recollit el fruit i passat el risc de gelades, tot incorporant la major part dels compostos nitrogenats; la segona havia de fer-se a maig, reduint l'aport de nitrogen, i la tercera es retardava a setembre o octubre, predominant en ella els fertilitzants fosforats. Feia èmfasi que els regs posteriors a l'abonat no havien de fer-se amb excessiva quantitat d'aigua per a evitar les pèrdues de nutrients. Tot i això, com indica Simarro (1935, 84) en la pràctica eren molts els llauradors que feien sols l'abonat de la primavera, quedant la resta del cicle la planta sense els nutrients necessaris.

Els formiguers: La realització de formiguers ha estat una pràctica habitual als horts fins arribar mitjans del segle XX i molt recomanada per tots els tractadistes amb major o

menor intensitat com a complement de l'abonat. Segons Primo (1991, 271) la raó de fer formiguers possiblement era que en aquella època els productes bàsics de la fertilització eren el guano y els fems, que aportaven quantitats considerables de nitrogen y fòsfor, les quals també havien de complementar-se amb potassi, magnesi i altres elements, que es trobaven a les cendres. Per altra banda, la cocció de les argiles millorava la permeabilitat a l'aigua del terreny, per la qual cosa es recomanaven sobretot en terrenys humits i argilosos (Bou, 1879, 150; Font de Mora, 1922, 85).

Giner Aliño (1893, 91-92) ens explica detalladament el procés:

> "Después de la labor de otoño que se da al terreno de naranjos se recogen a mano o con un rastrillo las hierbas arrancadas que se puedan y se dejan secar por espacio de algunos días. Con estas hierbas, un poco de ramaje seco y sarmientos o leña menuda de naranjo, se hacen unos montones de combustible de medio metro de diámetro, formando hileras entre los liños de árboles, de manera que entre los montones quede un espacio de un metro. Sobre el combustible se colocan los terrones de mayor tamaño, formando una especie de bóveda que se recubre de tierra hasta formar un cono, dejando en la parte inferior una obertura como respiradero en dirección a la parte donde más frecuencia sopla el viento. Dispuesto así, prendérseles fuego. De ordinario el combustible arde con suma lentitud por espacio de tres o cuatro días, al cabo de los cuales se esparce ya la tierra de los conos. Conviene visitar los hormigueros alguna vez para encender de nuevo los que se hubiesen apagado".

Amb la pràctica dels formiguers s'aconseguia un doble efecte: corregir les carències de la terra aportant alguns elements, i desinfectar la terra de insectes i males herbes. Segons Bou (1879, 150) contribueix a "mejorar favorablemente las propiedades físicas del terreno; destruir las semillas y las raíces de las malas yerbas y también muchos insectos y sus larvas, introducir una gran cantidad de ceniza cuyo uso ha sido siempre recomendado, pues con ella adquiere la tierra, entre otros elementos, la potasa tan importante para las plantas". Així, segons Giner Aliño (1893, 92) "hormigando cada tres o cuatro años en los terrenos que convenga y alternando los demás años con abonos convenientes, los naranjos se ponen famosos". El mateix autor indicava també que "la operación de hormigar conviene de preferencia en las tierras arcillosas y húmedas y en las gredosas. Cuanto menor sea la cohesión de la tierra, con menos intensidad y frecuencia deben hacerse los hormigueros, y en los terrenos genuinamente silicios antes bien deben suprimirse" (Giner Aliño, 1893, 91). Per aquesta raó, Maylin (1905, 62) comenta que als horts de Castelló, plantats en la majoria de casos sobre terres d'horta de composició argilosa, era una pràctica habitual. "En esta operación se sigue distinta marcha, según las dimensiones del huerto: si es pequeño, hacen hormigueros un año en todo el y al siguiente lo abonan; si es grande, hacen los hormigueros en una mitad y abonan la otra mitad. Al año siguiente abonan la parte que hicieron los hormigueros y se llevan a cabo estos en la que se abonó, y así sucesivamente".

Font de Mora (1922, 86; 1935, 126; 1954, 144-145) també recomana aquesta pràctica i indica que alguns propietaris preparen els formiguers en època de gelades i esperen a prendre'ls foc quan aprecien el risc, contribuint així amb el calor i els fums de la combustió a allunyar el perill.

L'esporga

L'esporga s'ha practicat des de l'inici de la citricultura, ja que els cultivadors es van adonar ben prompte de la seua necessitat per al correcte desenvolupament de l'arbre. Es realitzava manualment per colles de treballadors especialitzats que treballaven a jornal, anomenats esporgadors, emprant com a eines de tall tisores, corbellots, serrutxos o

destraletes. La recollida de la llenya es feia a ma i es cremava a una vora de la parcel·la o aprofitant la falta d'un taronger.

Tots els autors coincidien en que la millor època per a realitzar l'esporga era quan l'arbre estava en repòs vegetatiu, al final de l'hivern, tot i que convenia efectuar-la després de passat el risc de gelades (Bou, 1879, 136; Giner Aliño, 1893, 108; Maylin, 1905, 108; Font de Mora, 1922, 77; Simarro, 1935, 78). Per això es recomanava practicar-la durant els mesos de febrer o març, quan ja s'havia collit el fruit.

Els primers tractadistes coincideixen en descriure els treballs d'esporga en els tarongers adults. Així el primer d'ells, Bou (1879, 140), diu que "se cortan las ramas secas, brotes raquíticos, las ramas tortuosas que se cruzan, y algunas del centro, cuando se reúnen varias en un mismo punto, y en fin, todas las que se calcula que puedan perjudicar. El naranjo ha de quedar suficientemente claro para que haya ventilación, y bastante vestido para que pueda resistir los cambios bruscos de temperatura, y dé el fruto que deba dar. Un exceso de madera es en perjuicio de su lozanía y también en contra de su producción. Se procura favorecer con la poda el ensanche de su copa, limitando su desarrollo en altura". Per a Maylin (1905, 107-108) "la poda se reduce a una verdadera monda, por la que se procura que no prosperen las ramas y brotes que dan exceso de follaje en la parte interior. Deben suprimirse las ramas secas, las raquíticas y las chuponas, que distraen la savia en perjuicio de las ramas productoras: estas últimas, no obstante, se respetarán siempre que con ellas puedan llenarse claros, procurando despuntarlas; las que crecen en sentido vertical se despuntan también, pues cumplen la misión de contribuir al desarrollo del árbol en dicho sentido. Respecto a los brotes fructíferos se procede de manera distinta, según que se desarrollen en el interior del árbol o en la circunferencia. De los primeros sólo se deja un corto número; de los segundos se dejan todos, suprimiendo, mejor dicho, aclarando aquellos en que hubiese un número excesivo de yemas".

Vegem així com ja a finals del segle XIX els treballs d'esporga ja atorgaven als arbres la forma que mantindran durant tot el segle XX, desapareixent progressivament els horts amb arbres de quatre i cinc metres d'alçada característics de les primeres èpoques del cultiu, la qual cosa dificultava la recol·lecció de les branques més altes, fent necessari l'ús d'escales. Per tant, l'arbre ben esporgat, presentava una forma esfèrica, sense branques ni mamantons que sobreeixiren, tal i com constata Giner Aliño (1893, 107). El mateix autor conclou que, tot i que el taronger pot adoptar diverses formes atorgades mitjançant l'esporga, aquesta és la més adequada per a obtindre la màxima fructificació. "En nuestro país el naranjo está dedicado casi exclusivamente a la producción de fruta y en este concepto se da a la copa la forma esférica. Sin embargo, por su docilidad puede adaptarse a muchas de las formas que se conocen en arboricultura. Los naranjos en espaldera soportan muy bien la figura de abanico y la de cordones oblicuos simples o verticales dobles; en contraespaldera o espaldera a todo viento, la forma de cordones horizontales unilaterales, la de pirámides y la de vasos o cubiletes. Estas formas caprichosas son de muy buen efecto en un jardín, y aun en el sentido económico, pueden utilizarse en los países fríos donde el cultivo del naranjo se hace forzado" (Giner Aliño, 1893, 108).

Als horts més atacats per les malalties parasitàries l'esporga és més forta i es despulla l'arbre de tot fullatge, mitjançant la talla de totes les branques terminals, amb la finalitat de renovar en un sol any tots els brots de l'arbre. Aquesta operació de desmuntar el

taronger es realitzava únicament en cas de malaltia aguda o gelada forta que arriba a influir en les branques mitges del taronger.

També quan els tarongers han estat molt abandonats i s'ha mineralitzat la fusta separant-se la corfa, per la qual cosa es clivella, s'esporga amb major severitat, tot reduint els arbres al tronc i les branques guies. Un desmont semblant es realitza també quan per l'empelt es pretén canviar el taronger de la seua classe primitiva (Font de Mora, 1922, 77).

Operacions complementàries per a l'increment i conservació de la collita
Durant el segle XIX es van practicar diverses operacions per a incrementar la productivitat dels arbres. Una de elles era l'arquejament de les branques. Segons Giner Aliño (1893, 109) "las deformaciones y violencias que se hacen en las ramas, para separarlas de la posición vertical, determinan una vegetación poco vigorosa a cambio de una fructificación abundante". Altra pràctica generalitzada segons el mateix autor era l'espuntament d'alguns brots per a evitar el seu excessiu desenvolupament. També se solia aclarir amb les mans el fullam dels arbres per a que l'aire i el sol maduraren les taronges (Giner Aliño, 1893, 109; Maylin, 1905, 109). Aquestes pràctiques van caure en desús per causa de la ma d'obra necessària. Per això ja no se citen al tractat de Font de Mora (1922) ni al de Simarro (1935).

Una altra tècnica que ja s'efectuava durant el segle XIX era la incisió anular de branques, amb l'objectiu de incrementar la producció. Amb això s'estimulava el desenvolupament de flors i fruits. En principi s'executava separant un anell de corfa d'uns 5 mm. en la base de la branca, utilitzant-se uns alicates de dos fulles separades per espai d'alguns mil·límetres. Es recomanava no ser molt fonda, arribant sols fins la fusta, per a no lesionar excessivament la branca (Giner Aliño, 1893, 109-110; Maylin, 1905, 110).

Durant la primera meitat del segle XX va estar molt estes el costum d'apuntalar les branques de les faldes amb canyes o estaques de fusta per evitar que les taronges tocaren terra i es podriren, ja que a partir de la tardor quan la taronja comença a guanyar pes començaven a arquejar-se les branques. Tot i aquesta pràctica generalitzada, Font de Mora (1922, 86) subjectar les branques amb cordes de cànem, amb la qual cosa queden lliures les faldes pera poder realitzar qualsevol escarda.

Plagues i malalties i els seus remeis

Amb l'extensió del cultiu del taronger de forma generalitzada en àrees concretes, ben prompte van començar a aparèixer les primeres malalties. Ací ens referirem sols a les més importants que van afectar els horts de tarongers des dels seus orígens als anys trenta del segle XX.

La primera d'elles va ser l'anomenat mal del taronger o gomosi, produïda per un fong que afectava les arrels, que segons Abad, va produir la mort dels tarongers de peu dolç que constituïen la base de les plantacions fins aquell moment existents.

En 1880 es va introduir a entre Vila-real, Borriana, Almassora i Nules una nova plaga, la serpeta. Pocs any després n'aparegueren altres, però no tan greus com les anteriors que podien matar l'arbre: el poll roig, la negreta i la mosca de la fruita. Aquestes

constituiran les plagues i malalties més comunes durant els primers anys del segle XX fins que va fer aparició la tristesa durant els anys cinquanta.

Per a la gomosi l'operació més efectiva era barrinar els arbres. Aquesta operació tenia com a finalitat airejar i sanejar les arrels afectades pels fongs que es produïen per la humitat causada per una excessiva profunditat de plantació, o per trobar-se en terres molt pesades. Per això aquestes tasques eren més freqüents en terrenys argilosos i compactes, que en silicis, mes solts. Bou (1879, 311) ja recull a aquesta pràctica com un dels possibles remeis per a l'anomenada malaltia del taronger que havien experimentat alguns propietaris. A les primeries del segle XX la pràctica ja s'havia generalitzat com un remei efectiu. Per això Maylin (1905, 111) ens descriu detalladament tot el procediment, que normalment es feia durant els mesos d'estiu: "Por medio de una legona o azadilla, se va quitando la tierra que cubre las raíces madres, hasta una profundidad de 15 a 20 centímetros y en la extensión de 75 centímetros a 1 metro de diámetro. Una vez descubiertas, se cortan todas las raíces secundarias secas y podridas, o se rascan o raen las heridas hasta encontrar la madera sana; este procedimiento suele poner al descubierto raíces acaballadas, o sea una raíz que por desarrollo vicioso rodea, abraza o monta sobre otra, estrangulándola; en cuyo caso es necesario cortar todo lo más cerca posible de su inserción la raíz que monta o acaballa". Amb la terra extreta es feia una cassola o cavalló circular al voltant de la soca per evitar que l'aigua de reg hi arribara. El tractament finalitzava amb el raspat de la llenya de l'arbre afectada per les exsudacions de goma, que juntament amb les arrels se solien pintar o polvoritzar amb sulfat de coure pel seu caràcter fungicida.

Tal i com hem vist es tractava d'una operació molt lenta i costosa, ja que segons Font de Mora (1922, 101), un home podia excavar tres arbres per jornal de huit hores. Però, tot i això, es tractava d'una operació efectiva ja que, coincidint amb Maylin, amb aquest procediment es va aconseguir detindre i curar en alguns horts el mal de la goma.

Un dels primers remeis més generalitzats i efectius per a la negreta eren els tractaments a base de coure (Maylin, 1905, 134). Per a polvoritzar els arbres es podia emprar el caldo bordelès, que era una barreja de sulfat de coure i calç dissolta amb aigua, o l'anomenada aigua celeste, que era una dissolució de sulfat de coure i amoníac amb aigua. Com a tractament preventiu es recomanava tindre l'arbre ben esporgat per a que totes les branques pogueren estar ven ventilades.

Pel que fa a la serpeta i poll roig, Maylin (1905, 146-53) indica una sèrie de fórmules d'insecticides líquids, tot i que per a ell els mes efectius son els gasosos a base d'àcid cianhídric. Aquest mètode, originari dels Estats Units, es va introduir a Espanya l'any 1907. Tot i el seu cost, va ser el més utilitzat durant la primera meitat del segle XX per la seua gran efectivitat. Les diferents edicions del tractat de Font de Mora (1922, 130-142; 1935, 206-232; 1954, 271-297) ens ofereixen una àmplia i acurada descripció del mètode. Es tractava d'un treball especialitzat que feien els anomenats toldadors en nits calmades, ja que a llum actua sobre el cianhídric i el descompon en altres gasos perjudicials al vegetal, mentre que el vent en alçar les veles fa malbé la fumigació per pèrdua de gas. Amb aquest mètode l'arbre es cobreix amb una gran lona impermeable i cubicada la capacitat del taronger cobert, s'injecta a pressió la quantitat corresponent del cianhídric líquid atomitzat, o be es produeix allí mateix amb un recipient mitjançant una reacció química de cianur de calci i àcid sulfúric que desprèn el gas barrejat dins un recipient amb aigua. La dosi dependrà de la intensitat de la plaga. També s'utilitzava el

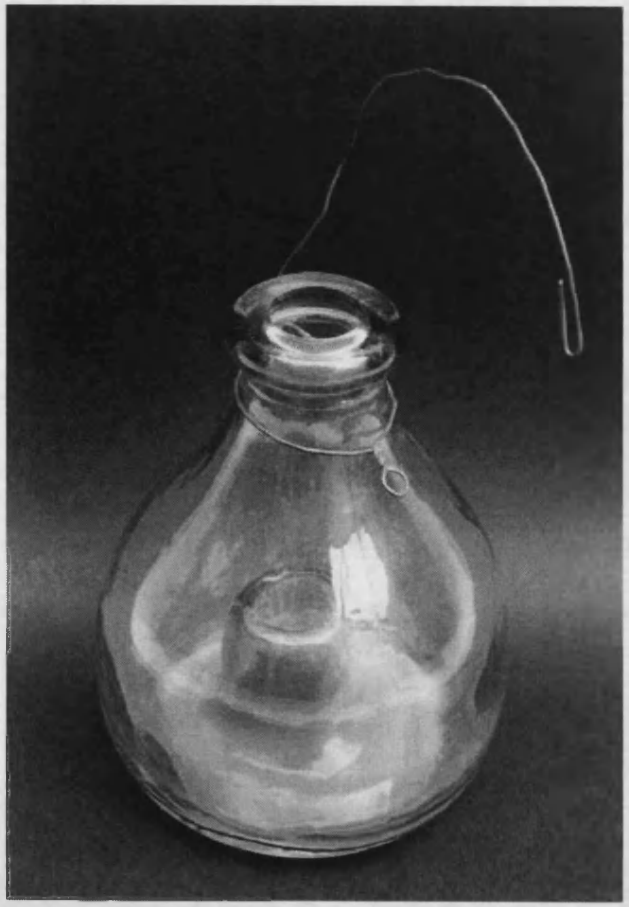

Mosquer de vidre. Museu Comarcal de l'Horta Sud.

Soca de taronger amb els arrels a l'aire tractada contra el mal de la goma. Arxiu Municipal de Carcaixent.

cianur en pols llançat a gran pressió. Sempre aquestes fumigacions són a base de despreniment de cianhídric.

Per a la mosca del taronger Maylin (1905, 159-160) no proposa cap remei concret. Font de Mora, en la seua primera edició indica que "la única lucha posible contra este insecto estriba en la recogida diaria de frutos, que se queman o bien se entierran en una fosa que se abre, incorporando cal viva" (Font de Mora, 1922, 120). En la segona edició (Font de Mora, 1935, 188), planteja com a remei efectiu la introducció en cadascun dels arbres d'un caçamosques de vidre, on s'empra com a cep l'aigua barrejada amb vinagre. Aquesta solució estarà vigent fins la dècada dels anys seixanta del segle XX quan aquests elements seran substituïts definitivament pels insecticides químics. Aquesta mateixa solució es plantejada per Simarro (1935, 106) tot i que no descarta el primer remei plantejat per Font de Mora, que ho proposa com una operació complementaria als mosquers.

Conforme va anar propagant-se el taronger les plagues es van anar apareixent amb més freqüència. Per això Fontavella (1952, 185) indica que "cada año se hace necesaria la limpieza de los naranjos por un procedimiento y otro, cuando hace un cuarto de siglo, la eficacia de una operación duraba hasta seis años en una época en que los huertos estaban separados unos de otros por otras tierras de cultivo, teniendo una ventilación mayor y menos posibilidad de contagio por contacto cercano".

La recol·lecció

En aquest cultiu ha estat des dels seus orígens pràctica habitual que el propietari venga les taronges al comerciant que és qui les distribueix dins dels circuits de consum nacionals o estrangers. Generalment les vendes se solien fer a un tant estimat per tota la collita (venda a ull), o a tant per unitat, que és la arroba (12,71 kg) o el miler. En el primer cas el comerciant es quedava amb tota la fruita, corrent ell amb el risc de pèrdua del fruit per incidències climatològiques adverses. En el segon cas el comerciant apartava en el camp les taronges que no servien per a exportar, quedant aquestes a favor del propietari, qui les solia vendre a interioristes.

Les tasques de recol·lecció de la taronja han estat pràcticament invariables des dels orígens del cultiu fins mitjans del segle XX. Aquestes començaven a l'entrada de l'hivern segons la varietat i la zona on es trobava l'hort. La recol·lecció s'efectua mitjançant quadrilles formades per homes, dones i xiquets. La taronja es talla amb alicates, sense ramellet i es deixen en cabassos de palma. Els xiquets pugen als arbres i realitzen la recol·lecció del fruit en les branques altes. Abans aquesta tasca es feia amb escales, procediment que va deixar d'emprar-se durant el segon terç del segle XX perquè la reducció dels marcs de plantació impossibilitava moltes vegades que es pogueren col·locar perfectament plantades les escales de tisora.

Els cabassos de taronja es porten a un lloc elegit de l'hort, on de bestreta s'ha col·locat una capa de palla d'arròs sobre la que s'amuntonen les taronges i se realitza la selecció, passant després a omplir de nous els cabassos que tenen bones condicions per a embarcar. Si la venda es fa a milers, en omplir de nou els cabassos es van contant les taronges. Si el tracte s'ha fet a arroves, es pesen els cabassos quan van a ser carregats

per a ser transportats fora de la finca. Aquesta operació és observada de prop, be pel propietari de l'hort o per l'encarregat o una persona de confiança del propietari.

Del camp al magatzem la taronja en un principi es transportava a lloms dels animals, però després es va generalitzar el carro per tindre una major capacitat de càrrega. Els primers podien transportar com a màxim 800 taronges, mentre que els segons carregaven entre 3.500 i 4.000 unitats. En la dècada dels anys trenta del segle XX ja començaren a aparèixer els primers camions, amb molta més capacitat de càrrega i rapidesa en el transport (Font de Mora, 1932, 150).

Les varietats cultivades

Els inicis de la citricultura, segons Abad (1984, 29), se centraren exclusivament en la varietat Blanca Comuna. A poc a poc va anar ampliant-se el ventall de varietats amb la finalitat de perllongar la campanya citrícola i oferir el consumidor productes més variats i selectes.

Durant la segona meitat del segle XIX es van introduir dos noves varietats: la mandarina i la sanguina. En 1845 el Compte de Ripalda va introduir el mandarí en terres valencianes, qui va cedir unes plantes a la Societat Econòmica d'Amics del País per a ser plantades al seu jardí, del qual les va prendre en 1865 Polo de Bernabé i va iniciar la seua difusió per la zona de Vila-real. D'altra banda la sanguina, que ja es cultivava en Provença i Malta des de les primeries del segle XIX, es va difondre per la Ribera Alta a finals de segle.

Amb això a finals del segle XIX la recol·lecció començava a novembre amb les mandarines, en el centre de la campanya, de desembre a febrer, se situava el gruix de la producció, amb la blanca comuna, i altres subvarietats del grup de les blanques, com ara la comuna sense pinyol, vicieda, macetera, cadenera, etc, mentre que les sanguines tancaven la campanya exportadora.

Durant la primera meitat del segle XX aparegueren noves varietats que haurien de tindre gran difusió als horts valencians. En 1909 la granja agrícola de Burjassot va introduir la varietat Washington Navel. Tot i que en un principi no va ser molt ben acollida entre els citricultors per les característiques del seu fruit, el seu cultiu es va estendre ràpidament a partir dels anys vint amb la importació de noves plantes de la mateixa varietat que produïen un fruit de més qualitat. Entre1920 i 1930 es va introduir la satsuma, varietat d'origen japonès molt difosa a Florida, i procedent d'Algèria clementina fina. Va començar tímidament la difusió d'altres varietats com ara la Valencia Late, la Navel Thomson (introduïdes per la Granja Agrícola de Burjassot), Cadenera, Berna i altres pertanyents als grups de blanques i de sang. La Salustiana te el seu origen a una mutació espontània detectada en un hort de la Ribera.

Cap a mitjans del segle XX l'estructura varietal estava basada en el grup de taronges sanguines i en el de blanques, que amb una producció prou semblant representaven en el seu conjunt el 75 % de la producció citrícola total. La resta es distribuïa entre Navel, Mandarí Comú, Verna, Valencia Late, llimes i petites quantitats de satsuma, clementines pomelo i taronja amarga.

La recol·lecció s'iniciava a l'octubre amb la satsuma i clementina, continuant amb la mandarina comuna fins gener. A novembre es collien la Navel, Cadenera i Salustiana, que, llevat de les més primerenques, se solapaven amb el gruix de la producció, conformat, com hem dit, per la comuna i les sanguines. La campanya es tancava amb les escasses produccions de les varietats tardanes Berna i Valencia Late, la recol·lecció de les quals es perllongava fins el mes de juny.

Per a les taronges, la temporada de novembre a gener es cobria amb la Navel, Cadenera, y Salustiana, les quals se solapaven de novembre a abril les de mitjana temporada, com ara la comuna o les sanguines, tancant-se la campanya amb les varietats tardanes Berna i Valencia Late que es collien fins a juny.

Ja dins un panorama varietal diversificat, algunes zones es van especialitzar en determinades produccions, tot atenent les condicions particulars de clima i terra que afavorien els bons resultats. Segons C. Domingo (1983, 104), amb la introducció de la mandarina a Vila-real a partir de 1856 trobem un cas molt precoç d'especialització, ja que es va produir un canvi massiu cap a eixa varietat en el últim terç del segle XIX abastant el 50 % de la terra dedicada a cítrics. També Font de Mora (1954, 54) ens comenta que "la variedad cadenera tiene sus zonas típicas de producción, en las que está bien adaptada. Entre tales, descuella en las partidas de la montaña de Carcagente, en la Marchuquera de Gandía, en los Marenys de Sueca y Cullera y en zonas arenosas del litoral". També "las mandarinas de Gandía y Cullera han llegado a constituir un tipo especial dentro de la zona valenciana, y sus condiciones son la consecuencia del esmerado cuidado que en estas localidades se tiene para el árbol" (Font de Mora, 1954, 70).

Les noves varietats es difonen exclusivament mitjançant el mètode de propagació de l'empelt, be a través de plançons criats en els planters, com ja hem explicat, o mitjançant el canvi varietal d'arbres en producció. Per a girar un hort, al mes de febrer es tallava tota la llenya del taronger, deixant únicament les branques de formació. D'elles eixien brots joves que a poc a poc s'anaven seleccionant i deixant els millors, sobre els quals a s'empeltava al setembre o a la primavera següent. Després s'anaven formant les branques i al segon any d'empeltat ja començava a donar fruit.

Tot i que aquesta pràctica estava molt arrelada, Font de Mora (1922, 100) recomana fer el procediment en tres fases, amb la qual cosa l'hort no està dos anys sencers sense produir collita amb els perjudicis econòmics que açò suposava. Així el primer any es tallava un terç de l'arbre, i eixien els brots nous per a empeltar en setembre o a la primavera següent. I així al tercer any, quan es tallava el últim terç, ja estava en producció la part que primer s'havia empeltat.

5. LES INFRAESTRUCTURES DE TRANSPORT

> "Cuando los precios del transporte puedan reducirse a una tercera parte, permitiendo que los efectos no se deterioren por el movimiento y método de anfardaje, consiguiente a tenerlo que efectuar en carros y galeras sobre malos caminos, subirá rápidamente, en particular cuando las frutas, legumbres y hortalizas que, en sazón correspondiente, se cojan por la tarde, figuren en la mañana del siguiente día en los mercados de Madrid, provincias del norte y hasta en París algunas horas después. En cambio de nuestros tempranos y anhelados productos, recibiremos porción de artículos que consumamos. La siembra de cereales desaparecerá de nuestras huertas, que tanto las esquilma y consume el arbolado y, en su lugar, se recogerán cosechas más adecuadas a la naturaleza de nuestro suelo, y de que se carece en otros menos privilegiados, resultando un activo comercio, y de él la riqueza que se deberá a los fáciles medios con que se efectúen los transportes."
>
> Vicente Alcalá del Olmo, 1858, 3

El desenvolupament agrícola experimentat dins el cicle de creixement econòmic del segle es va manifestar en les comarques costaneres de València i Castelló en un procés d'intensificació agrícola, recolzat fonamentalment en dos productes de caràcter comercial: el vi per a les terres de secà i la seda per als espais irrigats, els quals comencen a expandir-se en algunes zones de la Ribera gràcies a la instal·lació de sènies i a les xarxes hidràuliques existents. A finals d'aquell segle es comercialitzava cap als principals centres manufacturers espanyols, i en els pocs anys quan l'exportació va estar permesa, entre el 35 i el 50 % de la producció sedera, per a la qual cosa se servien fonamentalment de la xarxa de carreteres, tot considerant l'escàs volum i pes del producte. D'altra banda el vi eixia fonamentalment pels ports d'on arribava pels camins i carreteres de les zones productores (Franch, 1988, 538-539). En aquest context van començar a desenvolupar-se les primeres plantacions tarongeres en Alzira i Carcaixent, els fruits de les quals tot i ser destinats al comerç van tindre escassa difusió per dues causes fonamentals. Per una banda el mercat interior encara no estava preparat per a admetre un producte car i que no era de primera necessitat. A més els mercats exteriors quedaven molt lluny i no es podia realitzar el comerç a gran escala, tot atenent que es tractava d'un producte voluminós i peridor, per la qual cosa necessitava de mitjans de transport ràpids i capaços que facilitaren el transport de la fruita a gran escala i en un termini de temps acceptable. Per això el desenvolupament d'unes xarxes de transport adequades seria fonamental per a acompanyar al mateix nivell un creixement de l'agricultura comercial, ja que l'increment de la producció ha d'anar en relació amb la capacitat de transport per a situar-la en el mercat.

Durant la segona meitat del segle XIX assistim a un procés de modernització de les xarxes de transport basades en el ferrocarril, les carreteres i els ports. A partir de 1852 es construeixen els primers traçats ferroviaris a València. Per això aquest mitjà, tant per la seua major capacitat de càrrega com per la rapidesa i modernitat, fou l'únic amb capacitat suficient per a absorbir el trànsit de mercaderies des de les zones productores

fins les grans portes d'eixida que aleshores eren els ports[29]. Com va indicar Jordi Nadal, la empresa especulativa que va acompanyar la construcció de les línies ferroviàries per part de la iniciativa privada no es va veure completada en un primer moment per una pertinent adequació de la xarxa viària comarcal[30]. Durant el tercer quart del segle es va construir la xarxa principal formada per carreteres estatals i provincials. I a les primeries del segle XX va arribar el torn a les d'àmbit local. I ja al segle XX es quan es modernitzen els ports per a permetre d'accés de grans vaixells a vapor, llevat del de València que ho havia fet unes dècades enrere. Tot i que des de mitjans del segle XIX s'havia generalitzat la navegació a vapor, amb una major rapidesa i capacitat de càrrega respecte els antics velers, el transport de la taronja es feia servint-se de barques que es carregaven des del port fins el vapors que es trobaven mar endins. Per tant la falta de modernització dels ports tampoc va plantejar cap obstacle per a la comercialització de les taronges, tot considerant els amplis marges de benefici que tenia el producte.

Resulta evident, per tant, que la millora en els mitjans de transport va contribuir al desenvolupament del cultiu del taronger i a l'inherent procés de transformació paisatgística. Tot i que aquest havia començat el seu desenvolupament a finals del segle XVIII a la Ribera Alta amb una alta rendibilitat econòmica, durant la primera meitat del segle XIX s'havia rellentit el seu creixement per falta d'implantació de noves infraestructures de transport que facilitaren la completa absorció de la producció per part del mercat exterior així com per la falta d'un mercat interior amb capacitat adquisitiva per a un producte que no era de primera necessitat (Torres, 1987, 234 i 247; Calatayud, 1989, 99). Per això alguns autors a la dècada dels anys setanta del segle XIX, en plena revolució dels transports, ja van establir una clara relació entre l'augment de l'extensió del cultiu i de la producció amb la millora de les comunicacions que facilitaven l'exportació de la taronja cap als mercats europeus. Salvador Bodí (1986, 66) escrivia aquestes notes en 1870:

> "El aumento de producción, sin su correspondiente extracción por falta de buenas y rápidas vías de comunicación, hizo descender el precio del fruto, desmereciendo los naranjales.
>
> En el año 1826 se ensayó el embalaje de la naranja antes de Navidad, envuelta en papel y empaquetada en cajas de madera. El buen éxito obtenido por los franceses iniciadores de este gran pensamiento, empezó a dar nueva vida a las decaídas plantaciones, y aunque no progresaron al pronto por falta de rápidas comunicaciones, desarrolladas éstas, y encontrando cada día nuevos y más importantes mercados, la exportación y el valor del fruto recibieron desde luego un nuevo, progresivo y constante aumento.
>
> Antes del establecimiento de los ferrocarriles y vapores, y mayormente de la apertura de los grandes centros mercantiles y extranjeros, la exportación del fruto estaba limitada a nuestras provincias y a Francia, y éste cuando estaba en buena sazón, siendo su conducción en espuertas o a granel, expuesto continuadamente a mil desgraciadas contingencias. Regularizado el círculo de las expediciones y empezando éstas apenas entradas en color, y más concretado y perfeccionado el embalaje por empaquetado en cajas, todo cuanto concierne a la especulación de este fruto tomó desde luego un carácter verdaderamente comercial e industrial."

[29] Segons V. Abad (1991) el vaixell va a ser el mitjà de transport preferit per a exportar la taronja fins l'any 1960 quan el ferrocarril el supera per primera vegada. El segon va absorbir un 45 % del volum exportat davant el 49 % que es va fer per via marítima. El 6 % restant es va enviar en camió.

[30] Com ja va advertir J. Fontana, aquest darrer factor no va ser en absolut determinant, ja que la producció va poder eixir sense cap problema cap als mercats exteriors. Les referències a ambdós autors han estat preses de Pons-Serna (1983, 143).

Tres anys més tard, Lassala (1873, 5) feia unes valoracions semblants a la seua *Memoria sobre la producción y el comercio de la naranja en España*:

> "... en cuanto en España empezaron a mejorar las comunicaciones construyendo carreteras; mientras el comercio abría nuevos mercados, especialmente desde que se introdujo el vapor en la navegación, fue creciendo el consumo de la naranja; pero sobre todo de 20 a 30 años a esta parte que se han construido los ferro-carriles, es cuando ha adquirido el gran desarrollo de producción que hoy tiene en las provincias de Valencia y Castellón, haciéndose extensivo este progreso a la de Murcia"

Per tant podem afirmar que hi ha una estreta relació entre les infraestructures de transport i el paisatge dels horts, encara que a simple vista no semble tan evident. Així Piqueras (1999, 219-221) explica com, tot i que els ports no es localitzen estrictament dins les àrees productores i no es troben integrats dins els seus paisatges, sense cap dubte van ser obres d'enginyeria que contribuïren al desenvolupament de les terres situades al seu rerepaís. La proximitat de les zones de producció als ports, així com la ràpida dotació d'infraestructures ferroviàries que articulara i facilitara el seu transport de manera ràpida i econòmica del camp als ports exportadors són per a Piqueras les causes principals que expliquen perquè es va desenvolupar ràpidament l'àrea valenciana com a productora de cítrics davant altres, com ara Andalusia, que van quedar estancades i no començaren la seua embranzida fins ben entrat el segle XX. També el mateix autor explica com el desenvolupament dels paisatges dels horts està en estreta relació amb el traçat de les principals infraestructures ferroviàries.

Tot i ser considerada per alguns autors com un element sobreposat al paisatge, l'obra d'enginyeria serveix per a interrelacionar els llocs més pròxims, per a acurtar distàncies entre espais llunyans i fins i tot introduir-los i apropar-los als circuits internacionals, alhora que esdevé des del seu origen en un element amb uns valors patrimonials inherents (Nardiz, 2007). Així les infraestructures de transport formen part d'un paisatge recorregut per la taronja des del mateix hort on es produeix fins els ports que la traslladaran als mercats internacionals. Aquesta frenètica activitat comercial va ser captada en nombroses fotografies i targetes postals de l'època que van jugar també un paper difusor important. I a més de conduir mercaderies esdevenen un autèntic vincle en les relacions humanes i culturals. El viatger utilitza el ferrocarril com a principal mitjà de transport per a traslladar-se d'un lloc a un altre, per a aproximar-se a un paisatge que és travessat de nord a sud per la línia Xativà-València-Tarragona que esdevé una autèntica columna vertebral. Des de les darreres dècades del segle XIX el tren va aproximar el camp a la ciutat, als artistes plàstics, als escriptors, que trobaren en el paisatge una font d'inspiració per a les seues creacions. També la literatura de viatges (Llorente, 1887; Tormo, 1923) es va servir del ferrocarril per articular les seues rutes. Molts trams del seu recorregut esdevingueren autèntics itineraris de contemplació paisatgística, les impressions dels qual transmeteren al lector en les seues guies[31]. Ja a partir dels anys seixanta del segle XX el ferrocarril va ser desplaçat per la carretera amb la generalització del automòbil entre les classes mitjanes, per la qual cosa la seua xarxa serviria per vertebrar els itineraris de les guies (Guarner, 1974).

[31] A més dels testimonis literaris reproduïts en el capítol 5, han estat molts els autors d'altre tipus de textos que han descrit la bellesa dels paisatges vistos des del ferrocarril o el camí. Oferim com a exemple aquesta cita de Lassala (1873, 7) referent a dos itineraris ben coneguts del terme de Carcaixent: "Nada más bello que el camino de cinco kilómetros de Alcira a Carcagente, entre naranjos y palmeras; y si el viajero sale en tram-wia desde esta villa hacia Gandía, verá con admiración que las ramas de los naranjos azotan las ventanillas de los vagones, de suerte que desde estos cogerá naranjas con su mano".

El tema de les infraestructures de transport ha estat estudiat des de diversos punts de vista. Per una banda l'estudi de Sanchis (1988) fa una valoració global de les infraestructures de transport des del punt des del punt de vista geogràfic, tot analitzant els moviments dels fluixos de mercaderies a través de ports, ferrocarrils i carreteres. Els diferents treballs d'Hernández i Vidal (1991) i Vidal (2002) analitzen l'impacte de les infraestructures de transport en l'economia valenciana. L'amplia bibliografia d'Aguilar (entre d'altres, 1988, 1995, 2002 i 2003) ha estudiat els ferrocarrils des del punt de vista patrimonial. I recentment, com a responsable de la Càtedra Demetri Ribes FGV-UVEG ha ampliat aquesta tasca d'investigació a d'altres infraestructures, com ara les carreteres i ports, tot valorant el patrimoni de l'obra pública en un sentit integral i ampli. I per últim destacar les aportacions de Raga (2000) i de Navarro (1994) pel que fa a l'estudi de les carreteres de les províncies de València i Alacant respectivament.

Tot partint d'aquestes línies d'investigació, dins aquest punt hem tractat de realitzar una síntesi dels principals aspectes evolutius de les infraestructures en la zona tarongera que compren el present treball, centrant-nos sobre tot en la seua implantació sobre el territori així com en la seua repercussió en el comerç de la taronja, sense la qual, sense cap dubte no haguera estat possible l'expansió i configuració d'aquest model de paisatge en tan curt termini de temps.

5.1. La xarxa de ferrocarrils

El ferrocarril naix amb la revolució industrial i s'introdueix durant el segon quart del segle XX als països de l'Europa continental que havien encetat ja el procés industrialitzador. A l'Estat espanyol les diferents legislacions sobre el ferrocarril que s'havien redactat des de l'any 1844 tenen en comú una sèrie de punts que seran decisius en la configuració definitiva de la xarxa. L'Estat defineix els traçats bàsics i les diferents línies eren concessions que, prèvia sol·licitud, s'atorgaven a companyies privades per un determinat període de temps (Aguilar, 1995, 32-39). Per això la construcció del ferrocarril per part de la iniciativa privada, més que buscar el desenvolupament econòmic d'aquelles comarques per on passara, va buscar aquells territoris amb un cert dinamisme per tal d'assegurar l'èxit de les seues inversions. Per això Hernández i Vidal (1991, 227) conclouen que "...la construcció de les diferents línies ferroviàries en territoris agrícolament dinàmics va repercutir en un desenvolupament del seu potencial de creixement, mes que en un factor de desenvolupament en si. El desenvolupament agrícola iniciat dècades abans va ser més be la causa de construcció del ferrocarril que el seu efecte".

D'aquesta manera la construcció de la xarxa ferroviària al País Valencià es va orientar cap al aprofitament del notable creiexement agrari que es va produir a partir de 1840 en les comarques litorals (Hernandez-Vidal, 1991, 242).

Per tant els diferent traçats ferroviaris de les comarques costaneres van veure una gran oportunitat de negoci en el transport de la taronja des de les zones productores cap als principals ports d'exportació. El ferrocarril València-Xàtiva (1852), que va ser la primera línia inaugurada al País Valencià, va acomplir aquest paper fonamental. Un fet de gran transcendència va ser la finalització d'aquest corredor mediterrani fins el pas

fronterer de Port Bou en 1883, que ja en 1891 s'havia convertit en la segona duana tarongera d'Espanya (Piqueras, 1985, 68), fins que en la dècada dels anys vint ocupe ja el primer lloc en volum d'exportacions. Posteriorment es van construir les línies de via estreta, que van jugar un paper fonamental per enllaçar les zones productores amb els ports o les línies de via ampla, entre les quals cal destacar Carcaixent-Gandia-Dénia, València-Castelló de la Ribera i Onda-Borriana-Castelló.

Tot i els avantatges que a llarg termini va plantejar el ferrocarril, durant els primers anys del seu funcionament en alguns cercles burgesos encara continuava el debat obert des del segon terç del segle XIX sobre la conveniència de la seua implantació respecte a la millora d'altres mitjans[32]. En aquest sentit l'enginyer agrònom Vicente Lassala (1864, 435) veia més convenient per als interessos agraris la millora de les carreters que la construcció del ferrocarril. I fins i tot va explicar la falta de moviment d'algunes carreteres per la presència del tren, ja que un any més tard llegim a un article publicat a la mateixa revista (*La agricultura valenciana*, 1865, 376.) "Los ferro-carriles han reducido casi a la nulidad el tráfico y el pasage en las carreteras paralelas a ellos".

La historiografia actual analitza el paper que va tindre el ferrocarril en el desenvolupament econòmic d'aquelles comarques que ben prompte van orientar les seues produccions al mercat. Ramon Garrabou plantejava que, tot considerant que es va implantar en aquelles àrees que mostraven un cert dinamisme per tal d'assegurar les inversions del capital privat, va resultar un element clarament estimulant en el seu ràpid desenvolupament. Per això conclou que "no se le puede atribuir al ferrocarril un papel decisivo en el aumento de la producción agrícola ni de su comercialización, pues con anterioridad a la construcción de la red ferroviaria ya existía en algunas zonas una marcada tendencia a incrementar los excedentes comercializables. De todas maneras es indiscutible que esta nueva forma posibilitó a determinadas comarcas a orientar la producción al mercado con más facilidad, y para aquellas otras en las que ya existía esta tendencia, el ferrocarril fue un elemento estimulante" (Garrabou, 1974, 219-220).

Tot i que aquesta tesi continua estant prou acceptada, alguns autors minimitzen o maximitzen les conseqüències de la implantació del ferrocarril sobre el desenvolupament econòmic dels territoris per on passa, que en cap dels casos va ser determinant. Entre els primers estan Peris Albentosa (2003, 95), qui afirma que "el paisatge agrari de la comarca es transformà gràcies al treball dels camperols. L'aigua de reg permeté que la Ribera fora, fins a les dècades centrals del segle XIX, la terra d'arròs i les moreres; posteriorment, les mateixes sèquies i els nous pous possibilitaren la coneguda multiplicació dels tarongers. / En altres zones pitjor comunicades, l'arribada del ferrocarril significà un estímul essencial per al desenvolupament agrari, sobretot en la mesura que permetia comercialitzar les collites cap a àmbits ben llunyans. El ferrocarril València-Xàtiva [...] no tingué uns efectes tan positius sobre l'agricultura riberenca. No pot negar-se que el nou i revolucionari mitjà de transport facilità les exportacions de taronges i arrossaires, així com l'arribada d'adobs i altres ímputs necessaris per a l'agricultura de la zona. Però quan el ferrocarril arribà als nostres pobles, ja feia segles que l'agricultura riberenca es caracteritzava per uns trets extraordinàriament positius." Entre els segons situem les opinions de Torres Faus, qui coincideix en afirmar que ja s'havia iniciat a l'època moderna una clara tendència a

[32] Sobre aquest tema vegeu, entre d'altres Aguilar (1995, 23 i ss).

l'especialització en cultius comercials, sobretot en la seda. Però per a ell, "la novetat del segle XIX seran els nous mitjans de comunicació, que permetran que la població s'especialitze en un nou conreu comercial, la taronja, que necessita un mitjà de transport més ràpid i amb més capacitat." (Torres, 2003, 58). Nosaltres ens alineem dins aquesta forma de valorar l'impacte del ferrocarril per diverses raons fonamentals: Les xifres de producció i exportació troben notables increments a partir de la instal·lació del ferrocarril, quantitats que difícilment hagueren pogut ser canalitzades cap als mercats comptant exclusivament amb la xarxa de camins i carreteres[33]. També la rapidesa del transport juga un paper fonamental tractant-se de productes peridors com la taronja (Torres, 1987, 234).

Tampoc podem negar l'impacte que ha tingut el ferrocarril en la configuració del paisatge rural gràcies a l'expansió del cultiu del taronger per aquelles àrees per on discorre. Cap a 1850 el cultiu sols es trobava present en dos zones àrees clarament definides: a la Ribera, als secans transformats d'Alzira, Carcaixent i algunes de les poblacions limítrofs, i a la Plana de Castelló en les seues terres d'horta. Segons Piqueras (1999, 218) "de los focos iniciales el cultivo fue extendiéndose como si de una plaga se tratara siguiendo los tramos ferroviarios Xàtiva, Valencia, Castellón y Carcaixent-Gandia. Des de Alzira i Carcaixent, los pioneros del siglo XVIII, el naranjo avanzó hacia el sur por la Pobla Llarga, Castellón de la Ribera i Xàtiva, i por el norte avanzó sobre Algemesí Benifaió i Silla; por el este, y tomando como referencia el pequeño ferrocarril de Carcaixent a Dénia, los huertos de naranjos fueron salpicando las huertas de Tavernes de la Valldigna, Gandia, Oliva, y años más tarde, ya en el siglo XX, la misma Dénia. El otro foco naranjero, el de Borriana y Vila-real, se expandió por toda la Plana de Castellón avanzando hacia el norte por Almazora y Castellón, hacia el oeste por los de Betxí i Onda; y hacia el sur por los de Nules y Almenara, entrando en el de Sagunt ya bien iniciado el siglo XX."

A més el ferrocarril va transformar el paisatge urbà de les immediacions de les seues estacions, ja que a les localitats productores, a més dels magatzems de taronja, es van instal·lar altres industries auxiliars, com ara magatzems d'adobs i fitosanitaris, serreries, impremtes, tallers de maquinària agrícola, etc. (Aguilar, 2003, 154; Torres Faus, 2003, 66-67). I a més del paper polaritzador de l'estació de ferrocarril com a punt d'eixida i arribada de mercaderies, aquestes poblacions van assistir durant les primeres dècades del segle XX a un procés de modernització de la seua imatge urbana amb la construcció de mercats, escoles, places, passejos, parcs i d'altres equipaments públics que només van ser possible gràcies a l'impacte econòmic del cultiu i comerç de la taronja en les economies locals.

[33] Les xifres d'exportacions aportades per Abad (1984, 54) pel que fa al total de l'Estat espanyol ens mostren com ja en el quinquenni 1875-79 s'havia multiplicat per deu el volum de taronges exportades a l'estranger respecte a les xifres de 1850-1854 quan entra en funcionament la primera línia de ferrocarril, passant dels 70.724 Qm. fins a les 751.256 Qm. Ja en 1895-99 les exportacions arribaven a 2.550.852 Qm. com a resultat d'un altre estímul important que va possibilitar l'expansió del cultiu, com va ser la introducció de les màquines elevadores d'aigua. Sense cap dubte aquesta segona empenta en el creixement de la producció no haguera estat tan espectacular de no haver trobat la resposta adequada d'uns mitjans capaços d'absorbir el transport de la mercaderia. En el mateix evolucionen les xifres de superfícies cultivades de tarongers aportades per Vidal (2002, 56). El 1860 hi havia 704 Ha plantades de tarongers a Castelló i 545 Ha a València. El 1904 el cultiu s'ha estes a 8847 i 11.350 Ha a Castelló i València respectivament.

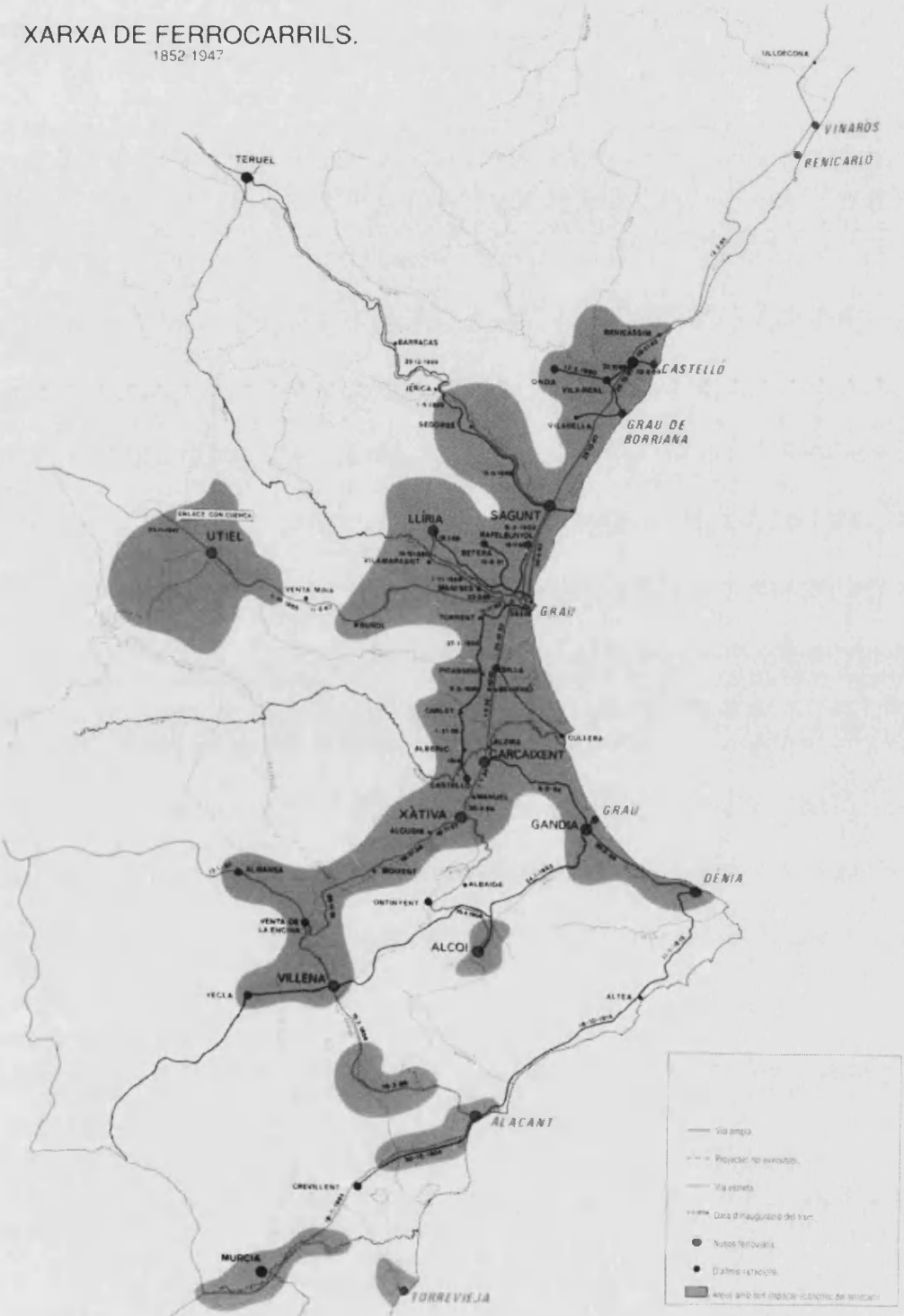

Linies de ferrocarril amb la seua àrea d'influència (Segons Piqueras-Sanchis, 1992, 108).

La línia Almansa-Valencia-Tarragona

El març de 1851 es va crear la Societat del Ferrocarril del Grau de València a Xàtiva i sis mesos més tard començaven les obres segons el projecte de l'enginyer britànic J. Beaty i sota la direcció del també britànic J. E. Billups, el qual es va encarregar d'instal·lar les vies. El març de 1852 es va inaugurar el tram entre València i el Grau i en desembre de 1854 entrava en funcionament el trajecte entre València i Xàtiva. En setembre de 1856 s'amplia la societat amb la finalitat d'executar les obres d'un nou tram entre Xàtiva i Almansa, del qual José Campo havia obtingut la concessió en 1852, per la qual cosa va canviar el seu nom hi passà a denominar-se Societat del Ferrocarril del Grau de València a Almansa. Aquest nou tram es va inaugurar en novembre de 1856, amb la qual cosa quedaven establides les comunicacions ferroviàries entre València, Alacant i Madrid (Piqueras-Sanchis, 1992, 107-109).

Però l'objectiu era continuar l'expansió de la línia cap al nord fins enllaçar amb Barcelona. Per això en 1862 José Campo va tornar a ampliar la societat amb la incorporació de la línia València-Tarragona, i creava així la Societat dels Ferrocarrils d'Almansa-València-Tarragona, més coneguda per les seues sigles AVT. Les obres per a la construcció van anar-hi més de pressa que al tram Xàtiva-Almansa, atesos els avantatges que oferia el terreny molt més pla. Abans que finalitzara l'any 1862 les vies havien arribat a Castelló, i en març de 1865 entraven per Ulldecona a terres catalanes. El servei entre València i Barcelona només va ser possible a partir de l'estiu de 1868, una vegada salvat definitivament l'escull que era el pas del riu Ebre per Tortosa mitjançant la construcció d'un gran pont de ferro. Aleshores quedava completar el trajecte fins la frontera de Port Bou, la qual cosa permetria la connexió del corredor ferroviari mediterrani amb la xarxa europea i la possibilitat de transportar mercaderies valencianes fins als països europeus sense haver de dependre del transport marítim, com havia ocorregut fins aleshores, o de fer el trajecte per Almansa i Madrid fins buscar la duana d'Irun a la costa del Cantàbric, tal i com s'exportava a França des de 1865 (Torres, 2003, 62). Tot i que aquest escull no constituïa un impediment per a les exportacions, si que les dificultava sobretot pel major temps invertit i per l'encariment de les tarifes. Per això Lassala (1873, 15-16) reivindicava que "para más fácil estracción de la naranja es urgente que se construya la prolongación del ferro-carril del litoral del Mediterráneo, desde Gerona a Francia, pues cuando esté terminado se remitirá por esta vía toda la naranja que hoy día va por el ferro-carril del Norte, pues a pesar del recargo de porte que ocasiona este rodeo, no bajan de 100.000 cajas las que se transportan de las provincias de Valencia, Castellón y Murcia". Finalment el 1882 es va fer realitat aquesta reivindicació. I l'any 1891 es van materialitzar els plans d'expansió de la Companyia de Ferrocarrils del Nord d'Espanya en adquirir la propietat de l'AVT[34].

Tot i que la línia travessava per les dos grans zones productores de taronja –la Ribera i la Plana– des dels seus inicis les estacions de la primera han estat més actives. Durant la campanya 1871-72 les estacions amb més volum de càrrega van ser Carcaixent (2.791.819 kg), Alzira (1.019.278 kg), Manuel (51.856 kg), i Benifaió (9.122 kg).

[34] L'AVT va ser des del començament una de les línies més rendibles d'Espanya, i encara més a partir de 1882 gràcies a la connexió amb la xarxa europea. Això va fer que, a les grans companyies ferroviàries que aleshores operaven a Espanya: la del Nord i la MZA, desitjaren incorporar aquesta línia valenciana a les seues empreses respectives. Després d'una disputa aferrissada amb MZA, que ja explotava la línia Madrid Alacant, la companyia del Nord va guanyar la partida i va aconseguir absorbir l'AVT de Josep Campo el 1891.

Aquestes xifres contrasten amb les de Vila-real, amb sols 206.272 kg (Lassala, 1873, 17; Torres, 2003, 63). Aquesta circumstància s'explica perquè a la Plana els ports d'embarcament estaven molt pròxims a les zones productores i es va preferir el vaixell sobre el ferrocarril (Piqueras, 1999, 222). Més endavant el paper del tramvia a vapor que uniria Onda amb els ports de Castelló i Borriana reforçaria la seua importància comercial (Soriano, 2007, 75). Les xifres de càrrega entre 1901 i 1934 ens aporten resultats semblants. Però a la Ribera es produeix un canvi d'ordre, passant Alzira a ser la més activa, seguit de Carcaixent, Algemesí, la Pobla Llarga, Manuel i Benifaió (Sanchis, 2003, 113).

Al llarg del seu recorregut es van repartir una sèrie d'obres d'enginyeria de certa importància, com ara els ponts sobre els rius Millars, Palància, Magre i Xúquer. Les primitives estructures metàl·liques han anat sent substituïdes per bigues de formigó en ser modernitzada la línia, llevat del doble pont que salva el pas del Xúquer entre Alzira i Carcaixent mitjançant sengles bigues en U de més de vint metres de llum. Es conserven en molt bon estat els edificis de viatgers que responen a diverses tipologies segons la categoria de l'estació i l'època de construcció. Però sense cap dubte l'element patrimonial més destacat és el de la terminal de passatgers de València. A més de la seua vàlua arquitectònica i com a obra d'enginyeria, destaca pel programa decoratiu al·lusiu a la taronja que es desplega al llarg de totes les façanes que sense cap dubte constitueix un homenatge als valors estètics i econòmics que reportava aleshores aquest fruit, tal i com s'explica detalladament a l'últim epígraf del capítol cinquè.

El ferrocarril Carcaixent Denia

Aquesta línia es va plantejar amb l'objectiu fonamental de donar una eixida a les produccions tarongeres de la Ribera buscant el port de Gandia, així com facilitar el proveïment d'*imputs* a les explotacions agrícoles, tot enllaçant la línia València-Xativa, de la qual va dependre per al seu funcionament (Aguilar, 1995, 67). Vicent Alcalá del Olmo, propietari de la Safor, fa fer els primers estudis de viabilitat l'any 1858. El projecte va ser aprovat pel govern de Madrid en 1860 i en gener de 1861 es va adjudicar la concessió al mateix Vicent Alcalá del Olmo, qui va cedir els drets a la societat Tranway Carcagente a Gandía, creada a l'efecte el 12 d'agost del mateix any. (Torres, 2003, 58). Aquesta va estar participada per grans propietaris de la zona, com ara la família Belda, que havia adquirit en 1853 de les terres del desamortitzat convent d'Aigues Vives per on passava el tramvia, i per representants de les companyies White-Llano-Morand i Trénor i Cia, amb grans inversions en explotacions vitícoles en la safor i la Marina així com en la importació i comerç de guano. Per això Pons i Serna (1993, 51) conclouen que "l'empresa no va ser una societat de tipus purament especulatiu i que el seu capital sempre va estar lligat majoritàriament als interessos agraris i/o comercials de les comarques que el tramvia travessava. A més, acomplia perfectament la necessària funció d'intermediació entre el bastiment de la xarxa ferroviària i els centres agraris de producció que n'havien quedat fora".

El 8 de febrer de 1864 va entrar en funcionament el tram entre Carcaixent i Gandia amb uns 37 km. de recorregut. Començava el trajecte junt a l'estació de la línia de la AVT a Carcaixent, amb la qual hauria de servir d'enllaç per a comunicar-se amb la costa. Des d'allí anava a buscar la carretera de Reial de Montroi a la de Silla-Alacant (actual CV-50), junt a la qual discorria més o menys en paral·lel, amb estacions a la Barraca

d'Aigues Vives, Simat de Valldigna i Tavernes de Valldigna. En eixir d'aquesta localitat creuava la carretera de Silla a Alacant (actual N-332), junt a la qual discorria en paral·lel amb estacions a Xeraco i Xeresa, fins arribar a Gandia. L'estació distava uns 3,5 km del port, que s'unien amb un camí veïnal que es va construir a les primeries del segle XX que s'utilitzava fonamentalment per al trànsit de mercaderies entre ambdues terminals. Va començar funcionant com un tramvia de tracció animal. Els primers mesos van ser molt difícils, tant per la falta de puntualitat en els trajectes com per les grans pèrdues que es van arrossegar, la qual cosa va conduir a la declaració de fallida i tancament de la línia l'11 de febrer de 1865, tot just un any després de la seua entrada en servei. L'empresa va justificar el seu fracàs econòmic per la falta de regularitat del servei de tracció animal, per la qual cosa la els seus accionistes trobaren en la reconversió a tramvia a vapor l'única eixida viable (Pons-Serna, 1993). En 1878 la companyia Trénor i Cia. va adquirir tots els drets sobre el tramvia per a transformar-lo a vapor. El 1881 la línia va començar a funcionar de nou amb locomotores a vapor i en 1884 es va obrir definitivament el tram entre Gandia i Dénia amb un recorregut de quasi 30 km. Aquest va afavorir el desenvolupament del nucli taronger de la costa amb nucli a Oliva on es van concentrar un bon nombre de magatzems. En 1881 la línia fou comprada pel Marqués de Campo, el qual la va transferir a la *Sociedad de Ferrocarriles Almansa-Valencia-Tarragona* en 1889. La línia va estar en funcionament fins 1969, i el tram entre Gandia i Dénia es va tancar definitivament el 1974 (Torres, 2003, 58).

Dels elements arquitectònics que van formar part del seu traçat encara queden en peu les cotxeres de Carcaixent, algunes estacions com la de la Barraca d'Aigües Vives, i dos casetes guardabarreres al terme d'Alzira, entre d'altres. En la resta del trajecte a penes s'han conservat restes. El mateix ocorre amb la plataforma del traçat, la qual es conserva amb poques interrupcions als termes de Carcaixent i Alzira, fins arribar al Portitxol. A partir d'allí bona part del seu traçat s'ha perdut en ser envaït per les propietats veïnes.

El ferrocarril de València a Vilanova de Castelló

L'any 1891 es va formar la *Sociedad de Carbones Minerales de Dos Aguas y Ferrocarriles del Grao de Valencia a Turis* per Juan Isla y Pascual Carles, per al transport del carbó de les serres properes a Dos Aigües i el transport de vins de la Baronia de Toris. La societat va sol·liciar i obtindre la concessió de la línia de *El Grao de Valencia a Turís y minas de Dos Aguas*, i es va començar a construir immediatament des de Patraix, arribant el ferrocarril a Torrent en 1893 i seguidament a Picassent dos mesos més tard.

Però en 1894 es va demanar dos noves concessions; de Picassent a Catadau i de Carlet a Villanueva de Castellón, cap on es va construir finalment, abandonant-se el primer projecte fins a Toris. Aquest canvi de trajecte s'explica per la previsió d'una major rendibilitat en el negoci taronger, que ja s'havia consolidat per aquelles dates en els pobles de la Ribera Alta. (Aguilar, 1995, 83). Per això en 1895 va arribar el ferrocarril fins Alberic, on es va aturar davant les dificultats que es plantejaven per a travessar el riu Xúquer. Fins la segona dècada del segle XX la línia no va complir els seus objectius d'enllaçar el ferrocarril de Xàtiva amb el port de València. L'any 1912 es completava el tram entre l'estació de Jesús i Natzaret, i el 1915 va arribar fins Villanueva de Castellón, on des de 1896 arribava un tramvia de tracció que comunicava amb l'estació de la AVT

de la Pobla Llarga (Aguilar, 1985, 95-101). L'any 1924 la línia va ser adquirida per la *Compañía de Ferrocarriles y Tranvías de Valencia.*

La línia, prou llarga en comparació amb altres de via estreta, destacava en certa mesura per algunes de les seues obres d'enginyeria, principalment ponts de certa importància, com per exemple el pont de ferro que creuava el barranc de Torrent entre Picanya i Paiporta, el que travessava el riu Magre a Carlet amb una estructura de ferro de 276 metres de longitud, o el del riu Xúquer de 150 m., les bigues dels quals han estat substituïdes per altres de formigó en ser recentment renovats. De totes les estacions de la línia destaca per la seua singularitat la de Carlet, que va ser projectada per l'arquitecte Francisco Mora i construïda en 1925 en substitució d'un edifici anterior.

El ferrocarril d'Onda al Grau de Castelló i Grau de Borriana

L'any 1881 José Puig de la Bella Casa va presentar un projecte de T*ranvía con motor a vapor de Onda al Grao de Castellón por Villarreal y Castellón de la Plana*, que s'aprovà pel govern d'Espanya en maig de 1885. En setembre José Puig aconseguia l'adjudicació de la concessió per a la seua construcció i explotació durant un període de seixanta anys. En 1887 es va constituir a tal fi la societat anònima *Compañía del Tranvía a Vapor de Onda al Grao de Castellón.* El 18 de juliol de 1888 s'inaugurava el trajecte de Castelló al Grau, el 31 d'octubre de 1889 el tram de Castelló a Almassora i Vila-real, i finalment el 1890 l'ultima part del traçat fins arribar a Onda. En 1906 la companyia va obtindre la concessió per un termini de 99 anys per a una nova línia que uniria Vila-real amb Borriana i el port de Borriana, que tot i oferir pitjors infraestructures que el de Castelló, havia esdevingut la principal porta d'embarcament de cítrics de la província. Una vegada concloses les obres va entrar en servei el 1907 (Aguilar, 1995, 69-70; Peris, 2007), i quedaren així enllaçats els dos principals ports d'exportació tarongera de la província amb les principals localitats productores de la Plana.

La línia va estar en funcionament fins l'any 1963 quan va ser tancada per falta de rendibilitat econòmica. La seua implantació no va anar aparellada de la construcció d'obres d'enginyeria importants, llevat de les estacions i les instal·lacions de servei d que se situaren al Grau de Castelló, ja que pel seu caràcter de tramvia discorria va aprofitar per al seu traçat els camins, carreteres i vies públiques ja existents. Per això va ser una línia de fàcil implantació per les seues escasses inversions i econòmicament rendible, ja que va jugar un paper fonamental en la canalització de la producció dels principals nuclis productors de la Plana fins els ports d'eixida cap a on es va canalitzar bona part del tràfic exportador cap a Europa, per la qual cosa va també va contribuir notablement al seu notable dinamisme durant l'època daurada del negoci citrícola (Soriano, 2007, 75).

5.2. La xarxa de carreteres

Durant l'Antic Règim la tasca de conservació i manteniment dels camins, tant de curt com de llarg recorregut, requeia exclusivament sobre els municipis, la qual cosa afectava els itineraris de llarg recorregut que oferien una gran irregularitat en el seu estat tot depenent de la major o menor cura que posava cada localitat en el tram que discorria pel seu terme. Com a vies principals destaquem el camí foral que unia València amb Xàtiva, passant per Silla, Almussafes, Benifaió, Algemesí, Alzira, Carcaixent, la Pobla Llarga i Manuel.

La intervenció de l'Estat en la planificació i finançament dels camins va començar al regnat de Carles III, qui va promulgar un Reial Decret que establia una xarxa radial de sis carreteres, amb centre a Madrid que serien planificades i construïdes en càrrec a l'erari públic. Sobre aquesta base legal es construeix el Nuevo Camino Real de Madrid a Valencia entre 1765 i 1786, que es perllongat sota el regnat de Carles IV fins Barcelona entre 1787 i 1800. Alhora altres carreteres van ser incorporades a la competència de l'Estat, entre les quals cal destacar al País Valencià el ramal d'Almansa-Alacant-Cartagena (finals del segle XVIII), el camí de Madrid a València per Requena o Carretera de Las Cabrillas, projectada el 1780, però que s'executaria entre 1825 i 1852; la carretera d'Aragó, començada en 1790 per la part de Sagunt; i la carretera de Morella, començada en 1840 (Piqueras, 1999, 150-151).

De tots aquests itineraris el Nuevo Camino Real de Madrid a València y la seua prolongació fins Barcelona, va ser la principal via de vertebració de les comarques de la plana costanera de les províncies de València i Castelló, on es produirà ja entrada la segona meitat del segle XX el desenvolupament del cultiu de la taronja. La consulta al diccionari de Madoz de les entrades dels caps de partit judicial de les comarques litorals –per on passa el Nuevo Camino Real- ens deixa palesa la importància d'aquesta via de comunicació, tot i el millor o pitjor estat de conservació en alguns trams.

Cap a l'any 1830 destaquen, a més, altres camins secundaris molt transitats, com ara l'itinerari litoral de Silla a Alacant, que sols era carreter fins a Dénia; el que unia Tavernes, Alzira i Chiva, que era de ferradura llevat del tram entre Tavernes i el creuament amb el Camí Reial de Madrid a l'Alcúdia, o el que unia Sueca amb Alzira que també era carreter.

L'estat general de les carreteres era molt deficient, on mancaven els ponts per a salvar els caixers de rius o barrancs, per la qual cosa en època de pluges quedaven intransitables. I una bona part de les comunicacions a escala local o comarcal es feia per sendes de ferradura, que es van anar a poc a poc transformat en camins carreters amb la generalització de l'ús del carro. Així ho valorava Vicente Lassala (1864, 435-436) en un article publicat a la revista *La Agricultura Valenciana* a ran de la promulgació del primer pla estatal de carreteres.

> "Escasean en España los puentes, es quizá la clase de obras públicas más desatendida. No sólo en carreteras de segundo y tercer orden, sino en las de primero queda interrumpido el tránsito público en épocas de lluvias, a veces por dos o tres días, ya sea por el crecimiento de un río o por avenida de rambla o barranco. Es incalculable el perjuicio que esto ocasiona al tráfico y a la agricultura; considérese que las carreteras son las calles del campo y que conviene estén espeditas y con buen piso, si es posible, como las de una ciudad. Equivalen a las aceras, en las carreteras, la parte llamada los paseos, por cierto casi siempre obstruidos con montones de piedra machacada para la recomposición del firme, de manera que por este han de andar los peatones con la molestia del fango o del polvo, y espuestos a ser atropellados por los carruages. Por evitar estos inconvenientes se ataca el derecho de propiedad, invadiendo los caminantes los campos por sendas y atajos".

Quan es van promulgar i executar els diferents plans de carreteres estatals i provincials ja es trobava definida i construïda en els seus principals itineraris la xarxa ferroviària valenciana. Aquesta circumstància va ser determinant, tot atenent que els projectes es feren en funció dels traçats ferroviaris, plantejant-se en molts casos com a vies d'aproveiment de mercaderies. I com que els ferrocarrils van ser executats per la

iniciativa privada, també els plans de carreteres, tot i estar finançats per l'erari públic, van contribuir a impulsar el desenvolupament d'aquelles comarques que oferien un major dinamisme, tot accentuant així els desequilibris territorials. La construcció de les carreteres principals va ser molt lenta per falta de recursos econòmics. Finalment, ja a partir de la segona dècada del segle XX els plans de camins veïnals intentaren corregir aquests desequilibris que ja s'havien consolidat. El pla Gasset (1914) el Circuito Nacional de Firmes Especiales (1926) suposaren una racionalització i millora dels traçats ja construïts, més que la planificació de nous itineraris, per la qual cosa no tindrà cap repercussió sobre la nostra àrea d'estudi.

El Pla Estatal de Carreteres de 1864

El 7 de maig de 1851 es va aprovar una nova llei de carreteres que ven prompte va resultar insuficient per l'intens desenvolupament de la xarxa ferroviària durant la dècada dels anys cinquanta, així com per algunes mancances del seu articulat (Navarro, 1994: 27). Per això, la nova llei aprovada el 22 de juliol de 1857 seria la que hauria de marcar el punt de partida en la construcció de carreteres, i alhora assentaria les bases de la xarxa que estaria vigent fins bona part del segle XX. El seu propòsit era fer un pla que ampliara les competències de l'Estat –fins aleshores restringides a l'execució de les grans vies radials– a les carreteres provincials i veïnals, tot contemplant la possibilitat que les províncies i els municipis col·laboraren en aquestes obres i construïren pel seu compte aquelles carreteres que consideraren convinents.

Les carreteres es van catalogar en vies de servei públic i en vies de servei particular. Les primeres podien ser de primer, segon o tercer ordre. Aquesta classificació va estar vigent durant més de cinquanta anys.

> "Serán carreteras de primer orden:
> 1.°- Las que se dirijan desde Madrid a las capitales de provincia, departamentos de marina y puntos en que haya establecidas aduanas marítimas habilitadas para el comercio general de importación y exportación.
> 2.°- Los ramales que, partiendo de un ferrocarril o de una carretera de primer orden, conduzcan a alguno de los puntos designados en el párrafo anterior.
> 3.°- Las que enlacen dos o más ferrocarriles, pasando por un pueblo cuyo vencindario no baje de 15.000 almas.
> 4.°- Las que unan dos o más carreteras de primer orden, pasando por alguna capital de provincia o centro de gran población o tráfico, así del interior como del litoral de la Península siempre que su vecindario exceda de 20000 almas.
>
> Se considerarán como carreteras de segundo orden:
> 1.°- Las que pongan en comunicación dos capitales de provincia.
> 2.°- Las que enlacen un ferrocarril con una carretera de primer orden.
> 3.°- Las que, partiendo de un ferrocarril o de una carretera de primer orden, terminen en un pueblo que sea cabeza de partido o que tenga una población mayor de 10000 almas.
>
> Serán carreteras de tercer orden las que sin tener ninguna de las condiciones señaladas para las carreteras de primero y segundo, interesen a uno o más pueblos, aun cuando no pertenezcan a una misma provincia."

Hem considerat interessant la transcripció de la classificació de carreteres que fa la llei, ja que d'ella es poden extraure una sèrie de conclusions. Les carreteres es plantegen com una via de comunicació subsidiària, però no menys important, de la principal xarxa de transport de mercaderies, que és el ferrocarril. Aquesta valoració cobra més

importància en el moment de promulgació de la llei quan molts traçats ferroviaris encara no estaven definits, i com més endavant es veurà, quan es definesquen plantejaran variacions importants en els plans de carreteres ja aprovats. D'aquesta manera s'explica que de les set condicions per a classificar les carreteres, quatre facen referència al ferrocarril, i més concretament a les estacions. Els nusos d'aquest sistema eren les capitals de província, les ciutats portuàries, les estacions de ferrocarril i els municipis de 10.000, 15.000 i 20.000 habitants. Per tant es tracta d'una xarxa orientada també a potenciar el desenvolupament econòmic amb el transport de mercaderies dels centres de producció cap als grans mercats interiors (grans ciutats i capitals de província) o exteriors, prenent com a principal porta d'eixida els ports, concebent tota la xarxa al servei d'un mitjà de transport en majúscules, com era el ferrocarril.

D'acord amb la llei de 1857 es va formar el primer pla de carreteres, aprovat el 7 de setembre de 1860. Aquest primer pla de carreteres va ser ben prompte modificat per altre de 6 de setembre de 1864, per causa de la consolidació de la xarxa principal de ferrocarril que feia convenient que es centraren els esforços més en aquelles zones més desateses pel ferrocarril que en aquelles que el traçat de la carretera projectada coincidia amb una línia de ferrocarril recentment construïda. En aquest sentit es definia Vicente Lassala (1864, 435) en un article publicat a la revista *La Agricultura Valenciana* on reivindica el paper de la carretera com a necessari per al progrés agrícola, atorgant-li fins i tot una major incidència en comparació amb el ferrocarril per al desenvolupament dels territoris per on passa.

> "Nadie deja de apreciar la importancia de un ferro-carril; pero es preciso reconocer que es una vía de costosa conservación y que para su construcción y renovación somos tributarios del estrangero; y por ahora hasta del motor que le imprime movimiento. No es esto solo, sino que los hombres que desean la prosperidad sólida y duradera de su país, prefieran en muchos casos una buena carretera a un ferrocarril. En una comarca agrícola por escelencia, no tan solo la carretera facilita la comunicación entre dos pueblos, sino que les proporciona a derecha e izquierda de la via, a todos los propietarios y agricultores, que con sus propios carruages del pais y con los animales de labor trasladen de un punto a otro sus personas, sus frutos, sus abonos, etcétera; con las ventajas de economía y comodidad, puesto que cargan y descargan una sola vez dentro de su casa".

En el quadre següent figuren les carreteres aprovades en el Pla de 1864 per a la província de València. En negreta destaquem aquelles vies que discorren per l'àrea citrícola compresa dins aquest estudi.

PLA DE CARRETERES DE 1864
PROVINCIA DE VALÈNCIA

CARRETERES DE PRIMER ORDRE:

1. Carretera de Madrid a Castelló per las Cabrillas

CARRETERES DE SEGON ORDRE:

2. Ademús a València.
3. Teruel a Sagunt.
4. Silla a Alacant.
5. Xàtiva a Alacant.
6. Casas del Campillo (Ocaña a Alacant) a València.

CARRETERES DE TERCER ORDRE:

7. Mislata a Real.
8. Llíria a Real.
9. De la de Silla a Alacant a Real.
10. Alberic a Sueca
11. Albaida a Xàtiva.
12. De la de Casas Campillo a València a Albaida.
13. De la de Casas Campillo a València a Villena.
14. Almansa a Cofrentes.
15. Alcudia de Crespins a Ayora.
16. Casas Ibañez a Requena.
17. La Font de la Figuera a Yecla.
18. Ayora a Albacete.
19. Bétera a Olocau amb ramal a Portaceli.
20. Requena a Cofrentes.
21. De la de Casas Campillo a València a Pozo Claro.
22. De la de Xàtiva a Alacant a Quatretonda.
23. Massarra a San Antonio de Muro.
24. De la de Ayora a Albacete a Teresa.
25. De la de Ademuz a Valencia a Villar del Arzobispo.
26. Casinos a Aras de Alpuente
27. Llíria a Torres-Torres
28. Caudete a la de Casas Ibañez a Requena.
29. Pego a Oliva.
30. Altura a Alcublas.
31. Gandia al port del Grau de Gandia, amb ramal al dic nord.
32. Algemesí a Sueca

Font: Martinez Aloy

Pel que fa a la província de Castelló, la relació de carreteres que ens mostra el quadre ens dona a entendre com les poblacions de la Plana on es desenvolupa el cultiu del taronger estaven unides ja des de finals del segle XVIII pel Camí Reial de Madrid a València i Castelló, que en el pla de carreteres estatals de 1864 el seu itinerari queda assimilat per la carretera de primer ordre de Madrid a Castelló. Per això tan sols trobem petits itineraris que comuniquen les ciutats situades sobre l'esmentat eix amb els ports exportadors de Castelló i Borriana. L'itinerari més llarg és el que comunica Onda amb Borriana, ja que al seu terme es desenvoluparà el taronger de manera primerenca, i va servir de plataforma per a l'establiment del tramvia a vapor que donaria eixida a la taronja cap als ports.

A la província de Castelló el pla comprenia un total de 875 km, dels quals l'any 1910 tan sols s'havien construït 215 i estaven en construcció 46, quedant la resta pendents d'execució, dades que resulten prou il·lustratives de les dificultats amb les quals es va dur a la pràctica el pla (Sarthou, 1912, 336). Però com hem vist a València, serien les escasses carreteres construïdes les que afectarien els territoris més dinàmics, per la qual cosa les compreses dins la zona de producció citrícola es trobaven ja totalment construïdes. D'aquesta manera la forma en que es va executar aquest pla de carreteres

no respon a l'abast del projecte, amb la qual cosa es van accentuar encara més els desequilibris territorials entre les planes costaneres i les comarques de l'interior.

PLA DE CARRETERES DE 1864
PROVINCIA DE CASTELLÓ

CARRETERES DE PRIMER ORDRE:

1. Carretera de Madrid a Castelló per Tarancón i València

CARRETERES DE SEGON ORDRE:

2. Saragossa a Castelló, per Híjar, Alcañiz, Morella i Sant Mateu.
3. Castelló a Tarragona, per Vinarós i Tortosa.
4. Teruel a Sagunt, per Puebla de Valverde i Segorbe.

CARRETERES DE TERCER ORDRE:

5. Castelló al Grau
6. Vinarós a Venta Nueva.
7. De la de Saragossa a Castelló a Vinarós per Traiguera.
8. Onda a Borriana, per Vila-real.
9. Iglesuela del Cid a Alcalà de Xivert, per Ares i Albocàsser.
10. Puebla de Valverde a Castelló, per Mora de Rubielos, Rubielos de Mora i Llucena.
11. De la de Teruel a Sagunt a Borriana, per la Vall d'Uixó i Nules.
12. Morella a Alcoriza, per Forcall, Sorita i Castellote.
13. Jérica a Zucaina, per Caudiel i Montán.
14. Castelló al pont del Millars (Madrid a Castelló) per Almazán.
15. La Pobla Tornesa a Albocàsser, per Vilafamés.
16. Puebla de Arenoso a la de Iglesuela del Cid a Alcalà de Xivert, per Cortes, Villahermosa, Culla i Benassal.
17. Venta de l'Aire (De Teruel a Sagunt) a Morella, per Rubielos de Mora, Mosqueruela, la Iglesuela del Cid i Cinctorres.
18. De la de Madrid al Grao de Castelló, per Almassora.
19. De la de Puebla de Valverde a Castelló a Vilafamés, pel caserio de Moró.
20. Canales a Jérica, per Sacanyet i Teresa.
21. Soneja a Nules, per Azuebar, Chovar, Eslida i Artana.
22. Gátova a la de Teruel, per Altura.
23. Castelló a Borriana, per Almassora.
24. Onda a Caudiel, per Artesa, Tales, Veo, Alcudia de Veo, Fuentes de Ayodar, Torralva, Pavia i Figueres.
25. Tales al límit de la província, per Sueras i Ribesalves.
26. Argelita al castell de Vilamalefa, per Ludiente.
27. Campos de Arenoso a Barraques, per Fuente de la Reina i Villanueva de la Reina.
28. Altura a Alcublas per Masia de Riba i el Santuari de la Cova Santa.
29. Alcañiz a Cantavieja.
30. Barraques a Manzanera, per El Toro.
31. De Cabanes (Saragossa a Castelló) a la de Castelló a Tarragona.
32. De Benicarló (Castelló a Tarragona) a Sant Mateu (Saragossa a Castelló) per Calig i Cervera.

33. Des del límit de la província de Teruel per Vistavella i Adsaneta a la de la Pobla Tornesa a Albocàsser.
34. De Culla a Torreblanca (Castelló a Tarragona) per Torre Embesora, Serra d'Engarcerán, i Vilanova d'Alcolea.
35. De Xilxes (Madrid a Castelló) a Chovar, per la Vall d'Uixó i Alfondeguilla.

Font: Sarthou Carreres

La xarxa de carreteres provincials

La llei de 25 de setembre de 1863 va aprovar les divisions provincials de l'Estat i la creació de les Diputacions com a òrgans administratius dotats de determinades competències dins els seus territoris. Una d'elles era les carreteres, per la qual cosa les Diputacions van redactar els seus respectius plans provincials de carreteres, que serien elevats al Ministeri de Foment per a la seua aprovació. Així la Diputació de València va presentar un primer pla de carreteres provincials que va ser aprovat pel Ministeri de Foment el 6 de juny de 1865. La seua incidència va ser escassa, tot atenent la falta de recursos per al seu finançament, ja que l'any 1881 tan sols hi havia quatre carreteres finalitzades i deu en obres, les quals sumaven un total de 79 km. (Martínez Aloy, 1915, 157)

PLA DE CARRETERES PROVINCIALS DE 1881
PROVINCIA DE VALENCIA

1. De la de Xàtiva a Alacant a la de Casas Campillo a València.
2. De Xàtiva a Cerdà.
3. De Oliva a Pego.
4. De Alzira a Favareta per Corbera i Llaurí.
5. De Xàtiva a la d'Albaida a Gandia.
6. D'Alborache a Silla.
7. D'Utiel a Chelva
8. D'Alzira al Port de l'Olleria per Carcaixent, Manuel, Xàtiva i Novetlé.
9. De Quart de Poblet a Domeño.
10. De Pobla Llarga a Sumacàrcer.
11. De Burjassot a Torres-Torres.
12. De Utiel a la província de Cuenca.
13. Del port de Beniganim al de Salem.
14. De Ventas de Buñol a la de Casas Ibáñez a Alberic.
15. De Gandia a Vilallonga per Almoines, Beniarjó, Beniflà i Potries.
16. De la d'Alcudia de Crespins a Ayora a Torís.
17. De Pedralba a Cheste.
18. De l'Alcudia a Sueca per Algemesí i Albalat de la Ribera.
18 bis. De la de Llíria a Real a la de Madrid a Castelló.
19. De Llíria a Segorbe.

A. D'Alzira a Silla.
B. De València a Montcada.

Font: Martínez Aloy, 1915

Però el pla de carreteres que tindria un veritable impacte sobre el territori va ser el redactat a ran de les lleis d'Obres Públiques de 13 d'abril i de Carreteres de 4 de maig de 1877, promulgades per l'Estat, mitjançant les quals s'instava les Diputacions a redactar nous plans de carreteres, dotant-les de recursos econòmics més adients. Així, la Diputació de València va redactar un nou pla que va ser aprovat per Reial Decret de 14 de maig de 1881 comprenia 31 vies, amb una amplària ordinària de 5,1 metres i un recorregut total de 773 km (Gaceta de Madrid, 1881). Tot i això, aquest no va tindre un caràcter definitiu, ja que posteriorment va patir una sèrie de modificacions en afegir alguns traçats més com ara la carretera de l'Alcudia a Sueca que va ser transferida per l'Estat a la Diputació.

Aquest nou pla va disposar de més recursos econòmics, per la qual cosa l'any 1900 s'havien finalitzat per complet 8 carreteres i estaven en obres nou, amb la qual cosa la xarxa provincial ja havia assolit els 292 km. en la província de Valencia, dels 773 que s'havien projectat (Martínez Aloy, 1915, 157). Tot i això aquest balanç contrasta notablement amb el de la província de Castelló, ja que el 1910 encara no s'havia construït cap quilòmetre de la xarxa provincial, tot i que hi havia projectes aprovats per a 28,81 km i 317,18 km. sense estudiar. A més encara no s'havia construït cap camí veïnal amb subvenció estatal (Sarthou, 1912, 337).

2.3. El Pla de camins veïnals de València de 1903

Un dels principals problemes de la xarxa viària que encara quedaven per resoldre a finals del segle XIX era el retard en l'execució de les carreteres provincials, així com el en la planificació i desenvolupament de les carreteres veïnals. Així, l'any 1900, del pla de carreteres provincials de 1881 per a la província de València que comprenia 31 carreteres amb un total de 773 km, tan sols s'havien construït 8 amb un recorregut de 292 km, per haver-se exhaurit el pressupost (Martínez Aloy). Per això un dels principals objectius del pla era la creació d'una xarxa de camins de curt recorregut que enllaçara els pobles amb les grans carreteres i les vies fèrries, tal i com constata el mateix Martínez Aloy:

> "los numerosos ferrocarriles que se habían construido en la región valenciana durante las últimas décadas de la anterior centuria, habían hecho innecesarias algunas de las carreteras proyectadas, mientras que resultaban indispensables otras, en las que no se pudo pensar veinte años antes. Comenzábase a ver con claridad que, junto a las vías de gran recorrido, era muy precisa una red de caminos cortos que enlazasen los pueblos con grandes carreteras y vías férreas".

Aquestes, tot i ser més curtes i de rang inferior a nivell jeràrquic, no deixen de ser menys importants, ja que serveixen per completar tot l'entramat de transports i comunicacions per on fluiran els intercanvis comercials. Aquesta circumstància ja la constatava Federico Moreno (1897, 236) en un article publicat a la *Revista de Obras Públicas*.

> "Para demostrar la importancia de toda clase de vías de comunicación, y de los caminos vecinales en particular, se han comparado por alguien las corrientes de la circulación a las corrientes de agua. Del mismo modo que el caudaloso río que vierte sus aguas en el mar sin el auxilio de otras corrientes que a el conducen sus aguas y de los pequeños arroyos que estas a su vez desaguan, no llevaría al mar más que un exiguo caudal, el provinente de la fuente donde

naciera, así la carretera principal que enlaza dos importantes centros de producción y consumo no sería económicamente productiva en la mayor parte de los casos, a no tener afluentes que a ella aportaran su caudal aumentando la circulación. Aun el símil empleado no expresa bien la importancia de las vías que tratamos, pues siendo una sola la dirección del movimiento de las aguas, no comprende el doble sentido de la circulación que a la par que conduce de los pequeños centros productores al de la explotación fabril las primeras materias de la industria las devuelve transformadas, algo así como un sistema circulatorio en que las arterias y venas fuesen un sólo conducto, y por el circulara la sangre transformada y la que del corazón lleva la vida a los más apartados puntos de nuestro cuerpo".

Per tot això, les Reials Ordres del 13 d'agost, 5 de setembre i 3 d'octubre de 1903 van manar formar un pla complet de camins veïnals, tot oferint-se l'Estat a subvencionar la seua construcció si les corporacions provincials i municipals proporcionaven els recursos adients. La Diputació de València, tot considerant la necessitat d'aprofitar les facilitats oferides pel poder central per obrir noves vies de comunicació, va acudir al concurs obert pel Ministeri d'Agricultura que oferia el 52 % del cost dels 200 km. De camins. La Diputació va estimular els ajuntaments per a que contribuïren a la realització d'unes obres tan beneficioses per a aquests. Per fi es va obtindre la concessió de 200 km. Mitjançant una subvenció de 520.000 pessetes de fons provincials a pagar en 10 anys. El 20 d'octubre es van inaugurar oficialment les obres de construcció de 34 camins veïnals que comprenia el pla, dels quals fem referència a aquells que discorren per les comarques productores de cítrics incloses en el present estudi.

EXTRACTE DEL PLA DE CAMINS VEINALS DE 1903
PROVÍNCIA DE VALÈNCIA

1. De Carcaixent al terme de Rafelguaraf
4. De les Valls de Sagunt a l'Estació de Ferrocarril
6. D'Algemesí a Sueca per Albalat
13. De Manuel a Villanueva de Castellón por Senyera.
14. D'Albal a Catarroja.
23. D'Alzira a Sueca per Polinyà i Riola amb ramal a Fortaleny
24. De Pobla Llarga a Rafelguaraf
26. De Potries a Gandia
29. De la Carretera de Madrid a Castelló al Faro de Canet.
31. De Guadassuar a Algemesí.
32. D'Albal a Torrent.

Font: Martínez Aloy, 1915

L'any 1907 ja es trobaven conclosos prop de cinquanta quilòmetres dels poc més de dos-cents que incloïa el pla, es a dir, quasi una quarta part. Però va tindre una incidència desigual en el territori valencià. Tot considerant que el finanáment de l'Estat procedia del Ministeri d'Agricultura, s'explica que el principal objectiu d'aquest pla fora afavorir la comercialització dels productes agrícoles, per la qual cosa es va desenvolupar sobretot en aquelles comarques que van tindre un major dinamisme agrocomercial, com ara la Ribera, la Vall d'Albaida o l'Horta. Així van quedar relegats els territoris de l'interior amb la qual cosa s'accentuaven els desequilibris regionals.

L'any 1910 hi havia construïts 145 quilòmetres, faltant 6 ó 7 quilòmetres per a tindre en explotació les tres quartes parts de les vies projectades, la qual cosa va animar la Diputació a sol·licitar la inclusió de noves vies d'acord amb el concurs plantejat per la Reial Ordre del 31 de juliol de 1911, per tal d'enllaçar els pobles de l'interior que havien quedat més abandonats. L'any 1914 el pla ja es trobava pràcticament executat (Raga, 2000, 56). Per això l'enginyer Luis Dicenta (1917, 378) valorava positivament el paper jugat per la Diputació i dels municipis en aquest pla acabat de concloure, tot i que reclamava noves inversions per a completar la xarxa:

> "Esta [la Diputació] ha respondido, pues, de un modo digno de especial mención a las iniciativas del Estado en este asunto, habiéndose conseguido la cooperación activa y eficaz de los pueblos interesados en la ejecución de las obras de los caminos vecinales, la red de los cuales ha facilitado notablemente las comunicaciones de esta provincia. Todavía quedan más de sesenta pueblos sin enlace con las carreteras generales, faltando también la construcción de varios caminos, que a la vez que establezcan comunicaciones directas entre los principales centros de producción y consumo, atraviesen las zonas de cultivo más intenso facilitando la extracción y transporte de los productos de la fértil región valenciana, que espera impacientemente el anuncio de nuevos concursos de subvenciones para acudir a ellos y completar y ampliar sus vías de comunicación convencida de que éstas son absolutamente necesarias para el progreso de su riqueza agrícola e industrial, que actualmente mantiene un tráfico importantísimo y cada vez mayor en todas las líneas férreas que atraviesan la provincia, así como en su puerto, habiendo alcanzado la circulación por carreteras del Estado un promedio diario de 724 colleras en el pasado año".

El pla de camins veïnals de 1926 a la província de València

Aquest pla s'inclou dins la política d'obres públiques de la Dictadura de Primo de Ribera. Les carreteres projectades eren de curt trajecte, acomplint així una funció local de gran importància per als municipis. Connectaven poblacions amb carreteres nacionals i provincials, així com amb estacions de ferrocarril, i comunicaven petits nuclis de població entre si. Incloïen la construcció de ponts econòmics i guals, de petita grandària, però de vital importància per a les comunicacions intermunicipals. El pla incloïa carreteres de quasi la totalitat dels municipis de la província i la seua realització va dependir en bona mesura de la capacitat econòmica dels ajuntaments, ja que aquests aportaven prop del cinquanta per cent de la inversió (Raga, 2000, 65)

En 1932, sis anys després d'aprovat el pla i quan la Diputació havia fixat el termini per a la seua execució total, s'havien completat 936 km. repartits en un total de 167 carreteres i ponts, trobant-se en construcció un total de 301,3 km. En el quadre següent extractem les carreteres compreses dins l'àrea del present estudi.

EXTRACTE DEL PLA DE CAMINS VEINALS DE 1926
PROVÍNCIA DE VALÈNCIA

Camins construïts en 1932

3. D'Albal a Catarroja	0,5 km.
6. De les Valls de Sagunt a l'Estació de Ferrocarril	3,2 km.
9. De Carcaixent al terme de Rafelguaraf	6,4 km.

11. D'Alzira a Sueca amb ramal a Fortaleny ..... 14,7 km.
16. De Manuel a Villanueva de Castellón ..... 3,2 km.
17. De la Pobla Llarga a Rafelguaraf ..... 4 km.
28. De Potries a Gandia ..... 4,5 km.
33. De Benifaió a Catadau ..... 12,7 km.
34. De Guadassuar a Algemesí ..... 3,5 km.
41. De Carcaixent a la Carretera de Silla a Alacant a Real ..... 3,3 km.
47. Pont sobre el riu Xúquer a Albalat ..... 0,7 km.
53. Torrent a Albal ..... 6 km.
60. Pont sobre el riu Verd a Alzira ..... 0,3 km.
108. De Picanya a Paiporta .....
134. De Polinyà del Xúquer a Corbera d'Alzira ..... 4,3 km.
135. D'Alzira al camí veïnal de Carcaixent a la de Silla a Alacanta Reial ..... 2,7 km.
138. De Benifaió a la Carretera d'Alzira a Silla ..... 1 km.
153. De Quartell a la Carretera de Madrid a Castelló ..... 2,1 km.

Camis en construcció en 1932

18. De Torrent a Patraix passant per Picanya ..... 7,7 km.
20. Del sol·licitat de Pobla Llarga a enllaçar amb el de Carcaixent al terme de Rafelguaraf al km. 1 del de Carcaixent al terme de Rafelguaraf ..... 3,4 km.
22. De Benimuslem a Carcaixent ..... 4,5 km.
24. D'Algemesí a Alginet amb ramal a Guadassuar ..... 10 km.
33. D'Albalat de la Ribera a Algemesí ..... 6,1 km.

Memòria de la Diputació de 1932 (Elaborat per Raga, 2000, 78-87)

5.3. Els ports

A partir del segon quart del segle XIX comencen a introduir-se de forma generalitzada els nous avanços tècnics de la revolució industrial en el transport marítim, que es materialitzen en els nous vaixells amb casc de ferro i motor a vapor, amb una major velocitat de navegació i capacitat de càrrega que els vells velers de fusta, la qual cosa afavoreix un augment del trànsit marítim per al comerç a llarga distància. Aquesta millora en els mitjans de transport, però, no es va veure acompanyada amb una immediata adequació dels ports situats al litoral valencià. Abans l'eclosió dels ports comercials, en 1850, l'únic port capaç d'admetre vaixells de gran calat, com els velers i vapors anglesos i francesos que s'enduien el vi, les panses i les taronges, era el d'Alacant, mentre que la modesta dàrsena de València construïda a finals del segle XVIII es trobava quasi totalment ensorrada pels aports dels corrents marins, fins tal punt que els grans vaixells havien de fondejar en la mar oberta. En la resta del litoral tan sols hi havia platges sense un moll de fusta on poder atracar. L'auge d'una agricultura d'exportació va ser la causa que va motivar la realització d'obres d'importància per a adaptar-los a les necessitats reals de la seua demanda. Els primers en escometre obres d'importància van ser els relacionats amb el vi (Vinaròs, entre 1851 i 1875) i amb la pansa (Dénia, entre 1892 i 1918). Més tard es van modernitzar els tarongers: Gandia en 1893, Castelló a partir de 1912 i Borriana en 1923. Cullera, que tenia un important trànsit al les dècades centrals del segle XIX és l'únic d'aquesta llista de ports secundaris

que anirà a poc a poc perdent pes específic en l'eixida de taronges, en detriment de Gandia i València, per la qual cosa no es va modernitzar(Piqueras. 1999, 166-167).

Les estadístiques del diccionari de Madoz testimonien la importància que entre 1843-1845 tenia encara el comerç de cabotatge tant per valor com pel volum de mercaderies en els ports secundaris valencians. La mala situació de la xarxa de camins explica que una gran part del volum de mercaderies i productes agrícoles destinats al mercat interior circularen per cabotatge en velers, que es carregaven des de qualsevol punt de la costa[35]. Per això se servien de barques, que des de les platges transportaven les mercaderies als vaixells que atracaven mar endins. Els ports de València, Castelló, Dénia i Cullera gaudien ja d'una marcada vocació exportadora. En tots els ports trobem diverses quantitats de taronges, comptabilitzades en milers, que ocupen una posició poc rellevant en el volum global del trànsit. Amb l'embranzida del cultiu, la taronja esdevindria durant la primera meitat del segle XX el principal producte d'exportació a Borriana i Gandia, i un dels més importants a València i Castelló.

En el recorregut pels diferents ports podrem comprovar com els estímuls provocats des de la meitat del segle XIX per una millora en la capacitat dels mitjans de transport marítims i el progressiu increment del volum d'exportacions no van trobar resposta en una immediata modernització de les seues instal·lacions, la qual cosa no va impedir que, tot i les deficients instal·lacions, el volum comercial continuara creixent. Per això podem concloure que la mala adequació dels ports no va plantejar un seriós obstacle a l'increment de la producció i exportació de cítrics, ja que l'encariment en la comercialització del producte com a conseqüència de la falta de mitjans, no va plantejar mermes importants en els alts marges de benefici de productors i comerciants.

El port de Castelló

L'antiga platja d'aquest lloc a penes va servir en èpoques passades per a l'embarcament d'algunes partides de garrofes i de carbó vegetal, i va ser a partir de 1850 tot coincidint amb el negoci taronger, quan es va iniciar realment l'activitat marinera i es va començar a pensar en la construcció d'un port. El primer projecte va ser presentat el 1865 per Leandro Alloza i V. Ruiz Villa, però les obres no es van iniciar realment fins 1898 i ho feren a més amb gran lentitud, ja que l'any 1910 sols s'havia construït la primera alineació del dic de llevant i una part del dic de ponent. Les obres es perllongaran durant les següents dècades, i sols es completen en acabar la guerra civil (Piqueras, 1999, 167). Aleshores encara s'utilitzava un embarcador de fusta de 100 metres de longitud i 1,5 de calat, que facilitava la càrrega de barques que abastien els vaixells a vapor. Per això a les primeries del segle XX diversos autors venien reclamant la construcció d'un port adient, ja que per falta de capacitat moltes de les exportacions i importacions s'havien de desviar cap a altres ports com ara el de València o Barcelona, amb el consegüent encariment que suposava el cost afegit de l'itinerari en ferrocarril (Donnet, 1910, 597).

Segons Madoz, l'any 1843 van eixir 162 vaixells de cabotatge amb una càrrega de 2.944 Tm. El comerç d'exportació encara quedava molt per davall, ja que el 1843 tan sols es van comptabilitzar 16 vaixells que transportaren 962 Tm, xifra que dóna idea de la seua

[35] Un exemple il·lustratiu el trobem al conflicte entre els ajuntaments de Bellreguard i Miramar, a la Safor, entre els anys 1846-47, per un camí en el límit d'ambdós termes que permetia l'eixida dels productes agrícoles cap a les seues respectives platges per a ser embarcades (Pons i Serna, 1993, 31).

Cliché de G. Vilanova

Playa naranjera

major capacitat de càrrega. Els pes de les exportacions requeia sobre el vi amb 27.794 @ (343 Tm.), seguit de les taronges amb 930 millars (unes 200 Tm), quedant molt per darrere les garrofes amb 2.400 @ (29,54 Tm).

L'any 1909 el volum comercial del port de Castelló es va xifrar en 88.619 Tm. De les 76.005 Tm. que es van exportar, la major part eren taronges (70.071 Tm.), mentre que les importacions (12.614 Tm.) es trobaven repartides en sal (1856 Tm.), adobs (1841 Tm.), carbó (1232 Tm.) i fusta (578 Tm.). Com es pot comprovar, l'any 1910 el transit del port de Castelló era menor que el de Borriana, i es xifrava en 250 vaixells de vapor i 18 de vela. El major moviment es concentrava sobretot en el primer i quart trimestre de l'any (109 i 71 vaixells respectivament), que es corresponen amb les èpoques de major producció tarongera (Donnet, 1910: 598).

El port de Borriana

La seua construcció va començar l'any 1923, en plena expansió de l'exportació tarongera (Piqueras, 1999, 168), i es va perllongar fins els temps de la II República. Fins aquell moment el gran trànsit comercial del port, basat quasi exclusivament en l'exportació de taronges, es feia des de la platja on es carregaven les caixes sobre grans barques que es dirigien mar endins on estaven els vaixells. Durant poc més d'una dècada va funcionar un embarcador de 101 metres de longitud, construït amb bigues de ferro de claraboia junt a la desembocadura del riu Sec a petició de José Soler Vila, qui va rebre la corresponent autorització el 1888. Consta que l'any 1902 estava quasi destruït i no s'utilitzava (Donnet, 1910, 620-621).

Les xifres de Madoz per a 1843 ens donen una activitat exportadora molt escassa que contrasta amb una major activitat de cabotatge centrada en la garrofa. El trànsit amb destinació a l'estranger va ser de 6 vaixells amb 268 Tm. La relació de productes exportats ens indica ja una primerenca especialització citrícola, ja que la taronja ocupa el primer lloc amb 930 milers (unes 230 Tm) seguit de les garrofes amb 2.400@ (29,54 Tm). A més cal sumar els 680 milers que en 1844 es van destinar al mercat interior per cabotatge. Des de mitjans del segle XIX ha estat sempre el segon port exportador de taronges per darrere de València, superant a Castelló.

Durant la primera dècada del segle XX es van arribar a exportar 1.150.000 caixes de taronja anuals, que es carregaven en barques a la vora de la platja per dur-les als vaixells de càrrega que es trobaven mar endins. D'aquesta manera el transit anual del port s'estimava en uns 300 vaixells, dels quals 240 eren per a l'exportació i 60 per a la importació de cabotatge. La majoria dels vaixells que carregaven al port eren de vapor (235) destinats al comerç internacional, mentre que els cinc restants eren encara de vela. En 1910 es preveia que amb la construcció del port comercial es podria assolir un tràfic d'unes 150.000 tones anuals, corresponents en la seua major part a l'exportació de productes agraris (97.200 Tm de taronges i 8.000 Tm. de garrofes). Les entrades s'estimaven en 26.710 tones, que es corresponien majoritàriament amb productes relacionats amb el comerç i la producció de taronja (15.000 Tm. de fusta per a caixes i 7.000 Tm. de primeres matèries per a fer guano). La resta d'importacions previstes eren 1.800 Tm. de fusta per a la construcció, 1.500 Tm. de farina, 800 d'*alambre*, 450 de paper, i 160 de cuiro. (Donnet, 1910: 621).

El port de València

L'augment de les exportacions de seda, vins i aiguardents durant el segle XVIII feia necessari un moll més estable. Va ser ja durant en 1791 quan l'enginyer Manuel Miralles va presentar un projecte d'obra que començà a ser executada en 1792 i que pot considerar-se com a l'embrió del port actual, ja que els constants aports del riu Túria provocaren el soterrament constant de la dàrsena inicial, que en 1850 estava ja quasi totalment cegada de sediments.

A partir de 1852 i fins 1869 es van escometre obres de gran trascendència, com ara el dic de Llevant, de mil metres de longitud, inclòs el seu gir i la perllongació cap a l'Est, segons projecte de Llovera, per a facilitar l'entrada al port en ple temporal per vaixells de vela. També es va construir el dic de ponent, la missió principal del qual era salvaguardar la dàrsena dels aterraments produïts pel riu Túria. La pròpia dàrsena va ser tancada per a major protecció amb espigons transversals, adquirint la forma que, amb lleugers retocs, ha conservat fins ara. Abans d'acabar el segle XIX s'havia convertit en el primer port exportador d'Espanya de taronges, cebes, safrà, etc. i havia adquirit la capitalitat espanyola en l'exportació de vins, important alhora adobs, carbó, fusta, etc. Aquest transit va deixar la seua empremta en el paisatge urbà del Grau de València on es van localitzar cellers d'exportació, fabriques d'adobs, serreries, i quatre terminals de ferrocarrils. El tràfic va créixer de 1,2 milions de tones el 1921 a més de dos milions el 1929, any en que van vindre a carregar a València 1.858 vaixells estrangers, que es van endur més de 800.000 tones de productes agrícoles entre taronges, cebes, vi, i d'altres fruites i hortalisses.

A diferència dels ports secundaris els cítrics no van arribar mai a monopolitzar una exportació de productes agrícoles molt diversificada. Però pràcticament des dels inicis va exportar la meitat de la producció citrícola valenciana tot atenent les millors infraestructures del Grau de València en relació als altres ports (Piqueras, 1985, 61). En xifres absolutes el 1851 es van exportar 3.244 Tm. En 1871, tan sols deu anys després se superaven les 25.000 Tm, en 1896 s'ultrapassaven ja les 100.000 Tm, arribant a les 180.000 Tm. en vespres de la Gran Guerra.

El port de Cullera

A diferència dels altres ports locals, la seua importància ha anat decreixent amb el pas dels anys en detriment dels dos més pròxims com ara el de Gandia o València. L'any 1834 ocupava el primer lloc en l'exportació de taronges amb 27.280 arroves, superant inclús als de València (19.444 @), Gandia (3.000 @) i Dénia (10.045 @). L'absència d'unes vies de comunicació terrestres adequades, tot junt amb la proximitat de la zona on es concentrava la major part de la producció a la comarca de la Ribera, expliquen el seu lloc preeminent (Piqueras, 1985: 63). Les exportacions de taronges assoliren el seu volum màxim l'any 1873 amb 4.646 Tm., passant a ocupar el tercer lloc després de València (23.836 Tm) i Borriana (12.415 Tm) (Piqueras, 1985, 228-230). A les primeries del segle XX l'escàs tràfic de càrrega i descàrrega es feia a través de la platja, sense que s'haguera construït encara un embarcador després que els successius intents hagueren fracassat, la qual cosa confirma el dubtós interés comercial que vegeren els seus concessionaris. White, Cardona i Carreras van ser els primers en obtindre una

concessió per a bastir un embarcador, protegit per un dic que havia de construir-se en l'illa dels Pensaments. Va caducar en no haver-se realitzat les obres, i va ser atorgada de nou l'any 1903 a altre peticionari, Luis Moscardó, qui tampoc va realitzar cap obra (Donnet, 1910, 574).

El port de Gandia

La seua construcció va començar el 1884 amb la concessió obtesa per Sinibaldo Gutíerrez i José Rausell, que va ser transferida el 1888 a la societat *Alcoy amb Gandia Rail-ways and Harbour Company Limited*, quedant finalment les obres concloses el 1893. L'emplaçament escollit va ser la desembocadura del riu Sant Nicolau, lloc on ja hi havia alguns magatzems fruiters, hi hi havia un camí en bones condicions entre Gandia i el Grau (Donnet, 1910, 572). Les primeres instal·lacions van estar formades per un dic situat al nord i altre al sud a 130 metres de separació per a que els vaixells pogueren maniobrar be, entre els quals es bastí un moll de maçoneria a la dàrsena amb 4,5 metres de calat.

De la mateixa manera hem vist als altres ports secundaris valencians, cap a mitjans del segle XIX el major volum de trànsit era el destinat al comerç de cabotatge. Segons Madoz, l'any 1844 van eixir 75 vaixells de cabotatge amb una càrrega de 948 Tm, xifra que contrasta amb els 8 vaixells d'exportació que van transportar 144 Tm. Tot i que no especifica els productes exportats, per les estadístiques que aporta Piqueras sabem que se centraven sobre tot en la pansa.

La construcció del ferrocarril Carcaixent-Gandia en 1864 va suposar un canvi en la seua orientació comercial en cobrar importància l'exportació de cítrics de la Ribera en detriment de la pansa, superant-la ja en valor econòmic a partir de l'any 1901 (Piqueras, 1985: 61). El ferrocarril Alcoi-Gandia que va entrar en servei el 1893 el va convertir en porta d'entrada de carbó mineral emprat com a font d'energia en la industria de l'Alcoià. Així el 1895, a més de les importacions de carbó, es van exportar 10.000 tones de taronges i 5000 de vi (Piqueras, 1999, 171). En el transcurs del segle XX, amb el canvi de fonts d'energia, perdria la seua funció carbonera i quedaria sols com a exportador de cítrics, arribant a quasi 45.000 Tm en vespres de la Gran Guerra i a les 260.000 Tm en 1934 (Piqueras, 1985: 228-230). Com a testimoni patrimonial d'aquest important comerç de taronges ens han arribat els *tinglados* fruiters construïts el 1907, els quals han estat recentment restaurats.

El port de Dénia

Durant el segle XIX va assolir una gran activitat degut a l'expansió del negoci panser i a l'establiment en el mateix de diverses companyies britàniques de navegació. El creixement del trànsit i la major grandària dels vaixells va fer aconsellable la construcció d'un port comercial de major calat.

El primer projecte, subhastat el 1862 no va trobar postor, i va haver de esperar l'any 1892 per que l'ajuntament iniciara les obres pel seu compte (Donnet, 1910, 539), passant en 1902 a mans de la junta d'obres estatal presidida per Weyler i dirigida pel Marqués de Campo, qui també havia construït el ferrocarril Carcaixent-Dénia. L'execució del port va arribar un poc tard, quan ja l'exportació de panses començava el

seu declivi (39.000 Tm en 1890 i 10.000 en 1920) i les expectatives d'exportar taronges no es van veure complides, ja que entre 1860 i 1920 pocs anys es van superar les 1.000 Tm. Tot i que tenia l'avantatge d'unes arrelades relacions comercials amb Anglaterra, fruit del comerç de la pansa, i que comptava amb comunicació ferroviària amb Carcaixent des de 1884 (Piqueras, 1985, 67-68), la major proximitat del port de Gandia amb les grans zones productores va ser el factor que més va pesar en l'encasa utilització com a porta d'eixida de les taronges. A partir de 1930 va entrar en un gran declivi comercial (Piqueras, 1999, 172).

Capítol 2

L'HORT DE TARONGERS: DEFINICIÓ I CARACTERITZACIÓ

En valencià es distingeix des de ben antic entre el substantiu femení horta i el masculí hort. El Diccionari Català Valencià Balear defineix l'horta como un "terreny regable, generalment de gran extensió, on es conreen verdures, llegums i arbres fruiters". En la veu hort indica que "a València s'entén que a l'hort predomina el conreu d'arbres (tarongers, palmeres, moreres, etc.), mentre que a l'horta es cultiven principalment llegums i verdures". Per tant el terme horta es relaciona amb els regadius històrics de peu dedicats a cultius baixos, mentre que hort es refereix a una parcel·la de cultius arboris regada amb aigua elevada.

Pocs són els autors que han intentat donar una definició de l'hort de tarongers. La bibliografia consultada coincideix en una mateixa definició del concepte d'hort de manera més o menys explícita. Tot i que són ben pocs els autors que hem trobat que ens aporten una definició que abaste el significat d'hort en tota la seua amplitud, hi ha un bon nombre d'escrits que recullen aspectes parcials d'aquests concepte més ampli, centrant-se en el camí de palmeres, en la casa, en les tanques, etc, els quals reproduïm en diferents punts d'aquest capítol. Una de les primeres definicions que aborda el concepte és la que va reflexar mossèn Salvador Bodí en 1870, moment on encara no s'havia introduït la màquina a vapor per a elevar l'aigua ni s'havia difós el model burgés d'hort. Es tracta de la imatge d'hort preindustrial amb una casa habitada per hortolans o mitgers, en la qual s'inspiraran alguns pintors que recullen als seus llenços diferents facetes d'aquest paisatge.

> "Se riega todo este antes árido arenal con el agua sacada de multitud de pozos a diferentes profundidades por medio de una vetusta noria, sencillo artefacto transmitido desde la invasión de los moros, depositándose el agua en balsas para su más útil y fácil empleo, hermoseando todo este conjunto de lozana y perenne vegetación graciosas alquerías y casas de campo, algunas de ellas edificios de elegante y bella construcción, donde habita una modesta familia que cultiva una porción de tierra llamada huerto, sistema de cultivo que la necesidad ha creado y que desde su fundación se le ha impreso, entrañando un gran ahorro de trabajo, y un fondo de moralidad no desmentida." (Bodí, 1986, 60)

La novel·la de Blasco Ibáñez (1900) *Entre naranjos,* als fragments on ens descriu diferents aspectes de la casa Blava, hort on es desenvolupa la trama, ens transmet la imatge burgesa de l'hort[1]. Autors contemporanis, com ara Courtot (1992) ens aporten ja la imatge de l'hort industrial amb motor per a elevar l'aigua, centrant-se sobretot en el model burgés que estableix una separació d'habitatges dels propietaris i els hortolans.

> "Els horts més antics es troben a la vora de la plana litoral, alguna vegada enmig dels regadius tradicionals. Al centre es troba de vegades la "casa de camp". Una tirera de palmeres que domina l'encrespament verd fosc dels tarongers hi condueix des de l'entrada de la carretera, flaquejada per una porta monumental marcada amb el nom del fundador. La presència d'una tanca distingeix sovint l'hort del ciutadà, com a afirmació d'un dret de propietat que l'agricultor no sent la necessitat de materialitzar. Una construcció més modesta alberga l'encarregat, com també els instruments de treball de l'explotació; a prop el pou i la bomba estan assenyalats per una construcció (casa del motor), des d'on es dreça encara, de vegades, l'antic fumeral de la màquina de vapor, avantpassat dels actuals motors elèctrics o diesels." (Courtot, 1992, 37).

[1] Veure capítol dedicat a la visió literaria del paisatge dels horts.

Totes aquestes definicions generals i parcials ens serveixen per a explicar el concepte ideal d'hort, al qual ens varem aproximar ja en un estudi sobre els horts de Picanya[2] (Besó, 1999). Està format per una extensió de varies hectàrees de terra de forma ortogonal plantada de tarongers, delimitada per una tanca, feta de bardissa vegetal, de maçoneria o de filferro. Els elements principals: la casa i la basa se situen en el centre de la parcel·la, que serveix com a punt de partida per a dissenyar la distribució interior de l'espai formada per dos eixos en forma de creu. En el cas dels horts situats sobre un peudemont el centre de gravetat es desplaça a la part més alta amb la finalitat d'obtindre unes panoràmiques més amplies de l'hort i del paisatge que l'envolta. Una porta amb dos fulles de barrots de ferro que giren sobre dos pilastres de maçoneria o rajola emmarquen l'entrada principal, atorgant-li una certa monumentalitat. Tot seguit un camí en forma de passeig acompanyat d'espècies ornamentals finalitza en la façana de la casa, precedida per un ampli espai obert. La casa d'hort normalment, en els models més antics, tenia la planta baixa destinada als hortolans i la planta alta estava ocupada per l'habitatge dels propietaris, que utilitzaven com a segona residència. Els models més evolucionats de finals del segle XIX i primeries del XX ja separen ambdues residències en edificis diferents, destinant un edifici més ornamentat i luxós als propietaris i altre més modest als hortolans. Dins l'explotació, prop de la casa, hi ha el pou amb la sènia, substituïda amb el temps per la casa de màquines per a bombejar l'aigua del subsòl, i la basa on s'acumula el cabal abans de ser distribuït pels diferents bancals. Tot el conjunt de basa i casa es rodeja d'un jardí més o menys desenvolupat.

Volem ressaltar que es tracta d'un concepte ideal d'hort, per la qual cosa no tots els horts que conformen el paisatge responen completament a aquesta definició. El concepte d'hort de tarongers ha evolucionat amb el propi cultiu, per la qual cosa actualment s'empra per a denominar des de la simple parcel·la plantada de tarongers fins l'hort burgés amb notables cases i jardins.

En primer lloc anem a explicar la gènesi i evolució del concepte d'hort de tarongers. Tot i que els primers horts es planten a finals del segle XVIII, cal trobar les seues arrels en la tradició de l'hort jardí valencià, en el qual es fusionen les tradicions islàmica i cristiana. Al segle XVI va rebre les influències de les vil·les del renaixement italià, i ja al segle XIX s'incorporen altres novetats foràneis procedents del jardí anglès romàntic i s'introdueixen noves espècies vegetals. El taronger, que era conegut des de l'edat mitjana com a arbre de jardí, va passar a ocupar bona part de la superfície de l'hort com a cultiu comercial, el qual es combina amb altres espècies ornamentals que queden ara relegades al jardí ornamental situat en els passejos i al voltant de la casa. En aquest punt ens han estat de gran ajuda les diverses publicacions sobre els jardins valencians, com el ja clàssic treball de Carrascosa (1932) i l'excel·lent estudi del professor Ballester-Olmos (1998), que han estat fonamentals per a abordar la gènesi del concepte d'hort de tarongers. Al segon punt analitzem els diversos elements que conformen el concepte ideal d'hort, com ara les espècies vegetals, la tanca perimetral, el camí d'accés, les pèrgoles, l'aigua, les alberques, les fonts, els sortidors, els bancs, els aviaris... els quals es combinen d'acord amb uns esquemes ideals per a conformar l'hort. I per últim el tercer punt el dediquem a l'estudi de l'arquitectura de la casa d'hort, que parteix de la tradició constructiva de la casa de poble acadèmica, on oferim una classificació de les seues principals tipologies.

[2] La definició que introduïm tot seguit procedeix de l'esmentat estudi, tot i que l'hem adaptada a una imatge més amplia de l'hort, ja que a Picanya, atenent que el tarongerar es va introduir a partir de 1875, sols trobem horts de caràcter burgés.

1. DE L'HORT JARDÍ A L'HORT DE TARONGERS: GÉNESI I EVOLUCIÓ DEL CONCEPTE

El concepte d'hort ha estat lligat a la cultura valenciana des de l'edat mitjana amb el seu doble substrat islàmic i cristià. Des dels seus orígens dins el perímetre tancat de l'hort, a més de les espècies ornamentals es cultivaven plantes productives que al seu valor estètic afegien l'econòmic, en ser utilitzades per a l'autoconsum o per al comerç a petita escala. Per això, aquesta barreja entre els valors estètics i productius que ha existit d'antuvi és una característica inherent del jardí valencià. Segons explica Coromines (1980) al seu *Diccionari etimològic de la llengua catalana*, el terme hort, que prové del llatí *hortus*, té encara a l'edat mitjana els dos significats de jardí estètic i productiu, en estreta relació amb el concepte d'hort valencià. Les referències literàries de diverses obres de Ramon Llull que aporta així ho corroboren: "aquell hom havia un ort en què un bou trahia aigua de una sínia, e un ase aportava alos fems que hom femava aquell ort". D'altra banda també arreplega el significat de jardí per al gaudi estètic: "anava's deportant per ort e a la font, e per aquells locs on mills pogués alegrar sa ánima". Al segle XIV va començar a generalitzar-se en català l'ús del germanisme jardí. Per això segons llegim a Coromines, aquest terme ha quedat associat a l'aspecte estètic i ornamental, mentre que la paraula hort ha quedat relegada al camp de conreu on predominen les especies productives. Però dins l'àmbit valencià la paraula hort ha conservat fins el segle XIX el doble significat d'espai de regadiu tancat on es cultivaven plantes ornamentals i també productives, tot predominant les espècie arbòries, al qual nosaltres denominem hort-jardí.

Diverses referències escrites referents a Carcaixent proven l'existència d'horts abans de la introducció del tarongerar. D'una banda Bodí (1870, 62) explica que "antes de la introducción y el establecimiento de los huertos, tal como hoy se conocen, se encontraban algunos en este término en los que se cultivaban diferentes clases de árboles frutales y hortalizas de todas clases. El antiguo Hort de Les Palmes era ya conocido bajo este nombre, debido al número de estos gigantescos árboles que poblaban su aromático suelo. L'Hort de les Magranes se llamaba así por la mucha granada que se recogía. En el de la Creu se cultivaban buenas y especiales verduras, y así de otros varios. Pero los naranjos chinos o dulces, aunque no eran enteramente desconocidos, estaban en poco aprecio, pues su fruto, según testimonio de un venerable anciano, lo reputaban por malsano, y los que se criaban mucho eran los conocidos por bordes o de naranja agria-amarga". D'altra banda Fogués (2000, 77) descriu el convent de Sant Francesc de Carcaixent, fundat per Sant Joan de Ribera l'any 1602 que, tot i tractar-se d'un establiment religiós, trobem els principals elements compositius que hi ha a l'hort de tarongers (camí d'accés amb arbres que conflueix a la casa, placeta davant l'edifici, bancs correguts, bassa, palmeres, etc) tot articulant-se de la mateixa manera.

> "La plazoleta que existe en la actualidad frente a la iglesia estaba adornada con árboles y bancos. Había una avenida sombreada de cipreses y naranjos, naranjos que fueron plantados cien años antes que el párroco Monzó estableciera el primer huerto. A esta plazoleta le llamaban los religiosos el "Compás" y un largo banco, a ambos lados de la avenida, corría hasta la entrada sombreado por naranjos. Había también una balsa y varias palmeras que

> deslindaban el huertecito del adjunto camino de la "Muntanya" y un Viacrucis con sus correspondientes estaciones de piedra."

A més en molts pobles i ciutats valencians durant l'època preindustrial han estat presents els horts urbans i periurbans, tal i com ho demostren els nombrosos exemples analitzats als estudis de Carrascosa (1932) i de Ballester-Olmos (1998) per a l'àrea de la ciutat de València i els seus voltants. També els documents cartogràfics anteriors a la generalització del cultiu del taronger ens mostren també la presencia d'horts tancats periurbans, com ara el *Plano de Valencia y sus alrededores* de 1882 que en recull un bon nombre en moltes localitats que envolten la ciutat i l'horta.

Per això, tant les descripcions com els documents cartogràfics esmentats coincideixen en mostrar l'hort com un element aïllat dins un paisatge més ampli en el qual s'insereix, tot i que de forma compositivament harmònica. Així trobem els horts a l'interior de la ciutat de Valencia o als seus voltants, conformant una peça més del paisatge urbà i periurbà. Ja als pobles de la perifèria els trobem al voltant de les hortes o en alguns casos com una illa o oasi verd dins el secà. D'aquesta manera podem concloure que fins la generalització del cultiu del taronger associada al concepte d'hort, aquest ha format part dels paisatges rurals valencians com un element aïllat en forma de taques verdes clarament delimitades per perímetres ortogonals que s'inserien dins d'espais urbans, periurbans o secans, però mai no conformant per ells mateix un paisatge continu i uniforme.

Històricament els escriptors i tractadistes valencians han identificat els conceptes d'horta, hort i jardí, tot atenent la seua correlació alhora estètica i productiva. "En tots estos casos els elements bells de naturalesa adquireixen un valor econòmic, al mateix temps que la producció rendible pot ser valorada per la seua bellesa intrínseca. Al paisatge agrari la manipulació humana de l'entorn evidencia tots els traços d'una actuació creativa que intervé en l'ordre natural per controlar-lo i reordenar-lo. Aquesta és la raó per la qual no és possible trobar diferències significatives entre un camp cultivat i un jardí. En aquests dos casos, la formalitat imposada per l'home domina l'espontaneïtat de la naturalesa en un curós acte de civilització que reprodueix cert grau d'autoritat" (Gracia, 2004, 599). Fins el segle XIX la identificació del territori amb un gran jardí fonamentalment abastava els paisatges d'horta, on la de València oferia la imatge més sublim. Nombrosos testimonis d'escriptors i viatgers literaris des d'època islàmica venen a confirmar-ho[3]. Però des del darrer terç del segle XIX aquest concepte de jardí comença a ampliar-se amb la generalització del cultiu del taronger, que es fa sobre els antics secans situats als peus de mont limítrofs amb les hortes històriques. L'expansió del taronger va lligada al concepte d'hort, reproduït de forma més o menys canònica, abastant la totalitat o sols una part dels seus elements característics. Per això a les darreres dècades del segle XIX a la Plana i a la Ribera l'hort ja no és un element aïllat sinó que configura tot un paisatge de dimensions amplies. Des d'aquestes comarques anirà ocupant tota la franja de terres situades junt a les planes litorals des de la Ribera i la Safor fins la Plana fins la dècada dels anys trenta. En aquest sentit resulta il·lustrativa aquesta cita de Carrascosa (1932, 93), tot i que en sintonia amb Teodor Llorente sublima els valors estètics de l'horta sobre la resta de paisatges.

[3] Ballester-Olmos (1998) recull a la seua obra un gran nombre de referències literàries en aquest sentit, per la qual cosa remetem al lector interessat en el tema a aquesta obra.

"Una simple ojeada a nuestra vega, desde Játiva a Sagunto, desde la sierra hasta el mar, nos lleva al convencimiento de que el cantar castellano "Para jardines Valencia..." es una verdad que no admite réplica, no sólo por los jardines que en si alberga, que aun siendo muchos, no llegan a la altura de ese gran jardín que cual corona de flores y eternamente verde aprisiona la ciudad jardín de España, según Llorente.

¿Qué son sino verdaderos jardines los huertos de nuestra Ribera?

otra cosa que un gigante tapiz de mosaicultura son nuestras huertas de la vega."

Per això, tot atenent aquesta relació entre hort i jardí, abans de comentar els diferents elements característics resulta fonamental explicar l'origen i evolució del jardí valencià. Sols des del seu coneixement podrem arribar a entendre la concepció de l'hort de tarongers i el significat dels elements que l'integren.

Tal i com indica Ballester-Olmos (1998, 123) el jardí valencià té el seu origen en la confluència de les cultures hispano-àrab i cristiana medieval. El jardí medieval cristià per excel·lència és el jardí claustral dels monestirs, que en darrera instància deriva dels peristils de la casa romana. Es divideix en quatre quarts mitjançant dos línies que es creuen i representen la creu de Crist. Aquesta divisió ortogonal en quadres també es dóna en el jardí islàmic. Tot i que la morfologia és la mateixa la interpretació cultural es diferent. En el jardí islàmic els quatre rius del paradís conflueixen en la font Alcanfor situada al centre, mentre que en el jardí cristià els quatre rius condueixen des de l'arbre de la vida situat al centre del claustre en forma de creu, de font o de pou, cap a fora[4] (Ballester-Olmos, 1998, 129). Aquest esquema compositiu en creu el trobem també a les ciutats bastides franceses o a les noves viles que es funden al territori valencià a ran de la conquesta cristiana, com ara Vila-real, Borriana o Castelló. Es tracta d'un perímetre tancat de forma rectangular on la plaça se situa al centre sobre el creuament de les dues vies principals.

El jardí valencià baixmedieval d'algunes mansions era un espai tancat per un mur, amb una al·lusió simbòlica a l'*hortus conclusus* del *Càntic dels càntics* de la Bíblia, on s'al·ludeix a la Verge com a jardí tancat amb arbres fruiters, lliris i roses. Segons Ballester-Olmos (1998, 137) es pot establir una analogia entre el jardí paradisíac àrab i l'*hortus conclusus* que celebra la dolcesa de Maria. Tot i això es tracta d'una semblança aparent, ja que a l'*hortus conclusus* el recurs a la sensació és sols simbòlic, mentre que al paradís promès musulmà es reial, ja que ofereix una sèrie d'experiències multisensorials a diferència del hort cristià, que és més visual.

A més dels horts dins les ciutats, normalment lligats a cases nobles o a establiments religiosos, des de l'edat mitjana fins l'època industrial resulta habitual la presència d'horts o viles periurbanes que tenen el seu origen en les almunies o *rahals* islàmics. A més d'espais d'esbarjo tenen una funció higiènica o profilàctica, ja que serien la

[4] Ballester-Olmos (1998, 129) explica així el jardí claustral: "Los cuatro cuadros de plantación (a veces realzados sobre la cota de los pasillos) o con divisiones interiores más o menos numerosas, pero todas ellas con un aspecto esencial, daban al jardín claustral un carácter periférico al rodear el centro geométrico del conjunto –corazón de la cruz como símbolo máximo- en donde podía destacar un elemento vegetal evocador del árbol de la vida del jardín del Edén, como por ejemplo un ciprés o bien un elemento relacionado con el agua, como fue el pozo en los primeros siglos y una fuente o un pequeño lavatorio más tarde, o tan solo un depósito que tenía un fin tan utilitario como el riego, a la vez que un claro simbolismo: el agua significaba el centro de la vida. ("En Dios está la fuente de la vida, y es una fuente inagotable" dice San Agustín)."

resposta al caràcter insalubre que presentaven moltes grans ciutats. El palau reial de València, els jardins del Patriarca Ribera al carrer d'Alboraia o a Burjassot poden servir-nos com a exemples il·lustratius.

Les relacions dels territoris de la Corona d'Aragó amb Itàlia possibiliten que hi arriben de manera primerenca, ja a partir dels cinc-cents, les novetats renaixentistes en totes les seues manifestacions artístiques, però centrades exclusivament en els cercles elitistes de la cort, la noblesa i l'alta burgesia, que eren qui tenien possibilitat d'accedir-hi. En jardineria ocorre el mateix que a l'arquitectura. En un primer moment les influències del nou estil es manifestaren exclusivament en la presència de certs elements decoratius, sense afectar essencialment la seua estructura (Ballester-Olmos, 1998, 228). Elements d'influència italiana són les grutes artificials amb pedra de tufa i la presència d'estàtues. Un altre camp on influirà el nou estil serà la ceràmica, amb nous motius decoratius d'origen clàssic com ara les targes o les puntes de diamant que evoquen els taulellets del mocadoret. Estructuralment el jardí renaixentista continua inspirant-se en el jardí del paradís bíblic, tot i que trencant aquella rigidesa compositiva medieval.

Però, sense cap dubte, una de les principals aportacions del renaixement és la perspectiva, que s'introdueix a la pintura als quatre-cents i a la planificació espacial als cinc-cents. En el renaixement la perspectiva té una finalitat exclusivament estètica. En el concepte ideal d'hort de tarongers trobem un esquema compositiu basat en la creu, on al centre se situen la casa i la bassa, però que prima en importància al camí que condueix des de l'exterior i conflueix en la casa, tal i com vegem en nombroses viles italianes de l'època. Aquesta potenciació d'un eix i de la perspectiva introdueix una concepció antitètica amb la idea de passeig islàmica, ja que aquest, igual que als recorreguts urbans, no crea perspectives, més ve les evita o les trenca, tot relacionat amb el caràcter intimista de la seua cultura.

Per a comprovar aquesta possible influència italiana en la revalorització de l'esquema compositiu axial hem recorregut a un testimoni gràfic excepcional per a conèixer les vil·les renaixentistes. Es tracta d'un conjunt de 14 pintures en forma de lluneta que el pintor flamenc Justus Utens va pintar per a decorar la *stanza delle ville d'Artimino*, treball realitzat entre octubre de 1599 i agost de 1602, quan les vil·les representades eren propietat de la família Medici i es trobaven en el seu moment de màxim esplendor. En aquestes llunetes es mostren vistes panoràmiques de les vil·les amb suficient detall com per a conèixer la forma de les construccions, la disposició dels jardins, i fins i tot els cultius a que estaven dedicades. Però sobretot ens mostren el moment de transició de la transformació en castell o *rocca* medieval en vila renaixentista, la qual cosa es manifesta en el contrast existent entre algunes viles com Cafaggiolo i Trebbio, que es caracteritzen per la falta de simetria i la forma de fortalesa de les seues arquitectures amb les de Poggio, Castello, Petraia i Pratolino, caracteritzades pels seus contundents eixos de simetria, acurada arquitectura i jardins traçats en concordança amb les línies compositives que defineixen els volums arquitectònics (Maderuelo, 2002, 65). En els exemples on predomina la simetria, podem observar com es prima l'organització axial que assoleix una major claredat compositiva respecte l'eix o eixos transversals, tot destacant-se sobre la resta el camí que comunica l'entrada a la vil·la i la porta d'entrada a la casa (La Magia, Marignolle, Poggio, Petraria) o la part posterior de la porta d'accés si la façana de la vivenda recau sobre el límit de la propietat (Pratolino, Pitti, Castello). També observem exemples (Castello, Pitti) on la casa es troba alineada amb la tanca exterior que delimita amb el

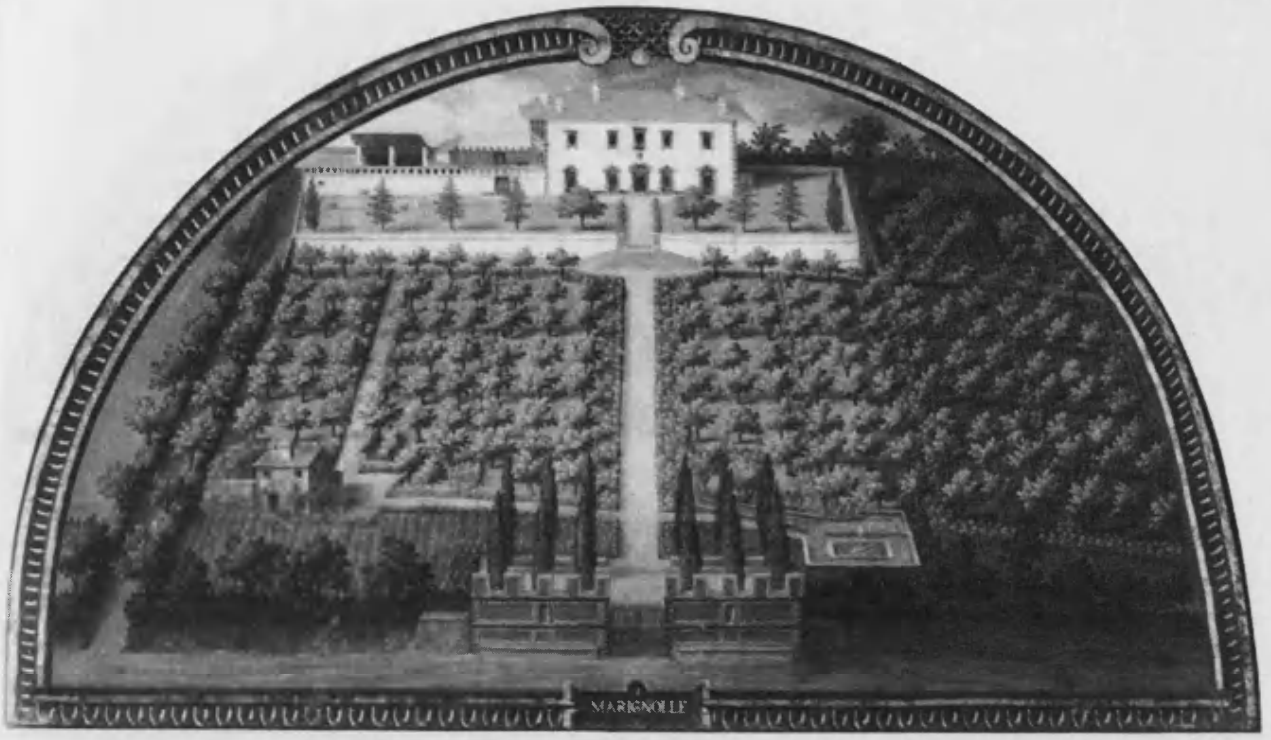

Justus Utens, *Vil·la Medicea de Marignolle* (1599), Florència, Museu de Florència.

Justus Utens, Vil·la Medicea deLa Magia (1599), Florència, Museu de Florència.

Justus Utens, *Vil·la Medicea dell'Ambrogiana* (1599), Florència, Museu de Florència.

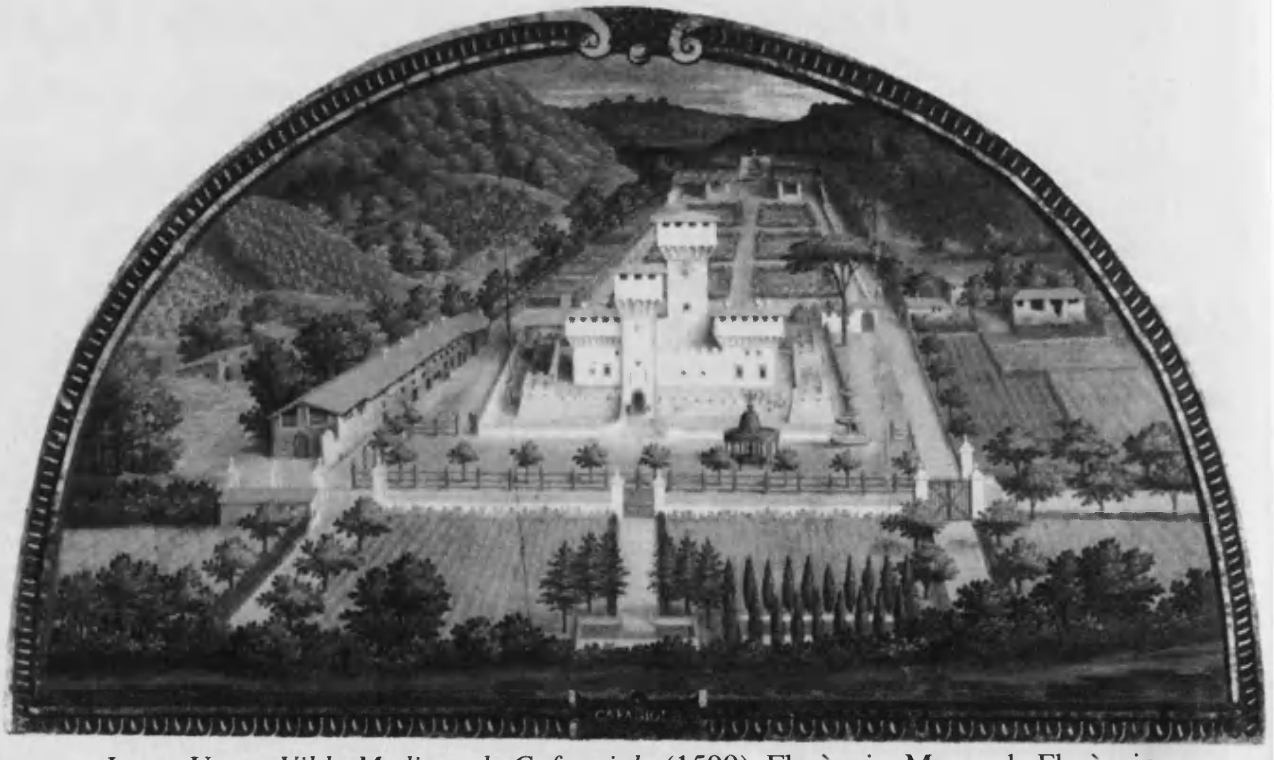

Justus Utens, *Vil·la Medicea de Cafaggiolo* (1599), Florència, Museu de Florència.

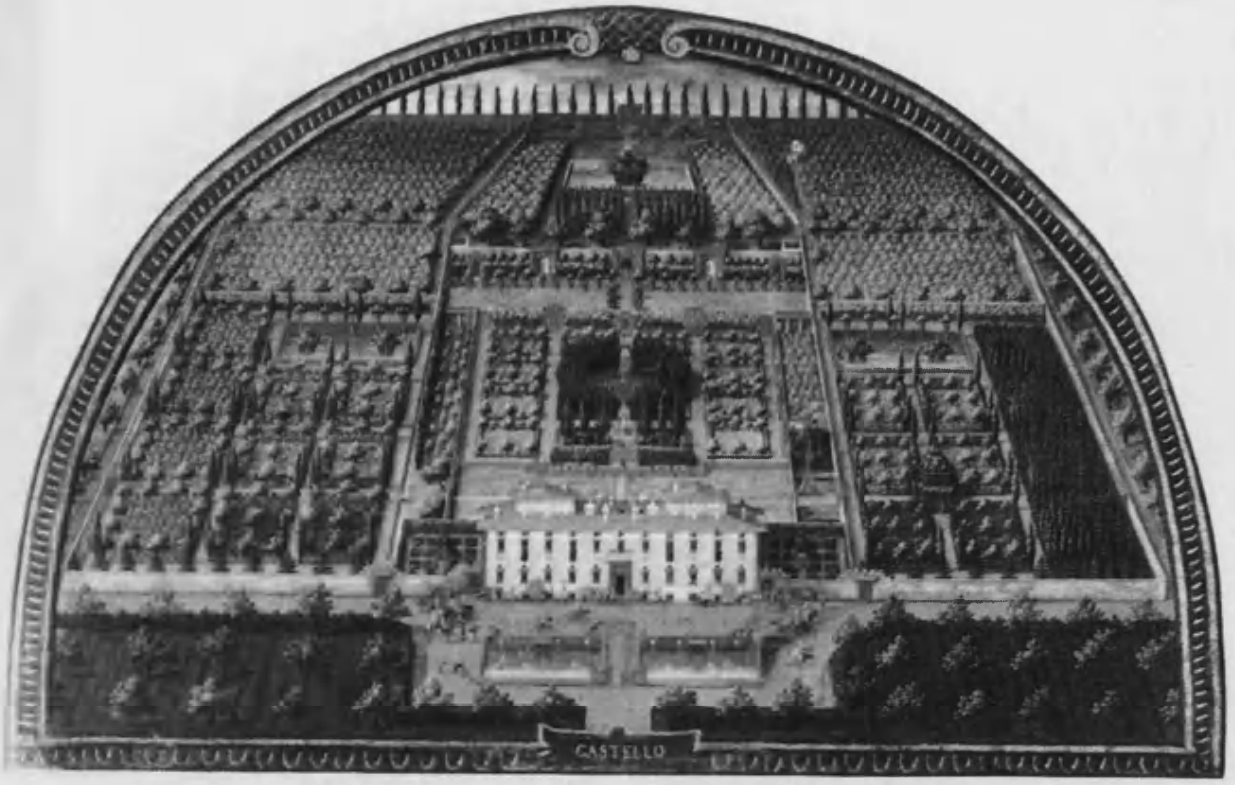

Justus Utens, *Vil·la Medicea de Castello* (1599), Florència, Museu de Florència.

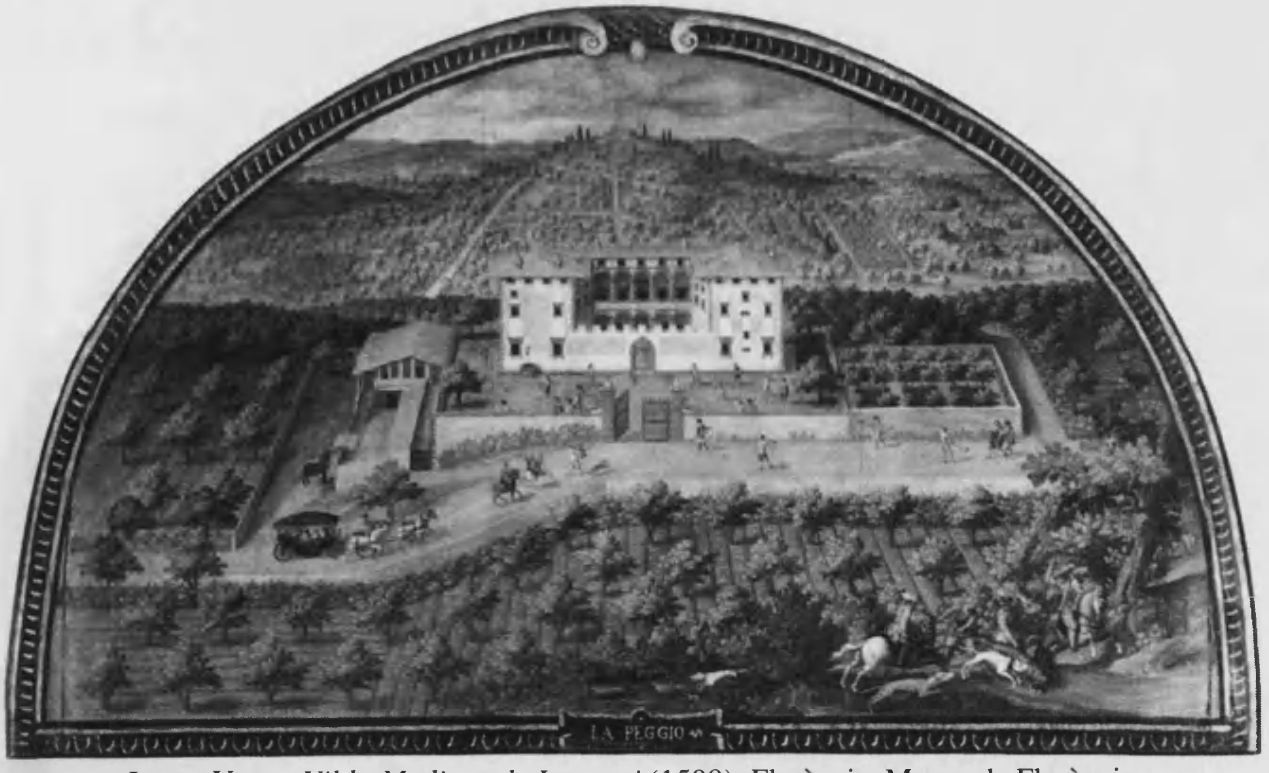

Justus Utens, *Vil·la Medicea de Lapeggi* (1599), Florència, Museu de Florència.

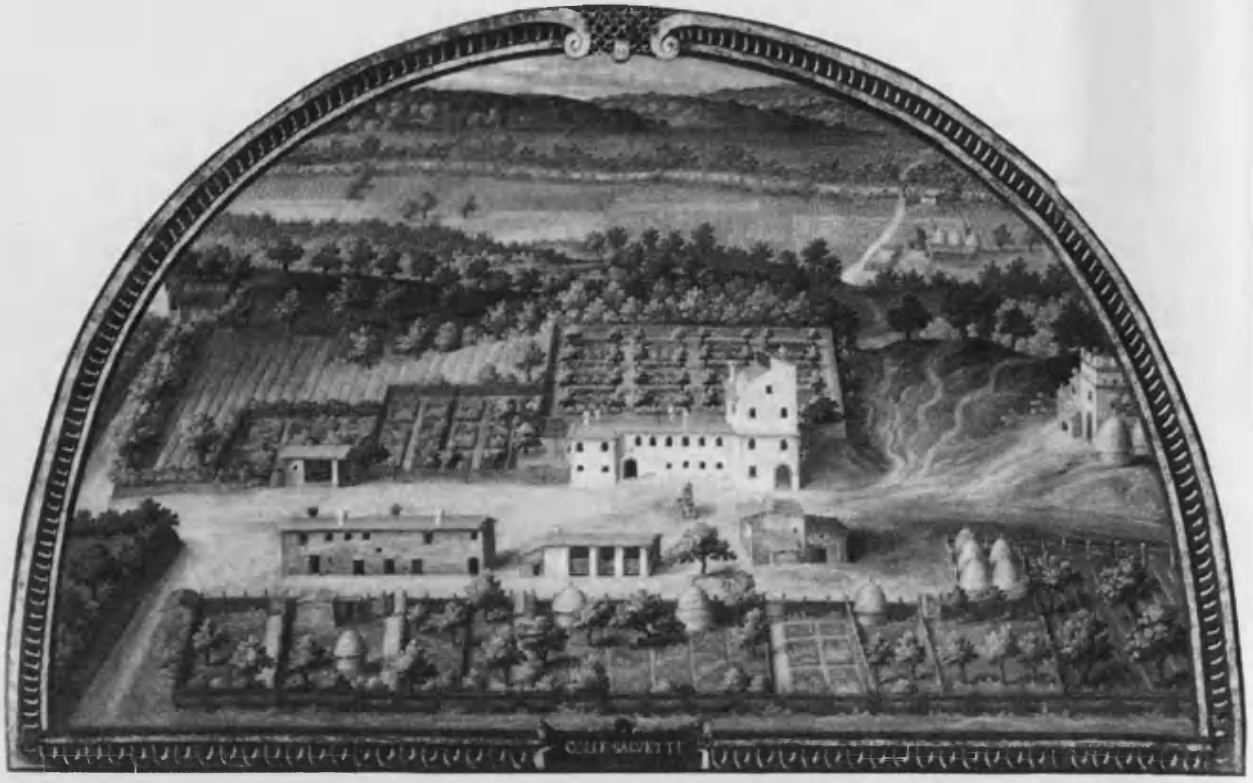

Justus Utens, *Vil·la Medicea de Collesalvetti* (1599), Florència, Museu de Florència.

Justus Utens, *Vil·la Medicea de Monte Veturino* (1599), Florència, Museu de Florència.

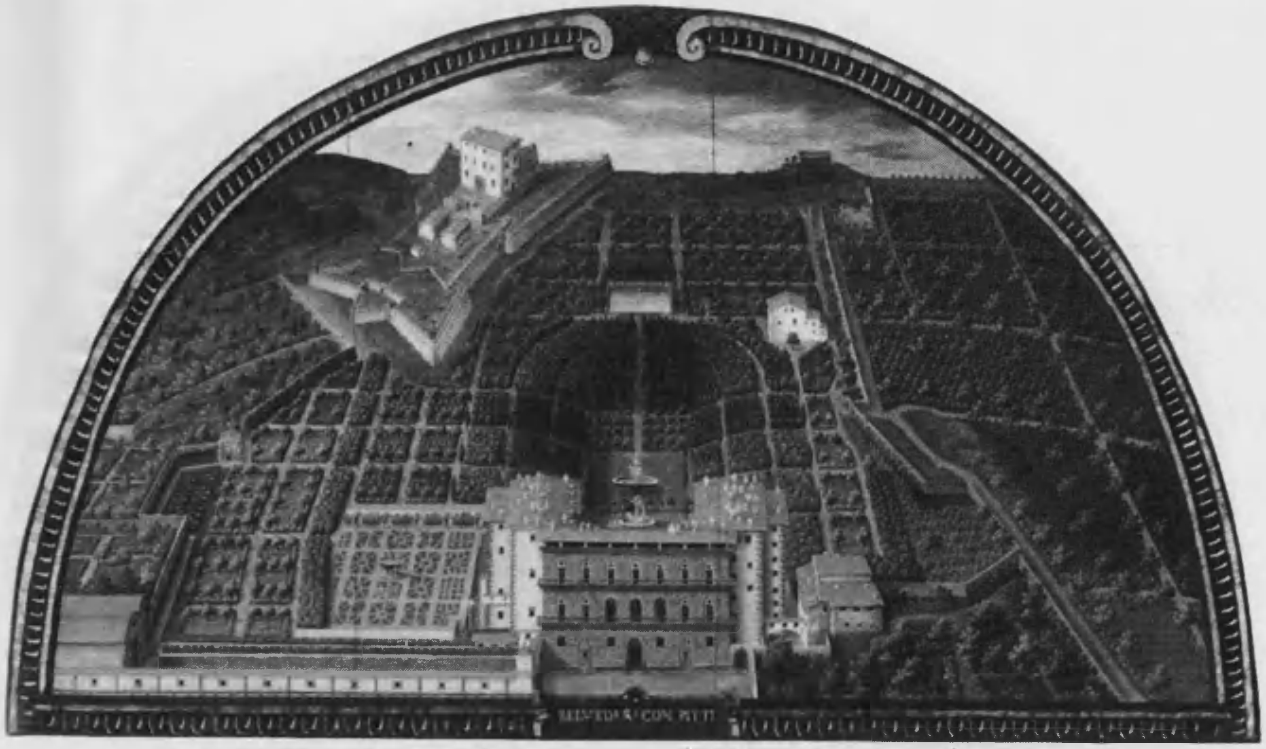

Justus Utens, *Vil·la Pitti* (1599), Florència, Museu de Florència.

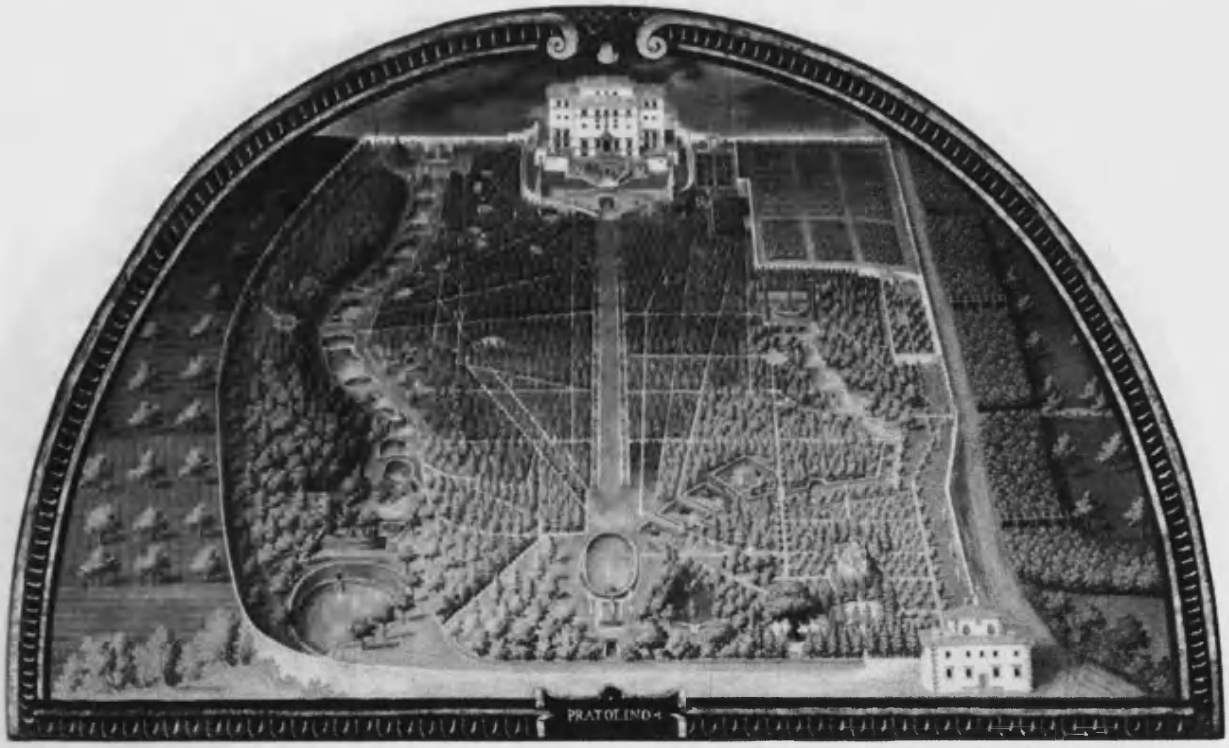

Justus Utens, *Vil·la Medicea di Pratolino* (1599), Florència. Museu de Florència.

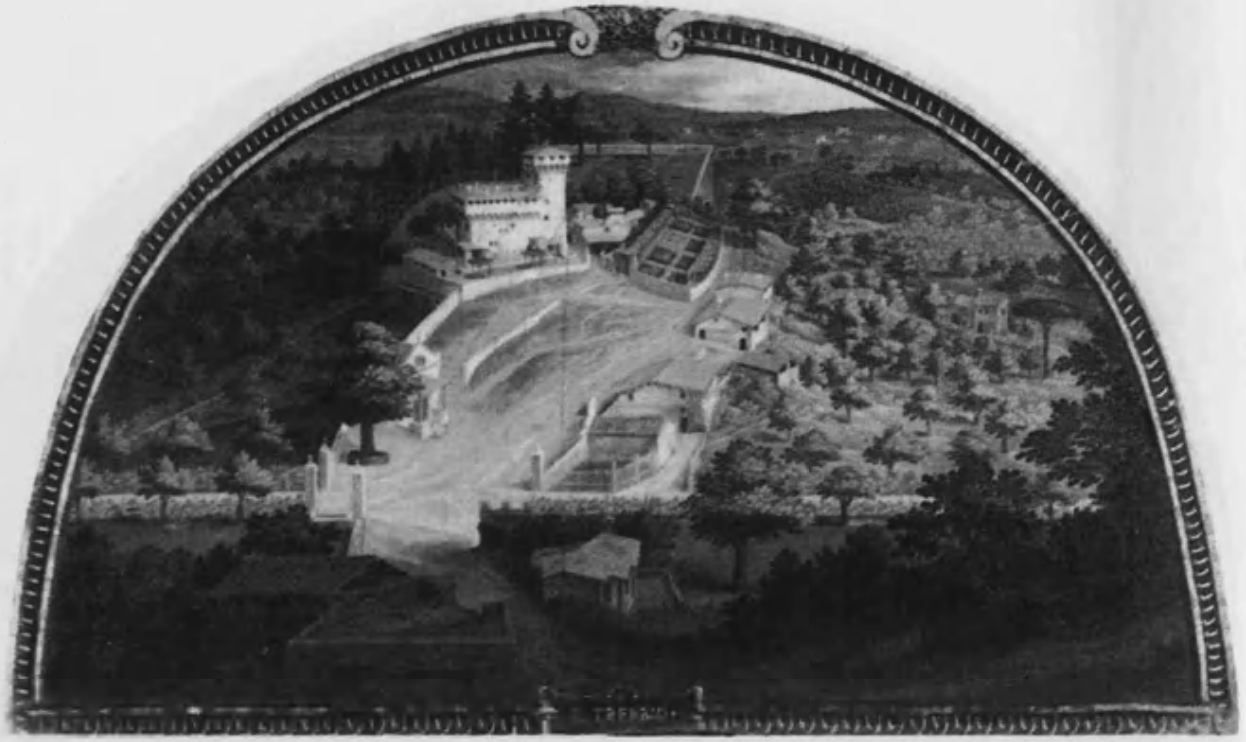

Justus Utens, *Vil·la Medicea de Trebbio* (1599), Florència, Museu de Florència.

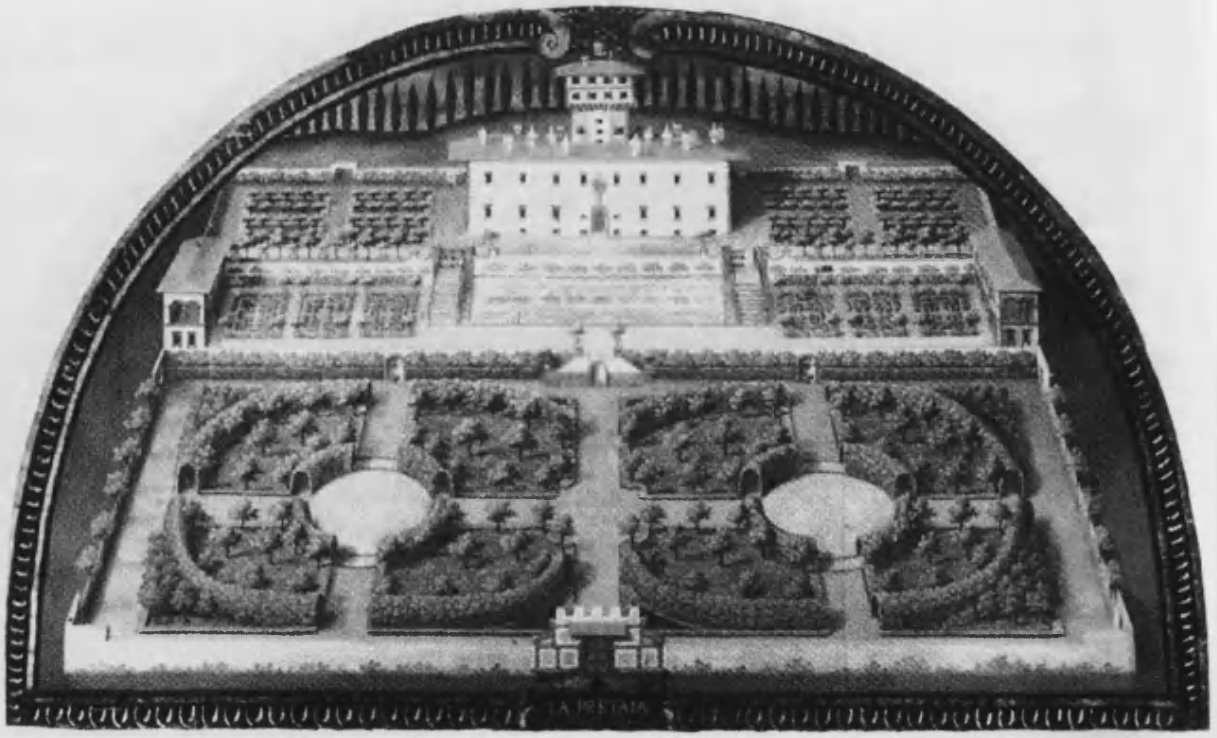

Justus Utens, *Vil·la Medicea la Petaia* (1599), Florència, Museu de Florència.

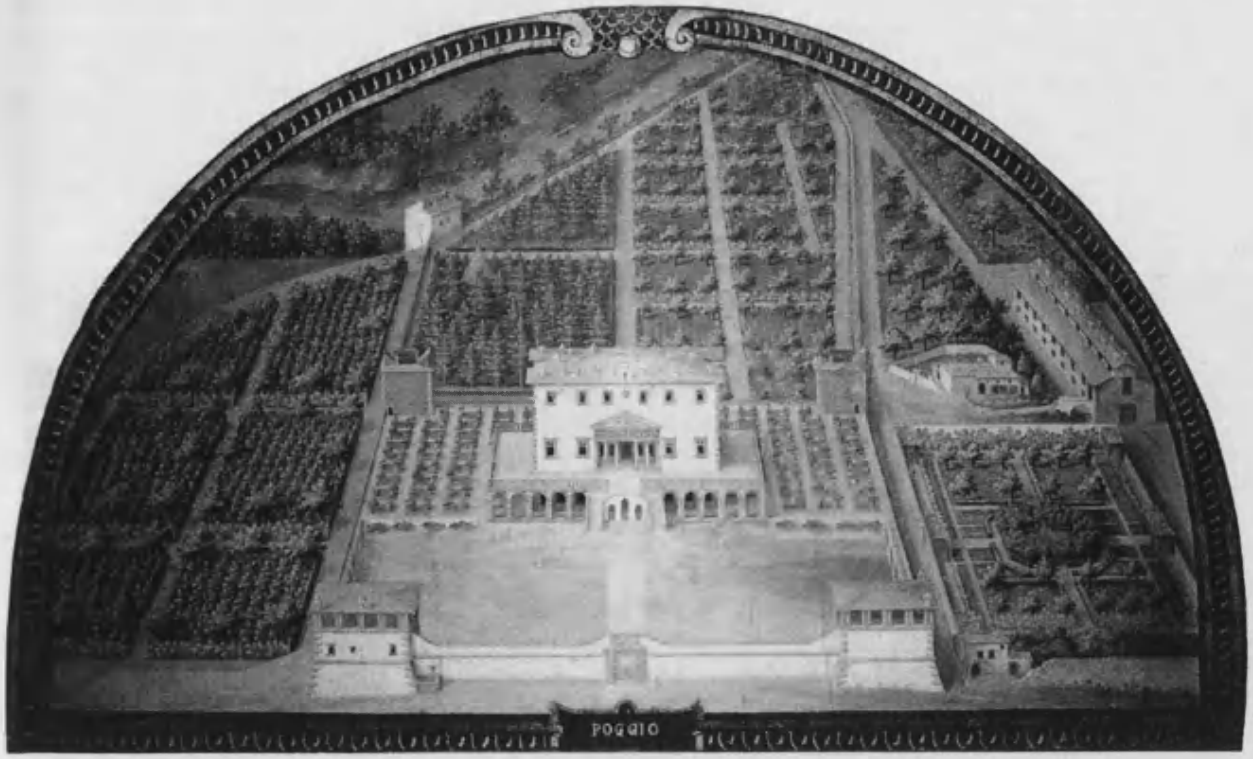

Justus Utens, *Vil·la Medicea de Poggio a Caiano* (1599), Florència, Museu de Florència.

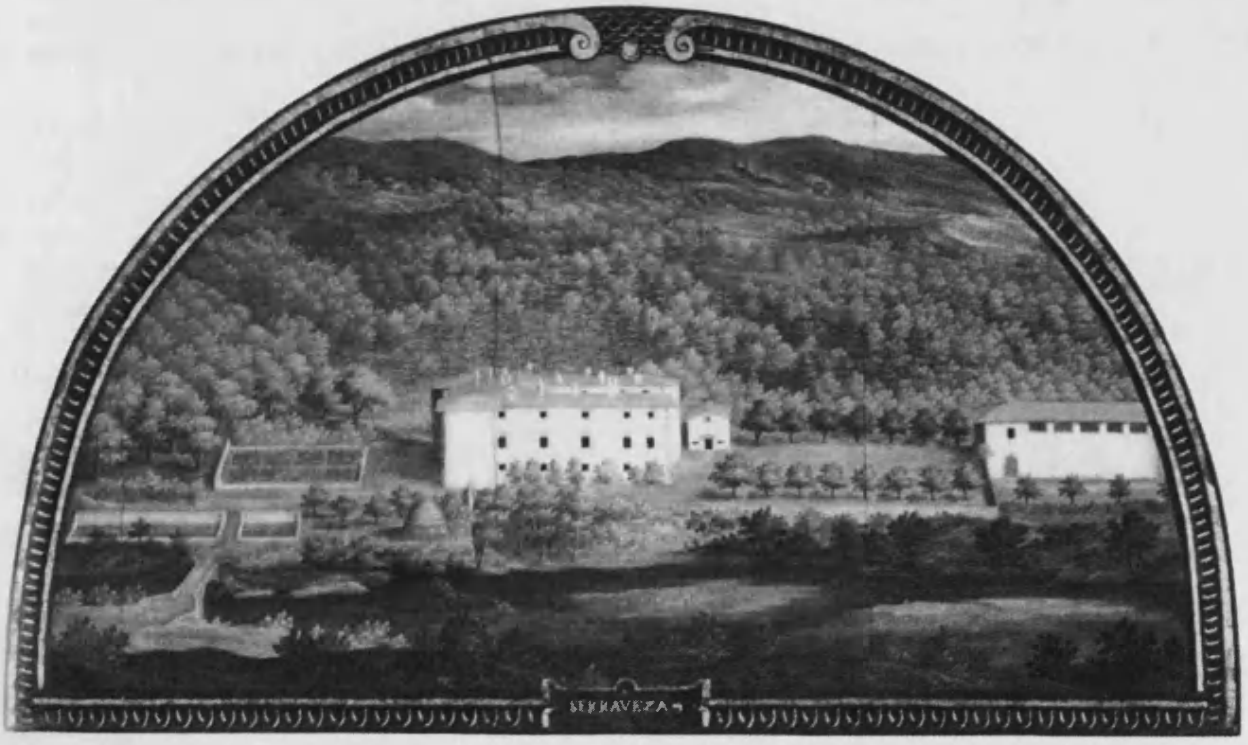

Justus Utens, *Vil·la Medicea de Serraveza* (1599), Florència, Museu de Florència.

camí d'accés, a partir de la qual s'obri una amplia perspectiva axial que recorre tot l'espai, tal i com ha estat habitual als horts periurbans valencians. Hi ha altres elements relacionats amb l'hort-jardí, com ara la tanca, la composició ortogonal de les parcel·les, i en alguns casos la separació entre la vivenda noble i la granja o habitatge dels camperols, pròpia sobretot de l'hort burgés. Així mateix s'observa una diferència fonamental en la presència de l'aigua, ja que aquesta no ocupa un lloc central junt a la casa com a l'hort, sinó que les alberques, fonts i estanys apareixen repartides per molts llocs, i en alguns casos ocupen espais secundaris.

Amb l'arribada de la dinastia dels borbons a Espanya s'introdueix la influència del jardí barroc francès que té el seu màxim representant amb la figura de Le Notre. El seu estil es caracteritza per la seua composició geomètrica, on els elements i les espècies vegetals que en la natura es desenvolupen de forma anàrquica i desorganitzada s'organitzen sota les lleis racionals de l'esser humà en forma de bardisses retallades, llacs i fonts geomètrics, fileres d'arbres i plantes, etc. Potencia la composició axial, tot servint-se d'arbres per a ressaltar la perspectiva. La perspectiva, que havia estat una aportació renaixentista, assoleix en el barroc una càrrega ideològica o política, amb la qual es ressalten els punts cap on conflueixen totes les vistes.

També a Anglaterra entre 1720 i 1730 es construeixen els primers jardins paisatgistes que tracten de reproduir de manera artificial diferents fragments de la naturalesa en el seu estat natural o salvatge. Per això predominen les formes asimètriques, turons en compte d'aterrasaments, senders sinuosos, llacs i cursos d'aigua irregulars, etc.

Segons Ballester-Olmos (1998, 306), aquesta doble influència, francesa primer i anglesa sobretot durant el segle XIX amb el romanticisme, "llevó a los jardines valencianos a una interesante fusión compositiva de manera que sin interferir en su esquema geométrico, pero difuminando la rigidez de sus contornos, se adosaban frecuentemente masas arbóreas y grupos arbustivos de especies vegetales antes nunca vistas, lagos artificiales, recorridos sinuosos, estatuas y pabellones, pérgolas o columnatas clásicas, lo que se unía al abundante repertorio vegetal del que se disponía en aquel momento, particularmente extenso en Valencia por la facilidad de aclimatación de numerosas especies."

Fins ací hem oferit un recorregut històric del concepte d'hort valencià, amb les seues influències i la seua evolució fins arribar a finals del segle XVIII quan es planten els primers horts de tarongers. Tot aquest llegat contribueix a la formació de l'hort de tarongers com a jardí productiu, considerant que parteix del concepte d'hort valencià. Els primers horts aprofitaren el model existent en la tradició valenciana on simplement es va substituir el policultiu per un monocultiu, be siga de tarongers o de moreres, tot atenent que a Alzira i Carcaixent l'expansió del regadiu sobre els antics secans on es conformen els primers horts està orientada en un primer moment més a la plantació de moreres que de tarongers. Seria ja a partir de la meitat del segle XIX en entrar en crisi la seda quan les moreres serien reemplaçades pel tarongerar, respectant la composició bàsica de l'hort. Podem observar com els horts més antics d'Alzira i Carcaixent adopten un esquema compositiu relacionat amb els horts periurbans que encara han perviscut a moltes poblacions caracteritzades pel poc dinamisme urbanístic. Disposen la casa pegada a la vora de la parcel·la en línia amb el camí, a partir de la qual es trasllada cap a dins tot el sistema compositiu de l'hort en base a l'eix format per l'entrador de la casa que la travessa i es perllonga cap a l'exterior per a dividir-lo en dues meitats d'acord

amb aquesta composició axial. Tota la parcel·la de l'hort es troba rodejada per una tanca de maçoneria que pot fer els dues metres d'alçada, o també de magraners o poncilers. Sobre la façana posterior de la casa, en l'eixida cap a l'hort, s'adossa una pèrgola per a fer ombra, i als seus voltants es concentren algunes espècies ornamentals. En les proximitats de la casa trobem i la bassa on la sènia vessava l'aigua que s'extreia del subsòl. Per tant d'aquesta manera l'hort és concep a manera de gran corral de la casa. Aquesta forma d'organitzar la composició de les parcel·les encara ha perviscut als horts del camí d'Alzira a Carcaixent, del carrer de la Rambla o del Camí de la Font a Carcaixent, on als trams que s'han salvat de la recent embranzida urbanística encara es conserven alguns horts d'aquest tipus (017-124, 017-125, 017-127, 085-182, 085-183). També altres horts dispersos, molts d'ells no massa lluny dels nuclis urbans, trien aquesta forma de composició (085-166, 085-099, 085-175, 085-176, 017-162). També la cartografia històrica ens mostra aquestes pervivències a molts municipis de l'Horta al *Mapa de Valencia y sus alrededores* de 1882, entre els quals identifiquem el jardí del desaparegut palau dels Marquesos de Dosaigues a Benetússer, l'actual hort de les Monges de Picanya, o altres horts sense identificar en les perifèries d'Albal, Paiporta, Montcada, Rocafort, Godella, Masarrojos, Vinalesa, etc. També l'antiga presència d'horts periurbans en aquells carrers que marcaven el límit de les poblacions ha deixat la seua empremta en la toponímia, com ocorre amb el ja desaparegut carrer dels Horts d'Alzira, la traça dels quals es pot observar amb més o menys detall en la cartografia històrica conservada en el Museu Municipal i al carrer dels Horts de Sagunt, la presència dels quals s'aprecia clarament a les primeries del segle XIX en el mapa de Laborde. També a la Vall de Segó, als pobles amb un urbanisme menys dinàmic com ara Benifairó de les Valls o Quart de les Valls encara conserven en la seua perifèria molts d'aquests horts plantats de tarongers o simplement dedicats a jardí, com és el cas de la casa que va ser residència del filòleg Lluís Guarner. Amb el creixement urbanístic, el tipus de construcció basat en la casa de poble acadèmica de dues crugies paral·leles a façana facilita la nova construcció d'edificis sobre les mitgeres creant així un continu de cases que conformen el carrer. Tot i això generalment l'hort manté la seua unitat, per la qual cosa en la part posterior de cada casa una tanca de maçoneria delimita un petit corral o simplement les porxades que s'adossen al fons fan de cul de sac, conservant-se així la essència de l'hort.

Segons podem deduir de la lectura de les *Observaciones* de Cavanilles (1795, 207), l'espai de l'hort en un primer moment no va estar completament dedicat al cultiu del taronger, sinó que amb ell van conviure altres arbres fruiters i hortalisses, amb la qual cosa encara manté un dels trets característics del jardí valencià com és el policultiu de fruiters i altres plantes productives[5]. Però amb el pas del temps anirà perdent el caràcter de policultiu on el taronger serà la única espècie productiva, mentre que les diverses espècies quedaran reduïdes a la part estètica del jardí ornamental.

El següent punt d'inflexió en l'evolució de l'hort de tarongers podem situar-lo a partir de la segona meitat del segle XIX com a conseqüència de les influències dels gustos burgesos. El principal canvi esdevé quan la casa es trasllada des de la façana formada per la tanca cap a l'interior, ocupant una posició central en la parcel·la. Es manté la

[5] Quan parla de la rendibilitat de l'hort plantat pel rector Monzó a Carcaixent ens diu que "para calcular de algún modo las ganancias, bastará decir, que tres jornales de tierra donde había una noria antes de introducir los naranjos, granados y otros frutales, daban al propietario cada año treinta pesos: cercó la posesión con muros, plantóse de dichos árboles, y en 1792 se sacaron 500 pesos de las naranjas, 200 de las granadas, y buena porción de frutas y hortalizas".

Gravat de Sagunt. El viatge a Espanya d'Alexandre Laborde. Museu Nacional d'ARt de Catalunya. En les fletxes està assenyalat el carrer dels horts que discorre en paral·lel al caixer del Palància, on es poden veure les cases disperses alineades amb les tapies que delimiten el camí.

composició axial, la relació entre la casa i les instal·lacions hidràuliques, la presència de les espècies ornamentals al voltant de la casa i del camí d'accés, tot i que alguns elements canvien d'orientació, com ara la pèrgola i els elements principals del jardí que passen a ocupar la part davantera de la casa. Aquest canvi de posició de la casa està en relació amb la mentalitat burgesa que es reflexa en un interès per mantindre la intimitat en la vida privada. Aquest model d'hort es relaciona amb les tipologies arquitectòniques de casa d'hort burgesa o vil·les burgeses, ja entrat el segle XX. Cap als anys vuitanta es reforcen els jardins estètics amb noves espècies exòtiques fruit de les recents aclimatacions i tant l'eix principal com els camins interiors esdevenen autèntics passejos amb la presència de bancs al llarg dels seus recorreguts. A partir d'aquest moment l'hort de tarongers assoleix el seu concepte canònic ideal[6] lligat als gustos estètics de la burgesia i és a partir d'aleshores quan assoleix una personalitat pròpia que el diferencia de l'hort jardí valencià del qual parteix. Coincideix amb el concepte d'hort que van captar i transmetre les diferents manifestacions artístiques, com ara la pintura, la fotografia o la literatura. A partir d'allí evoluciona perdent molts dels seus elements característics, però conservant com a tret comú la plantació de tarongers.

A partir dels anys setanta o vuitanta del segle XIX desapareix un dels elements inherents al mateix concepte com és la tanca. Com llegim en diferents escrits, el desenvolupament que estava adquirint el cultiu del taronger feia possible prescindir de la tanca en tractar-se ja d'un cultiu molt estès que minvava els perills de furts de la collita. Per això a partir d'ara en el paisatge dels horts les tanques sols se situaran en els cares de les parcel·les recaients a camins situats sobre barrancs o escorrenties per evitar que l'aigua negue els camps o per protegir els arbres de la pols dels camins i carreteres molt transitats. Per això aquestes disminueixen la seua alçada. Sols es conserven en els horts burgesos, que mantenen tot el seu perímetre tancat per la necessitat de garantir la intimitat durant els períodes d'esbarjo i de materialitzar els límits de la propietat privada.

Relacionada amb la pèrdua de la necessitat de guardar o custodiar l'hort, en base a la qual expliquen la presència de la casa, com a conseqüència de l'expansió que havia assolit el cultiu a les darreres dècades del segle XIX està la desaparició de la casa, que queda relegada als horts burgesos que es construeixen sobre aquells horts on s'introdueix el cultiu. I ja en la transició dels segles XIX al XX el petit llaurador s'afegeix al procés transformant les seues petites parcel·les de secà en tarongerars, que es proveeixen d'aigua gràcies a l'adquisició de participacions en societats de regants. Per això el paisatge iniciat en base als horts burgesos es completa amb una gran superfície de parcel·les plantades de tarongers que han quedat desproveïdes de tota la sèrie d'elements que caracteritzen l'hort burgés per no tindre'n necessitat. Però fins i tot el petit llaurador no perd de vista una certa estètica a l'hora de distribuir els arbres en la parcel·la, de construir les canalitzacions d'aigua per al reg, els marges de pedra, la cura dels arbres, etc, convertint cada hort en un petit jardí plantat de tarongers. Per això a partir del concepte ideal, l'hort pot mancar de certs dels elements per a quedar-se simplement en una parcel·la plantada de tarongers que també es denomina hort i és, podem dir, el seu component essencial. Segons Torres Faus (1988, 169) "en l'actualitat

[6] Cal recordar que estem parlant de conceptes ideals, per la qual cosa no es estrany que en l'inventari trobem molts horts que conserven la casa al mig, però que no tinguen tanca, o que presenten qualsevol altra variant.

el terme hort s'utilitza tant per referir-se a la casa de camp com per fer referència a una parcel·la plantada de tarongers"[7].

[7] Aquesta identificació amb el nom de l'edifici i de l'explotació agrícola la trobem també al mas, on aquest terme fa referència tant a la casa com a les terres que la conformen. Però en el cas de l'hort pot donar-se un hort sense casa, cosa que per al mas no es pot concebre un conjunt de terres que conformarien el mas sense la casa. Aquesta identificació entre explotació i arquitectures no es dóna a les hortes on l'alqueria o la barraca designen exclusivament els edificis. Les parcel·les de cultiu es denominen hortes o hortetes.

2. ELEMENTS QUE CARACTERITZEN L'HORT DE TARONGERS

Tal i com hem analitzat en el punt anterior, els diferents autors que han tractat d'aproximar-se al concepte d'hort coincideixen en assenyalar una sèrie d'elements que el caracteritzen[8], els quals tractem d'analitzar tot seguit: les espècies vegetals, la tanca perimetral, els passejos, la presència d'aigua en les bases i fonts, la casa, etc. Tots ells conformen el concepte ideal d'hort, amb unes qualitats estètiques reconegudes per les diferents manifestacions culturals. Per això en aquelles partides on es concentren un major nombre d'horts que reuneixen la major part dels elements que els caracteritzen i defineixen és on es troba l'essència del paisatge. Als municipis del cor de la Ribera, però sobretot a Alzira i Carcaixent, és on els diversos autors han coincidit en trobar el paisatge dels horts per excel·lència. Tot i això el paisatge dels tarongerar s'estén per tota la franja mediterrània des de la Plana fins la Safor, conformant un ampli mantell verd que cobreix tota la superfície, però en la major part dels casos l'hort està format únicament per una parcel·la plantada de cítrics. Encara que manquen altres elements que conformen el concepte ideal, estem parlant d'horts, tot atenent que l'element fonamental d'aquest gran jardí productiu és el taronger.

Per això dins aquest punt tractarem d'analitzar els diferents elements que conformen el concepte ideal d'hort de tarongers, que es consolida durant la segona meitat del segle XIX partint de la base de l'hort-jardí valencià que és enriquida amb les diferents aportacions burgeses. L'expansió del cultiu a partir dels primers anys del segle XX amb la participació massiva de mitjans i petits propietaris fa que en aquests casos l'hort es reduesca a una simple parcel·la plantada de tarongers, que és l'únic dels trets fonaments del concepte ideal que perviu. En aquesta anàlisi no ens oblidem de la casa, que tot atenent la seua entitat i complexitat, l'estudiarem a banda en el punt tercer d'aquest capítol.

2.1. Les espècies vegetals

L'hort de tarongers, com hem analitzat en el punt anterior, fusiona la doble qualitat estètica i productiva que caracteritzat la llarga tradició de l'hort valencià. La cura i atenció amb que els llauradors han cuidat els arbres ha fet que, tot i tractar-se d'un cultiu extensiu, haja rebut les mateixes atencions que si es tractara d'un arbre de jardí tot primant també les seues qualitats estètiques. Després del taronger, la palmera és l'altra planta íntimament lligada a la imatge d'aquest paisatge. Habitualment es planta formant fileres junt al camí que dona accés a l'habitatge, o de forma aïllada o en parelles junt a la casa o a l'entrada de l'hort, per tal d'identificar-lo a la llunyania. Aquestes participen també d'aquella doble qualitat estètica i econòmica que parlàvem, ja que tot i ser una espècie ornamental, es comercialitzen els seus fruits i les seues palmes, tot obtenint un complement econòmic. També els xiprers serveixen per a emmarcar el camí d'accés i es

[8] Segons la definició de l'Observatori del Paisatge de Catalunya, "el caràcter del paisatge ve donat per un conjunt d'elements o combinacions d'elements clarament recognoscibles que contribueixen a fer un paisatge diferent d'un altre, i no pas millor o pitjor".

planten en el perímetre de l'hort per tal de protegir del vent els tarongers a aquelles zones més exposades. I per últim oferim una relació d'un bon nombre d'espècies arbòries i arbustives que conformen el jardí que envolta la casa o es desplega de forma lineal junt als camins interiors de l'hort en forma de passejos. Moltes d'elles tenen un caràcter estètic, mentre que d'altres s'aprofiten també els seus fruits, per la qual cosa, tot i primar en aquest jardí el caràcter estètic, encara conserva alguns trets del jardí valencià patent en la presència de fruiters. A més en molts horts burgesos s'aprecia una interessant fusió entre les espècies pròpies del jardí valencià i altres recentment aclimatades procedents de països tropicals, tot aportant una nota de novetat i exotisme característica del gust dels seus propietaris.

El taronger

El taronger ha estat una planta coneguda a partir de l'edat mitjana, sobretot a l'àmbit mediterrani de l'Europa occidental. Era fonamentalment una planta de jardí, tot i que segons la varietat, els seus fruits es feien servir per al consum o per a diferents usos. Però serà a partir de les darreres dècades del segle XVIII quan el taronger ixca del jardí per a passar a cultivar-se de forma extensiva. Tot i tractar-se ara d'un arbre productiu, els llauradors continuen practicant-li les mateixes cures intensives que quan es tractava d'una planta de jardí, per la qual cosa podem referir-nos a l'immens mantell que amb el pas dels anys configuraria el paisatge del horts de tarongers com un gran jardí productiu.

El treball de Carrascosa (1932) ens aporta nombrosos testimonis que confirmen la tesi que el taronger era un arbre ornamental molt difòs a València a finals de l'edat mitjana, d'on eren afamats els seus lligadors d'horts o llauradors experts en podar i guiar els tarongers. Així l'any 1450 el rei Alfons el Magnàmin va requerir Guillerm Guerau y Pere Franch "Llauradors de l'horta de Valencia, mestres de plantar e lligar tarongers e murteres e fer jardins" per a composar el seu nou jardí a la cort de Nàpols; i en 1484 el rei Ferran el Catòlic va sol·licitar tarongers i d'altres plantes i lligadors per al seu jardí de l'alcàsser de Sevilla. També ha localitzat nombrosos testimonis que indiquen la importància dels Jardins del Reial com a viver que proveïa de plantes de cítrics a jardins tan destacats com els de l'alcàsser de Sevilla o del palau d'Arajuez. Els mateixos documents i la literatura de viatges que parla dels Jardins del Reial contemplen com una imatge habitual els seus tarongers retallats formant figures i bardisses. Jerònim Munzer en 1494, comenta que està "...muy bien plantado de limoneros, naranjos, cidros y palmeras. Con una cerca cubierta completamente con ramas y hojas de naranjos y adornado de mesas, altares, púlpitos naves, sillas y otros objetos hermosamente confeccionados de mirto... planta que era fácilmente guiada hacia todas partes para la formación de diversas figuras... jardines en general tan bien arreglados, que el visitante cree estar en el paraíso." El senyor de Montigny en una de les seues visites a València feta l'any 1501 es va hostatjar al palau Reial, del qual escriu les següents observacions: "El alojamiento es muy antiguo, pero el jardín es bellísimo, donde hay una cosa muy exquisita: es un naranjo del cual salen otros cuatrocientos, los cuales están tan bien llevados y conducidos que forman cubiertas y emparrados alrededor del jardín".

També la tractadística de l'època parla de la importància que tenia el taronger com a arbre de jardí. Herrera, en la seua obra *Agricultura general*, publicada l'any 1513, dedica un capítol als cítrics, on comenta que "los naranjos y estos otros árboles de su

compañía, son árboles muy graciosos, y en su verdor de hojas, olor de flor, vista y provecho de fruta, muy agradables y provechosos. Y ellos son tales que no se puede decir perfecto jardín donde no hay alguno de estos árboles, mayormente naranjos"[9].

Per tot això Santamaría (2001), partint d'aquells testimonis conclou que "el siglo XV fue una época brillante para la jardinería valenciana, pues tanto las plantas como los jardineros eran solicitados desde diferentes lugares y nombrados como Lligadors d'horts, es decir, labradores expertos en dirigir, injertar, entrelazar y ligar naranjos y mirtos especialmente. De los árabes, habíamos heredado entre otras plantas, el naranjo dulce, y entre otras técnicas, el injerto. Pero también nos habían hecho llegar un gusto por combinar aromas, formas y colores que convertía en verdaderos jardines los lugares que los lligadors trataban y por lo que sus conocimientos eran requeridos en muchos lugares".

A la Ribera el taronger també era conegut com a arbre ornamental, sent present a alguns jardins d'establiments religiosos. Un d'ells era el convent de Sant Francesc, del qual Fogues (2000, 192) ens relata que "en el año 1630, veíase con singular encanto una avenida de estos árboles frente a la puerta del Convento de San Francisco, que alternando con los cipreses, daban un bello aspecto al jardín que en él había y que se designaba con el nombre de "Compás de los Naranjos", pero sus frutos eran considerados como nocivos y no había nadie, ni aun los niños, que se atreviese a tocarlos".

Durant segles va ser freqüent en el paisatge de les hortes de la Plana de Castelló la imatge d'un taronger de gran port plantat davant les façanes de les alqueries "al que dejaban crecer cuanto quería para que hiciera mucha sombra, y los hubo que llegaron a adquirir bastante altura" (Bou, 1879, 59). Aquests van anar a poc a poc desapareixent perquè van ser arrancats per vells o perquè van morir a causa de la gomosi o mal del taronger. Bou Gascó en el seu tractat de citricultura recull testimonis orals contemporanis que evoquen alguns d'aquests vells exemplars que van constituir autèntiques fites paisatgístiques:

> "En la alquería del Sr. Forés [Castelló] había un naranjo agrio, que murió el año pasado, el cual contaba más de 200 años.
>
> En Villareal, en la partida del Niño Perdido, existe una alquería conocida con el nombre de Alquería del teroncher por un naranjo dulce que en ella había. Los ancianos Vicente Casaldá, de 91 años, y Pascual Meseguer, de 92, recuerdan que siendo muchachos, era dicho naranjo el más antiguo del término, el cual tendría entonces 100 años lo menos, según lo manifestaba el grueso de su tronco. Este naranjo hace unos cuantos años que ha muerto.
>
> En el huerto de la Cueva, en la parte de abajo, había hace unos 60 años, cinco o seis naranjos dulces de tronco muy grueso, los cuales debieran ser contemporáneos del de la alquería. Daban últimamente de cuatro a cinco millares de naranja aún, y recuerdan algunos ancianos que dicha naranja se vendía por Mayo a 16 reales la arroba. (4 pesetas 12 k. 888).
>
> El anciano Antonio Soriano, de 80 años, nos dijo que siendo muchacho había en el huerto de San Vicente unas seis hanegadas (50 áreas) de naranjos dulces que los suponían unos 100 años.
>
> En Almazora existen los huertos de los Sres. Vilar, don Jaime Pezudo y de Renal, que datan del siglo pasado, en donde había naranjos colosales que daban seis y ocho millares de naranja. Todos estos árboles desaparecieron por causa de la enfermedad, no quedando hoy de ellos más que algún retoño." (Bou, 1879, 52-53).

[9] Cita aportada per Bou (1879, 48-49)

Tot i ser un arbre ornamental, les flors i fruits del taronger amarg es feien servir per a diferents usos: "Su fruto se solía utilizar en la matanza del cerdo para limpiar las tripas, y también los objetos de latón, de cobre y otros. Algún farmacéutico recogía la flor para preparar el agua de azahar; eran a veces, y hoy también, solicitadas sus hojas para hacer infusiones que se tomaban contra la clorosis y otras enfermedades" (Bou, 1879, 59-60). I com hem llegit en els testimonis anteriors els fruits de les varietats de taronger dolç es comercialitzaven a petita escala per al consum.

A partir del renaixement algunes espècies botàniques reben l'atenció dels col·leccionistes burgesos, nobles o monarques, i fins i tot, en alguns casos, conformen col·leccions amb una entitat pròpia. Hem localitat nombroses referències a la presència de diferents espècies de cítrics en col·leccions valencianes, espanyoles i fins i tot a diferents països europeus de l'àmbit de la Mediterrània.

Escolano, a la seua *Historia de la ciudad y Reino de Valencia* publicada el 1610 comenta que "entrar en la fruta de agrio es perder el tino. Oí a un ciudadano principal fidedigno, que en un jardín suyo tenía 36 especies de ella"[10]. Un inventari del jardí botànic de València de les primeries del segle XIX ens dóna referència d'una gran varietat de cítrics emprats en les bardisses dels quadres, compostos de tarongers i llimeres, bardisses de cidres i llimes, junt a varietats diferents de magraners, murtes, jesmilers, boixos i xiprers. Altre inventari ens parla d'un quadre de plantació d'un hort de cítrics amb 32 varietats diferents (Santamaria, 2001).

Als jardins de les vil·les italianes de les principals famílies patrícies era un signe de prestigi tindre una col·lecció de cítrics. Així Cosme I de Medici va començar la col·lecció d'*agrumi* a mitjans del segle XV en la vil·la florentina de Castello, que l'any 1785 estava formada per 287 exemplars corresponents a 22 varietats diferents. Una prova del interés que oferia aquest col·leccionisme és el notable increment que ofereixen els inventaris fets mig segle després. En 1847 els inventaris de les viles de Castello i Bóvoli (Florència) sumaven ja 61 varietats de cítrics (Galletti, 1999, 63). Com a arbres de col·lecció cal destacar que es plantaven en macetes de terra cuita amb la capacitat suficient per al desenvolupament de les seues arrels.

Però les col·leccions de cítrics no es van circumscriure exclusivament a aquelles zones amb una climatologia òptima, per la qual cosa quan les condicions eren adverses es cultivaven dins hivernacles. Al palau de Versalles existia una *orangerie* o hivernacle de tarongers. En ell destacava un exemplar antiquíssim i molt apreciat, del qual Bou Gascó (1879, 40) reprodueix el testimoni que A. Risso ofereix al seu tractat *Historie naturelle des oranges*, publicat a París l'any 1818:

> "Procede este naranjo de una semilla que una reina de Navarra dio en 1421 a un jardinero para que sembrase en una maceta. Se crió en Pamplona, capital entonces del reino de Navarra, y por sucesión pasó a Chantilly, en donde permaneció hasta el reinado de Francisco I.
>
> El condestable de Borbon, señor de Chantilly, se sublevó a favor de Carlos V y en contra de Francisco I, y este mandó confiscar todos sus bienes y principalmente el naranjo, único entonces en Francia, y se trasladó a Fontainebleau en 1532, costando el traslado 300 escudos. (el marco valía 16 fr.)
> Luís XIV lo mandó trasladar en 1684 a Versalles, gastando para ello 600 escudos. (el marco en la actualidad valía 16 fr.)

[10] Cita aportada per Bou (1879, 49)

> Tiene este naranjo en la actualidad (1819) 449 años y se conserva en magnífico estado. El año pasado se recogió del suelo una inmensa cantidad de flores, y este año se le ven más de mil naranjas.
>
> Su altura es de siete metros, contando el cajón, y su cabeza o copa de 15 metros de circunferencia. Podría tener más si la puerta del invernadero por donde se saca y entra en primavera y otoño fuese más ancha. El cajón donde está plantado tiene 1m70 de altura y 1m40 de ancho. El tronco es corto y de forma triangular. Parece formado de tres tallos distintos que se unieron en su juventud y tiene 1m50 de circunferencia. Se divide cuasi al salir de tierra en tres brazos de los cuales dos se subdividen bien pronto en otros dos formando cinco. El fruto es de tamaño regular siempre deprimido en los dos polos."

També a les regions italianes situades al nord de la campinya romana la climatologia no permet el desenvolupament del taronger. Per això es va cultivar a les vil·les formant amplis jardins baix hivernacles, anomenats *limonai*. Un exemple paradigmàtic són els del palau Bettoni-Cazzago de Boliaco, situats junt al llag Garda, l'origen dels quals es documeta ja des del segle XVI. S'articulen sobre terrasses graonades, tancats pels tres dels seus costats per altes parets, mentre que sobre l'altra s'alinea una filera de pilars que sustenten la coberta. Aquests es troben orientats al sud per a beneficiar-se dels efectes del sol. Els arbres es troben plantats en terra i les branques s'emparren sobre un andamit de fusta per a aconseguir un desenvolupament vertical de la seua vegetació (Cazzani, 1999).

Tot i les observacions optimistes de Cavanilles, no seria fins els anys seixanta del segle XIX quan confluïren una sèrie de factors que permeteren donar resposta als estímuls de la demanda exterior, la qual cosa repercutiria en la definitiva expansió de la citricultura. Des de ben prompte ja es té consciència que el taronger, considerat fins aleshores com a arbre ornamental o de jardí, abandona el seu lloc històric per a convertir-se en un arbre productiu. Per això Lassala (1873, 6) afirmava que "en este país, a medida que la naranja constituía un árbol importante de comercio, dejaba el entendido jardinero de egercer esclusivamente su cultivo, apoderándose de esta planta el labrador, pasando a formar parte de sus cosechas agrícolas". Al mateix temps es constata també la progressiva desaparició del taronger com a arbre emblemàtic del jardí valencià per a deixar pas a altres espècies exòtiques recentment introduïdes. El primer exemple el trobem al jardí de l'Albereda de València. A la *Guia Urbana de Valencia* del Marqués de Cruïlles llegim que fins els anys centrals del segle XIX "ocupaba el centro de este jardín, una calle de naranjos cuya olorosa flor y dorado fruto ofrecía una pequeña muestra de la riqueza y hermosura que encierran extensas comarcas no lejanas destinadas a esta valiosa producción"[11]. També Cruïlles dóna compte com l'any 1859 s'arrancaren els tarongers "lo que nos da a entender que por entonces desapareció de la Glorieta lo que de típico jardín valenciano tenía, al arrancar los naranjos y mirtos y sustituirlos por plantas que, como las magnolias, son de mayor corpulencia, pero nunca más hermosas que nuestros naranjos" (Carrascosa, 1932, 54).

Les palmeres

Sense cap dubte, la palmera datilera (*Phoenix dactilifera*), després del taronger, és l'arbre que més s'identifica amb el paisatge dels horts. Hi ha diverses hipòtesis sobre l'arribada d'aquesta planta d'origen oriental a la península ibèrica, que sembla ja es

[11] Cita aportada per Carrascosa (1932, 44-45)

trobava en terres valencianes abans de l'arribada dels romans. El cristianisme i l'islam li atorguen una especial atenció. La seua imatge s'utilitza com a emblema de la Mare de Déu (Eclesiàstic 24, 13-17), és símbol del martiri, va acompanyar l'entrada triomfal de Crist en Jerusalem, fet que es commemora dins el calendari litúrgic el diumenge de rams amb la benedicció de les palmes. Segons Puig (1889, 212) "los árabes profesan a la palmera una devoción que raya casi el culto idolátrico". Tot considerant aquest substrat cultural, unit a un clima favorable per a la seua propagació, fa que siga un arbre molt arrelat en la cultura valenciana. La seua presència s'exten de nord a sud junt a les planes costaneres, plantat de manera individualitzada o formant camins i queda únicament com a cultiu específic per a aprofitar els dàtils i les palmes sols a Elx i la Vega del Segura, tal i com ho indica Almela i Vives de forma literària:

> "Palmeres de vora mar, que ací i allà s'alcen en grups con si foren una arpa on canta el vent marítim, carregat de sentors salines... Palmeres de terra endins, que volen viure on gairebé no poden, com aquelles de Sant Mateu, totes despentinades i mústigues en un corral... Palmeres de l'horta valenciana, que creixen vora la barraca o vora l'alqueria, com un plomall de gentilesa. Palmeres de la Ribera, d'Alcira, de Carcaixent, de totes aquelles terres de tarongers, on els arbres dactilífers formen caminals meravellosos... Palmeres situades estratègicament, com aquella que està junt a la casa rectoral de Xàvia... Palmeres que de dia tenen entre les palmes el sol com un fruit d'or i de nit tenen entre les palmes la lluna com un fruit d'argent... (Almela, 1936, 286).

A la Ribera Alta, i sobretot a Alzira i Carcaixent, és on la palmera apareix associada als horts de tarongers amb una major freqüència i intensitat. La seua presència en aquests pobles ja apareix documentada des de l'edat mitjana. En 1421 es van plantar als jardins del Reial de la ciutat de València 10 palmeres procedents d'Alzira (Ballester-Olmos, 1998, 325). A finals del segle XVIII el mateix Cavanilles, en parlar dels primers horts de tarongers situats entre Carcaixent i Alzira fa referència a les palmeres com a planta íntimament lligada a aquest nou paisatge: "En estos bosques prodigiosos se crían palmas que adornan aquel recinto, donde la naturaleza y el arte concurren para recrear los sentidos" (Cavanilles, 1795, 207).

La palmera, que pot assolir fins els quinze metres d'alçada, emergeix en molts indrets sobre el continu mantell verd dels tarongers, trencant la seua horitzontalitat. Tot junt amb els xiprers, menys difosos que les palmeres, o els fumerals de les primeres màquines a vapor, esdevenen en autèntiques fites visuals que trenquen l'horitzontalitat del paisatge. Aquesta imatge que encara continua cridant l'atenció a les persones que s'aproximen a aquest paisatge, ha estat objecte constant d'atenció de les diverses manifestacions artístiques, com ara la literatura, la pintura o la fotografia, tal i com explicarem al capítol IV. A més dels textos estrictament literaris, diversos autors han destacat en els seus escrits de temàtiques diverses aquesta circumstància.

Salvador Bodí (1986, 60) en referir-se a Carcaixent a finals del segle XIX indicava que "en la actualidad es un dilatado y espeso bosque, un siempre verde y aromático vergel de hermosísimos y productivos naranjos, encanto y admiración del forastero, donde viven en perpetua armonía sobresaliendo en muchos puntos de entre la tupida arboleda gigantescas y erguidas palmas, que dan al campo la vista de un verdadero panorama oriental". També Lassala (1873, 7) va escriure que "en varios pueblos del Mediodía de la provincia de Valencia, la palma datilera alterna con el naranjo, especialmente en Carcagente, cuya campiña ofrece una vista encantadora: bosques de naranjos circundan la villa; las palmeras, entremezcladas en los huertos, sobrepujan con sus elevadas copas la altura de los demás árboles".

Les característiques de les seves arrels, així com el seu port esvelt que a penes projecta una ombra de perfil definit, fa que siga perfectament compatible amb el cultiu del taronger. Per això va afirmar Bodí (1986, 63) que "una de las cosas que más llaman la atención, en los plantíos del árbol que nos ocupa [el taronger], es ver salir de entre sus compactas filas altas palmas, muchas de ellas de semilla de Berbería, algunas con dátiles de excelente calidad. No debe ser muy extraño este fenómeno: las raíces del naranjo, porosas, leñosas y muy numerosas, corren lamiendo la superficie de la tierra, las de la palma coriáceas, uniformes y poco numerosas, penetrando en el fondo, se extienden y espacian a largas distancias, pudiendo vivir estos dos notables árboles, así juntos, en admirable maridaje." Se planta sobretot en fileres vorejant els caminals que donen accés al hort, o com a arbre aïllat, tot conformant una fita visual que atorga el paisatge una interessant càrrega estètica. Així ho veu Fogués (2002, 202) quan escriu que "estas entradas se ven embellecidas con frecuencia con largas filas de palmeras que hermanan muy bien con el naranjo, a la par que dan un tinte especial y típico de nuestros huertos". A més és un arbre rendible econòmicament, ja que d'ell s'extrauen les palmes blanques per al diumenge de rams, així com els dàtils. Per això alguns autors a finals del segle XIX alentaven des dels seus escrits a una major proliferació d'aquesta planta dins els horts de tarongers, ja que a més de les seues aportacions estètiques, podien constituir un interessant complement econòmic a l'activitat tarongera sense produir cap impacte negatiu sobre el cultiu principal. Per això, "...la gentil palmera debía decorar los preciosos cuadros de muchos bosques de naranjos, levantándose ligera y flexible mostrando sus abundantes racimos de menudos y dorados frutos, sobre ese mar de verdura que forman los naranjales" (La Agricultura Valenciana, 1869, 287).

A finals del segle XIX una nova espècie, la palmera canària (*Phoenix canariensis*), entra en competència amb la datilera acompanyant alguns entradors d'hort de caràcter burgés, destacant sobretot pel seu caràcter exòtic en determinats ambients on es prima el gust per les noves espècies. No té cap aprofitament econòmic, ja que els dàtils no són comestibles i les palmes no serveixen. El seu interès estètic és menor que el de la palmera datilera, ja que és menys estilitzada en caracteritzar-se per un tronc més gros i per assolir una menor alçada que sol oscil·lar entre els 8 i 10 metres. Per això la palmera canària ocupa un lloc residual dins el paisatge dels horts davant la datilera, que, a més dels seus valors estètics i econòmics ja ressenyats, s'afegeix el plus de tractar-se d'una espècie considerada autòctona (La Agricultura Valenciana, 1864, 21-24) la qual cosa fa que es revaloritze dins el context d'un incipient regionalisme de caràcter cultural, i que alguns dels seus membres, com Almela i Vives, li dediquen atenció en els seus escrits. Per això com a conclusió del que hem exposat poden servir-nos les seues paraules: "La palmera és un arbre constructiu, que s'oferix d'una manera categòrica i que contribuix a formar el paisatge a la seua faisó; la palmera és un arbre que no s'assembla a la majoria de les altres plantes arborescents, per la qual cosa té aquella preada virtut de l'originalitat; la palmera és un arbre espiritual, perquè gairebé no trau substància de la terra i en canvi s'enfila ardidament envers el cel; la palmera, és un arbre simbòlic, perquè està carregat de llegendes i tradicions, d'històries i de contarelles..." (Almela, 1936, 277).

El xiprer

El xiprer (*Cupressus sempervirens*) és altra de les plantes que s'associa al paisatge dels horts. Té el seu origen al centre i sud d'Europa i a l'oest d'Asia. És un arbre estret i de

gran alçada, que pot superar els vint metres. La seua simbologia funerària fa que el trobem sempre als cementeris, tot i que per l'estètica del seu port ha estat també emprat en la decoració de parcs i jardins.

Va ser molt cultivat en el món greco-romà, convertint-se en un element comú del jardí mediterrani. Els grecs el consideraven símbol de la bellesa femenina, a més del seu significat funerari. No està clara la procedència de la seua simbologia funerària. Alguns indiquen que, tot atenent que és un arbre que sempre està verd i apuntant al cel, ajudava les ànimes dels morts a elevar-se en aquella direcció. Plini comenta que una rama de xiprer penjada a la porta d'una casa era senyal fúnebre. També ha estat considerat com un símbol d'hospitalitat. En la antiguitat es plantaven dos xiprers a la porta d'una vivenda per a indicar els viatgers que la casa els oferia menjar i dormir durant uns dies. En la Bíblia, el llibre del *Càntic dels càntics*, fa referència al xiprer com un dels emblemes de Maria.

La seua presència ha estat prou habitual al jardí islàmic, així com als horts i jardins valencians. Fogués (2000, 77) ens parla d'una desapareguda avinguda de xiprers al convent de Sant Francesc de Carcaixent, fundat en temps del Patriarca Ribera. Als horts de tarongers el trobem en algunes ocasions acompanyant el camí d'entrada. La seua alçada i verticalitat fa que contribuisquen a emmarcar la perspectiva del camí cap a l'eix central de la façana de la casa o situa el seu punt de fuga. L'hort de Montesinos a Picanya (195-009) i Villa Conchita a Alginet (031-002) ens ofereix un dels millors exemples de camí amb xiprers.

Molt poques vegades el trobem entre els horts de tarongers com a arbre aïllat. Plantats un al costat de l'altre, tot considerant l'escassa amplària i la seua considerable alçada constitueixen una bona barrera per a protegir els tarongers i les taronges del vent. Per això resulta fàcil veure'ls en aquelles zones exposades als vents en fileres que rodegen una part de la parcel·la, actuant com a tallavents (017-149). En alguns horts (085-062) el trobem plantats a la vora de la parcel·la que recau al camí públic en forma de tanca o façana. Els valors estètics d'aquesta combinació de xiprers i tarongers ha estat considerada en l'obra *Xiprers i tarongers*, del pintor valencià Emilio Ferrer, que analitzem en el capítol IV.

Una altra planta de la mateixa família que els xiprers és la tuia (*Thuja orientalis*), de port més baix i desgavellat que el xiprer si no se la retalla, ha estat emprada en la formació de tanques dels horts. A alguns horts de Picanya trobem exemples significatius, com ara al de Coll (195-008) o Albinyana (195-010).

Altres espècies

Tot seguit oferim una relació d'espècies vegetals que amb major o menor freqüència es troben als horts. Crida l'atenció que no hi hagen pervivències dels cultius anteriors de secà. La vinya en forma de parra, o la carrasca potser són els dos únics testimonis. La morera, ve plantada de nou o com a exemplar vell, constitueix en alguns horts de la Ribera altre testimoni de l'antiga dedicació d'alguns horts que va precedir l'actual conreu de tarongers. Entre les plantes que són pròpies del jardí valencià hi ha d'altres que van ser aportades per la jardineria del finals del segle XIX.

La figuera (*Ficus carica*) és un arbre d'obligada presència als horts tradicionals. Habitualment se planta junt a l'andamit, ja que la seua ombra protegia els animals que movien la sènia els dies de forta calor estival. Amb menys freqüència es presenta com a arbre aïllat plantat a les explanades que s'obrin davant la casa o al seu darrere.

La parra (*Vinis vinífera*) apareix als horts enfilada sobre pèrgoles davant la façana principal, en la façana posterior, i més rarament a un lateral. També de vegades sol aparèixer entre la casa i la bassa o junt a la bassa amb una pèrgola per a donar ombra a les dones quan rentaven la roba. Normalment eren de moscatell i el seu raïm s'aprofitava per a menjar, tot i que calia tapar-lo amb bosses de paper quan començava a madurar per evitar que les vespes el picaren i el feren malbé. La parra no està a penes present als horts de caràcter burgés.

El Llorerer (*Laurus nobilis*), tot i que és un arbust, pot desenvolupar-se com a arbre, assolint una gran alçada (205-005). Sol aparèixer com a arbre aïllat a una vora de les esplanades que s'obrin davant la casa o al seu voltant. Com a arbust sol aparèixer junt al camí d'accés o algun passeig interior, de forma aïllada o com a molt dos o tres exemplars.

La morera (*Morus alba*) ha estat el cultiu que ha precedit molts horts de tarongers a les partides d'Alzira, Carcaixent, la Pobla Llarga i d'altres localitats dels voltants on de manera primerenca es va produir una transformació de secà a regadiu. Allí és freqüent trobar en els horts alguna morera de gran port, algunes de les quals, pel gruix del seu tronc, potser queden encara com a testimonis del que va ser aquest cultiu previ al taronger (085-106, 017-216). L'espècie predominant és la morera blanca (*Morus alba*), que es cultivava per als cucs de seda. La morera negra (*Morus nigra*) és molt escassa i quan trobem algun exemplar és de recent plantació. Se situen normalment junt a les esplanades de les cases i es planten com a arbre d'ombra, tot atenent que és de fulla caduca.

El Lledoner (*Celtis australis*) s'utilitza com a arbre d'ombra, ja que és de fulla caduca, per la qual cosa s'associa a la casa i es planta junt a l'esplanada que hi ha al davant. Assoleix una gran alçada, per la qual cosa es fa molt visible en el paisatge. Trobem exemplars de gran port a l'hort de Llop de Picanya (195-002) i a la casa de Trabuc a Carcaixent (085-113).

La Carrasca (*Quercus coccifera*) és una espècie molt poc freqüent en els horts. Allí on apareix es tracta d'exemplars de gran port que, tot considerant la lentitud en el desenvolupament, podem pensar que es tracte d'exemplars que formarien part de la massa vegetal que poblaria les terres abans de ser rompudes per a posar-les en cultiu (085-013, 085-160). En tractar-se d'un arbre de secà, queda com a testimoni del que hi havia abans d'escometre l'obra transformadora.

El Noguer (*Juglans regia*) és un arbre de fulla caduca molt habitual en els horts on la seua casa respon a tipologies de caràcter popular. Destaca pel seu ràpid creixement i per l'ombra que atorga, deixant passar els rajos del sol a l'estació hivernal. Se situa sempre junt a un costat de l'esplanada davantera de la casa, o als laterals.

El Pi carrasc (*Pinus halepensis*) i el Pi pinyoner (*Pinus pinea*) són dues espècies que apareixen als jardins dels horts formant bosquets com veiem a alguns horts del terme de

Sagunt (222-003, 222-007) o a l'hort de Jaumandreu a Godella (137-001). També en algunes ocasions apareixen flanquejant el camí principal de l'hort (179-003 i 207-003).

El Nesprer (*Eriobotrya japonica*) és un arbre importat del Japó per la Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València. Va ser aclimatat com a arbre ornamental, però en conèixer les qualitats del seu fruit va passar a plantar-se com a cultiu comercial. En alguns horts sol aparèixer algun exemplar.

La casuarina (*Casuarina cunninghamiana*) és un arbre introduït al segle XIX procedent d'Austràlia, que destaca per la seua verticalitat i la gran alçada que assoleix, que pot arribar als 30-35 m. Generalment es planta com a arbre aïllat en els jardins que es despleguen al voltant de les cases d'hort (017-134), tot i que també pot estar rodejant el camí d'accés a la casa, com és el cas de l'Hort de Feliu d'Alginet (031-001).

L'araucària (*Araucaria heterophylla*) destaca també per la seua verticalitat. Es planten en els jardins que es desenvolupen junt a les cases dels horts de tarongers, normalment davant de la casa com a arbre aïllat. En el cas de l'Hort de Coll a Picanya (195-008) se situa com a punt de fuga dels quatre camins interiors dels horts, ja que es planta al seu creuament. També destaca com a arbre aïllat pel seu gran als horts 206-013, 209-001, de Sánchez de León a Alzira (017-045) o de Santa Anna a Picassent (196-001), entre d'altres.

El cedre (*Cedrus atlantica*) és un arbre poc freqüent, tot i que el podem veure als jardins dels horts de caràcter burgés (206-009).

Magraner (*Púnica granatum*) és un arbust molt característic del jardí valencià. Està present a molts horts, siga quin siga el seu caràcter, com a arbre aïllat. Per les descripcions que ens aporta Cavanilles (1795, 207) sembla que en principi estava present com a planta de caràcter arbustiu acompanyant el taronger, on a més se solia collir el seu fruit per a treure'n profit. Però actualment ens ha arribat com a arbust que podem trobar adornant el camí d'accés, els passejos interiors de l'hort, o el jardí que es desplega al voltant de la casa.

La Jacaranda (*Jacaranda mimosifolia*) és un arbre importat com a planta de jardí. Es de fulla caduca i destaca per la seua primera flor que esclata a la primavera quan encara a penes han brotat les fulles, que són polifoliades, d'un verd molt clar, que li atorguen una gran bellesa. Es planta junt als passejos interiors dels horts, però sobretot en els jardins dels horts burgesos, com és el cas de l'hort de Graveli de Carcaixent (085-219). També el podem trobar en qualsevol hort com a arbre d'ombra aïllat de gran port. En aquest cas destaca l'exemplar plantat en l'hort de l'Ermita de Carcaixent (085-218).

La magnòlia (*Magnolia grandiflora*) es planta de forma aïllada en les esplanades dels horts. És un arbre importat que irromp en el jardí valencià, on trobem exemplars molt destacats als passejos urbans de València com ara a la Glorieta, les grans vies, l'Albereda o els Vivers. Per això és la seua presència és més freqüent als jardins dels horts burgesos, tot i que podem trobar algun exemplar a algun altre hort més humil, possiblement plantat per caprici del seu propietari com a signe de distinció, tot i que no fora ell qui residira a la casa, sinó un hortolà. Entre els horts burgesos de Carcaixent destaquem els dos exemplars que flanquegen la casa de l'hort dels Dolors (085-140), i altres exemplars aïllats als horts de Batalla (085-219) i de l'Ermita (085-151). Als horts

on les seues cases responen a tipologies relacionades amb el tipus bàsic tradicional podem citar l'hort de Carreres (085-207) i al 085-196, ambdós a Carcaixent.

L'arbre de Júpiter (*Lagerstroemia indica*) es planta als camins junt a altres espècies o com a arbre solt. Es un arbre de petit creixement que oscil·la entre els tres i sis metres d'alçada. Destaca sobretot per les flors de gran bellesa que ixen en ple estiu, de juliol a setembre. Trobem exemplars de gran port a l'hort de Maseres de Carcaixent (085-119)

L'eucalipte (*Eucaliptus globulus*). Va ser una planta molt difosa per la Societat Valenciana d'Agricultura com a arbre per a fusta en plantacions de terrenys forestals. Destaca la presència de nombrosos exemplars que conformen un bosquet a l'hort del Prefaci a Benifaió (060-001).

El baladre (*Nerium oleander*) és una espècie arbustiva que creix de forma silvestre als barrancs. Tot atenent la bellesa de les seues flors roges i blanques presents durant quasi tot l'any ha fet que s'haja adoptat des de ben prompte com a planta de jardí. Normalment acompanya com a arbust els passejos i els camins interiors dels horts. De vegades s'utilitza també com a tanca. En la Casa de Blai de Carcaixent (085-161) s'ha conformat com a arbre amb uns troncs de dos metres d'alçada, i se situen a ambdós costats del camí que dona accés a la casa, amb una gran resultat estètic.

El gesmil (*Jasminum grandiflorum*) podem dir que està present a bona part dels horts, siguen de caràcter burgés o popular. Es tracta d'una arbust, apreciat sobretot per la suau olor que desprenen les seues flors blanques durant les nits estivals. Se planta junt a una paret de la casa, on es col·loquen uns quants filferros per que s'enfile. De vegades també sol trepar sobre pèrgoles metàl·liques, combinades amb altres espècies, com ara la bouganvillea.

L'hedra (*Hedera helix*) és una planta enfiladissa que sol trepar per les parets dels edificis i per les pèrgoles. Destaca pel seu verd intens. Es poc freqüent trobar-la i sols hem vist exemplars molt desenvolupats a l'Hort de Maseres de Carcaixent (085-119) i a l'Hort d'Almela de Benifaió (060-004).

La bougainvillea (*Bougainvillea glabra*) és altra planta enfiladissa que va associada a les pèrgoles. Esta present sobretot als horts burgesos en substitució de la parra. Destaca per les seues flors roges de gran bellesa.

La canya de bambú és una planta importada que està present quasi exclusivament als horts burgesos, on es reparteix en qualsevol racó dels jardins formant bardisses. La seua presència és exclusivament ornamental i no te cap aprofitament econòmic. Destaquen sobretot les plantacions de canya que trobem a l'hort de Bonet d'Alginet (031-004) o al Mas de Sant Josep de Picassent (196-004).

El gerani el trobem com a planta ornamental en els testos o jardineres que adornen en l'esplanada situada davant la casa, sovint alternant amb els rosers, amb flors de diferents varietats i colors.

Moltes vegades les bases dels horts burgesos es decoren amb plantes d'aigua. Creixen directament sobre l'aigua de l'interior de la bassa o be junt a un costat. Així assoleix una doble component funcional per a regular el reg de les parcel·les de tarongers, i

alhora estètica en adornar-se amb una sèrie d'espècies vegetals. A les fotografies antigues de l'hort de Sant Vicent de Carcaixent que mostrem al capítol 4 trobem la bassa poblada de nombroses especies vegetals. Les més emprades eren el nenúfar blanc (*Nimphaea alba*), el bananer i la cala (*Zantedeschia aethiopica*).

2.2. La tanca perimetral

L'hort valencià s'ha caracteritzat per tindre la seua superfície tancada de paret. Aquest element és adoptat per l'hort de tarongers, tal i com ho demostren els diferents testimonis escrits, tot considerant que recull la tradició de l'hort jardí valencià. El mateix Cavanilles (1795, 207) en referir-se al primer hort plantat pel rector Monzó ens indica que "cercó la posesión con muros" per a protegir-los dels perills dels furts, dels quals parla com un dels mals endèmics que afecten el camp. Més endavant Madoz (1845) dins la veu *Carcagente*, en descriure el camí que la uneix amb Alzira ens parla que es troba acompanyat per les parets que tanquen els horts. Vicente Lassala (1871) fa referència al mateix camí descrit unes dècades abans per Madoz, quan afirma que "estos huertos son los primitivos del país, cuando el naranjo era árbol de huerto o de jardín, por esto se le cercaba entonces de tapia o al menos de cerramiento vivo de poncileros o granados, para evitar el merodeo; pero hoy que el naranjo forma parte de la cosecha de los campos y pertenece a la gran agricultura, o más bien al labrador que al jardinero u horticultor, ya no se cierran los huertos de este precioso fruto, porque siendo la cosecha general en el país, su misma abundancia preserva o por lo menos minora los perjuicios y temores del merodeo". Per tant, cap a la dècada dels anys setanta del segle XIX la paret que tancava l'hort havia perdut una de les seues funcions principals, que era protegir les collites dels furts, per la qual cosa molts horts plantats recentment ja no solien tancar-se. Aquesta data coincideix quan el cultiu ultrapassa ja els focus inicials de la Plana i la Ribera i comença a estendre's per diferents punts de les planes litorals del golf de València. Aleshores el tarongerar passa del paisatge de camps tancats que va caracteritzar els primers horts dels pobles del cor de la Ribera a plantar-se majoritàriament a camp obert. Però, tot i això, la tanca no desapareixerà definitivament, ja que alguns horts o conjunts d'horts continuaran utilitzant-la, encara que amb diferents finalitats.

Pocs són els horts primitius que han conservat les portes d'accés al recinte sense a penes alteracions, la qual cosa ens permet extraure alguna de les seues característiques. Tot atenent que habitualment la casa se situava alineada amb la tanca, podem dir que la porta d'accés principal al recinte era la de la casa, ja que el corredor central ultrapassava l'habitatge i travessava tot l'hort. Però, a més, alguns disposaven junt a la casa d'una porta per la qual es podia entrar a l'hort sense necessitat de travessar-la (085-041, 085, 017-125, 017-072, 017-076). Es tancaven amb una porta de dues fulles de fusta amb la cara exterior emplanxada, per la qual cosa disposaven d'una marquesina de teula àrab per a protegir-la de d'intempèrie. Els primers horts burgesos construïts entre 1850-1880 encara presenten les portes d'accés de fusta cobertes amb marquesines de teula decorades ocultades per la cara exterior amb remats mixtilinis de fàbrica (066-001, 196-001) o per cornises de rajola (017-012) o protegides simplement amb porxades interiors d'una vessant (017-008)[12].

[12] Cap d'aquests exemples conserva les fulles originals de fusta, les quals han estat substituïdes per altres de ferro o simplement l'accés ha estat cegat.

L'hort burgés, que es consolida durant la segona meitat del segle XIX, continua mantenint la tanca de l'hort jardí valencià formada per una paret alta o per una bardissa vegetal, que ara es fa més infranquejable en reforçar-se amb filferros d'espines. Però la seua presència respon a d'altres finalitats. Sembla que la més important es relaciona amb la necessitat de remarcar el caràcter privat de la propietat i el seu ús exclusiu per a la fruïció particular d'acord amb el caràcter intimista que caracteritza la faceta privada de la vida de les famílies burgeses (Courtot, 1992, 37; Besó, 1999, 24). Per als tancaments vegetals l'hort burgés abandona el magraner i el ponciler (*Poncirus trifoliata*), que van ser les espècies utilitzades en els primers horts de tarongers, i adopta sobretot la tuia, i en menor mesura el xiprer. Es tracta de tancaments opacs per tal d'aïllar el que hi ha o el que passa a l'interior de la mirada des de fora. Per això sols és possible mirar cap a dins a través dels barrots de la porta que tancava el camí d'accés a la casa. Tot i això, en molt pocs horts situats junt a les carreteres o camins principals, davant la façana de la casa deixen alguns trams amb reixes de ferro sostingudes per pilars de rajola o de formigó armat, o simplement amb una alambrada de filfero d'espines per tal que el viatger puga contemplar l'interior de l'hort, tal i com ocorre alguns horts de la carretera d'Alzira a Favara (017-002, 100-029) de la carretera d'Alzira a Tabernes, al terme de Simat de Valldigna, o al camí de la Casella al terme d'Alzira (017-167).

L'accés principal a l'hort es remarca amb dos pilars de rajola que sostenen sengles fulles formades per barrots de ferro colat o forjat. L'abandó definitiu de les portes de fusta per un material més resistent a la intempèrie possibilita la desaparició de la marquesina, per la qual cosa sols conserven els pilars que serveixen de subjecció. Les seues cares poden ser llises (085-182, 195-001) o decorades amb diversos motius, com ara plafons ceràmics (100-032, 100-033;017-167), plafons rebuidats (017-017, 017-028), faixes (085-159, 017-045) o amb les inicials en rajola del propietari de l'hort (085-132). Aquestes es rematen amb xapitells de rajola (195-001), amb gerros (085-013;017-215), pinyes (100-014, 100-030, 017-216) o boles de terra cuita, ceràmica vidrada (085-151, 017-011) o formigó (085-170, 085-208, 222-009), o amb figures animals (017-003, 017-069). En alguns horts aquests pilars serveixen de suport a una cartel·la de ferro amb el nom de l'hort (085-218; 087-002; 017-160). En pocs casso reprodueixen motius decoratius relacionats amb el llenguatge arquitectònic que s'utilitza en l'habitatge, com vegem a l'hort de Sant Vicent de Carcaixent (085-220) on els pilars es rematen amb pinacles d'estètica noucentista, o amb nous materials com ara el formigó armat (100-029) Els accessos secundaris serveixen per a facilitar l'extracció de les taronges de l'interior de l'hort. Es tanquen amb portes d'una o dues fulles que se subjecten mitjançant pilars, les quals manquen de la monumentalitat que caracteritza l'entrada principal.

Tant els horts que tenen tota la seua parcel·la rodejada de paret, com aquells que sols tanquen la vora recaient al camí configuren en els termes d'Alzira i Carcaixent itineraris rodejats de paret a ambdós costats, tal i com han testimoniat molts viatgers literaris. Aquestes tanques impossibiliten una visió panoràmica del paisatge. D'altres vegades els camins discorren pels caixers dels barrancs on els murs de contenció fan alhora de tanca. En aquests casos presenten rampes per a poder accedir-hi als horts. El camins de la Vall i del Barranc de la Casella a Alzira i del Barranquet a Carcaixent poden servir-nos com a exemple.

En altres ocasions les cares dels horts recaients als camins es tanquen amb parets de maçoneria d'escassa alçada amb la sola finalitat d'afitar la propietat i evitar interferències de la pols i la pedra del camí sobre les terres de cultiu. En moltes carreteres i camins transitats sembla que el motiu fonamental de la tanca va ser evitar que la pols embrutara els arbres. Així es desprèn de les sol·licituds de permisos que va tramitar l'Ajuntament d'Alzira davant la Diputació a instàncies dels propietaris dels horts de la carretera d'Alzira a Favara[13]. La pols no afecta la seua productivitat, per la qual cosa el voler protegir els arbres sembla més ve una qüestió que respon a motius d'estètica o a altres causes culturals. Una prova evident és que a les hortes es practica una agricultura més intensiva sobre camps oberts al costat dels camins. D'altra banda tal i com ocorre d'una manera més extensiva a la Vall de Segó, les tanques fan també el paper de murs de contenció i eviten l'entrada de l'aigua que corre pels camins en haver pràcticament desaparegut la xarxa de drenatge i així es canalitzen la seua escorrentia. En aquests casos es tracta de parets poc altes i molt gruixudes per a contrarestar les empentes de les torrenteres.

2.3. El camí d'accés i els passejos

Per influència de les vil·les renaixentistes italianes l'hort jardí valencià adopta una composició axial que es conserva al model canònic d'hort de tarongers burgés. En aquest cas comunica la via pública amb el centre de l'hort on es troba la casa, la qual ultrapassa i es perllonga fins al final de l'hort. A més d'aquest camí principal que queda emfasitzat com a tal per una major concessió als elements ornamentals tant vegetals com arquitectònics, tot depenent de la grandària de l'hort poden haver altres camins secundaris que serveixen fonamentalment per a facilitar l'extracció de la collita de taronges de les diferents subparcel·les o quadres en que es divideix. Tots ells es caracteritzen pel seu traçat rectilini i sols els camins secundaris poden presentar escales per a salvar els diferents nivells de les parcel·les (085-155).

L'eix principal es flanqueja a ambdós costats per espècies vegetals arbustives o arbòries, com ara baladres, rosers, palmeres, etc, per tal de emmarcar la perspectiva cap a l'element central que és la casa. Al llarg del seu recorregut és habitual en molts horts la presència de bancs de fàbrica, amb la qual cosa els camins interiors de l'hort esdevenen autèntics passejos privats on els membres de la família propietària, a soles o acompanyats de les seues amistats, realitzen una de les activitats d'esbarjo preferides que practiquen a la ciutat. En els horts de major grandària junt als camins secundaris trobem pèrgoles i sopadors de ferro colat amb plantes enfiladisses que permeten gaudir de l'ombra per a protegir-se del calor estival. D'altres vegades alguns camins interiors busquen perspectives en altres elements del paisatge circumdant, com ara algunes cases d'hort properes. En aquest sentit no es casual que el camí a la finca El Pator, propietat de la família Trénor, situada a Tabernes de la Valldigna, en ser transformada en regadiu a les primeries del segle XX i reorganitzat el seu espai interior, el camí que parteix de la casa siga una gran línia recta, la perspectiva del qual conflueix en l'església del monestir de la Valldigna. Per això a l'hort burgés els camins interiors acompleixen una doble finalitat; l'agrícola per a facilitar l'extracció dels fruits i l'estètica i social en ser utilitzats com a lloc de socialització i esbarjo.

[13] Arxiu Municipal d'Alzira, 629; 10-32

Els bancs que se situen a les vores dels camins, a la plaça que s'obri davant la casa o als mateixos jardins responen a diferents tipologies. Els més antics que deriven de l'hort valencià son de fàbrica (maçoneria o rajola) lluïda amb morter, amb les espatlleres acabades amb remats mixtilinis (085-155). De vegades solen decorar-se amb algunes peces de taulells ceràmics (100-032). Ja a les primeries del segle XX s'introdueix una gran varietat de tipologies i formes.

Els més habituals són de fàbrica massissa amb totes les cares alicatades amb taulells ceràmics de Manises de les primeries del segle XX que s'inspiren en repertoris historicistes (195-001, 100-028), com ara el neomudèjar o el neorrenaixentista (Pérez Camps, 1987, 25). Aquests inclouen tota una sèrie de peces especials, com ara perfils, motllures, etc., amb la finalitat d'adaptar la superfície del xapat als angles, vores i curvitats còncaves i convexes, per tal de donar revestiment a tots els complements (Pérez Camps, 1987, 32-33). En alguns casos per influència modernista s'utilitza el trencadís, la qual cosa permet evitar la rigidesa de formes que havien adquirit al ser totalment recoberts de taulellets.

En altres casos es recorre a bancs de formigó armat que imiten dissenys en pedra tallada, com els que vegem a l'hort de l'Ermita de Carcaixent (085-151) o a l'Hort de Gamón de Picanya (195-003).

2.4. L'aigua

Un dels elements fonamentals que dóna raó de ser als horts és la presència d'aigua, sense la qual no podrien existir. Aquesta es materialitza es materialitza i ocupa també un lloc destacat en el disseny i concepció dels horts.

Per les cultures cristiana i islàmica l'aigua simbolitza la vida. Però a la civilització islàmica l'aigua va jugar un paper molt important tant a nivell econòmic com estètic. Segons alguns autors el poble musulmà, que prové del desert, troba a l'oasi un element vital per garantir la seua supervivència i es relaciona amb la idea del Paradís alcorànic. Per això "para el mahometano era natural que el oasis como tal, o transformado en jardín, fuera idealizado como el Paraíso; de ahí que se pueda definir al jardín árabe como un remedo artístico y sensual del oasis, que reúne una serie de elementos gratos: el agua que le da vida a todo lo que hay sobre la tierra, y la vegetación que surge de ella y permite la subsistencia mediante sus frutos." (Ballester-Olmos, 1998, 87).

No hem d'oblidar que el paisatge dels horts sorgeix sobre secans àrids i poc productius. Nombrosos autors parteixen d'aquest fet per a ressaltar el contrast entre la imatge actual del paisatge del taronger que hi troben amb els secans que el van precedir. Començant pel mateix Cavanilles (1795, 207) en parlar dels primers horts situats entre Alzira i Carcaixent indicava que "sabían los de Carcaixent que los naranjos prosperan en terrenos areniscos, si se benefician con estiércol y riegos: convidábales la naturaleza de los campos; pero carecían enteramente de agua, que ocultaba la tierra en sus entrañas: empezaron a taladrarla con pozos, hicieron norias, suavizaron con estiércol las áridas arenas, y convirtieron los eriales en bosques de naranjos chinos y de granados".

Salvador Bodí (1870, 60) en parlar de la zona oriental de Carcaixent comenta que "antes de la importación y aclimatación del naranjo, era una dilatada faja de accidentados y

estériles eriales, formados con arenas rojas mezcladas con parte de arcillas del mismo color, arrebatadas de las contiguas montañas por fuertes y frecuentes aluviones, arrastradas por entre multitud de barrancos y torrenteras, y depositadas desordenadamente y al caso en la llanura, constituyendo un suelo sinuoso, ligero, suelto y sumamente seco. En estos terrenos sólo vegetaban lánguidamente olivos y carcomidos algarrobos, con algunas mutiladas encinas, encontrándose más a la raíz de los montes pinares de no muy buena madera. / Toda esa faja de estéril e improductivo campo, a fuerza de penosa y continua fatiga y de inmensos sacrificios, ha desaparecido casi por completo. En la actualidad es un dilatado y espeso bosque, un siempre verde y aromático vergel de hermosísimos y productivos naranjos, encanto y admiración del forastero, donde viven en perpetua armonía multitud variada de árboles frutales en donde y en medio de frondosas filas de naranjos se crían toda clase de verduras, sobresaliendo en muchos puntos de entre la tupida arboleda gigantescas y erguidas palmas, que dan al campo la vista de un verdadero panorama oriental".

Francisco Fogués (1934, 168) en referir-se al terme de Carcaixent indicava que "la zona oriental, antes de la implantación del naranjo, era una dilatada faja de arenales rojizos, mezclados con arcilla que constituían un suelo sinuoso, ligero, suelto, y sumamente seco, en la que sólo se producía una vegetación pobre. Desde la implantación del dorado fruto, este territorio se le puede considerar como el más rico y productivo de España; bien es verdad que para ello ha habido necesidad de realizar una obra de titanes, ya que los montes han sido rebajados y las tierras transportadas, algunas veces de larga distancia; pero con ello se ha conseguido elevar el renombre e importancia de nuestra población por su laboriosidad y por la selección de sus frutos". Més endavant, en parlar de la introducció del taronger pel rector il·lustrat Monzó a la partida de la Bassa del Rei relata:

> "Estos terrenos eran secanos incultos y accidentados arenales procedentes de aluviones de los cercanos montes. Apenas si había en ellos algún que otro algarrobo y olivo de poco valor en venta y mucho menor en renta. Tierras eran estas despreciadas, como la mayor parte de las entonces existentes en nuestro término y el susodicho Párroco tomó con empeño la empresa de valorizarlas. [...] Pero no había agua y para obviar este inconveniente se perforaron pozos en cada uno de estos tres primeros huertos, se montaron antiguas norias, según el modelo que nos legaron los árabes, y se adosaron a estas balsas para riego y pequeñas casas de labor. [...] Electrizados por su ejemplo, como dice Cavanilles, los carcagentinos se dieron en plantar nuevos huertos extendiéndose hacia la Montañeta y el Barranquet en la ocupación de terrenos. Siguieron más tarde esta innovación los de Alcira, a los que secundaron los de Mallorca y de la Plana y tal fue el furor de plantaciones que en el siglo pasado y el actual se desarrolló en Levante, que hoy toda la región valenciana no es sino un vasto naranjal que borda con la perenne faja de verdura toda la costa del Mediterráneo" (Fogues, 1934, 194 i 196).

Tal i com podem apreciar en aquests textos és la probabilitat d'extraure l'aigua subterrània la que va fer possible la transformació dels secans en fèrtils vergers. Aquest fet explica i justifica que l'aigua estiga sempre present a tots els horts almenys en les basses i canals de distribució per al reg de les diferents parcel·les de tarongers. La seua presència no és simplement utilitària, sinó també estètica i simbòlica. La bassa o alberca i el pou es localitzen sempre junt a la casa i contribueixen a enriquir l'experiència multisensorial de l'hort jardí. En aquest lloc preferent i visible que té l'aigua podem trobar de nou un paral·lelisme amb el jardí islàmic. En relació amb el recull de textos

que acabem d'oferir l'aigua reforça el concepte d'oasi, de Paradís, en contraposició a la imatge de desert que oferia el mateix espai abans de la seua transformació[14].

L'alberca

L'aigua, elevada del subsòl mitjançant una sènia o motor, anava a parar a una bassa contigua que serveix de regulador i de dipòsit per a les petites necessitats. L'entrada del cabal es fa a través d'una conducció que prové directament de la bomba o de la sènia, que en la majoria dels casos sol disposar-se a un costat de la bassa sobre el nivell superior de la paret. Allí on l'aigua s'eleva amb una sènia, es vessa a la bassa a través d'un abocador tallat en pedra. Quan es elevada per una bomba, be pot aguaitar directament el tub metàl·lic o acoblar-se una peça de ferro colat ampla i baixeta que eixampla el xorro en forma de ventall. En algunes basses hem vist com l'aigua és elevada uns metres per damunt de la bassa i vessada en forma de salt, com és el cas dels horts del Llancero (017-013) o de Sant Jordi (017-002) d'Alzira. I també trobem alguns exemples on l'entrada de l'aigua es fa des del centre en forma de sortidor, com ocorre als horts de l'Ermita (085-151) i de Sant Vicent (085-220) a Carcaixent. Amb aquests recursos es busca destacar la presència de l'aigua amb el so produït per la seua caiguda, tal i com es fa al jardí islàmic. En el cas dels pous a motor contribuiria a diluir el soroll de les màquines.

A l'estiu, quan l'aigua es renova constantment tot atenent la freqüència dels regs, la bassa s'utilitzava també per a prendre el bany en estar sempre ben neta. A la tardor i a la primavera, quan no es renovava tan sovint el soroll de les granotes acompanyava per les nits els habitants dels horts.

Des del punt de vista estètic, l'aigua de les bases actua en molts casos com una làmina sobre la qual, depenent de la intensitat de la llum i del moment del dia, es reflecteixen les palmeres, la vegetació, el paisatge i les construccions que se situen al seu voltant. La pintura de paisatges de finals del segle XIX i primeries del XX presta especial atenció a les alberques, que capten el reflex de la llum i dels diferents elements de l'entorn sobre l'aigua que plasmen en les seues obres amb imatges d'una gran plasticitat. En alguns casos a les vores de la bassa es plantaven plantes aquàtiques com ara nenúfars, cales, etc, que contribuïen a incrementar el seu l'interès estètic.

El llavador

Aquest element de caràcter higiènic i funcional està present a tots els horts relacionat amb l'alberca, i es concep de diferents maneres. La més senzilla consisteix en disposar unes pedres inclinades cap a l'interior de la bassa sobre una de les parets on poder rentar la roba. Si és molt alta, per a poder arribar es basteix una plataforma a la qual s'accedeix per uns graons. Altre tipus està format per una petita basseta que s'adossa sobre una de

[14] Cfr. Ballester-Olmos (1998: 89) "Los árabes, quizá por un recuerdo atávico y colectivo del desierto, contemplaban el agua con veneración; su lujo frente al poco recreo que los cristianos tenían por el fruto de los manantiales consistía en admirarla y escucharla correr, en extasiarse ante los surtidores, en contemplar como la luz la traspasaba e irisaba, en ver sus jardines y sus rostros reflejados en las verdes albercas, en administrarla en los riegos de su agricultura y jardinería y en adivinarla bajo el aroma de las flores".

les parets de l'alberca (195-001, 085-133), amb una canonada tancada per una clau que l'alimenta. I en pocs casos trobem el rentador insertat dins l'alberca per tal que l'aigua procedent del llavador no embrute la resta de l'aigua (017-050).

En aquells horts situats en desnivell on la bassa se situa lluny de la casa, el rentador es construeix en l'àmbit de la casa, normalment ocupant un lloc visible en substitució de l'alberca que queda més lluny amb la finalitat de tindre materialitzada la presencia de l'aigua (017-007). El llavador sempre apareix cobert, be per un emparrat o petita pèrgola, quan no pot aprofitar l'ombra d'algun arbre frondós.

L'aigua que corre

L'aigua emmagatzemada en la basa es destinava al reg dels tarongers. Des d'allí canalitzava als diferents bancals per unes sèquies. Aquestes discorren en la majoria dels casos aprofitant els marges existents entre dos bancals, amb la qual cosa un mateix tram de sèquia servia per a regar dos bancals a l'hora. Les primeres es construïen amb parets de maçoneria formada per pedres unides amb morter de calç amb un terra de formigó. Tant per a travessar els camins interiors dels horts, com als entradors dels diferents bancals, les sèquies es cobreixen amb lloses de gres o es practiquen sifons amb tubs ceràmics.

A partir de la dècada dels anys trenta del segle XX es generalitzaren les sèquies de formigó encofrat, de parets rectes d'uns trenta centímetres de gruix, també rematades per la cara superior amb una filera de rajola vista aparellada per l'ample, amb el terra de formigó, parets lluïdes amb morter de ciment, i comportes de formigó armat. Serà a la dècada dels cinquanta quan les parets de les sèquies minvaran el seu gruix com a conseqüència de l'ús de la rajola i el morter de ciment, aparellant-se en aquests casos les rajoles del remat pel curt. En un primer moment es tractava de rajola massissa, mentre que posteriorment s'empraria la rajola foradada i el bloc de formigó. Aquestes formes de construir han estat vigents fins la dècada dels vuitanta. Actualment aquestes xarxes de rec han quedat sense ús com a conseqüència de la instal·lació dels sistemes de rec per degoteig, i es mantenen com un testimoni de la història, en molts casos abandonades.

L'aigua de l'alberca també servia per a regar les zones de jardí ornamental, utilitzant el mateix sistema de canals obertes, tot i que els passadissos eren travessats sota terra amb canonades ceràmiques. Als horts amb cert desnivell l'aigua es repartia per gravetat entre els diferents nivells aconseguint així un bell efecte plàstic en arrebossar el nivell superior i caure sobre l'inferior. A l'Hort de l'Ermita de Carcaixent (085-151) es regaven així les diferents taules de rosers que rodegen el carrer principal d'accés, que recentment ha estat substituït per reg per degoteig. També a l'hort de Canellas de Carcaixent (085-133) trobem l'escalinata d'accés al motor rodejada de petites taules en desnivell on l'aigua queia d'una a l'altra a través de tubs ceràmics.

Fonts i sortidors

Podem trobar els seus arrels a la tradició islàmica, tot i que les fonts i sortidors sobre pedestals són elements característics del jardí valencià que assimila les influències del renaixement italià (Ballester-Olmos, 1998, 208). Assoleixen especial protagonisme sols als jardins de caràcter burges. La integració de taulellets ceràmics com a element

decoratiu constitueix una adaptació dels models italians importats als gustos de la tradició local, on la ceràmica decorativa juga un paper important a la jardineria.

Al jardí de l'hort de l'Ermita de Carcaixent (085-151) hi ha un sortidor que emergeix d'un monticle artificial situat al centre d'una tassa semiexcavada i decorada amb taulellets costumistes inspirats en la tradició ceràmica valenciana del segle XVIII. Sobre un prisma octogonal es recolza una segona tassa de reduïdes dimensions, damunt la qual, sobre un decorat amb motius vegetals estilitzats s'enrosca una serp que tira l'aigua per la boca. El sortidor se situa al centre de l'espai cobert per una pèrgola de grans dimensions.

A un hort d'Alzira (017-051) es disposa un sortidor sobre l'eix format entre l'escalinata i la porta d'accés a la casa. Te dues piles de planta quadrada, decorades amb un repertori de taullells prou eclèctic. El sortidor se situa sobre un pilar quadrat tallat en pedra, acabat en forma de bola.

Tot i la senzillesa de la construcció i del jardí, a l'hort d'Alzira (017-216) trobem un repertori interessant de fonts. Hi ha un sortidor de formigó armat format per una tassa rodona remarcada per quatre mènsules que serveixen de suport a gerros de ceràmica amb plantes. Al centre, sobre un promontori de pedres, es recolza la figura d'un nen amb una caragola sobre la boca, per la qual surt l'aigua.

Continuant amb el mateix hort, no menys interessant és una font construïda amb rajola sobre un frontal amb remat mixtilini decorat per gerros de terra cuita. La petita font, amb pila de rajola situada sobre l'eix de simetria, es rodeja per sengles bancs. Per a les diferents motllures recorre a la rajola aplantillada, tècnica que gaudeix d'una gran difusió al barroc valencià per a transposar els dissenys arquitectònics fets en pedra, que s'utilitza també en diferents elements del jardí valencià.

Altra font s'inspira en la tradició del jardí romàntic en reproduir amb pedres disposades de manera desordenada la imatge d'un brollador natural que vessa sobre una petita bassa trilobulada d'on creixen plantes d'aigua.

I a altre hort d'Alzira (017-167) trobem al centre d'un passeig un sortidor on la tassa es troba a niell de terra, per la qual cosa es troba protegida per una tanca de ferro forjat. L'absència de pedestal evoca els sortidors d'Al-Andalus que trobaren continuïtat als primers segles del jardí valencià.

Les influències romàntiques: el llac artificial i la gruta

En contraposició la geometria de l'alberca –amb formes quadrades, rectangulars, octogonals o circulars– pròpia de la tradició històrica del jardí islàmic que és assimilada pel jardí valencià, apareix el llac artificial que reprodueix les formes irregulars pròpies dels estanys naturals. És altra de les aportacions del jardí anglès de caràcter romàntic, que incorporen com a novetat forana alguns jardins dels horts de caràcter burgés. Així com l'alberca conjuga l'estètica amb la funcionalitat, la finalitat del llac artificial és exclusivament ornamental i d'esbarjo. Són llacs de petites dimensions que mai ultrapassen els 15 metres de llargària i els 40 cm. de fondària. Tenen les parets i el sòl de formigó per tal d'evitar les pèrdues. Solien estar acompanyats per plantes d'aigua,

com ara nenúfars, joncs, etc, i fins i tot amb peixos, la qual cosa s'accentuava la seua bellesa romàntica.

A l'hort de Pla de Picanya (195-001) trobem el llac associat a la gruta on es reprodueix l'aparició de Lourdes. A l'hort de Bonet d'Alginet (031-004) el llac s'estreta al centre on es basteix una passarel·la de fusta per a poder travessar d'un costat a l'altre. També l'hort de l'Ermita de Carcaixent (085-151) disposa d'un llac de petites dimensions.

Altre dels elements totalment aliens al jardí valencià que incorporen els jardins dels horts burgesos és la gruta, sempre associada amb la imatge de la Mare de Déu de Lurdes. L'11 de febrer de 1858 la Mare de Déu s'apareix a la jove Bernardette a una gruta de la localitat francesa de Lurdes, d'on fa brollar una font, l'aigua de la qual té propietats miraculoses i curatives per als cristians. La gruta és un element característic del jardí romàntic angles. Es tracta d'un element de la natura que es recrea de manera artificial dins el jardí, en molts casos associat a un llac. Per això la reproducció de la gruta associada amb la Mare de Déu de Lurdes constitueix una fusió de l'estètica romàntica amb la ideologia cristiana, reafirmant el caràcter miraculós del líquid element com a font de vida. Normalment se situen junt a les parets del motor i és a elles on es fa visible per primera vegada l'aigua. Aquestes utilitzen pedres poroses i fins i tot estalactites i estalagmites procedents de coves naturals, la qual cosa els atorga un gran realisme.

A Villa Quiqueta d'Alzira (017-003) trobem la gruta amb la imatge de la Mare de Déu de Lourdes i la Bernardette adossada junt a la paret del motor i totalment rodejada per una planta enfiladissa. L'aigua cau per dins de la gruta en cascada, amb la qual cosa intenta emular els salts del Niagara, tal i com podem llegir a la inscripció situada al damunt feta amb mosaic de Noia. L'aigua passa poc més d'un metre per un conducte subterrani fins a vessar a l'alberca octogonal.

També a l'hort de Gamón de Picanya (195-003) apareix la gruta junt a la paret del motor, tot i que actualment es troba tapiada. D'entre les seues pedres creixen diferents plantes enfiladisses i altres espècies com ara piteres, cactus, figues paleres, etc, la qual cosa contribueix a atorgar un major naturalisme a la recreació.

Al jardí de l'hort de Pla de Picanya (195-001) hi ha una gruta exempta de grans dimensions associada a un llac artificial. En un lateral de l'obertura d'accés recaient al llac trobem les imatges de la Bernardette i de la Mare de Déu de Lourdes. Obrint una porta posterior podem entrar i contemplar el seu interior, ple d'estalactites i estalagmites col·locades amb molta cura, la qual cosa li atorga un gran realisme.

A altre hort d'Alzira (017-167) trobem emmarcada sobre un dels bans de la caseta del motor la reproducció d'una gruta on al centre trobem un relleu de caràcter mitològic, sota el qual brolla l'aigua que va a parar a la bassa. També hi trobem una gruta de petites dimensions on han desaparegut les imatges al jardí de la finca la Catedral (220-005), al terme de Sagunt.

2.5. L'ombra

Els estius del clima mediterrani es caracteritzen per ser solejats, calorosos i amb escasses pluges. Tot i això permeten gaudir d'una estança agradable a l'ombra, llevat

dels dies quan bufa el vent de ponent. Amb aquesta finalitat es conceben les pèrgoles, que troben el seu orígen al pavelló de repòs del jardí islàmic (*chabutra*), concepte que adopta el jardí cristià i transforma per a donar lloc a les pèrgoles i emparrats tan característics en el jardí valencià (Ballester-Olmos, 1998, 216).

El més habitual als horts és trobar-los adossats junt a la vivenda, generalment sobre la façana principal orientada entre el sud i l'est, o en menor mesura sobre la façana posterior cas de gaudir de bona orientació. Trobem alguns casos on s'adossen sengles emparrats sobre les façanes anterior i posterior de la casa, o lateral, la qual cosa permet triar una ubicació per a cada moment del dia tot depenent d'on bufe l'aire i de la posició del sol. D'altres vegades aquestes pèrgoles se situen junt a la bassa per a donar ombra a algunes terrasses que se situen a la seua vora, la qual cosa, a més de l'ombra i de l'aire, permet gaudir de la refrescant i agradable presència de l'aigua. Aquests emparrats sovint cobreixen també els llavadors que hi ha junt a les basses, amb la qual cosa es permetia que les dones pogueren rentar la roba a l'estiu sense que els donara el sol directament.

Als horts de caràcter burgés aquestes pèrgoles o emparrats se substitueixen per pòrtics de fàbrica sobre pilars o columnes de ferro colat que emfasitzen l'obertura d'entrada i l'eix de simetria de la façana, alhora que atorguen l'ombra necessària per a l'estada a l'estiu. Aleshores aquestes pèrgoles passen a la part superior d'aquests pòrtics o terrasses o s'alcen com a estructures exemptes dins els jardins o cobrint part dels passejos que discorren entre els camps de tarongers, on es conceben de manera independent de la casa i assoleixen una personalitat pròpia.

Les pèrgoles tipològicament més antigues es bastien amb pilars de fusta o de rajola. Respecte les primeres no hem trobat cap exemple als horts visitats, tot i que es tracta d'un material prou emprat a la jardineria valenciana (Ballester-Olmos, 1998, 216-217). En molts casos hem trobat parres molt velles sobre estructures recolzades amb pilars fets amb tubs de formigó o de fibrociment que ens fan pensar que poden haver substituït a antics pilars de fusta fets malbé. Les segones es basteixen amb pilars de rajola de secció quadrangular que suporten un embigat fet amb biguetes de fusta de secció rectangular, en alguns casos amb els caps tallats en forma de pit de colom. En la majoria dels casos la fusta s'ha anat substituint progressivament per les biguetes de formigó armat, evitant d'aquesta manera els deteriorament patit per d'intempèrie. En la majoria de casos imiten la secció i els remats de les antigues biguetes de fusta, i fins i tot es pinten dels mateixos colors, generalment el verd o el marró, per la qual cosa a simple vista no resulta fàcil distingir si es tracta de fusta o de formigó.

En les darreres dècades del segle XIX s'introdueix el ferro colat com a material de construcció. Aquest moment coincideix en un auge de la jardineria i del paisatge, per la qual cosa moltes fundicions ofereixen als seus catàlegs de productes una amplia gama de peces dissenyades per als jardins, entre els quals destaquem ací les columnes i perfils destinats a bastir les pèrgoles. Es tracta d'un element modern que contrasta en molts casos amb perfecta harmonia amb el caràcter tradicional de les arquitectures on se situen. Aquestes columnes i les seues armadures ofereixen una major lleugeresa a les estructures, la qual cosa contribueix a destacar la vegetació sobre els elements arquitectònics. Les cobertes poden ser planes o en forma d'arc rebaixat. Si es tracta de pèrgoles aïllades que cobreixen passejos poden adoptar diferents formes. La més difosa és la volta rebaixada amb alerons recolzada sobre fines columnes de fundició. D'altres

vegades als jardins dels horts burgesos imiten altres tipus de volta com ara l'ojival, tudor, etc,

Amb aquest nou material es conceben també les pèrgoles semicirculars o poligonals. A l'hort de Doña Rosa de Carcaixent (085-184) trobem una estructura sostinguda per sis columnes de ferro colat molt estilitzades recolzades sobre daus de carreus unides sobre els capitells per perfils metàl·lics formant un hexàgon. De cadascun dels vèrtex parteixen sengles perfils que s'uneixen al centre per a conformar la coberta sobre la que s'enredera una parra.

Entre la segona i la tercera dècada del segle XX s'introdueix altre nou material de construcció: el formigó armat, tot i que aquest ha tingut molt poca difusió en la jardineria, sobretot pel que fa a les pèrgoles on no podia competir amb els avantatges del ferro. Únicament als horts de Gamón (195-003) i de Coll (195-008) a Picanya s'utilitza amb certa profusió aquest material a les pèrgoles construïdes sobre les terrasses de la primera planta transposant al formigó els dissenys de les columnes clàssiques fetes amb pedra. Al primer dels horts cal destacar també una pèrgola circular feta amb columnes de formigó armat i capitells jònics basades en el mateix disseny que les vistes a la galeria superior de la casa, al centre de la qual trobem una figura femenina de terra cuita sobre un pedestal.

L'espècie vegetal preferida és la vinya. Com a planta caducifòlia permet gaudir de l'ombra a l'estiu, mentre que a l'hivern, en perdre el pàmpol, deixa passar el sol tamisat entre els sarments que permaneixen en ella fins a vespres de tornar a brotar quan es procedeix a la seua poda.

2.6. Els animals: aviaris i colomers

Una de les característiques del jardí valencià és la presencia d'animals exòtics que conviuen junt a les especies vegetals tancats en gàbies o en aviaris o en llibertat com és el cas dels colomers. Tot i que la seua presència troba una gran difusió a partir del renaixement i sobretot el manierisme en relació al col·leccionisme i el gust per les curiositats, el seu origen cal trobar-lo al mon islàmic. Com indica Ballester-Olmos (1998, 243) "los animales también formaron parte importante del ornato del Jardín Valenciano de casonas y palacios a partir del comienzo de la influencia renacentista italiana en la nobleza y el alto clero valenciano. No obstante, la utilización de determinada fauna en los jardines se remonta a siglos antes, desde época árabe, por lo que la incorporación de los animales al jardín valenciano no debe ser considerada una aportación renacentista".

La presència d'animals exòtics és ben escassa als jardins d'horts de caràcter burgés, per la qual cosa podem concloure que és un dels elements característics del jardí valencià que no s'integra als jardins dels grans horts de finals del segle XIX i primeries del XX, que es troben oberts a d'altres influències foràneies. Del conjunt que hem visitat sols hem trobat aviaris distribuïts per diferents punts del jardí de l'hort de Llop de Picanya (195-002). Es tracta de construccions fetes amb parets de rajola i coberta a quatre vessants, amb una o dues parets obertes i protegides amb una tela de filferro que permet contemplar els animals que ha dins. També a l'hort de Batalla de Carcaixent (085-219) hi ha un aviari format per una gàbia metàl·lica hexagonal.

Els coloms van gaudir d'especial atenció en el món islàmic, com ho demostren els nombrosos testimonis literaris que els presten atenció. A la cultura popular valenciana la columbicultura ha estat històricament una pràctica molt arrelada. Tot i això tampoc als horts a penes apareixen colomers. A l'hort de Gamón de Picanya (195-003) trobem un colomer construït l'any 1942 en un dels extrems de la casa. També a l'hort de Sos a Carcaixent (085-200) s'alça junt a la bassa un colomer de línies sòbries inspirades en l'estètica Déco.

3. LA CASA D'HORT

Un dels elements que configuren el concepte ideal d'hort és la casa. Siga quina siga la seua importància arquitectònica resulta un element compositiu i representatiu fonamental en servir de punt de referència a partir del qual s'organitzen la resta de components que configuren la parcel·la. Per això plantegem l'estudi de la casa des de la seua vessant arquitectònica i en relació amb el paisatge del qual forma part.

Els primers estudis sobre arquitectura popular valenciana realitzats durant els anys vint i trenta del segle XX des del corrent folklorista representat per Almela i Vives van parar exclusivament la seua atenció en la barraca i l'alqueria[15]. Es tracta d'arquitectures relacionades amb el regadiu històric del Túria, que era considerat com el paisatge d'horta per excel·lència, al qual quedava reduïda l'essència d'allò valencià. Fins i tot els treballs que els van seguir, realitzats des de diferents disciplines, van redundar en les mateixes tipologies i espais, entre els quals cal destacar el llibre del geògraf Casas Torres (1944) que du per títol *La vivienda en los núcleos de población rurales de la huerta de Valencia* o l'excel·lent estudi sobre la barraca valenciana publicat pel filòleg Sanchis Guarner (1957). En altra sèrie posterior d'estudis hem de referir-nos als treballs dels arquitectes Carlos Flores (1973-1977), Luis Feduchi (1974) i Miguel del Rey (1983 i 1998). Amplien prou més l'espectre geogràfic cap a altres comarques de muntanya o litorals, però deixen de banda tot l'estens territori dedicat al cultiu del cítrics que es desplega des de la Ribera fins a la Plana, sense fer cap referència a la casa d'hort com a element característic dels seus paisatges.

Fora de l'àmbit d'aquesta bibliografia de tothom considera de referència cal situar l'article d'Emilio Ferrero *La casa de labor típica de la comarca alcireña* (1956), que constitueix una primera aproximació al concepte arquitectònic d'hort. Se centra en la definició de la casa de dos crugies paral·leles a façana de dos plantes amb pati que es tanca al fons per un cos d'una crugia de dos plantes, que nosaltres hem definit com a tipus bàsic de casa d'hort. Tot i la seua senzillesa destaca per la capacitat de síntesi de l'autor en l'establiment del tipus bàsic a partir del qual en sorgeixen altres mitjançant un procés evolutiu. La formació de l'autor com a professor de dibuix es manifesta en la correcció i el detall en els gràfics.

A la dècada dels anys vuitanta del segle XX els municipis varen començar a elaborar els primers inventaris del patrimoni arquitectònic, tot incloent per primera vegada edificis d'arquitectura rural dispersa en atenció als seus valors etnològics. D'aquests inventaris hem de fer constar la diversitat de criteris en la confecció, comprensible si tenim en compte que es tracta de treballs realitzats a escala municipal i per tant a càrrec de diferents equips tècnics. Aquestes circumstàncies es manifesten, pel que fa als horts, en la inclusió d'un major o menor nombre d'edificis tot d'acord amb uns diferents criteris

[15] Dins aquesta línia cal inscriure un treball anterior sobre la barraca valenciana escrit el 1915 per l'arquitecte Gosalves, V.(1998): *La barraca valenciana; seguido de causas económicas y sociales de la desaparicíon de la barraca de la huerta de Valencia.* Valencia, Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia.

de selecció. Així per exemple el precatàleg de Carcaixent de 1982 incloïa més d'un centenar d'horts inventariats, mentre que el catàleg del PGOU d'Alzira en contempla sols una vintena, i se centra sobretot en aquells edificis més notables decorats amb llenguatges arquitectònics urbans i en les tipologies de vil·les residencials.

La comunicació de Miquel, Trescolí i Simó (1993, 1999) *Arquitectura valenciana d'àmbit rural: habitatges de segona residència i centres productius de la Ribera del Xùquer (1750-1930)* ens ofereix una aproximació a l'arquitectura dels horts des d'una perspectiva històrica. Exposen una interessant classificació tipològica basada sobretot en criteris funcionals i històrics, que sense cap dubte estan relacionats amb el fet arquitectònic. Tot i que el plantejament metodològic del treball resulta correcte, presenta algunes llacunes. Com que la font d'informació bàsica son els inventaris de patrimoni arquitectònic realitzats pels municipis de la Ribera, deixa de banda les tipologies d'hort més senzilles, com ara la casa d'una crugia o les cases d'hortet, en no haver estat incloses tot considerant el seu menor interès constructiu. Per altra banda els diferents criteris en la confecció dels inventaris a que fèiem referència justifica que no resulten del tot exactes les diferents comparacions quantitatives que s'estableixen entre els municipis.

Nosaltres recolzem el present estudi en un exhaustiu treball realitzat en els diferents municipis on es va estendre el cultiu del taronger entre 1781 i 1936 pertanyents a les comarques costaneres de la província de Valencia. Hem inventariat prop de vuit-cents horts, dos terços dels quals pertanyen als municipis d'Alzira i Carcaixent, dada que resulta significativa. El criteri d'identificació ha estat la seua relació amb la parcel·la i inexcusablement amb la bassa i la sènia o motor, que resulta una part necessària, sense la qual no s'entén el concepte d'hort.

L'anàlisi i classificació de les fitxes d'aquest inventari ens ha permès definir una sèrie de tipologies. Per a establir-les ens hem basat en criteris arquitectònics, històrics, socioeconòmics i funcionals, ja que tots en bona mesura es reflecteixen en el fet arquitectònic. Hem plantejat una sèrie de característiques edilícies diferenciadores, entre les quals destaquem:

. Estructura constructiva i espacial de l'edifici.
. Número de plantes.
. Número d'habitatges.
. Posició en relació a la parcel·la.
. Agrupació d'elements edilicis semblants.

Totes elles es manifesten tipologies diferents, les quals estan en estreta relació amb una sèrie de trets històrics i socioculturals que influeixen en la materialització del tipus, entre els que destaquem:

. Estatus social del propietari de l'hort.
. Règim d'explotació de la terra (explotació directa, mitgers...)
. Evolució dels cultius (regadiu de moreres reconvertit a tarongers, transformació de secà en tarongerar).
. Moment històric en que s'introdueix el cultiu del taronger en cada comarca.

En relació sobretot als dos primers factors, cal aclarir una sèrie de conceptes. Els inicis del cultiu del taronger a la Ribera es relacionen amb els contractes de mitgeria, que ja estaven molt difosos des del segle XVIII amb les transformacions de terres de secà per a plantar horts de moreres (Torres, 1987, 72 i 73), amb cases senzilles amb andana per a la cria del cuc de seda. Pel que respecta a Carcaixent "les cases de camp s'hi basteixen al mateix temps que es transformen aquestes terres. I així els mitgers, en viure en aquestes cases de camp, són en realitat masovers. Els hortolans dels segles XVIII i XIX són el que, el altres comarques de secà, hom anomena masovers" (Torres, 1987, 76). Pel que fa als horts de tarongers el propietari posava la terra i el mitger corria amb els jornals i els inputs. També disposava d'un petita porció de terres per a fer-se collites per a l'autoconsum i per a criar un porc i gallines. El producte de la collita de taronges es partia entre propietari i mitger a parts iguals. Aquests contractes, juntament amb els d'arrendament es relacionen amb propietats de famílies acomodades absentistes. La mitgeria ha estat important i ha perviscut fins les darreres dècades del segle XIX. En aquests casos el mitger o arrendatari viu a l'hort en cases d'hortet d'una i dues crugies, o sobre les antigues cases dels horts de moreres relacionades amb el tipus bàsic tradicional, sense residència per al propietari, que han estat replantats de tarongers.

A finals del segle XIX, amb la consolidació i difusió del cultiu del taronger per les comarques litorals del golf de València, es produeix un canvi generalitzat en les formes de gestió amb una implicació més directa per part del propietari de l'hort, per la qual cosa desapareixen pràcticament per complet els contractes de mitgeria i d'arrendament en els cítrics. Els primers sols perviuen en algunes zones de la Plana lligats amb les transformacions de secans, tal i com antigament s'havia fet a alguns pobles de la Ribera on es va iniciar la transformació de les terres de forma primerenca. Aleshores el propietari acomodat assumeix la gestió directa de l'explotació recorrent a dues figures: a l'hortolà-jornaler i al procurador.

Torres ens defineix molt bé la primera de les figures, lligada a propietaris residents als pobles on es trobaven els horts, on en les seus proximitats, la qual cosa permetia una implicació més directa. D'aquesta manera "només a les darreries del segle XIX, amb el creixement del conreu directe mitjançant jornalers, l'antic hortolà-mitger esdevindrà un jornaler. Un jornaler hortolà que té un jornal assegurat durant bona part de l'any i una casa per a viure ell i la família, així com un espai petit per a fer collites pròpies i criar un bou o un borrego per a vendre, així com un galliner amb pollastres. Els ous no eren per a menjar-se'ls, eren per a vendre'ls. Com una mena de tribut la dona de l'hortolà lliurava una cistella d'ous per Nadal. El més important és que vivien a l'hort en una situació de dependència respecte el propietari, i aquest els podia fer fora quan vullguera, ja que no hi havia cap contracte escrit, sols verbal" (Torres, 1987, 76). També "l'hortolà, a més de treballar l'hort estava encarregat de tenir esment de la casa de camp i de l'amo. D'açò s'encarregava l'hortolana una vegada a la setmana. En el cas que els propietaris visqueren a Carcaixent, l'hortolà esdevindria pràcticament un criat: la muller de l'hortolà anava tots els matins a la casa de l'amo a fer la neteja i la compra. I l'hortolà solia anar per la nit, en acabar la feina, a portar-li al senyoret verdures i fruites, i fins i tot un ramell de flors" (Torres, 1987, 171). Aquesta forma de gestió amb la presència de l'hortolà jornaler es relaciona amb les cases d'hort dues vivendes, una en la planta baixa per a la família de l'hortolà i d'altra en la planta alta per a l'estiueig del propietari. Les famílies més riques a finals del segle XIX i les primeres dècades del XX, bastirien les seues vil·les burgeses, quedant els hortolans en l'antiga casa que hi havia a l'hort.

El procurador està relacionat amb els propietaris absentistes que viuen a les ciutats lluny de les terres o que viuen a Alzira o Carcaixent o d'altres pobles taronjaires i pel seu estatus social volen assemblar-se al senyoret de la ciutat. És un encarregat en el que el propietari delega la cura de l'explotació citrícola. La seua comesa consisteix en encarregar els treballs necessaris en cada moment a jornalers o personal especialitzat i supervisar la seua execució. Setmanalment passa el compte de despeses al propietari, qui li abona les quantitats necessàries per satisfer els costos dels jornals que ha contractat. Per les seues funcions cobra un salari establert. Normalment el procurador és una figura lligada a aquell propietari que disposa de diversos horts i per tant en du la gestió dels mateixos. Es relaciona sobretot amb les cases d'hort burgeses o vil·les, ja que el procurador no viu a l'hort.

A més tindríem els horts dels petits propietaris, que disposaven de cases d'hortet on vivia l'hortolà-jornaler i disposaven d'una habitació per a passar l'estiu. En els casos d'hortets transformats amb una intensificació del treball familiar el propietari era qui residia tot l'any a l'hort en una petita casa. D'altres vegades quan les aspiracions socials del petit propietari eren majors construïa una caseta burgesa, tot emulant l'arquitectura dels grans horts pel que fa al recurs als llenguatges arquitectònics urbans, però amb una construcció de petites dimensions en relació amb el seu poder adquisitiu.

Partint d'aquesta base podem comprovar com es produeix una evolució tipològica del concepte arquitectònic d'hort en estreta relació amb l'evolució del paisatge i del cultiu del taronger. En un primer moment es parteix del tipus de casa de poble entre mitgeres, establert per l'Acadèmia, que es caracteritza per tindre un pati poc desenvolupat que es tanca al fons amb una crugia on s'ubica l'estable i la pallissa a la planta alta (A-1). El corral s'anirà perdent en integrar les seues funcions en una crugia lateral, quedant com a casa compacta de dues (A-2.1) o tres plantes (A-2.2), cas que es dispose en el primer pis la vivenda per als propietaris de l'hort. A partir de 1880 quan es consolida i generalitza el procés d'expansió del cultiu del taronger per totes les comarques el tipus bàsic tradicional experimenta una nova variant per tal d'adaptar-lo a les necessitats socials de la burgesia (A-2.3). Les diferents tipologies analitzades revesteixen els seus interiors i exteriors amb elements decoratius provinents dels llenguatges arquitectònics urbans aleshores vigents, la qual cosa fa que la casa d'hort adopte una imatge més residencial i urbana. Aquests canvis a penes afecten les estructures, llevat de l'adopció de la coberta a quatre vessants i de l'afegit d'alguna torre miramar sobre algunes cases d'hort. Directament relacionada amb a aquesta tipologia hi ha un major interès per desenvolupar el jardí que rodeja la casa amb noves espècies vegetals i elements arquitectònics.

Aquest tipus bàsic tradicional també s'adapta a horts de petites dimensions o a aquells horts de tarongers que fins les darreres dècades del segle XIX eren explotats amb el recurs a mitgers-hortolans, amb les diferents variants tipològiques de la casa d'hortet. Es tracta de cases d'una crugia de dues plantes (B-1) i de dues crugies de pati sencer o de mig pati (B-2) que reprodueixen a petita escala en relació amb la menor dimensió de la parcel·la i poder adquisitiu dels seus residents els trets estructurals del tipus bàsic. Les cases agrupades sorgeixen com a conseqüència de la compartimentació de l'hortet entre els diferents hereus (B-3). I per últim la caseta burgesa (B-4) és un tipus relacionat amb l'arquitectura de la vil·la i casa d'hort burgesa, que constitueix un fidel reflex de les aspiracions socials del petit propietari provinent dels ambients urbans que intenta

CLASSIFICACIÓ TIPOLÒGICA

A-1. TIPUS BÀSIC TRADICIONAL

A-2. VARIACIONS DEL TIPUS BÀSIC TRADICIONAL

- A-2.1. Cases d'hort de dues plantes
  - A-2.1.1. Casa d'hort de dues plantes amb creixement lateral del cos principal
  - A-2.1.2. Casa d'hort de dues plates amb crugia perpendicular al cos principal
- A-2.2. Cases d'hort de tres plantes
  - A-2.2.1. Casa d'hort de tres plantes amb creixement lateral del cos principal
  - A-2.2.2. Casa d'hort de tres plates amb crugia perpendicular al cos principal
- A-2.3. Casa d'hort burgesa
  - A-2.3.1. Casa d'hort burgesa de dues plantes
  - A-2.3.2. Casa d'hort burgesa de tres plantes
  - A-2.3.3. Casa amb coberta a quatre vessants

B. CASES D'HORTET

- B-1. Casa d'hortet d'una crugia
- B-2. Casa d'hortet de dues crugies
  - B-2.1. Casa d'hortet de dues crugies de pati sencer
  - B-2.2. Casa d'hortet de dues crugies de mig pati
- B-3. Agrupacions de cases
- B-4. Casetes burgeses

C. VILA BURGESA

D. TIPOLOGIES PREEXISTENS QUE S'INTEGREN EN EL PAISATGE

- D-1. Casa d'hort amb cambra sedera
- D-2. Casa d'hort senyorial
- D-3. Casa de secà
- D-4. Mas

emular amb una construcció a petita escala en relació amb el poder adquisitiu el luxe i l'exquisidesa del gran hort.

Entre finals del segle XIX i les primeries del XX apareix la vil·la burgesa (C). Es tracta d'autèntiques segones residències destinades exclusivament per a esbarjo dels propietaris dels horts, que ja han trencat definitivament pel que fa a la seua arquitectura qualsevol lligam amb el tipus bàsic tradicional. Es tracta per tant d'edificis projectats per arquitectes o mestres d'obres que recorren a un repertori variat de llenguatges arquitectònics. El luxe en l'arquitectura va aparellat amb un gran desplegament dels jardins que l'envolten, poblat amb un ampli repertori d'espècies vegetals i d'elements arquitectònics. En aquests casos la família de l'hortolà-jornaler que té cura de la casa viu en altre edifici independent.

La introducció del cultiu del taronger es fa sobre un paisatge ja cultivat, per la qual cosa en molts casos amb la creació de l'hort s'integren les arquitectures prèviament existents. La casa d'hort amb cambra sedera (D-1) es dona sobretot a Alzira i Carcaixent on les primeres transformacions de secà a regadiu van començar al segle XVIII amb l'expansió del cultiu de la morera. També a les poblacions del cor de la Ribera es concentren els pocs exemples de casa d'hort senyorial (D-2), que guarda el seu paral·lelisme amb la vil·la burgesa, però destinada a les elits de l'antic règim, que eren els senyors que disposaven de grans propietats agrícoles. Els pocs exemples de casa de secà (D-3) que hem localitzat responen a petites construccions relacionades amb la rompuda i explotació de les terres destinades al cultiu de secà, per la qual cosa tenen la bassa poc desenvolupada provinent d'un antic aljub que s'omplia amb l'aigua de la pluja. I per últim el mas (D-4) és la casa de la gran explotació agrícola del secà litoral valencià, l'arquitectura de la qual s'adapta entre finals del segle XIX i les primeries del XX als nous gustos estètics de la burgesia en transformar-se en regadiu i plantar-se de tarongers, alhora que seu entorn es rodeja amb jardins prou desenvolupats.

Les tipologies que plantegem en la següent taula es basen en tipus consolidats, la qual cosa es manifesta en el bon nombre d'edificis que s'hi enquadren en cadascun. No hem donat el caràcter de tipus a aquells edificis que ens mostren fases evolutives que no es troben ben representats en nombre, tot i que en l'anàlisi tipològica els parem atenció en considerar la importància com a eslavó per entendre la seua evolució arquitectònica. També volem fer constar la dificultat que se'ns ha plantejat a l'hora d'enquadrar algunes cases d'hort dins un tipus concret. La casa, en tractar-se d'un organisme viu i en ús ha patit transformacions, addicions, modificacions, divisions, ampliacions... En els casos on el resultat no ha estat un producte coherent hem assignat el tipus corresponent abans de patir les modificacions. D'altres vegades les transformacions es plantegen estan en relació amb l'evolució del tipus, per la qual cosa l'edifici resultant bé podia emmarcar-se en un tipus anterior o posterior. Podem citar com a exemple la relació que s'estableix entre el tipus bàsic tradicional i algunes de les seues variants amb la casa d'hort burgesa, on moltes vegades els límits entre ambdues estan molt difosos.

Tal i com ha analitzat Torres (1987, 166-174) pel que fa al cas de Carcaixent, i hem pogut comprovar nosaltres pel que fa a l'anàlisi de les planimetries de molts dels termes municipals on hem inventariat horts, confeccionades en la transició entre els segles XIX i XX, en aquest moment el nombre d'edificis dispersos quasi ha arribat ja al seu límit. Aquesta circumstància contrasta amb l'adscripció cronològica que podem fer per a algunes cases d'hort, les quals hem pogut comprovar en alguns casos com ja existien

l'any 1900 tot i que seu aspecte actual es correspon amb una data posterior. Açò ens indica que, en aflorar els primers beneficis de la taronja, algunes d'elles van ser reedificades per a adaptar-les a les noves necessitats, tal i com ocorria als nuclis urbans on moltes cases de llauradors propietaris es reformen amb la mateixa finalitat. D'altres vegades, en pocs casos, van ser enderrocades i substituïdes per vil·les burgeses de nova planta (195-007 i 195-010), o fins i tot es construeix una vil·la com a residència dels propietaris i l'antiga casa d'hort queda per al servei exclusiu dels hortolans (085-151 i 085-219). Per això, tot i que en moltes zones de regadiu el nombre d'edificis dispersos no augmenta massa, si que podem apreciar durant primeres dècades del segle XX una certa activitat constructiva centrada en la reforma i substitució de les antigues cases per altres de nova construcció.

En base a aquestes consideracions podem afirmar que no existeix una arquitectura pròpia de l'hort de tarongers. L'hort de tarongers naix a finals del segle XVIII, moment que coincideix amb la canonització del tipus acadèmic de casa de poble que es construeix al camp com a edifici exempt servint-se dels mateixos paràmetres que als nuclis urbans. Amb la generalització del cultiu del taronger durant la segona meitat del segle XIX el tipus evoluciona amb la lateralització del corral i posteriorment amb la seua desaparició. I fins i tot ens crida l'atenció com a partir dels anys vuitanta del segle XIX quan es produeix l'embranzida definitiva del cultiu, continuen servint-se les tipologies inspirades en la casa de poble, tot i que adaptades als nous gustos estètics de la burgesia amb lleugers canvis que afecten més els aspectes estètics que els veritablement estructurals. A partir d'aquesta data irromp en l'hort una nova tipologia arquitectònica: la vil·la burgesa, que no és una creació pròpia per a l'hort sinó que prové de l'arquitectura residencial suburbana que es construeix en les àrees residencials de les grans ciutats. Per tant, pel que fa a la casa d'hort, podem concloure que hi ha una forta pervivència de la tradició arquitectònica local. Aquests tipus continuen servint a les noves necessitats plantejades, sols fent algunes petites intervencions, entre les quals podem destacar la introducció dels balcons relacionada amb la desaparició de l'andana, que ha perdut la funcionalitat principal en desaparèixer la criança de seda, i que ara és ocupada per la residència del propietari. Per tant, de la mateixa forma que altres aspectes analitzats en diferents parts d'aquest treball, el burgés troba en la tradició arquitectònica local una resposta adequada a les seues necessitats d'estiueig i de vivenda per a l'hortolà, per la qual cosa no busca innovacions en aquest àmbit. A més de la mera qüestió pragmàtica també hi ha un plantejament estètic i de prestigi, ja que la casa d'hort enllaça en la tradició de l'arquitectura popular valenciana, en un moment en que des de les diverses facetes culturals es recerquen les arrels d'allò valencià dins un context de regionalisme de caire cultural i polític (Serra, 1996, 73 i ss).

3.1. El tipus bàsic tradicional

El tipus bàsic és el format per un cos principal de dues crugies de dues plantes paral·leles a façana amb coberta a dues vessants, al darrere del qual hi ha un pati que es tanca al fons amb una crugia destinada a estable i pallissa, la qual pot desenvolupar-se també sobre un lateral del pati. Es tracta d'una tipologia que es canonitza al segle XVIII i es difon a les comarques costaneres situades entre la Safor el Camp de Morvedre durant tot el segle XIX fins les tres primeres dècades del segle XX, la qual s'adapta de manera racional a les necessitats agrícoles i de vivenda de l'explotació. Resulta significativa la data quan s'assoleix la canonització del tipus, el segle XVIII. Es tracta d'un període

d'expansió agrícola que ve aparellat d'una intensificació en les zones de regadiu, que repercuteix en un desenvolupament del poblament dispers que perllongarà per tot el segle XIX. Per tant es tracta d'un model creat en una època d'expansió agrícola per tal de donar resposta a unes necessitats concretes.

Es tracta d'un habitatge arquitectònicament idèntic a la casa de poble o a l'alqueria, construït de forma aïllada en una explotació de regadiu, normalment relacionada amb el cultiu de la morera, que està habitada per una família d'hortolans o de mitgers que tenen cura del cultiu de la terra.

El tipus ideal ocupa una planta de forma rectangular on es distingeixen tres parts diferenciades (Ferrero, 1956, 35), però que resulten imprescindibles per a la comprensió del tipus: el cos principal amb la vivenda a la planta baixa, el corral i el cos format per l'estable i pallissa. En aquest sentit resulten molt aclaridores les paraules de García Martínez (1983):

> "El considerar que el tipus bàsic està constituït conjuntament pel cos principal de doble crugia i el pati és fonamental. No es pot analitzar o entendre l'esquema constructiu del cos principal sinó és amb la consideració de que sempre darrere d'aquest apareix un pati més o menys gran i complex.
>
> La racionalitat constructiva –per la seua evident simplicitat– de la doble crugia paral·lela, configurada per tres murs de càrrega sobre els que recolzen els forjats i la coberta, té una considerable contradicció en el fet de que estiguen –els tres murs– perforats per tal de poder configurar l'espai central d'accés que unifica les dues crugies, amb una amplada similar a la d'aquestes, i al qual recauen les dues grans portes que sempre té el cos principal (la exterior i la que recau al pati). Això obliga a solucions constructives (llinda o arc) sempre complicades en un mur de càrrega.
>
> Si no existira la necessitat d'accedir a un "espai interior (pati o corral) darrere del cos principal, aquestes perforacions dels murs de càrrega no tindrien sentit des del punt de vista constructiu i l'existència de l'espai central seria absurde des del punt de vista funcional.
>
> Perquè aquest espai central és configura sempre com un espai de trànsit, espai de trànsit que travessa la casa i que adquireix tal importància que, de fet, lateralitza l'espai antropològicament més important de la casa: EL FOC, LA CUINA, el menjador en definitiva.
>
> Si be no podem considerar que en parlar d'aquest tipus bàsic estem parlant d'una CASA AMB PATI -en el sentit que s'aplica, per exemple, a la "casa romana" (és a dir, una casa en la qual el pati és la peça central que articula i conceptualitza les diverses parts de la pròpia casa), si que, pense, deuriem parlar d'una CASA amb PATI (o corral) AL DARRERE.
>
> Un pati que, ja sabem, és de servei, però que forma part, íntrínsecament, de la pròpia casa, de la part corresponent al cos principal, de manera que entre les dues parts existeix una vinculació tal que ha condicionat la consolidació tipològica d'aquest cos principal."

El cos principal està format per dues crugies de dues plantes paral·leles a façana, amb coberta de teula àrab de dos faldons que vessen sobre els murs de càrrega on es localitzen les façanes anterior i posterior. Ambdós façanes solen presentar una composició prou acurada amb tres obertures per planta organitzades a partir de l'eix de simetria central que queda emfasitzat per la porta d'accés. Així a la planta baixa hi ha la porta d'accés rodejada per una finestra a cada costat, i en la planta superior es repeteix la seqüència amb tres finestres. De vegades la finestra central situada sobre la porta d'accés és substituïda per un balcó o per una porta balconera. El ràfec de la teulada li serveix de remat superior, el qual està format per dos o tres fileres de rajola vista, on en

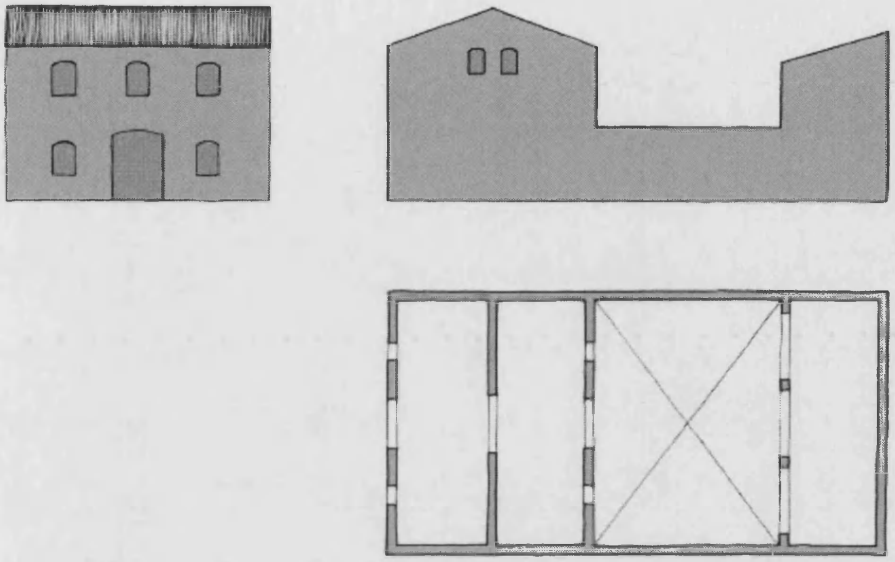

A-1. Tipus bàsic tradicional. Casa amb pati tancat al fons per un cos d'una crugia.

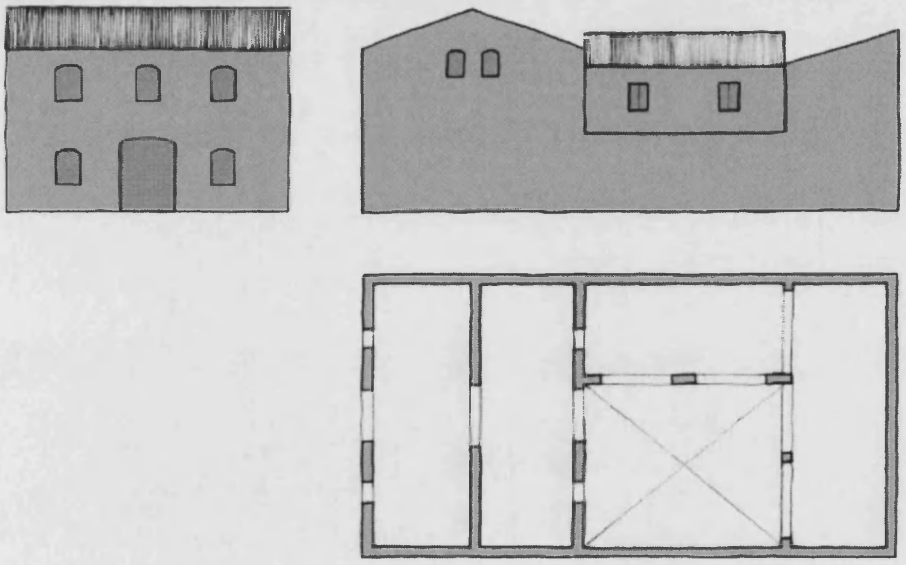

A-1. Tipus bàsic tradicional. Casa amb pati tancat per dos costats per un cos d'una crugia.

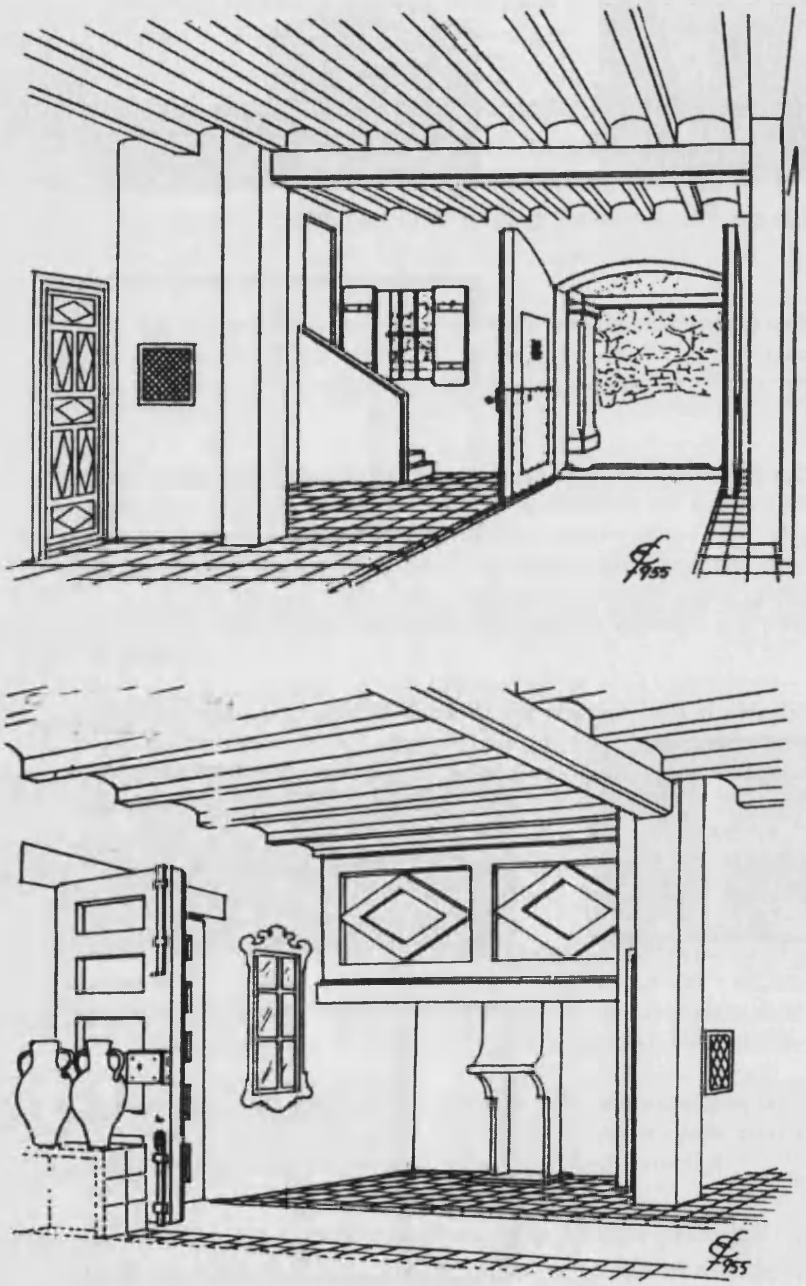

Tipus bàsic tradicional. Dos vistes de l'nterior de la planta baixa d'una casa d'hort, segons Ferrero (1956).

alguns casos adopta la disposició de denticles o punta de diamant. Habitualment les façanes laterals no presenten obertures o si en tenen, sempre s'obrin sobre la planta alta, sense respondre a cap esquema compositiu fix. Als termes de Carcaixent i La Pobla Llarga es troba prou difós el tipus de façana amb dos finestres sobre la planta alta prou elevades, alineades de manera simètrica al voltant de l'eix central marcat per la línia de la cumbrera de la teulada. Fins i tot en molts casos les façanes orientades al nord són totalment cegues i es compartimenten amb franges horitzontals mitjançant la disposició d'aiguavessos per a evitar que l'aigua que cau sobre el mur puga produir humitats per filtració.

Els murs són de maçoneria d'uns dos pams de gruix (45 cm), on és prou habitual que els cantons i les embocadures de les obertures es reforcen amb rajoles. Normalment la fàbrica queda oculta tant a l'interior com a l'exterior per un lluït o arrebossat fet amb morter. Els forjats dels pisos estan fets en base a una estructura de biguetes de fusta disposades de forma paral·lela a uns 50 cm de separació, espai que es cobreix amb revoltons de resilles. Els forjats de les cobertes, situats a uns tres metres d'alçada, normalment son de dos tipus. El més antic és de biguetes de fusta escairades disposades de forma paral·lela a uns 50 cm, sobre les quals es disposa un canyís arrebossat per la cara superior amb morter de calç o algeps, sobre el qual es disposa la teula àrab. El més modern substitueix el canyís per un entabacat de rajola, damunt el qual es rep la teulada.

En el tipus bàsic la façana és totalment llisa sense cap referència a llenguatges arquitectònics. Seguint les regles bàsiques de l'arquitectura acadèmica, de moda al segle XVIII quan es canonitza aquest tipus edilici, l'elegància i la bellesa s'aconsegueixen no pel recurs a l'ornament sinó més be per l'adopció d'una sintaxi compositiva canònica on es troben materialitzats aquells valors ideals. Per això el més important és la disposició de les obertures i les seues correctes proporcions. Els llenços murals són totalment llisos, lluïts amb morter i pintats amb un únic color. La única concessió a l'ornament consisteix en el recercat de les obertures, habitualment amb una faixa d'uns 15 cm del mateix color que es pinta el seu intradós, o com és menys habitual, amb el recercat amb una motllura llissa. A les cases d'hort d'Alzira i Carcaixent resulta també prou habitual disposar entre les obertures de la planta alta d'un o dos plafons ceràmics amb imatges de sants o santes. També és prou habitual la presència d'un rellotge de sol pintat, que servia per a orientar els habitants de la casa. Per tant es tracta de façanes d'una gran puresa de línies i senzillesa compositiva i ornamental, en base a la qual aconsegueixen l'elegància que caracteritza el tipus.

La disposició de les obertures de la façana a la planta baixa manifesta una clara sinceritat en la distribució interior de la vivenda. Aquesta es troba travessada per un eix que comunica l'exterior amb el corral, d'una certa amplària per a permetre el pas del carro i dels animals de llaurança. A partir d'aquest espai axial de terra batuda o amb un paviment de pedres de riu s'organitza la distribució dels espais interiors. En la primera crugia a ambdós costats trobem sengles dormitoris. A una banda sol ubicar-se l'escala que dóna accés a la planta superior (andana). En la segona crugia hi ha a un costat el menjador amb la campana del fumeral adossada sobre la paret mitgera, i la canterera que s'inscriu en un armari de paret practicat sobre un dels murs de càrrega. A l'altre costat hi ha altra cambra destinada a despensa o rebost. Tot l'interior, llevat de l'espai que serveix de pas dels carros al corredor central, es troba pavimentat amb taulells de fang cuits que sovint es pintaven amb oli i "pavonaço" per a donar-los llustre.

Tipus bàsic tradicional. Casa amb pati tancat al fons per una crugia (085-101)

Tipus bàsic tradicional. Casa amb pati tancat per dos costats per un cos d'una crugia (029-002)

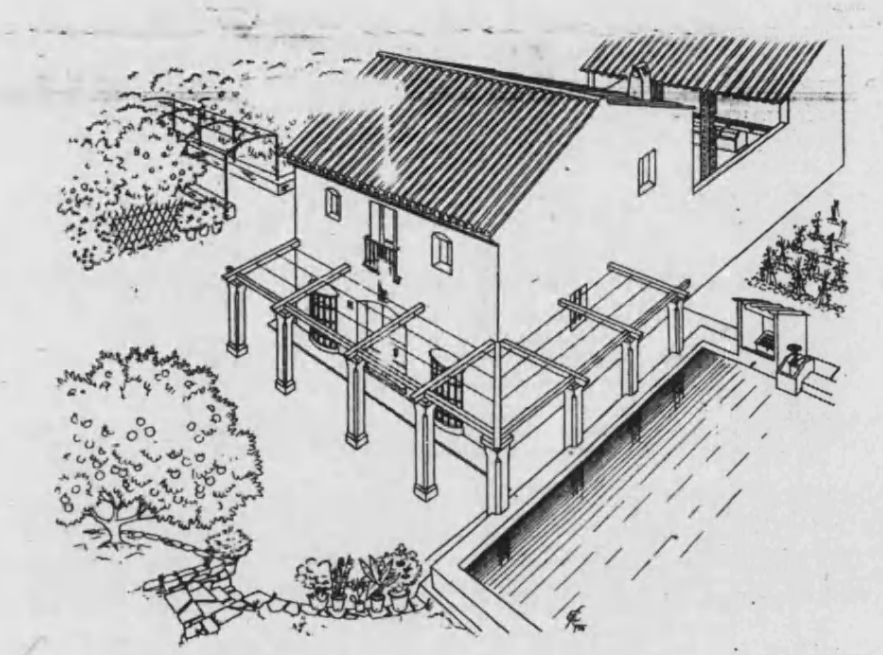

Perspectiva de conjunto de una casa de labor situada en su ambiente natural y actualmente más característico de la comarca: un huerto de naranjos: *l'hort*, por antonomasia. Aprécianse como elementos definidores de carácter —detalles dentro de la estructura característica del conjunto— los miradorcillos enrejados, el emparrado, el retablo de azulejos, las ventanas abocinadas y la balsa de riego con el lavadero-fregadero —el *safareig* propiamente—, siendo estas balsas alimentadas por una red de canalización de pozos de extracción a motor y explotados en régimen cooperativo con una administración, rigor y eficacia ejemplares. No en vano es el elemento agua preciado tesoro, generador, sabiamente administrado, de toda la economía de la comarca. En el ángulo inferior izquierdo, la pequeña elevación de terreno, emplazamiento de las antiguas norias, ya desaparecidas. Al fondo, el *estrador*, delimitado generalmente por bordillos de mampostería enlucidos y enjalbegados y muchas veces sombreados por plantas trepadoras de claro follaje —jazmineros, madreselvas, campanillas, rosales— sobre un túnel de ligero armazonaje metálico. Muy característicos también como plantas de bordura o a pie de muros y cerrando ángulos, los alegres, campesinos y multicolores «dompedros».

Tipus bàsic tradicional, segons dibuix de Ferrero (1956).

La planta superior està formada per un espai totalment diàfan on el mur central que separa ambdues crugies ha estat substituït per una línia de càrrega formada per una gran jàssera de fusta sustentada als extrems sobre les parets mitgeres i al centre sobre dos pilars repartits de forma equidistant. El segle XVIII coincideix en l'època daurada de la sederia valenciana, motiu pel qual aquest espai es destinava a la cria del cuc de seda, per a la qual cosa es disposaven sobre cada crugia sengles estructures d'andanes. D'allí el nom ha passat a l'espai on s'ubicaven. Una vegada va desaparèixer la cria del cuc de seda a partir del darrer terç del segle XIX, va estar readaptat per uns usos no massa definits. Com indica Ferrero (1956, 36) "resultan muy amplias y aireadas estas andanas al haber desaparecido en la actualidad –con el auge del cultivo del naranjo– los numerosos cañizos que se usaban para la cría del gusano de seda, industria antaño tan floreciente en las riberas del Júcar". En alguns casos es construeixen un o dos dormitoris, normalment situats sobre les finestres de la primera crugia. En la part posterior podia bastir-se altra habitació que es destinava a rebost. La resta es dedicava a guardar eines petites i algunes collites per a l'autoconsum, ja que el farratge dels animals continuava guardant-se a la pallissa.

Al fons del pati o a un costat hi ha una crugia de dues plantes coberta amb un faldó que normalment vessa les aigües cap a l'interior del pati. La llum sol ser la mateixa que la de les crugies del cos principal, però amb una alçada lleugerament inferior. A la planta baixa s'instal·la l'estable per al descans dels animals que s'empraven per a posar en moviment la sènia o per a realitzar les tasques habituals al camp. La planta alta es destinava a pallissa on es guardaven les garrofes, l'herba i la palla que servien d'aliment a les cavalleries. Normalment el menjar es pujava des de dins del pati per una corriola situada sobre una porta balconera. Sobre el forjat de la pallissa s'obria una trapa sobre el pessebre que servia per a tirar-los el farratge. L'accés a la planta superior es feia mitjançant una escala de gat situada en un angle de l'estable o a través de la porta balconera col·locant una escala de ma de fusta.

Sobre l'origen d'aquest tipus de casa de dos crugies amb pati al darrere, Vicent Garcia (1983) planteja clarament com es canonitza i consolida en el medi urbà i d'allí és transportat al medi rural.

> "El fet que edificacions aïllades en el territori (com és el cas de l'alqueria o la masia) presenten solucions tipològiques idèntiques a les que apareixen en les dues cases "agrícoles" situades en els conjunts urbans, construïdes entre mitgeres, ens fa pensar que probablement la consolidació del tipus que estem analitzant es produeix després d'una experimentació llarga en el medi urbà o millor dit, en la configuració dels innumerables "carrers nous" que apareixen d'una manera linial al llarg d'antics camins o les afores dels cascs dels pobles agrícoles, en el contexte del creixement urbà que es va produir d'una manera extraordinària al llarg de l'innovador segle XVIII valencià".

Una sèrie de solucions constructives avalen sense cap dubte aquesta teoria. L'eix central que travessa les crugies del cos principal per arribar al pati, les mitgeres cegues i compositivament descuidades, o el plantejament de les mateixes cobertes, constitueixen pervivències d'un tipus urbà consolidat que es mantenen per la inèrcia del tipus, tot i estar construït en el medi rural de manera aïllada.

No te cap sentit que el cos principal de l'edifici dispose d'un ampli accés centralitzat que travesse en perpendicular les dues crugies en un edifici que es construeix aïllat , ja que en aquest cas existeix la possibilitat de tindre un accés independent a la porxada a través del corral des d'una de les parets que delimiten el seu perímetre sense haver de

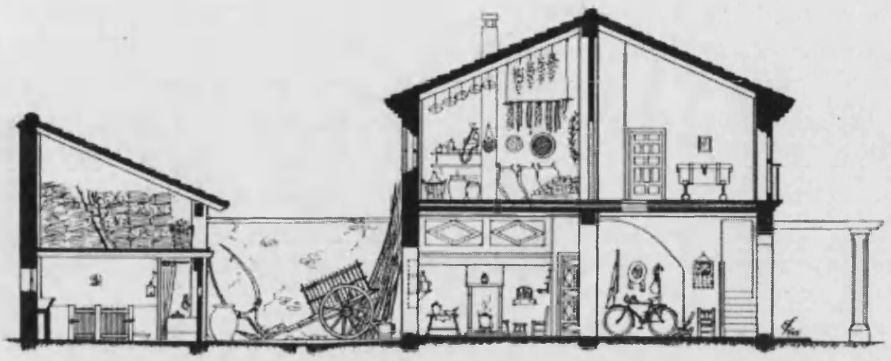

Sección de corte transversal. En la planta baja, *parral*, *entra*, *cuina*, *corral* y *estable*. En la segunda planta, *andana* y *pañiso*. En el establo, pocilgas, pesebre y sacuando —como— de pozo ciego. En el suelo de la andana, recayendo sobre la *entra*, una trapa para cargar y descargar cosechas directamente sobre el carro colocado debajo. En ninguna casa faltará éste, naturalmente, pero tampoco la bicicleta y casi nunca la escopeta ni el aparato de radio.

Tipus bàsic tradicional. Secció segons Ferrero (1956).

Canyisos per a criar el cuc de seda a l'andana d'un hort de Carcaixent.

travessar i interferir en l'espai habitat (Garcia Martínez, 1983). Tot i això aquest espai central ampli permaneix sense cap alteració en el tipus construït com a edifici dispers.

El tractament de les parets mitgeres contrasta amb els murs de càrrega sobre els quals se situen les façanes anterior i posterior respectivament. Normalment són cegues o, cas de presentar finestres, s'obrin sempre sobre la planta alta i mai sobre la baixa, les quals són generalment de poca grandària i es fan amb la funció de ventilar l'espai alt. La seua disposició pot respondre a una composició més o menys acurada. Aquesta circumstància ens parla d'un tipus urbà que no desenvolupa completament les parets mitgeres com a façanes exemptes, tal i com es presenten al medi rural, tot i no tenir necessitat d'adossar altre edifici al costat i no crear conflictes de propietat en ser el sol col·lindant del mateix propietari. Però alhora aquesta circumstància pot facilitar l'ampliació lateral mitjançant perllongació de les crugies del cos principal o mitjançant l'adició d'una crugia perpendicular, així com altra alternativa molt poc freqüent com és la construcció d'una casa d'hort adossada, derivant en altres tipus més evolucionats els quals explicarem més endavant.

També cal considerar la forma com s'articulen les cobertes. Crida l'atenció com en les cases d'hort on el cos principal té les quatre façanes exemptes, la coberta sempre és a dues vessants, amb la qual cosa s'hi emfasitzen les façanes anterior i posterior, restant-se importància a les parets mitgeres. No hi hauria cap problema en plantejar una coberta a quatre vessants, com ja ho fan alguns models evolucionats, amb la qual cosa s'atorgaria la mateixa importància a les quatre façanes i caldria tractar amb la mateixa cura compositiva les façanes laterals. En el mateix sentit resulta també significatiu el fet que la crugia o crugies de serveis situada al fons del pati o a un lateral habitualment vessen les aigües cap al seu interior, tal i com si es tractara d'una casa construïda entre mitgeres dins d'un nucli urbà, en compte de desguassar cap a fora com sol ser habitual en els edificis dispersos. Tot açò ens parla d'una pervivència en el medi rural dels trets del tipus de la casa de poble entre mitgeres.

La bondat del clima mediterrani fa que durant bona part de l'any moltes activitats domèstiques es puguen desenvolupar a l'aire lliure. Per això moltes d'aquestes activitats que en la casa de poble entre mitgeres es desenvolupen al corral, a la casa d'hort se solen fer a l'exterior, tot establint-se una relació entre la casa i el seu entorn. Algunes de les obres pictòriques que presentem al capítol 4 ens mostren escenes de la vida quotidiana situades fora de la casa de l'hort. Normalment sobre la façana de la casa es disposa un emparrat per a donar ombra durant els mesos d'estiu. Al seu voltant se situa el forn per a coure el pa, la cuina d'estiu formada per un petit cobert amb un foguer i una campana, o fins i tot el mateix safareig junt a la bassa de reg. Per això la casa d'hort no desenvolupa d'una manera tan clara l'eixideta com ho fa la casa de poble, ja que les funcions que s'ubiquen sota el seu cobert en el camp es trauen al camp fora de la casa.

3.2. Variacions del tipus bàsic tradicional (A-2)

Tal i com hem analitzat, el tipus bàsic tradicional no és més que la transposició al medi rural de la casa de poble construïda entre mitgeres. En aquest sentit, considerant que es tracta d'una construcció aïllada sense límits de propietat en les proximitats dels seus murs, no té massa sentit la presència d'una crugia per a usos agrícoles al fons d'un corral (I), o també sobre un dels laterals (II), al qual s'accedeix travessant tota la

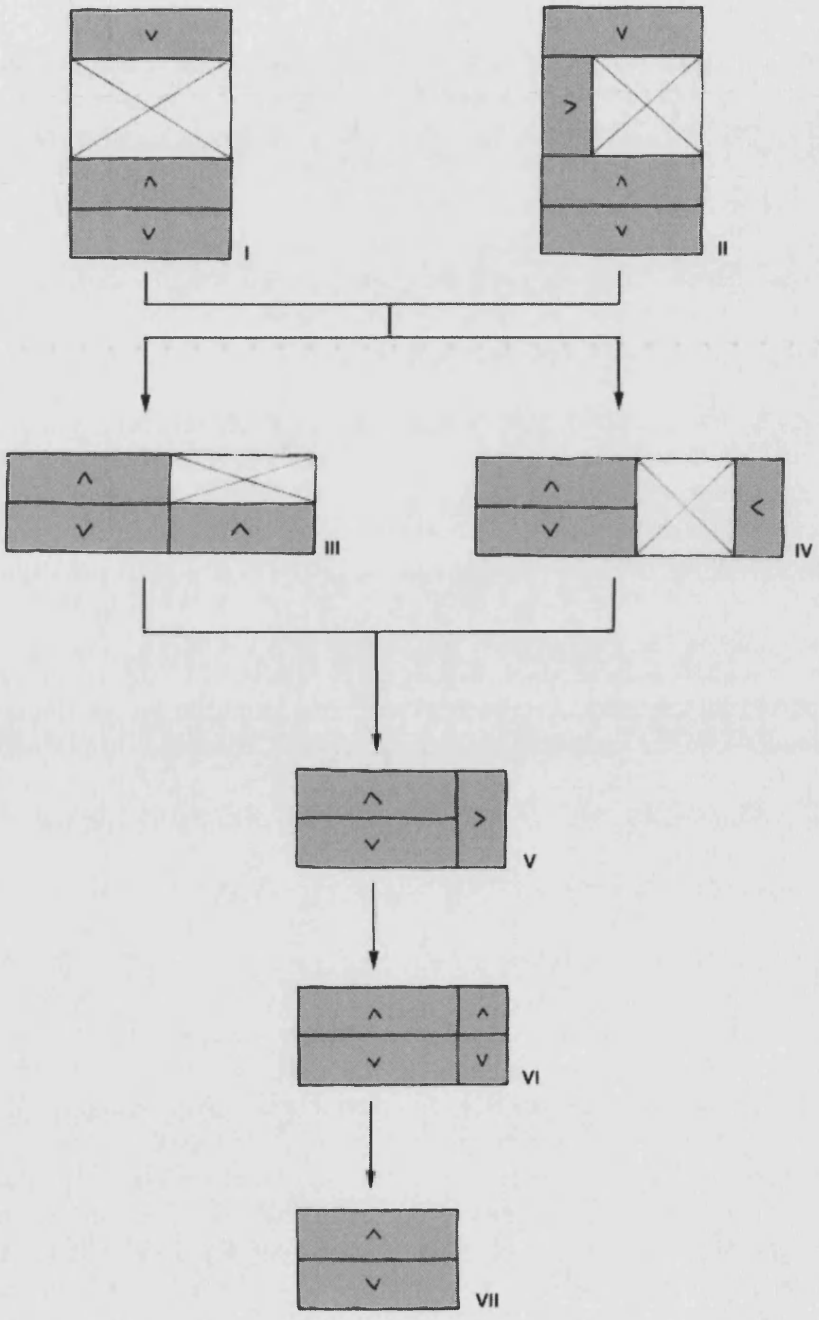

Evolució del tipus bàsic tradicional.

vivenda. Una primera evolució d'aquest tipus bàsic consisteix en la lateralització del corral. Aquest s'afegeix sobre una de les parets mitgeres de l'edifici, on la crugia destinada a estable s'adossa lateralment sobre la primera tanyada de la casa (III), o separada d'aquella pel corral (IV), tal i com es manifesta a l'hort 017-096. En el primer cas sol aprofitar-se la línia del ràfec de la façana principal com a cumbrera de la coberta de la crugia del corral, amb la qual cosa s'aconsegueix dotar d'una certa unitat i coherència volumètrica a ambdós espais, tal i com podem veure als horts (017-039, 017-041, 085-109, 085-017). D'aquesta manera, la lateralització del corral possibilita que l'accés al seu interior i a la crugia de l'estable haja de fer-se exclusivament des de l'exterior de la vivenda sense necessitat de travessar-la. Tot i això, el corredor central que travessa la vivenda, les dues portes de grans dimensions sobre la façana anterior i posterior, i la disposició de la coberta de la crugia de l'estable que vessa cap a l'interior del corral en compte de fer-ho cap a fora, es plantegen com a pervivències del tipus bàsic tradicional heretades de la casa de poble, que no tenen cap explicació funcional. En la classificació tipològica que hem plantejat no les hem considerat com a tipus, ja que estan representades per un escàs nombre d'edificis, per la qual cosa les definim de manera genèrica com a casa d'hort de dues plantes.

Un pas més en el procés es materialitza amb la desaparició del corral i la construcció de la crugia de l'estable adossada sobre una de les parets mitgeres de la casa (V). Des d'un plantejament racional i funcional, tal i com hem indicat en parlar del tipus bàsic, la presència del corral sols té sentit en una construcció entre mitgeres. Una variant més evolucionada és la integració volumètrica d'aquest espai en el cos principal (VI). I per últim tindríem ja la desaparició del cos destinat a l'estable, el resultat de la qual es la casa de dues crugies que en planta baixa es destinen exclusivament a vivenda (VII). Aquest darrer estadi coincideix amb la introducció del cultiu del taronger i sovint es relaciona amb el tipus de casa burgesa o d'hortolans-jornalers, on conflueixen una sèrie de circumstàncies que fan possible el canvi, com ara l'aplicació d'un motor per elevar l'aigua, i l'opció per la realització de les labors del taronger a ma o contractant jornalers que disposaren d'un animal, amb la qual cosa ja no cal disposar d'un estable per a tindre els animals que moguen la sènia ni per a treballar la terra.

Un altre canvi important que es generalitza sobretot a partir dels anys vuitanta del segle XIX, tot coincidint amb la generalització del cultiu, afecta als usos de l'andana. Aquest espai, concebut per a disposar els canyissos per a la cria del cuc de seda, ha quedat sense un ús clar amb la desaparició del cultiu. Unes vegades és ocupat com una mena de rebost per a deixar collites destinades a l'autoconsum, on es construeixen també algunes habitacions per als hortolans que habiten en la planta baixa. Però en la casa d'hort burgesa la planta alta es destina a vivenda dels propietaris de l'hort que hi acudeixen a estiuejar. Aleshores molts horts construïts de nou opten per la construcció de cases de tres plantes on la planta segona es destina a vivenda, i la cambra passa a la planta tercera, però amb una menor alçada de les cobertes en desaparèixer els canyissos per a la seda. Per això a l'hora de plasmar aquesta evolució en una classificació tipològica hem plantejat tres grups: la casa d'hort de dues plantes, la de tres plantes i la casa d'hort burgesa.

Cases d'hort de dues plantes (A-2.1)

Dins aquest tipus incloem els edificis que responen a les fases III i IV descrites en el gràfic del procés evolutiu de la casa d'hort, i la casa aïllada senes estable (VII) En la

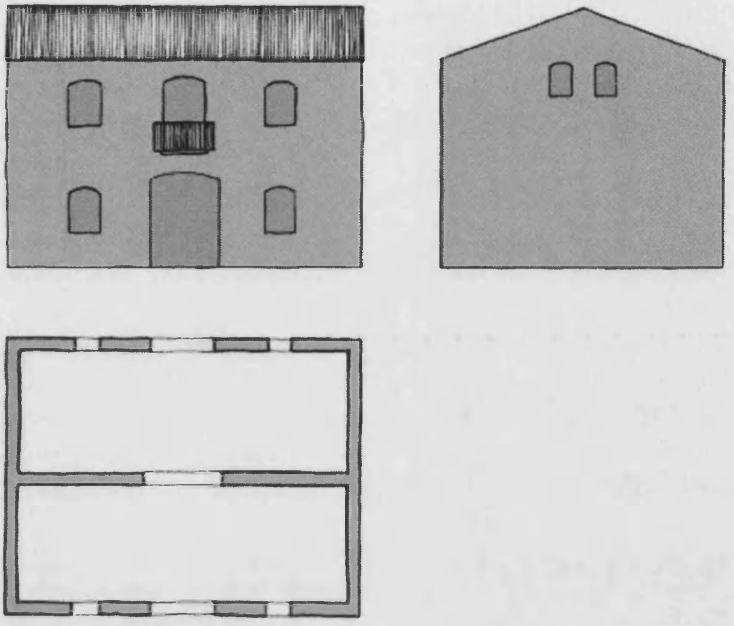

A-21. Casa d'hort de dues plantes.

Casad'hort de dues plantes. Carcaixent (085-149).

classificació tipològica que hem plantejat no hem considerat com a tipus propi les fases les hem considerat els edificis que responen a les fases III, IV i VII descrites en el gràfic del procés evolutiu de la casa d'hort, ja que estan representades per un escàs nombre d'edificis, per la qual cosa les definim de manera genèrica com a casa d'hort de dues plantes.

Casa d'hort de dues plantes amb creixement lateral del cos principal (A-2.1.1)
Es tracta d'una evolució del tipus bàsic com a edifici dispers descrita en el gràfic amb la imatge VI, on els espais ubicats en crugia de serveis relacionada amb el treball del camp, que se situava al fons del corral, es traslladen a un costat del cos principal construït en base a la perllongació longitudinal de les dues crugies que el conformen, quedant així integrat en un mateix volum. La planta baixa, amb entrada independent, es destina a estable, mentre que la planta alta habitualment alberga la pallissa.

Les façanes presenten quatre obertures per planta on ja no hi ha un eix compositiu clarament definit en haver un número parell d'obertures. Tot i això es pot llegir la composició axial característica del tipus que pren com referència la porta principal d'accés a la qual s'ha afegit un nou eix marcat per la porta d'entrada a l'estable i la respectiva finestra que s'obri en el piso o pisos superiors. Les dues façanes presenten la mateixa composició, tot i que generalment en la façana posterior la porta de l'estable es substituïda per una finestra amb la finalitat de mantindre el ritme d'obertures. En alguns casos aquest tipus coincideix amb la presencia d'un balcó sobre la porta principal d'accés, que contribueix a reforçar l'eix compositiu format per la porta principal d'accés. Al seu torn la presència del balcó també es relaciona amb l'existència d'una vivenda per als propietaris de l'hort en la planta alta diferent a la dels hortolans que vivien en la planta baixa. S'accedeix des de l'escala interior situada a la primera o segona crugia de la planta baixa i organitza la seua distribució al voltant de l'eix central on se situa el gran saló que ocupa el tram central de les dues crugies, als costats del qual situen les diferents habitacions. La cuina sempre se situa sobre la segona crugia. Aquesta tipologia es dona sobretot a la comarca de la Ribera, ja que no hem trobat cap exemple a l'Horta, el Camp de Morvedre i la Safor. Potser la raó siga la major antiguitat en la implantació del tipus bàsic que es dona en aquesta comarca en relació a l'expansió del regadiu, la qual cosa possibilita que es produesca una evolució arquitectònica per a donar resposta a determinats canvis socioeconòmics.

Cal fer una sèrie de consideracions del tipus: En molts edificis inventariats s'aprecia clarament com les fàbriques del cos principal i del cos afegit no estan travades, cosa que explica que el cos lateral ha estat afegit amb posterioritat a la construcció del cos principal. Açò ens indica que en molts edificis es produiria una evolució consistent en l'eliminació del corral i la construcció del cos lateral, que podem hipotitzar que possiblement coincidesca amb un canvi de cultiu de la morera al taronger, encara que de moment no tenim proves que ho justifiquen. També segons alguns informants es tracta de cases de secà que amb la construcció d'una sènia o la plantació de l'hort de taronger es plantejaren la necessitat de construir un estable per a tindre almenys un animal per a les tasques pròpies de l'hort[16]. Es tracta per tant d'un procés d'evolució del tipus bàsic urbà implantat en el medi rural. Ací no hi ha la limitació de morfologia i dimensions de la parcel·la urbana, per la qual cosa com indicàvem en parlar del tipus bàsic, no té cap sentit la construcció d'un corral o pati tancat com a edifici dispers, ja que en els nuclis

[16] Segons informació oral d'Arcadi España, veí de Carcaixent.

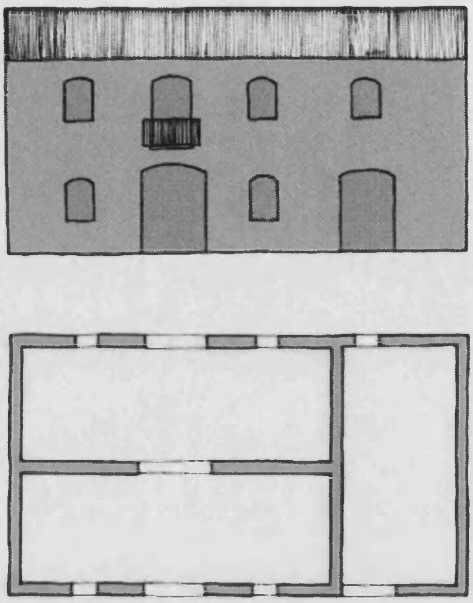

A-2.1.1. Casa d'hort de dues plantes amb creixement lateral del cos principal.

Casa d'hort de dues plantes amb creixement lateral del cos principal. Carcaixent. Hort de Carreres (085-013).

Casa d'hort de dues plantes amb creixement lateral del cos principal. Façana davantera. Carcaixent (085-005).

Casa d'hort de dues plantes amb creixement lateral del cos principal. Façana posterior. Carcaixent (085-005).

urbans el corral es tanca per la mitgera que la separa de les parcel·les collitant, no existint ací aquesta necessitat. Per això aquesta crugia de serveis que quedaria al fons com a edifici totalment separat del cos principal, es construeix ara sobre un lateral, donant lloc a una casa compacta.

En molts casos també les biguetes dels forjats practicables es disposen en sentit perpendicular a les del cos principal, servint-se de la seua paret mitgera com a mur de càrrega. Es tracta simplement d'una qüestió de racionalitat i economia. L'amplària d'aquest cos afegit no sol ultrapassar els quatre metres, per la qual cosa d'aquesta forma s'estalvia la necessitat de construir una línia de càrrega al centre que dividisca els dos espais i de perforar-la i allindar-la amb una jàssera de fusta o amb un arc. Tot i això la disposició dels forjats de la coberta coincideix amb la del cos principal. Per això podem concloure que el que defineix aquest tipus es la perllongació de les crugies del cos principal per un dels costats, tot i que els forjats practicables s'orienten de manera diferent per una qüestió d'economia i racionalitat constructiva. Però és la unitat de volums atorgada per la disposició de la coberta la que ens fa concloure que es tracta d'una perllongació de les crugies del cos principal.

Aquest tipus de creixement no limita una posterior ampliació afegint altra casa o altre cos, ja que conserva la coberta de dues vessants i les parets mitgeres, normalment amb poques obertures i amb una composició gens acurada, la qual cosa es tracta d'una pervivència del tipus urbà.

Tot i aquests trets evolutius que hem explicat, observem una pervivència fonamental. Si ha desaparegut el corral, ja no té cap sentit l'existència del corredor central que articula la vivenda per on travessava el carro per arribar a l'estable, ni menys encara la presència d'una porta de grans dimensions sobre la façana posterior. Tot i això pensem que aquesta pervivència obeeix a unes causes justificades. Com que el tipus canònic d'hort presenta una composició axial on la casa se situa en el centre, el manteniment de l'eix de la casa i la desaparició del corral situat al darrere possibilita la integració plena d'aquest edifici en la composició paisatgística de l'hort. Així en quedar les dues portes obertes, el camp de visió des del camí d'accés situat davant la casa, passa sobre ella i es perllonga pel camí de la part posterior fins a perdre's al final de l'hort. També als horts on la façana s'alinea a una vora de la parcel·la junt al camí públic, l'eix que travessa la casa es perllonga per tota la parcel·la aconseguint així una perspectiva que, travessant la casa, arriba fins al final de l'hort. Així, d'aquestes dues maneres s'aconsegueix integrar la casa completament en el paisatge en fusionar-se l'axialitat de la casa amb la de la parcel·la.

Casa d'hort de dues plates amb crugia perpendicular al cos principal (A-2.1.2)
Respon al mateix procés evolutiu que el descrit en el tipus anterior on la principal diferència rau en que el creixement es materialitza amb l'addició d'un cos completament diferenciat de la casa (imatge V del gràfic evolutiu). Es tracta d'una crugia de dues plantes construïda en perpendicular al cos principal que es cobreix amb una vessant. La porta d'accés s'obri sobre la façana principal o sobre la posterior. S'obri una finestra sobre cadascuna de les parets mitgeres, amb un ritme compositiu diferent al de les façanes del cos principal. La paret de càrrega actua com una autèntica façana amb una composició prou acurada. Per tant en aquest tipus existeix una clara voluntat de diferenciar el volum afegit del cos principal. Per això es tracta d'un tipus més arcaic que

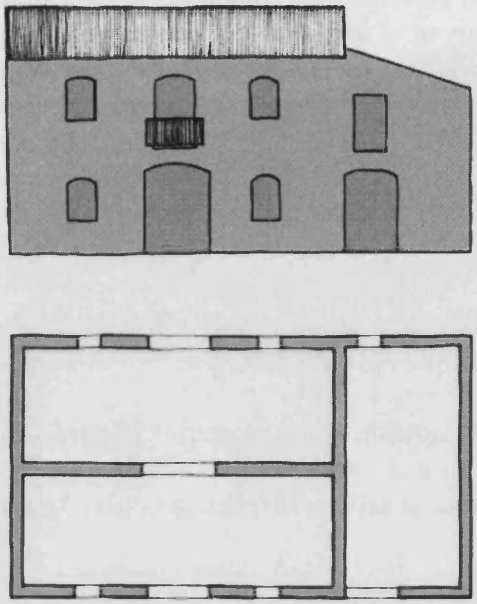

A-2.1.2. Casa d'hort de dues plantes amb crugia perpendicular al cos principal.

Casa d'hort de dues plantes amb crugia perpendicular al cos principal. Façana posterior. Carcaixent (085-216).

l'anterior, on el cos afegit s'integra en l'edifici principal per a configurar un volum constructiu unitari.

Tot i que aquest tipus el trobem sobretot als horts de la Ribera, cal fer constar com es troba prou difós en l'Horta de València. Però amb una diferència fonamental: no existeix aquella interrelació entre la parcel·la. A l'horta històrica en molts casos desapareix la porta posterior, o si es manté no hi ha cap correspondència entre l'eix de la casa i la mateixa articulació de les parcel·les de cultiu. Per tant aquest mateix tipus no s'integra en el paisatge a l'horta de la mateixa manera que ho fa amb l'hort on l'esquema axial que organitza la casa es perllonga cap a fora i continua sobre els camins que articulen l'organització dels bancals.

Cases d'hort de tres plantes (A-2.2)

La casa d'hort de tres plantes es planteja com una evolució en el tipus bàsic en perdre l'andana la funció que tenia en relació a la cria del cuc de seda i ser ocupada per una vivenda, per la qual cosa les funcions de la cambra se situen damunt en una nova planta, ara d'alçada més reduïda en no tindre les mateixes funcions que en el cas de les moreres. Incloem dins aquest tipus genèric els pocs exemplars que hem trobat de casa de dues crugies de tres plantes, sense cossos afegits, que presenten un caràcter rural, ja que aquestes mateixes estructures són les adoptades pel tipus de casa d'hort burges de tres plantes, però amb la presència de balcons en la vivenda de la planta alta i amb el recurs als llenguatges arquitectònics en la decoració de les façanes.

Casa d'hort de tres plantes amb creixement lateral del cos principal (A-2.2.1)
Consisteix en una perllongació de les dues crugies del cos principal que afecta les tres plantes. En aquest tipus sols la planta baixa està dedicada a usos agrícoles, la planta segona ho fa a usos residencials i la tercera es destina a cambra. Normalment solen presentar en la part posterior un petit pati tancat on situen la pallissa, algun estable o d'altres instal·lacions complementàries per a les activitats agrícoles. Igual que hem vist en l'equivalent de dues plantes, trobem horts antics on s'ha afegit aquest creixement amb posteriortat i d'altres horts on el tipus es construeix completament de nou. Generalment sol presentar un balcó sobre l'eix compositiu de la façana en primera planta. Com que es tracta d'un número parell d'obertures, en molts casos es trenca la asimetria disposant dos balcons en el primer pis alineats amb els eixos compositius centrals. Les façanes anterior i posterior solen rematar-se amb un ràfec motllurat. Les parets mitgeres solen conservar encara l'aspecte descuidat característic del tipus bàsic, per la qual cosa en molts casos són cegues, o presenten una disposició aleatòria de les obertures.

Casa d'hort de tres plantes amb crugia perpendicular al cos principal (A-2.2.2)
Aquest tipus és menys freqüent que l'anterior i la principal diferència, a més de l'evident diferència en la composició volumètrica de l'edifici, rau en la falta de relació entre la primera planta del cos afegit i la del cos principal preexistent. Generalment sempre es tracta d'afegits posteriors. Per això el pis superior del cos afegit sempre està destinat a pallissa. Normalment no disposen de corral en la part posterior. Un exemple d'aquest tipus el trobem a l'hort de Carcaixent (085-051).

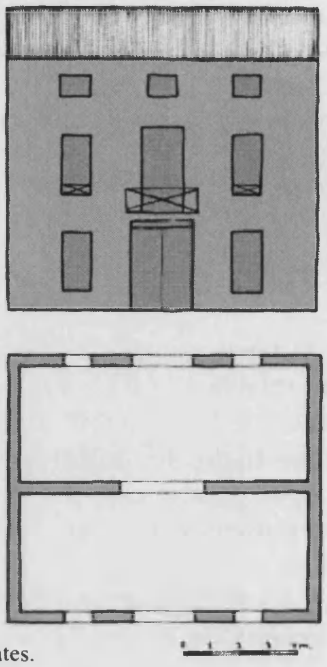

A-2.2. Casa d'hort de tres plantes.

Casa d'hort de tres plantes. Alzira (017-027).

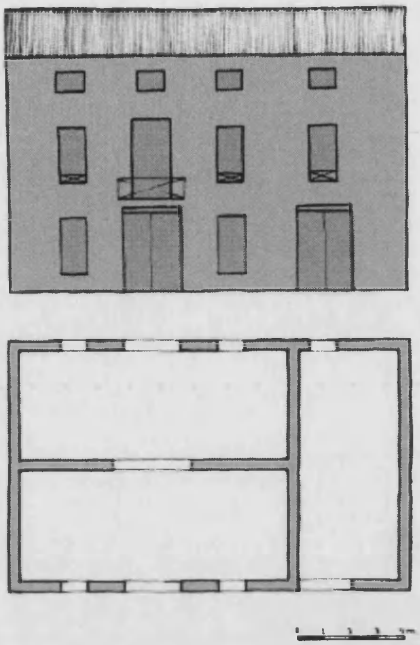

A-2-2.1. Casa d'hort de tres plantes amb creixement lateral del cos principal.

Casa d'hort de tres plantes amb creixement lateral del cos principal. La Pobla Llarga. Hort de la Senyoria (211-003).

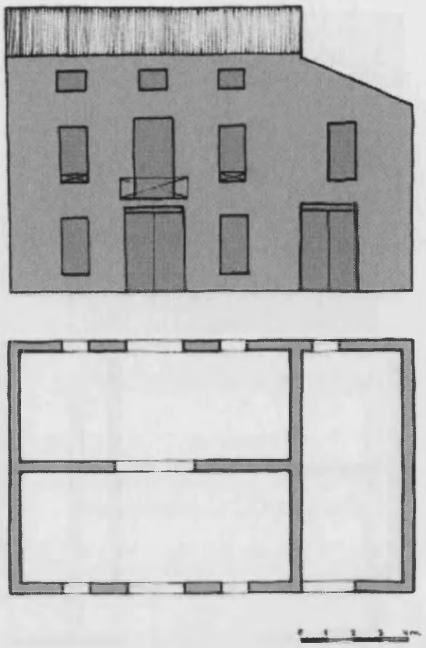

A-2.2.2. Casa d'hort de tres plantes amb crugia perpendicular al cos principal.

Casa d'hort de tres plantes amb crugia perpendicular al cos principal. Carcaixent (085-051).

Casa d'hort burgesa (A-2.3)

Parteix de qualsevol de les tipologies relacionades amb el tipus bàsic tradicional, tot i que les diferenciem per l'adopció de llenguatges arquitectònics i per certes concessions a l'ornamentació amb la finalitat d'adaptar la seua imatge a les arquitectures del medi urbà d'on procedeixen els seus propietaris. Per tant, dins la casa d'hort burgesa incloem tant els edificis preexistents, construïts abans inclús de l'arribada del tarongerar, que amb motiu de les noves plantacions són reformats i adaptats a les necessitats del moment actual. Aquest tipus apareix a partir de 1880 quan les plantacions de taronger ultrapassen ja els dos focus primitius de desenvolupament del cultiu i comencen a fer-se freqüents en molts punts de la franja litoral situada entre la Ribera i la Plana. Es tracta d'un moment en que se generalitza la gestió directa del conreu de cítrics, donant lloc a la desaparició de velles formes de cultiu, com ara la mitgeria o l'arrendament, per la qual cosa la casa d'hort en molts casos esdevé en residència temporal per a l'esbarjo del propietari durant l'estiu. Aquesta estació coincideix amb una major necessitat d'atenció al cultiu, motiu pel qual la presència del propietari repercuteix en un major control del mateix. Aquesta gestió directa de l'explotació es pot materialitzar sobre l'hort de tres maneres: amb la presència d'una casa amb una vivenda per planta, amb un únic habitatge temporal per al propietari de l'hort que ocupa dues plantes -on la figura de l'hortolà és substituïda per la del procurador-, o amb una casa per al propietari i altra de petites dimensions per a l'hortolà separades una de l'altra o adossades entre mitgeres, però concebent-se com a edificis diferents. Per això a efectes de l'anàlisi que anem a plantejar podem reduir el ventall a dos casos: la casa amb dos vivendes i la casa amb una vivenda, ja que en el cas on la habitatge de l'hortolà i del propietari se situen en edificis diferents, aquests tenen la seua entitat pròpia i en aquest punt sols parem atenció al tipus burgés.

Aquesta residència temporal del propietari en l'hort no queda reduïda únicament a una millora en la qualitat arquitectònica de l'edifici, sinó també en el paisatge, on la casa intenta integrar-se com un element més. Aquesta tipologia s'associa a uns jardins de major qualitat on s'adverteix una major preocupació pel tractament dels camins de l'hort com a passejos i una major atenció a la diversitat i qualitat de les espècies botàniques de caràcter ornamental i en els elements arquitectònics dels jardins, com ara bancs, pèrgoles, etc. En alguns casos la qualitat dels seus jardins (017-002, 017-003) supera fins i tot la d'algunes viles burgeses.

Les cases construïdes de nova planta a partir de la dècada dels vuitanta o noranta dels segle XIX destaquen per la major verticalitat respecte al tipus bàsic tradicional. Es tracta d'una influència dels postulats higienistes que recomanen una major alçada en els sostres de les vivendes per tal que els espais interiors guanyen en volum d'aire respirable. D'aquesta forma l'alçada que es recomana per als sostres és de 3,5 a 4 metres per a cadascuna de les plantes habitades. Tot i que el ferro ja ha començat a utilitzar-se com a material de construcció i a emprar-se perfils laminats en I en els forjats amb revoltons de rajola, en les seues estructures encara continuen emprant la fusta. La presència del ferro colat queda relegada a elements de caràcter decoratiu, a les reixeries i baranes dels balcons, o a les pèrgoles que precedeixen l'entrada a la casa, com una concessió a la novetat que atorga cert prestigi.

Aquest tipus no adopta una clara postura respecte al pati posterior. Trobem horts construïts de nova planta o reformats que disposen de pati, i altres que no. Tot i això en

alguns casos l'extensió del corral –incloses les construccions– queda reduïda a la superfície de la planta del cos principal de la casa, per la qual cosa ha perdut la funció agrícola que en un principi tenia. La falta d'espai per a situar la cuina o el bany en el pis superior fa que es guanye l'espai existent sobre la coberta que en molts casos s'adossa sobre la crugia posterior, els quals es construeixen com a peces afegides. En altres horts aquesta necessitat fa que es consolide una tercera crugia on s'ubicaran aquest serveis tant a la planta baixa com al primer pis.

Habitualment les façanes anterior i posterior presenten una composició acurada amb un numero imparell d'obertures amb una disposició axial. Cal ressaltar una sèrie de pervivències pròpies del tipus bàsic tradicional i de les seues variants. Tot i tractar-se de cases fonamentalment residencials, encara conserven la gran porta d'accés i l'eix que travessa la casa, tot i que possiblement tenen altres portes que permeten accedir directament des de fora a l'interior del corral. Fins i tot als edificis on ha desaparegut el corral al darrere encara trobem les dues grans portalades de fusta sobre l'eix compositiu de les façanes anterior i posterior i continuen mantenint el corredor central que travessa la planta baixa. Però sense alterar l'estructura bàsica es realitzen una sèrie de modificacions que canvien l'aspecte rural del tipus bàsic tradicional per atorgar-li una imatge urbana lligada als gustos burgesos. Una d'elles consisteix en l'engrandiment en vertical de les obertures, tan de la planta baixa com del pis principal. En la planta baixa en molts casos arriben fins al nivell del terra, la qual cosa respon a una finalitat higiènica per a afavorir la ventilació del seu interior, i també estètica per tal de relacionar i integrar el paisatge exterior amb els seus interiors. També la transformació de les finestres de la planta alta, dedicada a usos agrícoles, en balcons, està relacionada amb l'ús residencial que adquireix aquest espai[17]. La solució que trobem amb més freqüència consisteix en situar un balcó sobre la porta d'accés, flanquejat per dues finestres balconeres, amb la qual cosa es ressalta l'eix principal. Menys habituals són les cases amb tres balcons (017-008, 017-054, 017-177) o amb un balcó corregut que unesca les tres obertures (017-013, 017-045, 017-064), o amb tres finestres balconeres (017-175). Menys freqüent és la construcció d'un mirador sobre l'eix principal, element que es relaciona amb més claredat que el balcó amb l'arquitectura urbana burgesa[18] (031-004, 085-140 –recentment eliminat–). Més propis per als edificis construïts en el medi rural que el balcons i els miradors són les terrasses porticades que s'adossen sobre la porta principal d'accés, tot emfasitzant l'eix de simetria de la façana. Es tracta d'un element provinent de les vil·les residencials que s'acobla a alguns dels edificis de cases d'hort burgeses tant de nova construcció com reformades (195-003, 195-006). La casa d'hort es caracteritzava per la presència d'una pèrgola sobre la façana principal amb plantes enfiladisses que donaven ombra i constituïen un element de transició entre l'exterior de la casa i l'espai interior. Per això el pòrtic adossat consolida amb materials perdurables el concepte i la funció de la pèrgola i al seu torn atorga una certa monumentalitat a l'entrada, tot depenent de la seua concepció arquitectònica. La terrassa practicable permet realitzar les mateixes activitats que sota el pòrtic, però a un

[17] Sense cap dubte el balcó és un element propi de l'arquitectura urbana ja que serveix per a eixir de l'interior de la vivenda sobre els seu repeu i contemplar el carrer que s'estén longitudinalment per ambdós costats. Per això la construcció d'un balcó en un edifici dispers en el medi rural no guarda relació amb la mateixa funcionalitat per la qual es concep al nucli urbà, ja que el camp de visió és més ampli i per tant no hi ha necessitat que l'individu se situe sobre l'espai exterior tot ultrapassant el pla de la façana.

[18] El tema del mirador guarda una estreta relació amb la sociabilitat burgesa, ja que des de l'àmbit domèstic privat permet contemplar l'espai públic sense ser vist pels vianants. A la casa hort, on l'espai exterior és també privat perd tot el sentit que té a les cases urbanes.

L'hort de Sánchez de León d'Alzira (017-045) té un oratori de façana neogòtica.

Porta d'accés emfasitsada per un pòrtic a l'hort de Gamón de Picanya (195-003).

nivell més elevat que afavoreix una millor visió del paisatge. Per això per tal de crear un ambient més agradable, sovint la terrassa es cobreix amb una lleugera pèrgola feta amb perfils metàl·lics o amb peces de fundició sobre la qual s'enfilen plantes de fulla caduca.

Una característica inherent al tipus es manifesta en la necessitat d'ocultar les teulades amb un ampit massís o de balustres de formigó armat, el qual serveix de remat a les façanes anterior i posterior. Algunes vegades aquest sols apareix en la façana principal i contribueix a ressaltar el seu caràcter. Amb la presència de l'ampit desapareix el ràfec i en el seu lloc es disposa una cornisa que oculta el canaló de desguàs.

Així com el tipus bàsic tradicional es caracteritza per una total absència d'ornament arquitectònic, la casa d'hort burgesa l'adopta de manera més o menys decidida sobretot a la façana principal i en alguns casos també a la posterior. La decoració es concentra sobre les embocadures de les obertures, i els perfils que delimiten els llenços murals, mantenint-se aquests completament llisos. Normalment la façana sol compartimentar-se en diferents nivells horitzontals que es corresponen amb el nombre de plantes mitjançant cornises. Les formes més senzilles es manifesten en el ressalt de les cadenes cantoneres de l'edifici i dels brancals i llindes de les obertures amb una acurada fàbrica de rajola vista, o en la decoració dels ràfecs amb mènsules de rajola vista o revestits amb morter per adoptar perfils motllurats. Quan s'adopten llenguatges arquitectònics predomina l'eclecticisme, caracteritzat per la barreja d'elements procedents sobretot dels repertoris modernistes, historicistes i classicistes. La fusteria que tanca portes i finestres incorpora formes clarament urbanes amb finestres amb vidre i contrafinestres opaques, o fins i tot incorporant les mallorquines o persianes de làmines amples. La reixeria sol ser de fundició i els dissenys de baranes de balcons i reixes s'inspiren en l'estètica modernista, *Sezession*, o classicista. Les parets mitgeres reben una major atenció en la seua composició, tot i que mai intenten amagar el que són, llevat d'alguns casos en les variants que adopten la coberta a quatre vessants. Mai presenten els ornaments arquitectònics de les dues façanes i com a molt empren la mateixa fusteria i reixeria.

Tot i que l'estructura i distribució interior en molts casos queden invariables respecte el tipus bàsic tradicional, la imatge que ofereixen aquests espais en la casa burgesa es prou diferent pels materials i elements decoratius emprats. S'empren els paviments hidràulics i crida l'atenció com en molts casos encara perviu el corredor central amb un paviment diferent, que ara es fa de rajola col·locada de cantell formant espigues o amb fileres pedres de gres. Tot i que en molts casos ha desaparegut el corral, la pervivència d'un paviment diferent sobre el corredor que travessa la casa, unit a la presència de les dues portalades de fusta a les que hem fet esment, contribueix a reforçar la idea d'aixaliat, ara en relació amb el paisatge on s'integra. Per influència de l'higienisme son prou habitual els alicatats ceràmics en forma de sòcol en l'entrada o arribant fins el sostre en el menjador. Es tracta de ceràmica arquitectònica fabricada en sèrie a Manises, València u Onda, les quals es basen en repertoris dels estils decoratius vigents aleshores. Els llenços murals solen decorar-se en pintures fetes a trepa amb repertoris de major o menor complexitat d'acord amb el poder adquisitiu o el gust estètic del propietari de l'hort.

Algunes cases d'hort construeixen un oratori com a signe de prestigi social. De tots els horts inventariats sols trobem dos casos d'edificis que pertanyen a aquesta tipologia on apareix adossat al cos principal a l'hort de Magraner d'Alzira (017-045), o integrat dins

la primera crugia (017-104). A l'Horta Sud trobem alguns horts on s'ha alçat una torre miramar sobre la segona crugia (007-001, 007-002) o s'ha adossat sobre una de les parets mitgeres (195-003), la qual contribueix a accentuar el caràcter burgés amb el que es vol dotar l'edifici.

Casa d'hort burgesa de dues plantes (A-2.3.1)
Aquestes cases poden estar habitades sols per la família propietària, que la utilitza com a segona residència, com sol ser el més habitual, o per la família del hortolà, que residiria a la planta baixa, i la dels propietaris que ocuparia la planta alta durant les temporades d'esbarjo. En ambdós casos la distribució és interior sempre la mateixa. La casa de dues plantes normalment sol presentar una sola vivenda desenvolupada entre la planta baixa i el pis principal. La distribució de la planta baixa conserva l'esquema axial, per la qual cosa l'organització dels espais coincideix amb el tipus bàsic de casa d'hort, tot diferenciant-se del luxe en els materials i acabats, així com en la utilització de paviments hidràulics i d'alicatats ceràmics. En alguns casos hi ha una pretensió de monumentalitzar l'escala que adopta un major protagonisme. Generalment la planta alta respon al mateix esquema compositiu, on l'eix principal està ocupat per un gran saló, o pot estar dividit en dos d'acord amb la divisòria de les crugies. Aquest espai també fa el paper de distribuïdor, des d'on s'accedeix a totes les estances de la planta. Com que els murs de càrrega han estat substituïts per una estructura porticada de pilars i jàsseres de fusta, en el costat oposat a l'escala poden haver tres habitacions. Aquest saló, que té un caràcter més íntim i privat que el menjador de la planta baixa destaca per la riquesa decorativa. Actualment ens ha resultat molt difícil poder trobar algun espai que conserve tot el mobiliari d'època, ja que en tractar-se d'edificis aïllats estan exposats a robatoris i actes de bandalisme. Els sostres són de cel ras de canyís lluït amb algeps que se sustenta amb tirants sobre les biguetes de fusta de la coberta. A més d'aquests espais hi ha l'excusat o la cambra de bany, i en alguns casos un altra cuineta, la presència de la qual es fa obligatòria cas de tractar-se d'una vivenda per planta. Aquestes dependències de servei solen situar-se sobre la façana posterior, ja que sobre la façana davantera recauen les peces més nobles.

Casa d'hort burgesa de tres plantes (A-2.3.2)
Sol respondre a la mateixa distribució en la planta baixa i el pis, ja que en la planta tercera sol estar destinada a cambra, possiblement com a espai de ventilació i aïllament tèrmic per a la vivenda que se situa en planta alta, ja que en aquesta tipologia ha perdut totalment la seua finalitat agrícola. En alguns horts posteriorment s'ha aprofitat aquest espai per a afegir noves habitacions, amb un esquema de distribució semblant al de la planta primera. En aquest cas s'ha afegit un cel ras clavat directament sobre el bigam del sostre per ocultar-lo, per la qual cosa conserva la inclinació dels faldons de la teulada. Tot considerant que l'alçada dels sostres de la cambra és més baixa, possiblement les habitacions allí construïdes anirien destinades al personal de servei cas de pertànyer l'hort a famílies amb una posició socioeconòmica privilegiada.

Casa d'hort burgesa amb coberta a quatre vessants (A-2.3.3)
Es tracta del tipus de dues crugies on la coberta s'ha fet a quatre vessants, per la qual cosa totes les façanes tenen la mateixa composició com a edifici exempt i desapareix el concepte de mitgeres característic del tipus bàsic tradicional heretat de la casa de poble. Tot i això encara conserven un esquema compositiu axial, encara que de vegades desapareix la porta posterior. Tot i que les façanes conserven els trets compositius del tipus bàsic tradicional pel que respecta a les obertures, la distribució interior sol ser la

Casa d'hort burguesa de dues plantes. Benifaió. Hort de Lavernia (060-007).

Casa d'hort burguesa de dues plantes. Alzira. Hort de Sant Josep i Sant Vicent. (017-177).

Casa d'hort burgesa de tres plantes. Corbera. Hort de Solanich (100-031).

Casa d'hort burgesa amb coberta a quatre vessants. Polinya del Xúquer. (199-012).

mateixa que la descrita per a la casa de dues plantes o de tres plantes. De vegades sol presentar la pervivència del corral. Per tant es tracta d'un tipus de transició entre el tipus bàsic tradicional i la vila burgesa on ja s'han perdut totes les referències estructurals al tipus bàsic.

3.3. Cases d'hortet (B)

El terme "hortet" s'empra a la localitat de Carcaixent i els seus voltants per a designar un hort, l'extensió del qual és inferior a una hectàrea aproximadament. Hi van haver casos en que el petit propietari, en base a una sobreexplotació del treball familiar i un mínim de liquiditat econòmica que li permetera fer les inversions necessàries, va poder traure el seu propi hort i bastir la casa d'acord amb la seua posició socioeconòmica per a tindre'n cura. Altres vegades aquestes transformacions es feien recorrent a un mitger, la família del qual residia en la casa construïda a l'efecte per a estar prop del tall de la feina.

Trobem també alguns casos on aquests tipus de cases, generalment relacionades amb l'hortet, es construeixen en mig de parcel·les de grans dimensions. Es tracta de cases destinades a residència d'hortolans. En aquestes situacions resulta habitual que el propietari poseisca diversos horts, i per tant no té la necessitat de projectar la seua imatge social en tots ells, per la qual cosa ha bastit la casa amb les condicions mínimes que garantesquen la vivenda dels hortolans, que procedien de famílies d'extracció humil.

Hi ha alguns hortets on la vivenda s'ubica a una vora de la parcel·la sense atendre cap pretensió compositiva motius de caràcter pràctic, ja que per la seua reduïda extensió no necessita d'un camí interior per a articular-la i també per la comoditat que suposa la seua relació directa amb la via pública que li dona accés. Resulta prou habitual trobar la bassa adossada sobre una de les parets mitgeres o sobre la paret posterior de la casa. No despleguen cap jardí i sols s'acompanyen d'un arbre per a ombra, que generalment sol ser el noguer, una figuera plantada sobre l'andamit de la sènia, una parra situada entre la bassa i la casa i de vegades per una o varies palmeres. Una excepció a aquest aspecte senzill el constitueix la caseta d'hortet burgesa, que tot i trobar-se sobre parcel·les reduïdes, sempre busca emular la composició dels grans horts, per la qual cosa sempre situa la casa en el centre de la parcel·la i tracta de desplegar un petit jardí.

Casa d'hortet d'una crugia (B.1)

Es tracta d'una edificació de planta rectangular formada per una crugia de dues plantes amb coberta de teula àrab d'un faldó que vessa les aigües cap a la part davantera i en alguns casos cap a la part posterior de la façana on se situa la porta d'accés. Hi ha exemples on es planteja una composició acurada de la façana amb tres obertures per planta, respectant les regles de simetria. La porta d'accés se situa sobre l'eix central rodejada per sengles finestres, que es corresponen amb tres finestres que s'obrin sobre el pis. Normalment no hi ha cap obertura sobre les parets mitgeres. El mur de càrrega posterior, amb poques obertures que normalment s'obrin sobre la planta alta, es caracteritza per un predomini del massís sobre el buit, amb una composició poc acurada en presentar les finestres una disposició irregular. Els llenços murals solen estar lluïts o

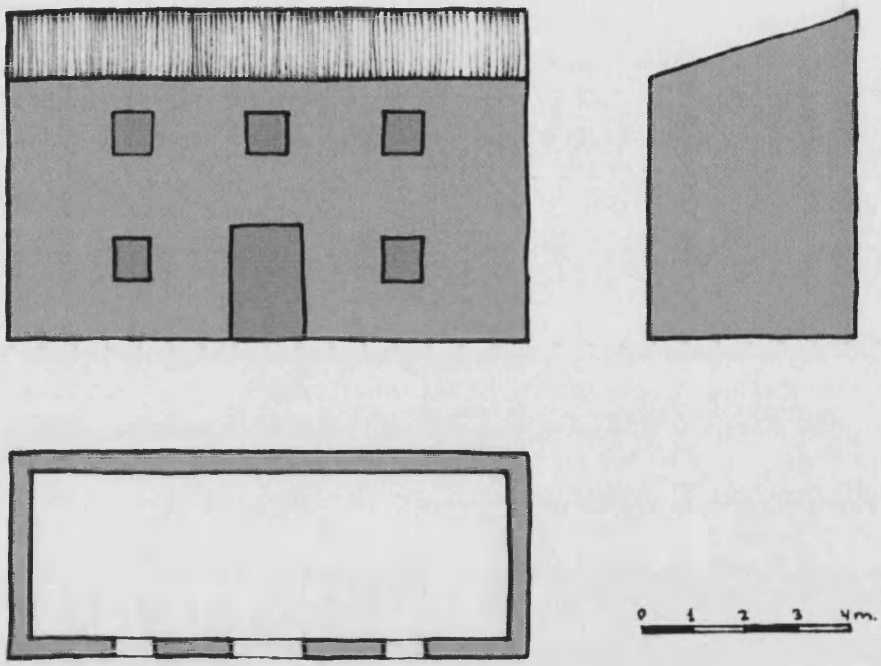

B-1. Casa d'hortet d'una crugia.

Casa d'hortet d'una crugia. Carcaixent (085-036).

arrebossats amb morter de calç i no presenten cap al·lusió a llenguatges arquitectònics en mancar de qualsevol element ornamental, com ara motllures, cornises, recercats de les obertures, etc. Normalment les parets es troben emblanquinades amb calç. El forjat del pis és de biguetes de fusta disposades de forma paral·lela que sustenten revoltons de rajola. El forjat de la coberta es construeix amb biguetes de fusta escairades, sobre el qual es clava un canyís sobre el que descansa la teula àrab sobre una capa de morter de calç.

Es construeixen sobre una parcel·la oberta que no sol ultrapassar l'hectàrea d'extensió, directament relacionades amb la basa de regulació. n molts casos aquesta està fins i tot pegada a la casa sobre el mur de càrrega posterior o sobre una de les parets mitgeres. El mecanisme emprat en origen per a l'elevació de les aigües ha estat la sènia de sang, la qual cosa explica la seua preferent localització sobre els fons de vall allí on els mantells freàtics no són massa profunds. A l'hora d'articular la parcel·la en molts casos prenen com a referents les mitjanes i grans propietats, per la qual cosa la casa es troba centrada i la seua façana serveix com a fons de perspectiva del camí que li dona accés.

La casa d'hortet d'una crugia es relaciona amb la transformació de terres per part de llauradors petits propietaris, amb una economia sanejada que possibilitara assumir la inversió, o per part de mitgers. Per això, en molts casos, la propietat dins la qual es va edificar la casa ens ha arribat molt fragmentada, tot i que encara es pot reconstruir la seua imatge en sobre el parcel·lari actual. Açò ens du a concloure que la casa d'una crugia està directament relacionada amb el treball transformador de petits llauradors, els quals han anat fragmentant l'hort amb les successives transmissions hereditàries, cosa que no ocorre amb els mitjans o grans propietaris, que poden deixar horts sencers als seus descendents sense acusar massa una atomització tan excessiva. El petit propietari no tenia possibilitats econòmiques de construir una vivenda de grans dimensions. Per això fins i tot en alguns casos s'ha fragmentat la propietat de la casa o en altres ha donat lloc a agrupacions de cases. Aquesta tipologia està prou difosa al terme de Carcaixent, tot i que podem trobar alguns exemples a alguns pobles pròxims, com ara Alzira, Polinyà o Corbera.

Respecte a la distribució interior no tenim dades certes, ja que els seus espais han estat molt transformats per tal d'adaptar-los a les necessitats de la vida actual, o s'ha eliminat per complet la distribució interna per a reconvertir-les en casetes d'aparells agrícoles i per a la instal·lació dels mecanismes del reg per degoteig. Per la seua relació directa amb la sènia de reg l'estable constitueix una peça imprescindible. D'acord amb el gràfic evolutiu, el cas I ens mostra el tipus bàsic de casa d'una crugia, on l'estable se situa dins el cos únic ocupant un espai de la planta baixa, amb accés independent. El model II resulta molt escàs i ens planteja una caseta d'hortet d'una crugia de mig pati sense lloc per a l'estable, que possiblement quedaria ubicat en una porxada situada junt a l'andamit de la sènia, mentre que en el model III s'ha afegit un cos destinat a estable en planta baixa i pallissa en la planta superior, tal i com vegem a l'hort 085-148. Els models IV al VII plantegen diverses situacions per a la localització de l'estable amb un cos adossat a la casa d'hortet d'una crugia de pati sencer: amb una peça que ocupa el terç de la planta del cos principal que se situa al darrere (IV) o a un costat (VI) com veiem a l'hort 085-040; amb una crugia que s'adossa sobre una de les parets mitgeres de forma perpendicular al cos principal (V) o sobre la façana posterior (VII) on l'hort 085-052 constitueix l'únic cas que hem documentat. El model VIII ens transmet una situació lògica on el tipus original creix adossant una crugia en la part posterior amb la vessant en sentit invers a la del cos

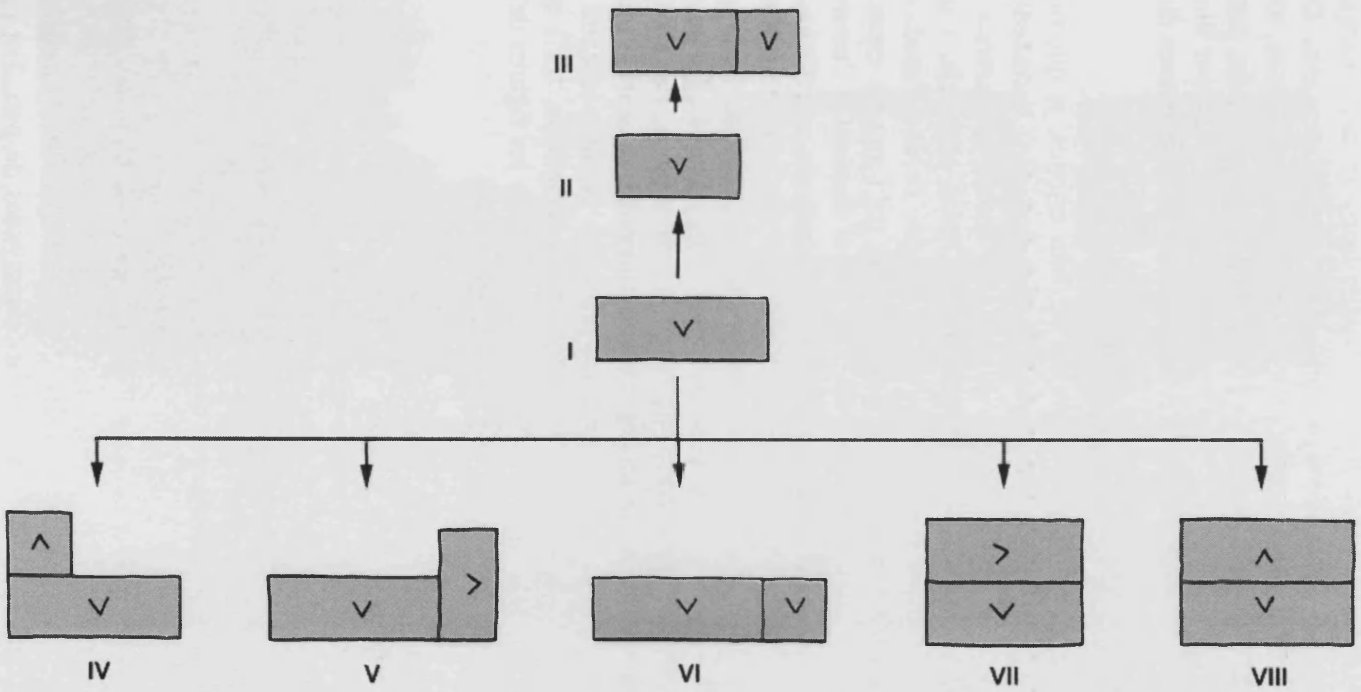

Variants de la casa d'hortet d'una crugia.

primigeni. En aquest cas presenta l'aspecte exterior d'una casa d'hortet de pati sencer, per la qual cosa, en no haver tingut accés a l'interior de les cases, no hem pogut localitzar cap exemple d'aquest tipus i el presentem sols com una hipòtesi.

Casa d'hortet de dues crugies (B-2)

La casa d'hortet presenta com a element definitori del tipus un cos principal de dues crugies paral·leles a façana amb coberta de teula àrab a dues vessants. Deriva, per tant,del tipus bàsic tradicional i presenta les mateixes variants tipològiques, tot i que per simplificar en aquest cas la classificació les hem resumit en casa de mig pati i de pati sencer. El principal tret que les diferencia de les cases d'hort es la menor dimensió del seu volum i dels espais construïts, en estar en relació amb un hort de petites dimensions.

Casa d'hortet de dues crugies de pati sencer (B-2.1)
Es tracta d'un tipus poc freqüent en cases d'hortet de dues crugies, ja que normalment es recorre a la casa de mig pati. Es localitzen sobretot als termes de Carcaixent i Alzira a aquelles partides que es van transformar en regadiu de forma primerenca. Es tracta d'una casa que tot i ser de pati sencer presenten molt poca amplària, i una de les característiques que la defineixen és que tenen la cambra poc desenvolupada en alçada. Presenten la mateixa distribució interior de la casa d'hort, tot i que els espais són més petits. Normalment sol anar acompanyada d'un cos lateral destinat a l'estable o d'un pati al darrere o al costat amb porxada al fons. La seua presència es relaciona amb les transformacions de secà en regadiu tant per al cultiu de moreres com dels primers horts de tarongers. Aleshores s'aprecia una voluntat compositiva en la parcel·la, ja que la casa se situa al centre com a teló de fons de la perspectiva del camí d'accés. En pocs casos es tracta de pervivències de cases de secà quan no tenen ni pou ni bassa. Per això, com que són heretades dels antics secans, no hi ha cap relació compositiva amb la imatge ideal de l'hort, per la qual cosa sempre se situen el més pròximes possible al camí que dóna accés a la parcel·la. Se situen sobre parcel·les de reduïda grandària, tot i que n'hem trobat algunes amb horts de certa importància relacionades amb les figures dels mitgers o hortolans.

Casa d'hortet de dues crugies de mig pati (B-2.2)
Aquesta tipologia està formada per un cos de dues crugies paral·leles a façana, normalment de dues plantes, amb coberta de teula de dos faldons que vessen sobre les façanes anterior i posterior. La longitud de la crugia és un terç menor que les de pati sencer, per la qual cosa les façanes anterior i posterior sols tenen dues obertures per planta que es relacionen amb la distribució de la planta baixa. Aquesta presenta a un costat la porta d'accés i a l'altre la finestra recaient a un dormitori, per la qual cosa l'eix longitudinal que travessa les crugies ha quedat a un costat, mentre que a l'altre es troba la cuina sobre la segona crugia. Es localitzen sobretot al terme de Carcaixent.

Presenten unes variants prou semblants a les del tipus bàsic tradicional, del qual deriven. En la major part dels exemples no van acompanyades de pati. Tot i això hem localitzat alguns casos on el pati se situa a un costat (085-016) o al darrere (085-034). En altres casos sol adossar-se a un costat una crugia amb coberta perpendicular al cos principal (III) o amb la disposició dels faldons en el mateix sentit (IV) tal i com veiem als horts 085-205 i 085-095 respectivament. Resulta prou freqüent també trobar sols el cos principal sense cap construcció adossada, que es correspon amb la descripció

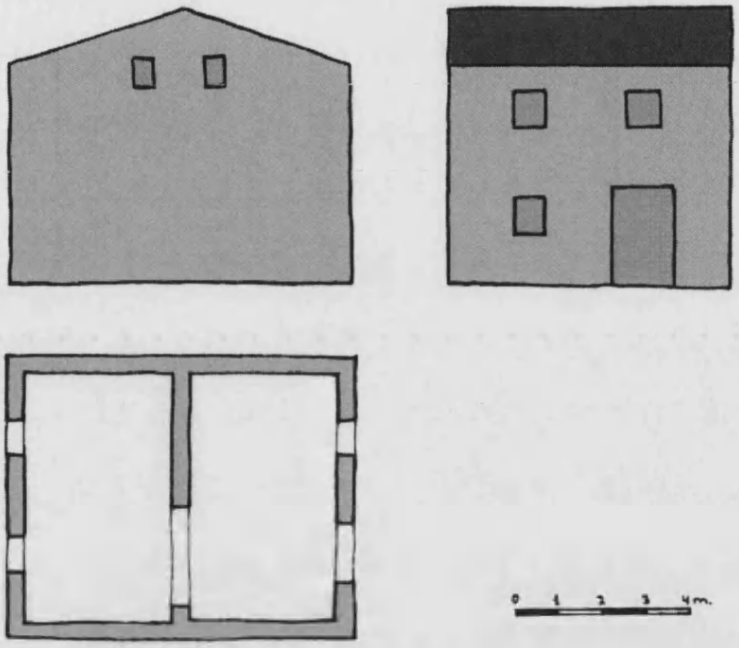

B-2.2. Casa d'hortet de dues crugies de mig pati.

B-2.1. Casa d'hortet de dues crugies de pati sencer. Carcaixnet (085-147).

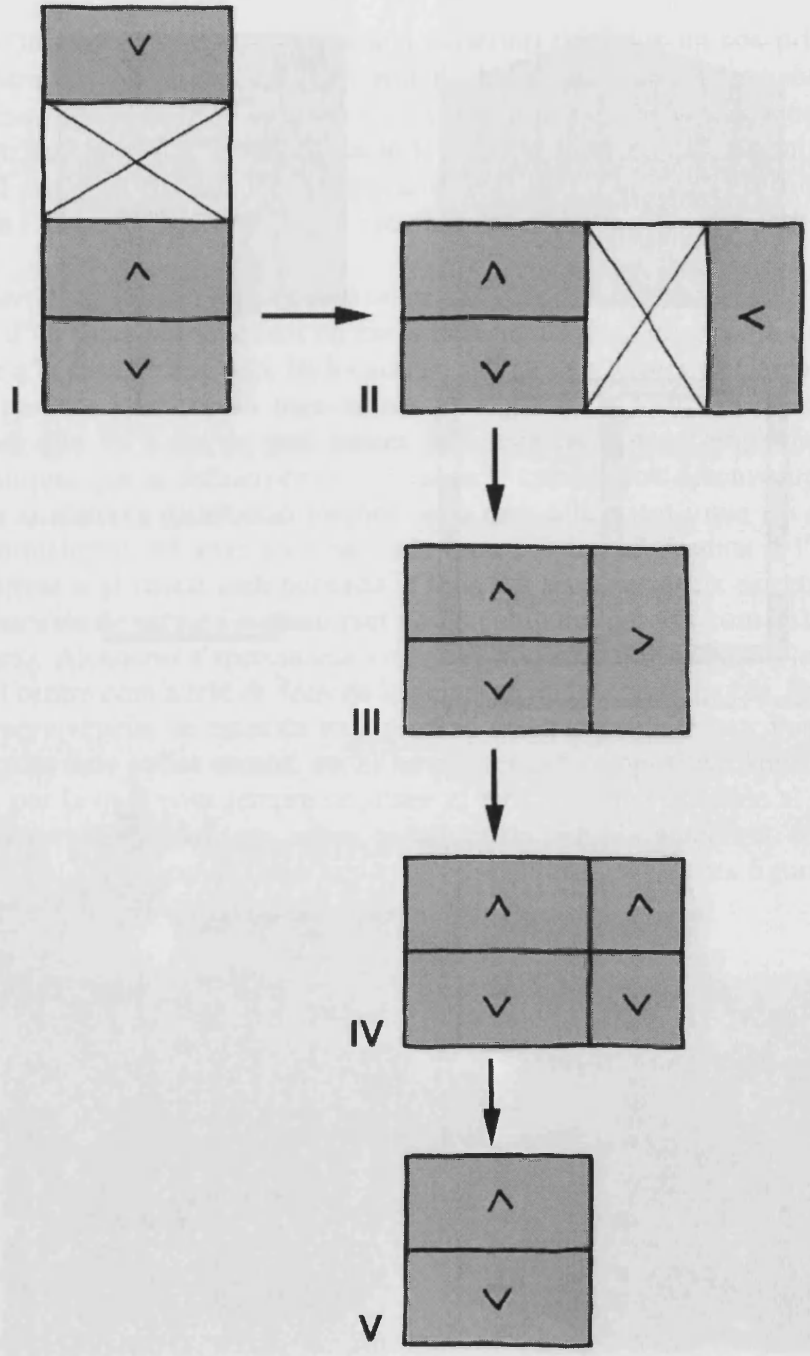

Variants de la casa d'hortet de dues crugies

elemental que hem fet del tipus. En aquest casos es pot donar un creixement en alçada en afegir una nova planta. Aquesta circumstància es relaciona amb l'ocupació del primer pis com a vivenda, per la qual cosa la cambra passa al segon pis (085-009). Aquesta evolució es planteja amb un cert mimetisme amb el tipus bàsic tradicional, ja que si hi ha necessitat de vivenda, el més habitual seria créixer per l'altre costat del corredor central que no està construït i completar l'edificació d'una casa de pati sencer, tot atenent que no hi ha cap servitud en els límits de la propietat. En aquests casos les finestres del pis son substituïdes per balcons i finestres balconeres.

Agrupacions de cases (B.3)

Es localitzen sobretot al terme de Carcaixent i s'associen al que s'anomena en aquella localitat hort de parts, que és un hort que ha anat subdividint-se en diverses porcions. El seu origen cal situar-lo en horts de petits propietaris, per la qual cosa en les seues transmissions hereditàries s'han vist obligats a compartir l'hortet entre tots els seus hereus, la qual cosa ha donat lloc a diferents particions conforme han anat succedint-se les generacions. Tenen el seu origen en una casa d'hortet de mig pati o de pati sencer, amb una composició més o menys acurada de les façanes, que es caracteritzen per tindre porta tant per la primera com per la segona crugia. Tot considerant la reduïda grandària, la planta alta es destina a habitatge on hi ha diverses habitacions, que es comparteixen amb algun petit espai destinat a usos agrícoles per a guardar alguna collita domèstica que puga ser comercialitzada. En el seu origen es tractava d'habitatges permanents, tot i que en l'actualitat es troben deshabitades o s'utilitzen com a cases d'estiueig. A aquesta unitat bàsica han anat adossant-se altres cases d'hortet sobre les parets mitgeres conforme ha anat subdividint-se la parcel·la de l'hort, ja que en ser tan reduïda la casa originaria resulta molt difícil plantejar subdivisions. En tractar-se d'edificis construïts entre mitgeres, la única possibilitat de creixement és en altura, per la qual cosa molts grups de cases presenten una línea de cobertes en forma de dents de serra on hi ha cases d'una, dues i fins i tot tres plantes, essent la imatge característica d'aquestes unitats tipològiques. Hi trobem alguns exemples on hi ha dues fileres de cases disposades de forma paral·lela, on l'espai que queda entre elles s'aprofita com a pati interior.

Una prova evident que en principi es tractava d'un únic hort la trobem a la bassa per al reg i el pou amb l'andamit per a la sènia, ara desapareguda, la qual és compartida per totes les cases que formen la unitat. La parcel·la està oberta sense disposar de cap tanca perimetral. Però tot i les successives particions en molts horts encara podem reconstruir sobre el parcel·lari actual els límits de la parcel·la que va donar origen a l'hort.

Casetes burgeses (B.4)

Es tracta d'un tipus poc difós, del que hem localitzat molt pocs exemplars. Tot i això, la seua presència resulta interessant com a indicador d'un fenomen sociològic d'emulació de les classes superiors per part dels seus propietaris.

Es tracta de cases de petites dimensions, normalment d'una planta i poques vegades de dues, que s'alcen al bell mig d'hortets o horts que no superen les dues hectàrees. Són construccions que s'inspiren en l'arquitectura de les vil·les burgeses, però que es reprodueixen en petites dimensions en relació a la posició econòmica del seu propietari.

B.3. Agrupacions de cases. Carcaixent. Hort de Salom (085-145).

B.4. Caseta burgesa. Algemesí. Hort del Beatet.

Generalment apareixen als horts que han estat fruit de les inversions de petits comerciants o artesans, els quals gestionen directament el seu cultiu, tot comptant amb el treball de jornalers per a realitzar els treballs necessaris. A més d'una inversió econòmica, es plantegen l'hort com a signe de prestigi social, per la qual cosa en les seues arquitectures defugen dels tipus basics de l'hort lligats a la casa de poble i s'inspiren clarament en les característiques estructurals i decoratives de les vil·les burgeses. Per això en les façanes incorporen repertoris decoratius dels llenguatges urbans i mostren una especial cura compositiva en l'articulació de les obertures i dels diferents elements arquitectònics. Eren utilitzades per a residencia temporal d'esbarjo dels seus propietaris.

Tot considerant el seu caràcter pretenciós, tot i alçar-se sobre parcel·les de reduïda grandària, tenen especial cura en imitar la composició de l'hort ideal, situant la casa al mig de la parcel·la, al fons d'un camí d'accés adornat amb palmeres o d'altres espècies vegetals. L'entrada a l'hort, estiga o no tancat, sol remarcar-se amb una porta amb certes pretensions monumentals. Tot i no tindre pou propi, disposen de bassa construïda junt a la casa, que s'utilitza per a prendre el bany més que per a regular el cabal del reg.

Podem plantejar la hipòtesi d'una relació entre les cases d'hortet i els masets que es despleguen per la Plana de Castelló, estudiats per López Gómez (1972). Com que allí el gruix del procés transformador va córrer a càrrec del petit propietari, aquestes arquitectures es troben molt difoses a determinades localitats de la Plana com ara Vila-real, Nules, Almassora i Castelló. Les seues arquitectures i la relació de la casa amb la parcel·la mostren uns trets semblants als descrits per a aquest tipus que hem definit com a caseta burgesa.

3.4. Vil·les burgeses (C)

Situem dins aquest apartat els edificis construïts des de finals del segle XIX que ja no guarden cap tipus de relació arquitectònica amb el tipus bàsic tradicional en servir exclusivament com a vivenda. Es tracta de vil·les o casinos que es construeixen d'acord amb els tipologies pròpies de l'arquitectura residencial. Presenten un tractament uniforme de les quatre façanes. Recullen algunes millores plantejades per l'arquitectura higienista com és elevar el nivell de la planta baixa sobre un podi per tal d'evitar el efectes perjudicials de les humitats per capil·laritat. El semisoterrani pot ser cego o aprofitat per a diverses funcions. En la decoració arquitectònica de les façanes es recorre als estils arquitectònics aleshores vigents en l'arquitectura urbana, com ara l'*Art Déco*, el modernisme, l'eclecticisme, els historicismes, etc[19]. Generalment han estat projectats per un arquitecte o un mestre d'obres de cert prestigi.

Utilitzen materials novedosos, com ara la teula alacantina, el ferro colat i forjat en elements decoratius com ara baranes o balustrades, o en les estructures, substituint les biguetes de fusta per altres de perfil laminat en I. Recorren amb molta freqüència a elements ornamentals, com ara balustres prefabricats en formigó armat o terra cuita, ceràmica aplicada en la decoració en forma de plafons, o al mateix gres de Noia[20]

[19] Besó (1999) ofereix una detallada caracterització de la vil·la burgesa centrada en el cas concret dels 10 horts situats al terme municipal de Picanya.

[20] Segons Algarra (1995) "el mosaico de Noia, usado tanto para las pavimentaciones como para revestimiento de muros, gozó de una buena acogida entre la burguesía valenciana, siendo un buen

Vil·la burgesa. Benifaió. Hort del Prefaci (060-001).

Vil·la burgesa. L'Alcúdia. Hort de la Isla (019-001).

Vil·la burgesa. Alzira. Vil·la Quiqueta (017-003).

Vil·la burgesa. Llaurí. (157-001).

utilitzat tant en els paviments (195-001) com en decoracions murals (017-003). Generalment es dona una composició acurada de les façanes amb un número d'obertures imparell per tal de buscar la simetria.

Tot l'edifici es destina a residencia temporal per al propietari de l'hort. Cas de tindre hortolans aquests viuen en un edifici independent de la vivenda noble. Aquelles cases que no se situen sobre un emplaçament topogràficament privilegiat per a contemplar el paisatge solen anar acompanyades de torres miramar, com ocorre a les poblacions localitzades a les planes des d'Alginet fins a Sagunt.

Tot i això hem pogut constatar com en alguns casos encara perviu la tradició constructiva del tipus bàsic tradicional, on ja que tot i concebre's les cases com a edificis exempts on totes les façanes són tractades amb la mateixa cura, moltes d'elles tenen adossades en la part posterior un pati o corral on situen al fons els estables o la mateixa vivenda de l'hortolà, en compte de fer-ho en un edifici independent. Els horts de Montesinos (195-010) o de Lis (195-007) a Picanya i la Vil·la Quiqueta d'Alzira (017-003) poden servir d'exemple. En aquest darrer cas la fusió de conceptes i espais és encara més evident, ja que a la planta semisoterrani trobem l'estable per als animals sota la vivenda dels propietaris.

Relacionats amb aquest tipus es despleguen els millors jardins i les més acurades composicions de parcel·la que assimilen d'una manera clara molts elements que conformen el concepte canònic d'hort. Adquireixen especial protagonisme els camins d'accés rodejats de palmeres i altres espècies ornamentals, amb bancs disposats al llarg dels seu recorregut, que els converteixen en veritables passejos. També el jardí que rodeja la casa assoleix unes dimensions considerables, on a més de la diversitat d'espècies vegetals, destaquen els elements arquitectònics que l'acompanyen, com ara els llacs artificials, fonts i sortidors, sopadors i pèrgoles de ferro colat, etc.

3.5. Tipologies preexistents que s'integren en el paisatge (D)

La formació del paisatge dels horts de tarongers en les dates compreses en el nostre estudi es fa sobre un paisatge ja antropitzat dedicat a altres cultius de regadiu o de secà. El paisatge dels horts de tarongers creix en el seu nucli originari d'Alzira-Carcaixent i pobles del voltant sobre terres que des del segle XVIII havien estat transformades en regadiu per a plantar moreres. Per tant, actualment encara s'han conservat entre els tarongerars cases amb cambra sedera desenvolupada que testimonien la presència d'aquests cultiu, moltes de les quals mantenen els canyissos en les seues andanes. D'altres vegades, quan l'expansió del taronger es produeix en detriment de les terres de secà, en aquest nou paisatge dels horts s'integren els masos. A l'Horta Nord trobem una gran concentració d'aquest edificis. A diferència d'altres comarques on el mas se situa més cap a l'interior, allí s'alcen a partir dels mateixos límits de l'horta històrica materialitzats pel caixer de la sèquia de Montcada. A Alzira i Carcaixent i als pobles del seu voltant, el procés d'intensificació i expansió agrícola experimentat al llarg del segle XVIII va produir un creixement de l'hàbitat dispers lligat a la casa de secà, no al mas com a gran explotació. Per això moltes de les cases, normalment habitades per masovers

exponente de dos factores que dominaron las artes decorativas del período comprendido entre finales del siglo XIX i las primeras décadas del siglo XX, el funcionalismo y la búsqueda de una "elegancia" de corte eclecticista-burgés"

o mitgers, s'integren als horts de tarongers sense massa dificultats. El tipus arquitectònic semblant al tipus bàsic tradicional de la casa d'hort fa que siga molt difícil distingir-les. No hem considerat l'alqueria, ja que llevat d'algun edifici localitzat a la partida de Gausa, a Sagunt, en la major part dels casos l'ocupació de les hortes històriques pel taronger és un fenomen que no es generalitza fins els anys seixanta del segle XX.

Com que es tracta de tipologies preexistents a l'arribada del tarongerar no anem a aprofundir massa en la seua definició i anàlisi per estar fora de l'objecte del nostre estudi, per la qual cosa remetem a altres treballs realitzats que tracten sobre ells.

Casa d'hort amb cambra sedera desenvolupada (D.1)

Parteix del tipus bàsic de casa de dues crugies i presenta la cambra situada en la planta alta del cos principal molt desenvolupada en alçada. Per aquest motiu en la façana presenta tres fileres d'obertures, generalment de la mateixa amplària i alçada semblant, on les dos superiors recauen a la cambra. Les dues fileres de finestres s'obrin amb poca separació, la qual cosa serveix per a distingir clarament aquest tipus de la casa de tres plantes. Aquesta disposició de les obertures es repeteix en la façana posterior. La cambra es trobava bastida d'andanes alineades en sentit paral·lel a la disposició de les crugies que servien per a la criança del cuc de seda. Presenta una sola vivenda en planta baixa on habitaven els hortolans o mitgers que tenien cura de l'hort i de la cria del cuc, repartint després la part corresponent al propietari de les terres.

Als nuclis urbans de Carcaixent, i d'altres pobles de la Ribera i de l'Horta, fins dates recent quan han desaparegut en ser substituïts per altres de nova planta, no ha estat difícil trobar edificis que responen a aquesta tipologia. Com a edifici dispers es tracta d'un tipus poc difós, ja que sols trobem algunes cases als termes d'Alzira i Carcaixent, en aquelles partides on els mantells freàtics no es troben a molta profunditat, on des de finals del segle XVIII es va desenvolupar el procés d'expansió del regadiu elevant l'aigua mitjançant sènies. Per tant es tracta clarament d'un tipus urbà que es construeix com a edifici exempt en el medi rural sobre els horts plantats de moreres per a la cria del cuc de seda. A partir de la segona meitat del segle XIX assistirem a la substitució de la morera pel taronger, per la qual cosa aquests edificis es troben totalment descontextualitzats.

Pel que fa a la relació de l'edifici amb la parcel·la no s'aprecia una clara intenció de situar la casa en una posició centrada, més be al contrari, es construeixen a la vora d'un camí cap on recau una de les parets mitgeres. La parcel·la on se situen manca de tancament. Per tot això, podem concloure que tot i que el seu origen està relacionat amb la plantació d'un hort de moreres, aquest no respon als pressupostos canònics que defineixen l'hort de tarongers.

Casa d'hort senyorial (D-2)

Aquest tipus és definit per Miquel, Trescolí i Simó (1999, 290). Segons els autors "en aquest grup s'inclouen aquells edificis d'ocupació temporal que s'emplaçaven enmig de les restes d'antics patrimonis nobiliaris. Es tracta d'edificacions que disposen d'un

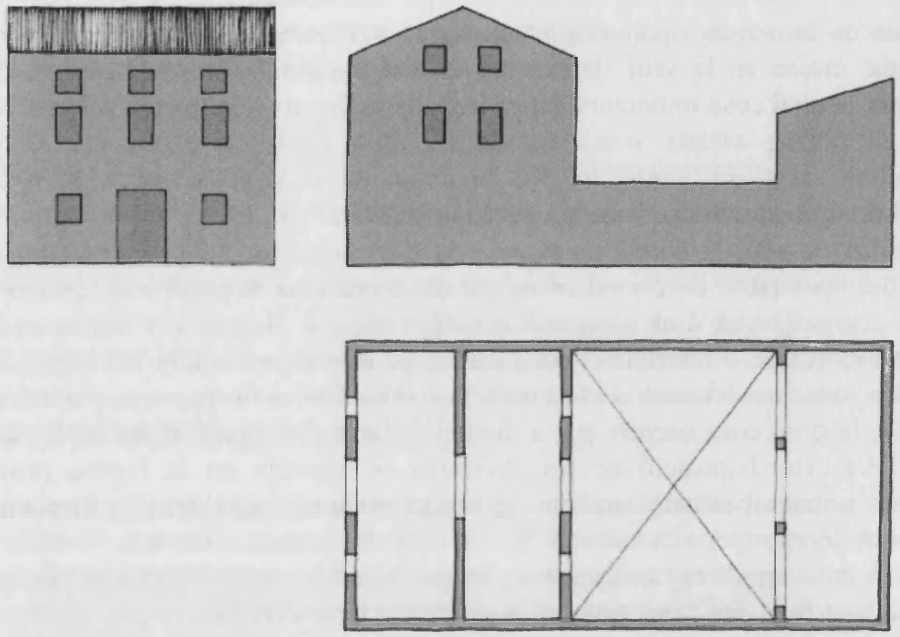

D-1. Casa d'hort amb cambra sedera desenvolupada.

Casa d'hort amb cambra sedera desenvolupada (017-036).

D-2. Casa d'hort senyorial. Alzira. Hort de Colom (017-070).

D-2. Casa d'hort senyorial. Alzira. Hort de la Marquesa (017-076).

habitatge permanent i independent per als casers, ja siga exempt o adossat a l'edifici principal, el qual serveix de residència temporal al propietari, que forma part de la noblesa i que ha rebut la propietat a través de l'herència". Es tracta per tant d'edificacions que es van construir al segle XVII i sobretot al XVIII quan la noblesa va assolir un paper capdavanter en la transformació del secà al regadiu i en l'impuls al cultiu de la morera en els pobles del cor de la Ribera. Un exemple clar el trobem a les cases propietat dels Marquesos de la Calzada (085-166, 085-168) o de Montortal (085-183) a Carcaixent.

Tipològicament responen a l'estructura de dues crugies paral·leles a façana amb tres plantes d'alçada, on la planta baixa i el primer pis es destinen a habitatge i la cambra per a usos agrícoles es trasllada a la planta superior, on es criava el cuc de seda. Presenten alguns detalls que la diferencien de la casa d'hort de tres plantes, com ara la gran potència volumètrica del cos principal que s'aconsegueix per la gran alçada que s'atorga als sostres de les dues primeres plantes on se situa l'habitatge. En la planta baixa trobem la porta d'accés centrada sobre l'eix de simetria, amb varies finestres a cada costat tot considerant l'amplària de la construcció. La composició de la planta alta destaca per la presència de balcons, els quals contribueixen a accentuar encara més la verticalitat de la façana. I a la cambra sol obrir-se una llotja de finestres rematades amb llindes planes o arcs de mig punt, tret que les diferència de la casa d'hort de tres plantes. Algunes de les cases encara conserven l'escut nobiliari tallat en pedra que presidia la façana. Destaquen els rics paviments ceràmics amb que es decoren els sols de les seues estances.

Tal i com era habitual a les construccions del segle XVIII, el cos de la casa s'alinea en paral·lel a la via pública, on recau directament la façana de la casa, darrere de la qual es desplega el jardí. El perímetre de l'hort es troba completament rodejats per altes partes de maçoneria. Aquestes cases d'hort, que van sorgir en el context de la seda, s'han adaptat a l'estètica dels horts de tarongers amb sopadors, passejos interiors, etc, com ho podem observar a l'hort de Na Rosa (085-184) i al de l'Aliga (085-166) a Carcaixent. Tot i això hem de suposar que ja disposaven d'uns jardins ornamentals prou desenvolupats com veiem a l'hort de Sant Antoni de Carcaixent (085-169) on encara s'ha conservat un laberint de bardissa vegetal destinat a jocs eròtic-galants de les festes nobles i algunes fonts decorades amb interessants plafons ceràmics. Per això podem relacionar aquesta tipologia amb la casa d'hort burgesa, tot atenent que es tracta d'edificis construïts en mig d'horts pertanyents a les elits agràries de l'antic règim representades per la noblesa. Amb la dissolució de l'Antic Règim el seu paper va ser assumit per la burgesia que intenta imitar algunes de les seues preferències socials, entre elles l'interés per la terra com a signe de prestigi, al que ara s'uneix també l'expectativa del negoci econòmicament rendible.

Casa de secà (D-3)

Generalment es tracta d'una casa de dues crugies paral·leles a façana de dues plantes amb un petit pati posterior o sense ell, per la qual cosa resulta prou difícil distingir-la del tipus bàsic de casa d'hort o d'hortet, tot i que es diferencia del mas com a casa de secà en la seua menor grandària en relació a la menor extensió de terres. Tampoc ens pot servir com a criteri per a distingir-la de la casa d'hort el fet de mancar d'una relació compositiva amb la parcel·la d'acord amb el model ideal d'hort, ja que no resulta gens desgavellat pensar que la transformació de secà en regadiu duguera un canvi en

l'organització de la parcel·la com ho demostra la plantació de palmeres junt als eixos compositius que vegem en molts horts, les cases dels quals van sorgir en mig d'una explotació de secà, ja que la palmera necessita un cert grau d'humitat per a poder desenvolupar-se. Arquitectònicament es poden diferenciar en una menor alçada dels sostres de la cambra, ja que no hi ha necessitat de bastir canyissos per a la cria del cuc. Però potser el criteri més clar per a distingir la casa de secà del tipus bàsic de la casa d'hort és l'antiguitat de les estructures arquitectòniques i el seu emplaçament, la qual cosa ens permet fer-se una idea de la data aproximada en que es va transformar a regadiu.

Mas (D-4)

El mas és la casa de la gran explotació agrícola de secà. La seua arquitectura està relacionada amb les característiques tipològiques de les cases dels nuclis de població de la zona on es construeixen. Per això, a les comarques litorals del golf de València l'arquitectura del mas es basa en el tipus acadèmic de casa de poble, tot i que els volums que assoleixen tant el cos principal com el pati posterior i les crugies que el tanquen són molt importants en relació a l'extensió de seues terres.

Tot depenent de la major o menor superfície de l'explotació, poden tindre diverses vivendes per als masovers, a més de la vivenda per a l'estada temporal del propietaris situada en la planta alta. Es caracteritzen per tindre un corral gran al darrere tancat per una sèrie de cossos de dues crugies on es localitzen les instal·lacions per a l'emmagatzematge i transformació de les produccions agrícoles de secà (Garcia Martínez, 1983).

La plantació del taronger va plantejar en primer lloc la perforació d'un pou i la instal·lació d'una màquina a vapor per a l'elevació de les aigües, per la qual cosa s'alcen el fumeral i la bassa junt a la casa. A més, habitualment, s'adapta la composició de la parcel·la a la imatge de l'hort amb un camí arbrat, i en alguns casos es desenvolupen jardins de gran qualitat al seu voltant (206-001). Aquestes reformes afecten també en alguns casos l'estètica de la casa, que s'adapta als gustos burgesos amb la redecoració dels interiors i de les seues façanes amb llenguatges arquitectònics, com podem observar clarament a alguns masos del terme d'El Puig (206-001; 206-008). En aquelles zones limítrofs on hi havia zones amb una terra de molt mala qualitat que impedia per falta de mitjans tècnics realitzar les transformacions adients, com ocorre a alguns masos entre Sagunt, El Puig i Puçol, durant molts anys va conviure una explotació mixta de tarongerar i cultius de secà fins ja ben entrada la dècada dels seixanta o setanta del segle XX (206-008, 222-009).

En algunes localitats on s'introdueix el taronger a finals del segle XIX o les primeries del XX hem trobat com encara mantenen una certa indefinició terminològica a l'hora de designar aquestes explotacions. Algunes d'elles han assumit totalment el terme "hort", en ser transformades en regadiu i plantades de tarongers, tot i que la casa respon a la tipologia d'un mas, mentre que altres encara conserven la paraula "mas" tot i que des de les primeries del segle XX o inclús abans van ser transformades en tarongerars. També hem trobat algunes pervivències de masos en el terme d'Algemesí en aquelles partides que començaren entrar en regadiu a partir del segle XIX amb l'ampliació de la Sèquia Reial del Xúquer. I a més hem de considerar que en aquesta localitat l'opció pel

D-4. Mas. El Puig. Campo Anibal (206-001).

D-4. Mas. El Puig. Campo Anibal (206-001).

D-4. Mas. El Puig. Mas del Pollancar (206-011).

D-4. Mas. Museros (179-003).

taronger no s'adopta fins ja entrat el segle XX. Aquesta indefinició ja s'ha perdut als pobles del cor de la Ribera on les transformacions de secà a regadiu es van produir al llarg dels segles XVII i XVIII relacionades amb el cultiu de la seda. Torres (1987, 169) ha comprovat el terme "mas" desapareix de la documentació escrita en el segle XVIII a Carcaixent i les cases de camp es coneixen des de llavors com a cases d'hort.

Capítol 3

ELS PAISATGES DELS HORTS

"En parte alguna, no sólo de España, sino del mundo, ha adquirido tanto desarrollo el cultivo del naranjo, como en los antiguos reinos de Valencia, Murcia y Andalucía. Especialmente la zona marítima del Mediterráneo comprendida entre Castellón y Gandía, cuyo territorio a penas tiene de ancho quince kilómetros y sobre ciento de longitud, puede asegurarse que es el país predilecto de la producción de la naranja. La dulce y primaveral temperatura del clima valenciano, sin la alternativa de fuertes hielos y ardientes calores, es la más propia para que prospere este árbol con el ausilio del riego, en plena campiña sin abrigo, y que madure en el corazón del invierno su apreciado fruto. La vista agradable que presenta el naranjo, por su copa, tan graciosamente parada por la naturaleza y su hoja perene; la fragancia esquisita de su flor, cuyo [sic] esencia es el oloroso azahar, son circunstancias que constituyen este árbol en uno de los más hermosos de la jardinería"

Lassala, 1873, 5

D'acord amb el text de Lassala, el país del taronger se situava aleshores sobre l'estreta franja costanera compresa entre Castelló i Gandia. Des dels dos focus on es va iniciar el cultiu de forma primerenca –Alzira i Carcaixent i el triangle comprés entre Borriana-Almassora i Vila-real– durant la segona meitat del segle XIX i les tres primeres dècades del XX, a poc a poc va anar estenent-se en forma de taca d'oli des dels horts burgesos que sorgiren com a illots en mig de les terres de secà recentment transformades fins arribar a esdevindre un autèntic monoculitiu caracteritzat pel verd intens del seu arbrat.

Des del punt de vista físic les comarques del golf de València presenten uns trets característics prou homogenis. S'assenten sobre una plana de caràcter al·luvial formada junt a la costa pels aports de les rambles i els rius. Junt a la costa de nord a sud es desplega una zona pantanosa d'aiguamolls i marjals separada de la mar per un cordó litoral o restinga. Cap al ponent s'alcen les primeres estribacions muntanyenques del domini Ibèric que conflueixen amb les planes en forma de peudemonts i glacis. Cadascun d'aquests espais ha estat històricament dedicat a diferents cultius, conformant tres paisatges amb uns trets clarament diferenciats i amb unes vores clarament definides.

El clima es caracteritza pels estius secs i càlids on l'estació freda se situa a l'hivern. Les pluges es concentren a la primavera i a la tardor, quan solen ser més intenses. El factor determinant per al desenvolupament del taronger és la temperatura, ja que la necessitat d'aigua durant l'estiu es suplida per regs abundants. Aquesta zona presenta una temperatura mitjana anual de 17°, llevat de les zones situades a ponent de la comarca de l'Horta on baixa fins als 16°. L'agost és el mes més càlid quan la temperatura mitjana oscil·la entre els 25 i 26°, mentre que gener és el més mes fred amb una mitjana de 10° (Morales, 1991). Tot i això, les incidències climàtiques més negatives són les gelades, que es produeixen quan la temperatura se situa sota zero durant més d'una hora. Tot depenent de la seua intensitat poden tindre repercussions fatals tant per a la collita com per als arbres. En aquest sentit a les comarques tarongeres els anys de grans gelades es recorden com a fites històriques per les conseqüències catastròfiques per a les economies locals (Bodí, 1986, 67-70; Abad, 1984, 66-73). D'altra banda també el microclima influeix positiva o negativament sobre els cultius, podent pujar la

temperatura o baixar un o dos graus dins el mateix terme, si el cultiu se situa a major o menor altura, o sobre una vessant orientada cap a la solana o la ombria. Això fa que la fruita vinga més primerenca o estiga més protegida de les gelades, o al contrari, que siga més tardana o que quede més exposada als freds.

Per això tant el relleu com el clima constitueixen els factors bàsics que delimiten les àrees d'expansió del taronger i que expliquen l'àrea de difusió que va assolir fins la dècada dels anys trenta del segle XX. Els patrons utilitzats no eren tan resistents al fred com els que s'introduiran posteriorment amb la nova embranzida dels anys seixanta i tampoc es disposava dels mitjans tècnics necessaris per a transformar amb unes condicions de rendibilitat acceptables les zones menys favorables amb grans desnivells i sols pedregosos.

Les marjals han estat històricament dedicades al cultiu de l'arròs. Es despleguen formant una franja que s'estén al llarg de tota la vora litoral, que està compartimentada per les desembocadures dels rius Millars, Palància, Túria, Xúquer i Sèrpis. Aquests espais han estat considerats al llarg del temps com a focus insalubres, per la qual cosa el poblament ha estat molt escàs i es redueix a la presència de barraques que s'han concentrat sobretot als voltants de les marjals de l'Horta. El parcel·lari està format per unitats que adopten formes ortogonals i allargassades que es troben inundades durant bona part de l'any en relació amb el cicle del cultiu de l'arròs. Per això aquest paisatge es caracteritza per una uniformitat cromàtica que va canviant al llarg de l'any: el verd qual l'arròs està crescut, el marró de la terra durant el dessecat dels tancats i el blau de l'aigua durant el període d'inundació previ a la plantació. Aquestes terres queden rodejades pel verd de les mates i jonquedes i el blau dels aiguamolls que s'associen junt als espais agrícolament aprofitats.

El paisatge de les hortes se situa en les planes costaneres que s'estenen junt a la desembocadura dels rius tot aprofitant el seu cabal que es distribuït mitjançant una xarxa de sèquies d'origen antic o medieval. Dins el conjunt del paisatge dels regadius valencians les hortes, d'origen antic o medieval, se situen en les planes costaneres que s'estenen junt a la desembocadura dels rius tot aprofitant el seu cabal distribuït mitjançant una xarxa de sèquies (López Gómez, 1964). Així, dins l'àrea del golf de València podem trobar de nord a sud les següents hortes. L'horta del Millars, que rega a la Plana de Castelló. La Vall de Segó, regadiu d'origen medieval que canalitza les aigües de la font de Quart per a regar els cinc pobles de les Valls i Almenara. El cabal del riu Palància alimenta l'horta de Sagunt. L'horta de València rega mitjançant huit sèquies tota la plana al·luvial formada junt a la desembocadura del Túria. Jaume I va fundar la Sèquia Reial del Xúquer, el cabal de la qual rega un bon nombre de municipis de la Ribera des d'Antella fins Albal, tot ajuntant-se amb l'Horta de València. Posteriorment es feren successives ampliacions, com ara la Sèquia d'Escalona (1604) que rega els termes de Càrcer i Castelló de la Ribera, de Carcaixent (1654) i la perllongació del caixer de la Sèquia Reial des d'Algemesí fins Albal en 1801. I finalment l'Horta de Gandia aprofita el cabal del riu Sérpis canalitzat a través de la Sèquia d'Alcoi, que rega tota la plana litoral situada entre Gandia i Oliva.

Aquestes formen paisatges de camps oberts, amb parcel·les de petites dimensions configurades com a resultat de la pràctica secular de l'agricultura intensiva que ha fet que es vagen fragmentant amb les successives transmissions hereditàries. Quasi totes aquestes hortes han estat progressivament ocupades pel taronger, sobretot a partir dels

anys cinquanta del segle XX. L'Horta Nord de València encara es dedica a cultius baixos, la qual cosa permet ser contemplada des de qualsevol punt en tota la seua dimensió espacial oferint panoràmiques molt àmplies, tot atenent l'orografia d'un terreny pla i la poca alçada dels conreus. El parcel·lari ens ofereix en qualsevol moment de l'any un mosaic multicolor, tot atenent la reduïda grandària de les parcel·les i la diversitat de cultius. S'hi desplega un hàbitat dispers en base a alqueries on habita la família de llauradors que té cura de la terra.

El secà començava als glacis i peudemonts des d'on, per la seua major alçada, no havia estat possible l'abast del reg les sèquies. Les vores limítrofs amb les hortes encara participaven de les bones qualitats de la plana al·luvial amb un predomini de sols al·luvials arenosos amb desnivells molt suaus. Allí es criaven les millors garroferes, oliveres, vinyes i cereals, que han estat els cultius predominants als secans costaners. No hi havia un canvi radical entre les hortes i els primers secans, ja que les terres marginals dels regadius històrics que no tenien l'aigua garantida durant els períodes d'estiuatge o durant les sequeres es plantaven sobretot de cereals, vinyes i oliveres, el rendiment de les quals es millorava amb regs esporàdics. Ja a partir dels peudemonts comencen les estribacions muntanyenques i ens endinsem cap a ponent en el país del secà, on l'edificació dispersa lligada a la gran explotació és el mas.

A les vores d'aquests regadius tradicionals, des de finals del segle XVIII ha anat estenent-se el paisatge dels horts de tarongers sobre els glacis i els peudemonts. Es tracta d'un regadiu nou construït sobre antics camps de secà, basat en l'excavació de pous per a l'elevació d'aigües subterrànies. Les parcel·les responen a formes ortogonals i son de grans dimensions, normalment tancades per un mur de maçoneria, pedra seca o bardissa vegetal. Ofereix un aspecte monocromàtic tot considerant que es tracta d'un monocultiu. Tot i això, depenent de l'estació de l'any, aquest mantell verd ens ofereix una diversitat de matisos en relació al cicle vegetatiu del taronger. L'alçada del taronger, que fa tres o quatre metres, impedeix obtindre panoràmiques visuals amplies de tot el paisatge, si no es des de punts elevats. Amb més o menys intensitat predomina un habitat dispers basat en la casa d'hort.

Des de l'edat mitjana la població es concentra amb una major densitat sobre aquestes planes litorals, tot atenent les seues condicions favorables per al desenvolupament agrícola, que permetia mantindre els increments de població en el context econòmic de l'antic règim. Ja a l'època contemporània es va accentuar aquesta tendència històrica en concentrar-se bona part de l'èxode de les comarques de l'interior amb unes economies més desfavorides. Les bones condicions geogràfiques han fet que des d'antuvi aquestes planes hagen estat aprofitades com a punt de pas de les principals infraestructures de transport i comunicacions, cosa que també ha afavorit una orientació primerenca de les seues produccions agrícoles cap al mercat.

El paisatge està format per un doble component: l'objectiu o material –format per una sèrie d'elements materials que hi formen part–, i el subjectiu o immaterial basat en la percepció humana que, sense cap dubte és la que crea el paisatge entès en el sentit modern. En aquest capítol abordem aquesta doble realitat.

Per a analitzar els paisatges dels horts hem escollit el marc comarcal, tot considerant que aquest espai presenta una unitat física, però sobretot cultural. Comencem per la Ribera, ja que allí es van plantar els primers horts de tarongers a finals del segle XVIII. A

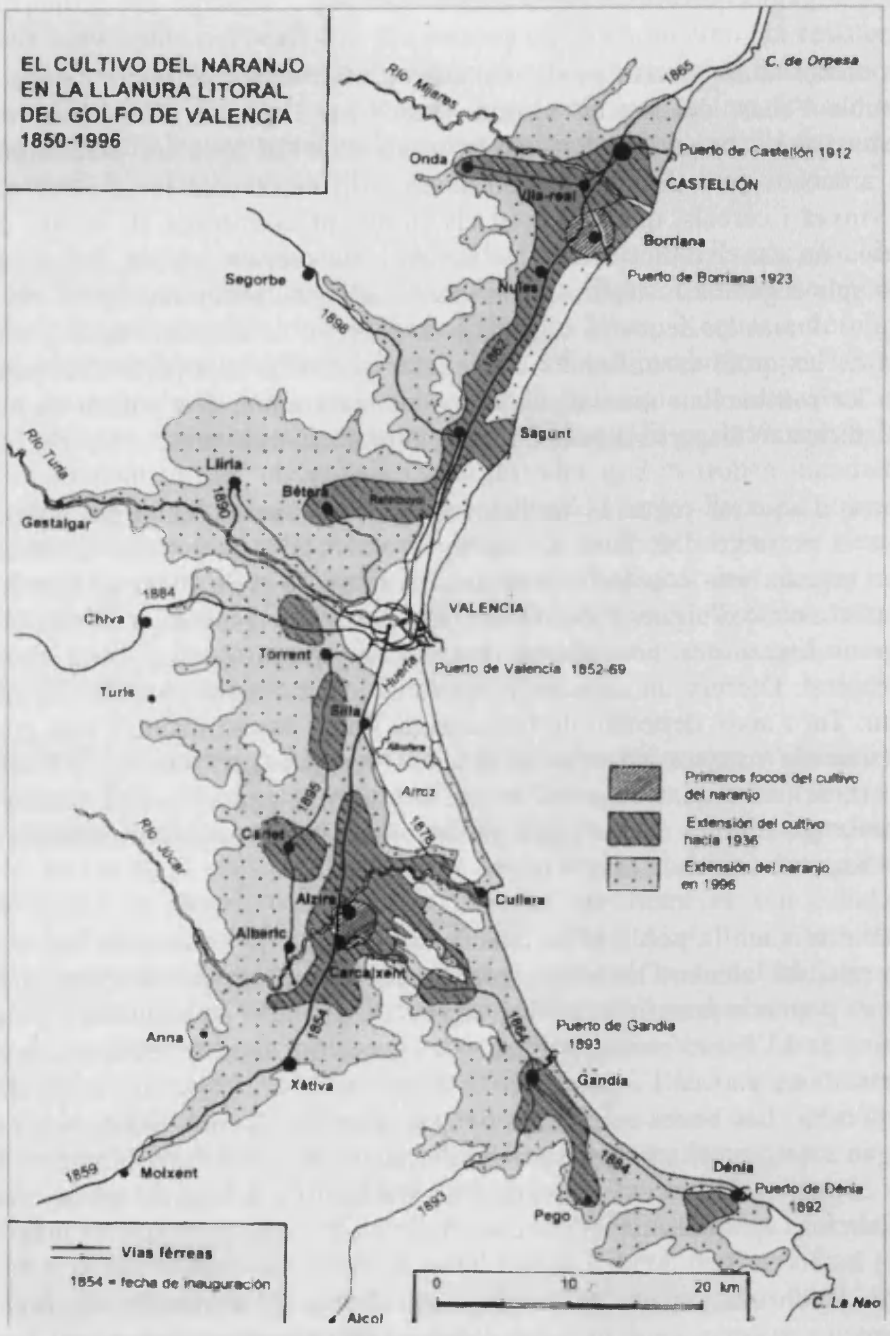

Extensió del tarongerar, segons Pqueras, 1999, 217.

partir d'allí continuem el recorregut seguint un criteri cronològic de sud a nord, ja que a la resta de comarques el taronger no comença a fer-se present abans del darrer quart del segle XIX. En primer lloc analitzem els elements naturals i humans que conformen el paisatge, com ara el relleu, la hidrografia, la vegetació natural i el poblament[1]. Al segon apartat estudiem a grans trets l'evolució històrica del paisatge, centrant-nos sobretot en els últims segles, on oferim una visió de les diferents zones de cultiu –marjal, horta, secà- de les infraestructures hidràuliques, de les xarxes de comunicacions, de la població i dels darrers impactes produïts recentment en el paisatge per la industrialització amb la creació de polígons industrials i per les recents urbanitzacions de segones residencies. I en el tercer punt descrivim quina ha estat l'evolució històrica del paisatge dels horts de tarongers en cada comarca des dels seus orígens del cultiu fins la dècada dels anys trenta del segle XX, amb una relació dels seus trets caracteritzadors.

Fins ací tractarem d'abordar una visió objectiva del paisatge centrada en la descripció dels diferents elements que el conformen o que intervenen en la seua configuració. Però l'últim apartat d'aquest capítol el dediquem a analitzar els valors que presenten els paisatges que acabem d'analitzar. Es tracta de valors atorgats pels grups humans que els han creat, viscut i gaudit, i per tant son fruit de la percepció subjectiva d'aquest territori que és la que conforma el paisatge en el sentit modern.

[1] Aquest esquema d'anàlisi està basat en la metodologia per a la realització dels catàlegs de paisatge plantejada per Nogué i Sala (2006).

1. LA RIBERA

1.1. Elements naturals i humans que conformen el paisatge

La comarca s'emmarca per les estribacions de la serra de Dosaigues i del Caroig per l'oest, on el principal element és la serra del Cavalló (entre 500 i 800 m. d'alçada), al nordest de la qual s'obri la Vall dels Alcalans solcada pel riu Magre. Pel sud la vall del Xúquer es tanca pels turons del port de Càrcer, el Montot (417 m) i la Serra de Santa Anna (344 m.), i cap al sud-est per les serres de Corbera (625 m), de les Agulles (564 m) i la Barraca (390 m), entre les quals s'obrin les valls de la Casella, la Murta i Aigües Vives. Aquesta última constitueix un corredor per on han discorregut les vies de comunicació que connecten els pobles del cor de la Ribera amb la veïna comarca de la Safor. Fa com una mena d'amfiteatre, que per altra banda deixa la plana oberta pel nord, perllongant-se cap a la plana de l'Horta. La transició entre aquest semicercle de terres i la plana d'inundació es resol amb una sèrie de glacis, o superfícies planes de suau pendent, molt desenvolupades a Benifaió, Alginet, Carlet, Alberic, Sallent, Castelló, Rafelguaraf, Carcaixent i Alzira. A grans trets aquests glacis coincideixen amb els moderns regadius de pous i del canal Xúquer-Túria.

El principal element que configura la comarca i defineix els seus trets físics i culturals és el Xúquer. Una vegada arriba a la Ribera rep com afluents pel marge esquerra els rius Sallent i Albaida, i perla dreta el Verd i el Magre. El balanç hídric presenta sovint les extremositats pròpies dels cursos mediterranis quan s'intensifiquen les pluges torrencials, habitualment a la tardor, produint-se diversos desbordaments prou freqüents, fins i tot en època històrica. Aquesta plana presenta en alguns llocs una forma convexa i es fa més alta junt al caixer del riu, la qual cosa facilita la inundació. El resultat és una plana sedimentària d'uns 300 km^2 amb un pendent d'un 0,6 %, amb al·luvions quaternaris de gran potència que poden oscil·lar entre els 100 i 200 metres, la qual cosa fa que siga un espai considerablement fèrtil i apropiat per a l'agricultura en gaudir d'unes condicions climàtiques favorables. Tot i això no resulta un àrea adequada per a concentrar la població, i per això no hi són freqüents els nuclis habitats –llevat d'Alzira i Polinyà–, ni el poblament dispers. Aquesta plana es litoral es perllonga cap a l'Horta on es junta amb la plana sedimentària del Túria.

Junt a la mar trobem una zona de marjal i aiguamolls que està dividida en dos pel curs del Xúquer i pels seus aports. Al nord del riu ens trobem amb els dominis de la marjal de l'Albufera i al sud la marjal de Cullera que es perllonga cap a Xeresa i Xeraco, ja a la Safor. Ambdós espais queden separats de la mar per un cordó litoral o restinga format pels aports dels corrents marins que van de nord a sud.

La comarca se situa dins els dominis de la màquia de llentiscle i margalló (*Querco-Lentisceum*). Dels antics boscos de carrasques (*Quercus rotundifolia*) que ocuparien les muntanyes i els peusdemonts sols resta algun exemplar aïllat de gran port encara es pot trobar a algunes zones de Carcaixent o l'Alcúdia. Aquesta formació ha anat perdent-se per l'ocupació de terres per al cultiu intensificada a partir del segle XVIII i sobretot pel seu aprofitament com a combustible, sent substituïda actualment per una formació de

màquia i garriga amb algunes zones on l'estrat arbori ha estat substituït pel pi blanc (*Pinus halepensis*). La plana d'inundació ha estat històricament ocupada per altres formacions. Junt a les marjals trobem la vegetació característica d'aquests espais dominada per les boves i "carrisos".

Tot i que no hi ha una línia divisòria marcada amb uns criteris totalment coherents, habitualment la comarca sol dividir-se en dos: la Ribera Alta i la Ribera Baixa. Tot atenent aquesta diversitat de criteris, per a alguns autors (Piqueras, 1995, 167-168) resulta més apropiat parlar de la Ribera com a unitat. Nosaltres hem seguit aquest criteri, ja que a més de les raons esgrimides, hem considerat que el paisatge dels horts es desenvolupa en els municipis que se situen en la ratlla entre ambdues comarques i en aquest cas aquesta divisió no marca trets diferenciadors com si que ocorre en el cas de l'Horta de València entre l'Horta Nord i l'Horta Sud.

Llevat dels pobles més alts situats a la Vall dels Alcalans i en els peudemonts de la serra del Cavalló junt a la Vall de Càrcer, la resta se situen entre els 10 i els 40 metres d'altitud. Considerant la gran extensió territorial (1.120 km^2), l'espai comarcal presenta una gran complexitat, per la qual cosa Piqueras (1995, 199 i 295) el compartimenta cinc subunitats amb els següents nuclis de població. A Ribera Alta trobem el cor de la Ribera, on se situen Alzira, Algemesí, Carcaixent, Guadassuar, Benifaió, Alginet, l'Alcudia, Massalavés, Alberic i Benimuslem. La segona unitat és la denominada Vall de Càrcer, Castelló i les Ènoves, i està integrada per Gavarda, Antella, Sumacàrcer, Sallent, Càrcer, Alcàntera, Beneixida, Castelló de la Ribera, Sant Joan de l'Ènova, Senyera, Manuel, l'Enova, Rafelguaraf i la Pobla Llarga. La tercera unitat se denomina Carlet i la Vall dels Alcalans[2], i està formada per Carlet, Benimodo, Catadau, Llombai, Alfarb, Reial de Montroi, Montroi i Montserrat i Toris. A la Ribera Baixa trobem la quarta subunitat formada pels pobles entre el Xúquer i la serra de Corbera: la Vila i honor de Corbera (Corbera, Polinyà, Riola, Fortaleny), Llaurí, Favara; i els pobles entre el Xúquer i l'Albufera: Albalat de la Ribera, Sueca i Cullera.

La situació dels nuclis de població ha experimentat canvis en els darrers segles. Les crescudes del riu han propiciat que antigues entitats com ara Pardines, Ternils, Benivaire, El Toro, Pujol, hagen anat desapareixent i actualment els disseminats hagen quedat reduït sols a la Barraca d'Aigües Vives i a Cogullada. I fins i tot com a conseqüència de les inundacions de 1982 es van traslladar els pobles d'Antella i Gavarda a un nou emplaçament.

El poblament dispers també ha experimentat canvis importants durant els darrers segles. L'expansió econòmica i demogràfica iniciada al segle XVIII es reflexa en una sèrie de canvis, ja que generalment l'increment de la superficie cultivada i la intensificació repercuteixen en un increment del nombre d'edificis aïllats en mig de les explotacions. A l'àrea de regadiu històric de l'Horta de València es construeixen noves alqueries. Als pobles del cor de la Ribera les construccions disperses no se situen en l'horta regada per les sèquies del Xúquer –tot considerant que es una zona inundable–, però si que es desenvolupen a les zones de nou regadiu guanyades al secà. En la resta de municipis l'increment de construccions disperses serà més discret, ja que les transformacions en

[2] En la nostra descripció comarcal deixarem de banda en molts aspectes les referències als pobles de la Vall dels Alcalans, ja que la seua agricultura ha presentat uns trets diferencials respecte a la resta de la comarca, amb un predomini del secà, fonamentalment orientat al cultiu de la vinya per a l'elaboració del vi.

regadiu començarien a finals del segle XIX amb l'adopció de la màquina a vapor. Les estadístiques recollides per Torres (1987, 167-168) en base als llibres de matrícula parroquial de Carcaixent confirmen aquesta tendència, que podem generalitzar per a la resta de pobles de la Ribera Alta des d'Alzira fins Rafelguaraf. L'any 1704 trobem en tot el terme de Carcaixent sols 7 cases de camp amb 7 sènies. A les darreries del segle XVIII, el 1789, hi ha un total de 182 cases de camp, 93 d'elles amb sènia. Aquest augment espectacular del poblament dispers es dona també a Alzira com ho confirmen Cavanilles (1795, 207) i Fogués (2000, 196). En 1833 figuren 259 horts que aglutinaven 1083 persones, el 18% de la població que aleshores tenia Carcaixent. Tot i això sembla indicar que es dóna un estancament en la població dispersa, però tal i com hem pogut comprovar mitjançant el treball de camp sovint continuen construint-se cases d'hort, tot i que a un ritme menor. En molts casos podia tractar-se de substitucions o remocions. En el *Nomenclátor* de 1860 hi viuen als 175 horts registrats un total de 1.454 persones, un 8,10% de la població que aleshores tenia Carcaixent. A Alzira es registren 124 cases, 13 a la Pobla Llarga, 17 a Rafelguaraf, 30 a Polinyà i 15 a Corbera. Tot i les diferències en les dades per a un mateix període i població en relació a les diferents fonts consultades, per causa dels diferents criteris estadístics seguits en la seua confecció, ens resulten útils per a oferir-nos una visió general de la magnitud que va tindre l'augment del poblament dispers lligat a l'expansió i intensificació de la superfície agrícola.

1.2. Evolució històrica del paisatge

El paisatge de la Ribera, com és habitual en els aprofitaments de les planes litorals valencianes, s'ha caracteritzat històricament per la presència de tres grans unitats: les hortes, els secans i les marjals. Des de les primeries del segle XVIII va començar a estendre's a la marge dreta del Xúquer un regadiu d'aigua elevada associat fonamentalment amb l'expansió del cultiu de la morera. Però a ran de les primeres plantacions comercials de tarongers entre Alzira i Carcaixent, aquests van anar substituint les moreres i estenent-se sobre antigues terres de secà i han configurat amb el pas del temps el paisatge del tarongerar que ha esdevingut un autèntic monocultiu en tota la comarca en haver substituït quasi totes les terres de secà i de les hortes històriques.

L'horta ocupa les terres de la plana al·luvial i està regada per una sèrie de sistemes hidràulics d'origen cristià, llevat d'algunes pervivències de petites xarxes islàmiques que se situen a les valls més elevades, com ara la dels Alcalans. La major part de l'horta històrica se situa en la marge esquerra del caixer. La primera infraestructura hidràulica, i la més important per les seues dimensions i abast, va ser la Sèquia Reial del Xúquer. El primer tram entre Antella i el Magre, al terme d'Algemesí, es va construir entre 1258 i 1269 i va entrar en funcionament el 1273. Ja al segle XVIII el duc d'Híjar va mamprendre la perllongació de la sèquia fins a Albal, tram que començà a funcionar el 1802 per a regar 6.700 noves hectàrees que caldria afegir a les 8.000 que ja venien rebent aigua entre Antella i Algemesí. Del segle XV és la Sèquia Major de Cullera, que dóna aigua unes 4.500 Ha. de terra situades junt a la desembocadura del Xúquer repartides entre les dues marges. Al segle XX el regadiu va experimentar noves ampliacions, primer amb la construcció del canal de la REVA, que permetia estendre el regadiu cap al ponent de la Sèquia Reial en discórrer el seu caixer sobre una cota més alta. I cap a 1975 va entrar en funcionament el transvasament Xúquer-Túria que ha possibilitat la posada en regadiu de les terres situades en la part alta de la comarca i

complementar el regadiu de pous, tot contribuint a la regeneració d'uns aqüífers sobreexplotats. El terme d'Antella es rega també amb la Sèquia Particular d'Antella. I el regadiu del marge esquerra es completa junt a la costa amb la Sèquia de Campanar, de la Reina, i la Sèquia Major de Sueca (1506).

En la marge dreta la superfície regada és menor, ja que el riu discorre més pegat als glacis de les muntanyes i la plana al·luvial presenta una superfície més reduïda. Els assuts no se situen en el mateix caixer del Xúquer sinó en els seus afluents: el Sallent i l'Albaida. En la part alta del curs hi ha una sèrie de petites hortes, quasi totes d'abast local. Les dues primeres són les regades per la Sèquia de Càrcer i la Sèquia Comuna de l'Ènova, aquesta última d'origen islàmic. Posteriorment, ja a l'edat moderna, es va ampliar considerablement la superfície regada amb la construcció de noves sèquies – Escalona (1613) i la Reial Sèquia de Carcaixent (1654-1679)– o amb l'ampliació d'algunes de les existents, com ara la Sèquia Comuna de l'Ènova. I ja en la part baixa del riu estan les Sèquies del Racó i l'Anglà, i la Sèquia dels Quatre Pobles, construïdes al segle XVI).

Aquestes terres han estat històricament dedicades a cultius d'horta. Ja entre els segles XVI i XVII es produeix una clara especialització en el cultiu de la morera, relacionat amb la cria del cuc de seda, que conviu amb altres collites de subsistència, com ara els cereals, dacsa, etc. Les moreres, tot superant els límits del regadiu tradicional de peu, es van expandir al segle XVIII pels secans que van ser transformats mitjançant l'excavació de pous. A més, amb l'extensió de la superfície regada, a molts pobles l'arròs va anar cobrant una progressiva importància sobre terres que comptaven amb reg de peu. Ocupava extensions importants a Alzira, Carcaixent, la Vall de Càrcer, als pobles regats per la Sèquia Comuna de l'Ènova, a Alginet i Algemesí. Després d'una cert reviscolament durant els anys d'autarquia que van succeir la guerra civil el cultiu ha quedat exclusivament relegat a les terres de marjal. Algemesí es va especialitzar en el cultiu del cacauet amb 13.733,25 fanecades plantades l'any 1861 (el 37,28 % de les terres cultivades), per la qual cosa el tarongerar es va consolidar com a primer cultiu ja ben entrat el segle XX (Torres, 1987, 216).

Les marjals se situen en la plana litoral i estan dedicades al cultiu de l'arròs. A partir del segle XIX creix allí la superfície cultivada gràcies als nombrosos aterraments. que finalitzen l'any 1927 quan es prohibeixen aquestes pràctiques. L'any 1800 el cultiu en tota la Ribera podria estimar-se en unes 13.000 Ha, que s'incrementaren a unes 17.800 Ha en 1880, de les quals 12.700 Ha es corresponen als pobles de la Ribera Baixa. L'extensió cultivada arriba a les 21.700 Ha en 1910. Durant les dos dècades següents va continuar l'expansió, però a un ritme menor. Durant la postguerra va recuperar terreny en els pobles de la Ribera Alta on havia perdut molta superfície (Piqueras, 1995, 193). A partir dels anys cinquanta va anar abandonant-se progressivament fins quedar definitivament relegat a les zones de marjal. Allí ha perviscut a les terres més baixes, ja que les situades a major altura han estat ocupades pel tarongerar a partir dels anys seixanta del segle XX.

El secà queda relegat, en completar-se la xarxa de sèquies als segles XVII i XVIII, als peudemonts i glacis de les elevacions muntanyenques que rodegen la plana d'inundació. Aquestes terres han estat històricament dedicades al cultiu de la garrofera i l'olivera, seguit en importància de la vinya, tal i com es desprèn de les estadístiques d'alguns municipis estudiats pertanyents als primers anys del darrer terç del segle XIX (Torres,

1987, 499). En algunes localitats amb una gran tradició sericícola, com ara Alzira i Carcaixent, tenim referències del cultiu de la morera en secà (Calatayud, 1985, 205 i Torres, 1987, 211). Els cereals ocupaven una escassa importància.

En els municipis de la marge dreta del riu situats al cor de la comarca s'aprecia una doble tendència: per una banda una pèrdua de les terres de secà més baixes que limiten amb els regadius de peu, que són transformades mitjançant l'excavació de pous i la instal·lació de sènies, i per altra banda una recuperació de les mateixes gràcies a la rompuda de les terres ermes de muntanya. Com que es tracta de terres ja molt marginals hem de suposar que es dedicarien a cultius menys exigents com ara les garroferes o les oliveres. El saldo final resulta positiu, sobretot entre finals del segle XVIII i la primera meitat del segle XIX. Com afirma Calatayud (1989, 103) per al cas d'Alzira "durant el primer terç del vuit-cents s'hi produeix la major expansió de l'àrea conreada amb un reduït increment de la posada en regadiu. El segon terç del segle les roturacions es rellenteixen i, per contra, s'incrementa en major mesura la superfície regada. I finalment a partir de 1860 la consolidació de la posada en regadiu redueix ja en termes absoluts l'àrea del secà. El resultat final, és, per tant, una intensificació de l'ús del sòl que correspon a l'expansió del taronger fonamentalment i que, per això mateix, no va comportar la substitució d'altres aprofitaments de regadiu com ara l'arròs, els cereals en rotacions anuals altament rendibles, o diverses varietats d'hortalisses". També a Alginet durant la segona meitat del segle XIX la superfície agrària útil va créixer un 93%, on es van doblar la quantitat de terres de secà, mentre que les de regadiu ves van incrementar a un ritme menor. El seu major impuls se centra en les dues darreres dècades gràcies a les plantacions de tarongers sobre antics secans transformats (Comes, 2004, 143) dins un context de generalització del cultiu, ja que a partir de 1880 el tarongerar va irrompre de forma generalitzada en molts punts de la comarca sobre les terres de secà limítrofs amb els regadius històrics conformant els primers horts.

La comarca de la Ribera ha estat des de l'Edat Mitjana travessada per itineraris de llarg recorregut. Un d'ells és el camí foral de València a Xàtiva, el traçat del qual coincidia més o menys amb les actuals CV-42 i CV-41. Passava per Almussafes, Algemesí, travessava el riu Verd per un pont de pedra, creuava Xúquer a l'altura d'Alzira per l'antic pont de Sant Gregori per dirigir-se a Carcaixent, la Pobla Llarga i Manuel fins arribar a Xàtiva.

Al segle XVIII el nou pla de camins reials va fer que es desplaçara l'eix de comunicacions cap al ponent, atorgant un major protagonisme a aquests pobles. El seu traçat coincideix a grans trets amb l'actual A-7. El camí Reial entrava a la comarca des de Picassent, passant junt a la torre d'Espioca. D'allí es dirigia en línia recta fins Alginet, l'Alcudia, Masalavés, Alberic, Beneixida, fins endinsar-se pel port de Càrcer per a entrar a la Costera. Creuava el caixer del Xúquer mitjançant un pont bastit entre Alberic i Beneixida.

El pla de carreteres de 1864 va significar el traçat d'un nou eix vertebrador per la costa, amb la construcció de la carretera de segon ordre de Silla a Alacant (actual N-332) que uneix les poblacions situades junt a les marjals costaneres: Sollana, Sueca, Cullera, Favara, fins endinsar-se en la Valldigna. Es van projectar també altres carreteres de tercer ordre: la d'Alberic a Sueca (actual CV-550 i CV-505) d'Algemesí a Sueca (CV-505) i la de la de Silla a Real a Real de Montroi que unia la Valldigna, passant per Alzira, Guadassuar i l'Alcudia fins endinsar-se en la Vall dels Alcalans (CV-50). El pla

de carreteres provincials de 1881 vindria a reforçar de nou l'antic camí foral, tot transformant-lo en la carretera de d'Alzira a Silla (CV-42) i projectaria la carretera d'Alzira al port de l'Olleria per Carcaixent, Manuel, Xàtiva i Novetlé (CV-41). A més configurava la xarxa comarcal amb noves carreteres com la d'Alzira a Favareta per Corbera i Llaurí (CV-510) o de la Pobla Llarga a Sumacàrcer (CV-570).

Els diferents plans de camins veïnals iniciats a partir de 1903 van consolidar una xarxa de carreteres en forma de teranyina. S'estableix Alzira com un nus de comunicacions per a pasar el Xúquer d'una banda a un altra. Es construeixen nous ponts de ferro que, junt al ja eixistent a Alzira, facilitaven el pas d'una banda a l'altra del Xúquer per Algemesí, Albalat, Sueca o Gavarda.

A partir dels anys setanta s'encetaria la xarxa d'autovies amb la construcció de l'autopista del Mediterrani (AP-7) que discorre més o menys en paral·lel a la N-332, tot i que més vorejada cap a les muntanyes. I en la dècada dels anys vuitanta es va transformar en autovia l'antiga N-340, per la qual cosa constitueixen els dos principals eixos de comunicació de la comarca. Igualment, alguns trams molt transitats de carreteres interiors en la dècada dels anys noranta es desdoblen a quatre carrils, com es el cas de la CV-41 entre Algemesí i Alzira i la CV-50 entre Alzira i l'Alcúdia.

La comarca es troba travessada per la gran arteria ferroviària de la Mediterrània que es troba ja acabada en 1852, de gran valor estratègic per a les exportacions de les taronges i l'entrada d'inputs. I durant el darrer terç del segle XIX es van desplegar altres línies de via estreta destinades al transport de viatgers i de mercaderies: la de Carcaixent-Gandia (1864) que va permetre l'eixida de les taronges fins al port, la de Silla-Cullera (1878), popularment coneguda com a tren arrosser, que va permetre el transport de l'arròs fins les principals rutes del mercat interior, i la de València a Castelló de la Ribera, iniciada en 1893 i finalitzada el 1915. La primera va ser desballestada el 1969. La segona va desaparèixer en 1964, quan aleshores es va aprofitar part del seu traçat des de Tavernes de la Valldigna per a unir-la amb Cullera, transformant-se en un ferrocarril de via ampla per al transport de viatgers. I la tercera encara continua en servei sols per a passatgers.

La població es troba prou repartida entre els quaranta cinc municipis que integren la comarca, d'on destaquen alguns pel seu major dinamisme. Històricament ha sobreeixit la vila d'Alzira com a nucli més poblat, tot seguit en importància de les poblacions veïnes de Carcaixent i Algemesí –paradoxalment totes tres situades junt al caixer del riu en la plana inundable, i ja línia de costa destaquen Sueca i Cullera. La població ha crescut a un ritme menor que en altres comarques costaneres. Durant els segles XVIII i XIX l'expansió demogràfica va ser espectacular gràcies a la intensificació agrícola produïda per les constats expansions del regadiu i per les bonificacions de noves terres de marjal per dedicar-les al cultiu de l'arròs (Piqueras, 1995, 178). Al cens de Floridablanca de 1787 es comptabilitzen unes 55.595 persones. L'any 1900 hi havia 144.847 habitants, mentre que el 1950 el nombre se situa en 206.030. La població s'incrementa lleugerament sense en les dècades següents sense veure's massa afectada pels fluxos migratoris, ja que en 1981 sols havia arribat fins els 260.341 habitants. L'any 2001 la població se situa en 269.757 h. fins assolir els 274.033 habitants en 2008.

En aquells nuclis de població comunicats per ferrocarril van aparèixer les primeres concentracions industrials junt a les seues estacions ja des del finals del segle XIX, estretament relacionades amb les necessitats de l'agricultura comercial. Ja a partir de la

segona meitat del segle XX comença a despuntar Alzira amb una indústria més diversificada. Des de la dècada dels anys vuitanta del segle XX bona part de les localitats de la comarca compten amb els seus propis polígons industrials situats a les perifèries dels nuclis urbans buscant sempre la relació amb les principals vies de comunicació. La seua construcció ha restat una porció important de terres de cultiu i ha causat en alguns casos un impacte negatiu sobre el paisatge.

Les segones residències han estat presents a la comarca, sobretot a partir de les primeries del segle XX, tot atenent la quantitat d'horts burgesos dispersos per tota la seua geografia que eren utilitzats pels seus propietaris per a estiuejar. Però la presència d'urbanitzacions és un fenomen que es va iniciar a ran del desenvolupament econòmic iniciat a la dècada dels anys seixanta del segle XX. En el interior se situen a prop de les grans ciutats de la comarca, com ara a Alzira –Santa Maria de Bonaire, El Racó, El Convent– o Carcaixent –Sant Blai–. A partir dels anys setanta han proliferat en moltes localitats segones residències il·legals, que en algunes partides més densament poblades barregen les seues cases amb les dels nombrosos horts de tarongers construïts, com ocorre per exemple al Pla de La Pobla Llarga o al Forn de la Carrascosa a Alzira. Junt a la línia de costa a Sueca i Cullera va sorgir a partir dels anys seixanta el característic *boom* d'apartaments.

1.3. Caracterització del paisatge dels horts de tarongers

Des de l'Edat Mitjana hi ha referències documentals que ens parlen de la presència de tarongers i del comerç de taronges[3]. Hem de pensar, més que en camps cultivats, en plantacions ornamentals d'algun arbre solt o formant alguna filera, tal i com es presenten en el paisatge actual les palmeres, de les quals també se n'aprofita el seu fruit. Però l'origen de la citricultura com a cultiu comercial se situa a finals del segle XVIII en les partides situades junt al camí que separa Alzira de Carcaixent, sobre antics secans que van ser transformats i posats en regadiu amb l'excavació de pous que extreien l'aigua mitjançant sènies. Com hem vist en el capítol anterior, les descripcions de Cavanilles s'aproximen al concepte d'hort que ha perviscut fins l'actualitat.

El relat de Cavanilles se centra sobretot en el taronger per la novetat que suposava, dins l'ambient il·lustrat, l'experiència agronòmica del seu cultiu per a aprofitar el seus fruits, així com pels considerables beneficis econòmics que aleshores reportava. Però l'ampliació del regadiu sobre els antics secans no es va iniciar amb el taronger, sinó que cal situar-lo un segle enrere i està relacionat amb l'expansió del cultiu de la morera i de l'hàbitat dispers. En aquesta línia, Torres (1987, 173) afirma que "les 600 sènies que parla Cavanilles no regaven camps de tarongers, sinó de moreres. Açò es pot comprovar passejant pels horts del segle XVIII, i de la primera meitat del segle XIX, que tenen cases amb cambres amb andanes per a criar cucs de seda. No creiem, doncs, que a principis del segle XIX hi haguera més que unes desenes de camps plantats de tarongers". En un primer moment la falta d'un mercat interior que poguera consumir un producte que no era de primera necessitat, així com l'absència de moderns mitjans de transport que permeteren col·locar el fruit en els mercats europeus en un temps raonable, tot atenent que es tractava d'un producte peridor, dificultava la seua expansió. També les

[3] Torres (1987, 235) aporta referències documentals datades en 1268, 1383, 1517 i 1548, totes elles referents a Alzira. Cal fer constar que aleshores el terme d'Alzira incloïa, entre d'altres, els municipis actuals de Carcaixent, Algemesí, Guadassuar. Benimuslem.

successives desamortitzacions feren que es consolidara una classe de mitjans i grans propietaris que són els qui durien a terme l'expansió del cultiu. En aquest context l'expansió del cultiu del taronger es produeix a Alzira i Carcaixent entre 1820 i 1880, intensificant-se el seu creixement sobretot a partir de les dècades centrals del segle. L'any 1827 s'estimava a Carcaixent una superfície cultivada de 3.645 fanecades de taronger, que passen a 9.247,25 en 1879 i arriben a les 12.000 en 1914. Una evolució semblant es produeix al terme d'Alzira, on l'any 1838 hi havia 4.215 fanecades, les quals passen a 8.721 en 1858, a 9.360 en 1860 i arriben a les 15.605 en 1882. Així, sols els termes d'Alzira i Carcaixent reunien quasi dos mil de les 3.400 Ha. de terres de tarongers registrades a la província de València l'any 1878 (Torres, 1987, 248-252).

A partir de la segona meitat del segle XIX el taronger ja estava present a altres pobles de la comarca on ocupava extensions menors. Cap al nord, a la Pobla Llarga, hi havia 299 fanecades plantades el 1863 i a Rafelguaraf es registren 364 fanecades un any abans, en 1862, la gran majoria situades a la partida del Pla, en la confluència entre els termes de Carcaixent i la Pobla Llarga. Per tant ací el cultiu s'introdueix com una extensió de les plantacions realitzades a Carcaixent pels propietaris que vivien en aquella ciutat, en paral·lel al procés que s'havia experimentat amb la seda en el segle anterior. Cap al sud hi ha 408 fanecades a Algemesí i a l'est, a Cullera hi havia 2.652 fanecades l'any 1879 (Torres, 1987, 250). Tenim notícies que a Guadassuar que l'any 1861 hi havia 461 fanecades plantades de tarongers joves amb hortalisses. Una forta pedregada esdevinguda aquell mateix any, la riuada de 1864 i les diferents gelades dels anys seixanta van provocar que s'arrancaren molts horts. Les fortes inversions realitzades i perdudes pels petits i mitjans llauradors de Guadassuar feren que es retragueren de plantar-ne de nou fins les darreres dècades del segle (Martínez Gallego, 1988, 145). A Alginet sembla que el cultiu va començar a prendre força a les darreries del segle XIX, ja que en 1872 es registren 1.529 fanecades, que augmenten a 3.840 en 1882 (Comes, 2004).

Tot i que de moment encara resten per fer estudis sobre la situació dels cultius en moltes de les localitats de la Ribera, les dades aportades resulten prou il·lustratives per a poder recrear el mapa de l'avanç del taronger en el paisatge comarcal. Els primers horts de tarongers s'establiren entre els termes d'Alzira i Carcaixent en les partides de la Bassa del Rei, la Vilella Alta i la Vilella Baixa, prenent com a eix el camí que uneix ambdues localitats. Es tracta d'una zona amb pocs desnivells, terres soltes i mantells freàtics poc profunds, condicions que possibiliten la fàcil transformació en regadiu. Per les característiques de les construccions i pel nombre de sènies que ja hi havia en funcionament en aquestes dates hem de pensar que els pocs horts de tarongers aleshores existents conviurien amb nombrosos horts plantats de moreres, que era el cultiu majoritari en aquestes partides (Torres, 1987, 173). La descripció que fa Madoz d'aquest itinerari coincideix en els trets bàsics amb l'aspecte que ens ha arribat fins els darrers anys:

> "...pero lo más notable de ella es el trozo que hay desde Carcagente a Alcira, que será de una ½ hora, formando una calle de huertos continuados con sus casas correspondientes. Si en vez de la pared que constituye los estribos del camino y que sirve de dique a los huertos, se hubiera ido construyendo verjas o empalizadas, seria este uno de los caminos más bellos de Europa."

Uns anys després, en 1871, l'agrònom Vicente Lassala tornava a descriure aquest itinerari, tot servint-se d'algunes expressions ja utilitzades per Cavanilles i Madoz:

> "Dejando Alcira con sus tortuosas y estrechas calles, restos de la antigüedad de su fundación, y como no es mi misión describir el interior de las poblaciones, sigamos el original y admirable aspecto del camino carretero de Carcagente. Nada más bello que ese trayecto de una legua, sin igual quizá en Europa, por la hermosura que presentan los naranjos y las palmeras que exclusivamente a derecha y a izquierda cubren los huertos cercados de pared, con casas anexas de recreo, muchas de ellas con escudos de armas sobre la puerta, cuyo distintivo denota el alto precio en que se estimaban estas fincas por las distinguidas familias propietarias. Estos huertos son los primitivos del país, cuando el naranjo era árbol de huerto o de jardín, por esto se le cercaba entonces de tapia o al menos de cerramiento vivo de poncileros o granados, para evitar el merodeo..."

Per aquesta darrera descripció ja s'entén que en les partides més baixes s'havia produït una substitució de les moreres pels tarongers, el qual ja hi hauria esdevingut en monocultiu.

Després de l'eufòria dels primers anys, que va contagiar el mateix Cavanilles en les seues *Observaciones...*, el cultiu va patir una fase d'estancament fins que, cap a 1820, va començar una segona etapa d'expansió. Aleshores els horts es van estendre sobre les partides més immediates als nuclis d'Alzira (Tulell, Fracà, Tancà de Sant Antoni) i Carcaixent (La Coma, La Font, La Barceloneta i els Arbrells), tot estenent-se des d'Alcira en direcció a Benicull per la vall formada per les partides de Tisneres, Vallverd i el Pla de Sant Bernabeu. Per les característiques dels edificis analitzats podem pensar en dos realitats diferents. Al terme d'Alzira els horts construïts a partir d'aquesta segona expansió van estar ja dedicats al cultiu del taronger, mentre que a Carcaixent el creixement de la superfície plantada de tarongers es produiria més en substitució del cultiu de la morera que a partir de noves transformacions de secans, ja que bona part de les cases d'hort alçades en aquestes partides encara conserven les estructures de les andanes amb canyissos o tenen els sostres molt alts amb dues fileres de finestres sobre les façanes anterior i posterior per a afavorir la bona ventilació. Tot i que fins ara no disposem de dades de l'evolució dels cultius, podem pensar que molts horts de tarongers de la vall que envolta l'actual població de Benicull van ser transformats durant aquesta primera expansió situada als anys trenta o quaranta del segle XIX. Per les dades obtingudes tant pel treball de camp com per les sèries de dades de cultius que ens aporten altres autors podem afirmar que el paisatge que es visualitzaria abans dels anys cinquanta del segle XIX en les esmentades partides estaria format per un teixit prou dens d'horts tancats de paret amb la seua corresponent bassa, sènia i casa, rodejat per algunes parcel·les de secà i d'altres horts plantats de moreres, la presència dels quals seria més important al terme de Carcaixent.

Durant la segona meitat del segle XIX la disponibilitat de sènies de ferro colat en un primer moment i de màquines elevadores d'aigua a partir de 1880 va possibilitar la transformació d'aquelles partides situades a una cota més alta on les aigües es trobaven a major profunditat. Al terme de Carcaixent continuaria l'expansió del cultiu en direcció al sud seguit els eixos viaris que parteixen de la població cap a la Font (CV-5930) i cap a Rafelguaraf (CV-5950) a les partides del Pla de Grau i el Barranquet fins l'Hort de Maseres (085-119). A partir de 1880, la mecanització del regadiu va possibilitar l'ocupació de les terres més altes, situades entre el camí de la Serratella i la CV-574 que compren les partides de la Pedrera i el Pinar, en direcció al Pla de la Pobla. D'aquesta època seria la transformació del racó situat junt a l'antic cementeri, on se funden dos dels horts més emblemàtics per la seua arquitectura: el de Batalla (085-219) i el de Sant Vicent (085-220). Al terme d'Alzira es completaria el cultiu per les partides ja transformades, i començaria a estendre's per les terres més altes a partir de la

introducció de la màquina a vapor en direcció est cap a les terres més altes de la Fracà a ambdós costats de la carretera de Tavernes fins arribar al coll de l'Estret, als peudemonts de la muntanya de la cova de les Meravelles junt al camí que es dirigeix a Carcaixent i al Mompó en direcció a la vall de la Casella. L'altre eix d'expansió és el format per la carretera d'Alzira a Favara, que es construeix per aquestes dates i impulsa la transformació de les terres altes del Pla de Corbera i el Pla de Montserrat en la ratlla entre els termes de Corbera i Alzira. Prenent com a eix aquesta carretera es desenvolupa un dels conjunts paisatgístics de més qualitat de la comarca de la Ribera, amb nombroses cases d'hort situades a ambdós costats, totes elles tancades per parets de maçoneria o enreixats de ferro, amb entrades monumentals. Al terme de Corbera durant la segona meitat del segle XIX es transformen els voltants de la Muntanyeta de Sant Miquel i del turó del castell junt al nucli urbà, servint-se fonamentalment de les sènies per a l'elevació de les aigües. Aquesta tasca es completaria a les primeries del segle XX en aquells horts que ocupen ja les seues vessants.

Dins d'aquest primitiu nucli d'horts situats entre Alzira, Carcaixent, Corbera i Benicull, a més de les noves plantacions de tarongers realitzades sobre antics secans s'iniciaria un progressiu procés de substitució de la morera, tot considerant que ja des de 1854 era un cultiu en declivi (Calatayud, 1989, 100). Aquesta substitució va ser relativament senzilla, ja que s'aprofitaven totes les infraestructures de l'hort de moreres: la sènia, la bassa i canalitzacions per al reg, la casa, la tanca que rodava l'hort, etc. Per això a finals del segle XIX en aquelles primeres partides on va aparèixer el taronger, aquest ja havia esdevingut en autèntic monocultiu. A Alzira la morera passa de 1838 a 1860 de 1055 a 382 fanecades respectivament. Açò no vol dir que se substituïren ràpidament per tarongers. El procés serà lent i sols s'enfilarà ja entrada la segona meitat del segle XIX.

Cap a 1880 el tarongerar comença a entendre's ja de forma generalitzada per tota la plana de la Ribera sobre aquelles terres properes als límits dels regadius històrics, on van sorgir els primers horts gràcies a les inversions de la burgesia terratinent, en un primer moment com a fites aïllades, les quals serviran com a punt de partida per a que durant el primer terç del segle XX esdevinga un autèntic monocultiu sobre amplis espais de la plana del Xúquer.

El *Mapa agrícola de la huerta de Valencia*, publicat el 1898, ens aproxima a l'extensió que en aquella època tenia el taronger. Les dades que ens aporta coincideixen a grans trets amb les observacions realitzades mitjançant el treball de camp, així com amb les dades de cultius aportades per diferents estudis locals. Tot i això en alguns casos hem de matisar determinades localitzacions, tot considerant el caràcter generalista del mapa i el seu ampli abast que compren bona part de la província de València.

Començant el recorregut pel nord de la comarca, entre Benifaió i Alginet, els primers horts comencen a aparèixer a finals del segle XIX a les partides de Prefacit, la Bèrnia, Peira i Campello, prenent com a eix l'Assagador de Benifaió que uneix ambdues localitats. El desenvolupament del cultiu va ser lent, ja que les panoràmiques publicades per Rafael Janini Janini (1911) preses des del mirador de l'Hort del Prefaci (060-001) ens mostren un paisatge en plena transformació caracteritzat per un mosaic de diferents cultius on conviuen el tarongerar amb cultius arboris de secà, cereals, etc. Les arquitectures dels horts responen a tipologies burgeses, la qual cosa evidencia la participació d'aquesta classe social que va encapçalar el procés transformador. També les instal·lacions hidràuliques van ser plantejades des del primer moment per a instal·lar

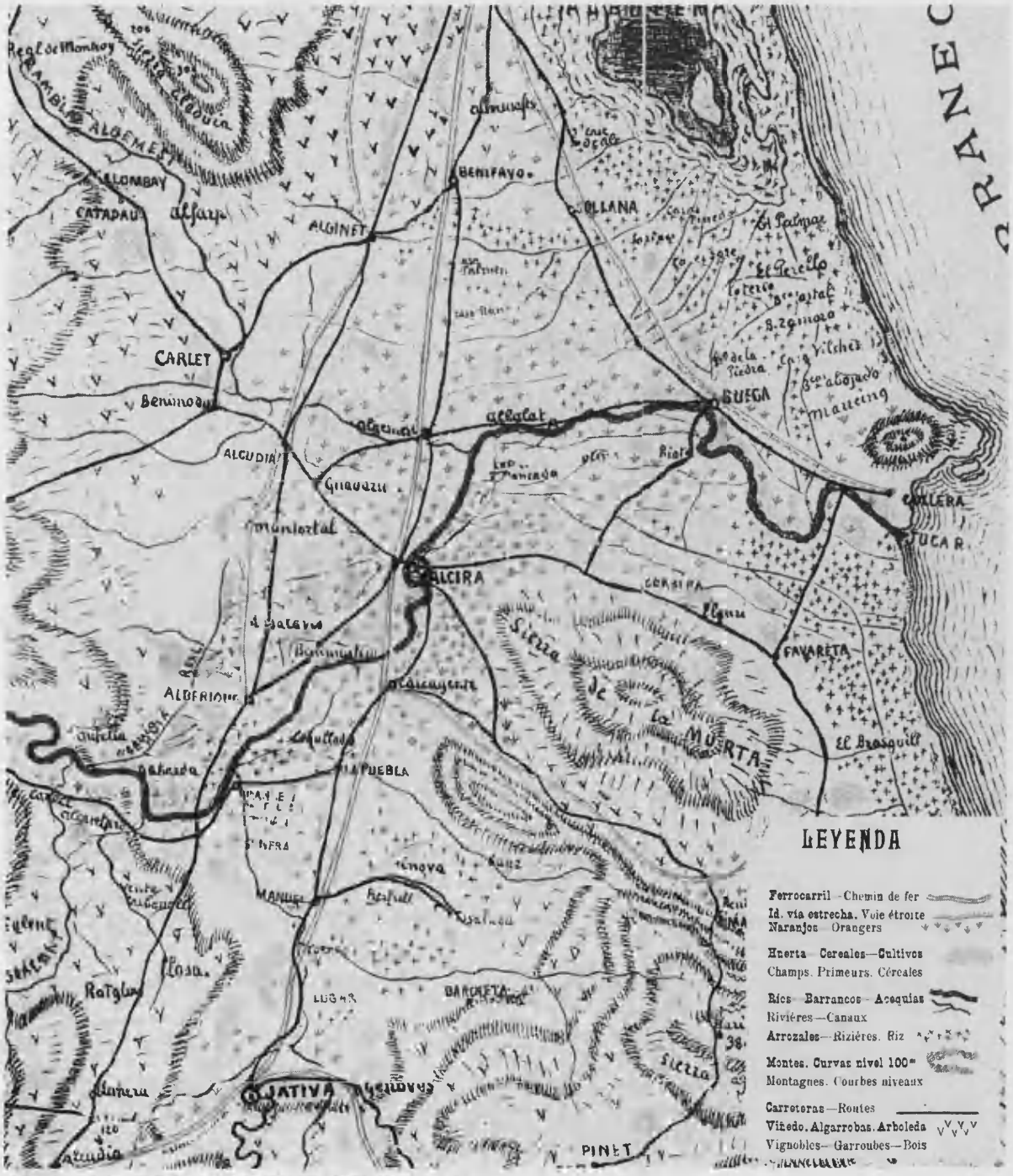

Mapa agrícola de la huerta de Valencia, 1898 (fragment).

màquines elevadores, la qual cosa situa la formació d'aquests horts no abans de les darreres dècades del segle XIX. Igual que ocorre a d'altres comarques hem de pensara que ja a la dècada dels anys trenta del segle XX el tarongerar hauria ja esdevingut en un autèntic monocultiu.

Un altre focus de concentració d'horts el trobem al terme d'Alginet. Les primeres dades que recullen la presència dels tarongers són de 1872 on hi havia ja plantades 1.529 fanecades (Comes, 2004, 144 i 156-159), xifres que ens indiquen que el cultiu hauria començat almenys una dècada abans. En tan sols deu anys aquesta superfície es duplica fins arribar a 3.840 fanecades en 1882. Els primers horts, bastits per grans i mitjans terratinents, es concentren al nord-est del nucli urbà, junt a l'assagador de Benifaió, tal i com ja hem indicat, i sud-est, en partides de l'Horta Nova i l'Assagador situades entre el camí d'Algemesí a Alginet (CV-525) i el caixer de la Sèquia Reial del Xúquer. Traspassant el caixer de la séquia cap a llevant trobem alguns horts, com ara el de la Creu, Torre Luengo i el del Cubà. Des d'allí anirien expandint-se els tarongerars fins arribar al camí d'Algemesí a Benifaió que cap a la dècada dels anys mil nou-cents trenta marcava els límits amb les marjals dedicades al cultiu de l'arròs.

A Guadassuar el taronger es va introduir de forma primerenca respecte als pobles del voltant. L'any 1861 es registren per part de petits i mitjans propietaris plantacions de tarongeres joves sobre terres de reg de peu, entre els quals es desenvolupaven cultius hortícoles fins que l'arbre es fera més gran. Però una forta pedregada en 1861, la riuada de 1864, o les freqüents gelades que es van repartir en la dècada dels anys seixanta copejaren durament i influïren en l'arrencada de bona part dels horts fins aleshores plantats. Per tant el cultiu no es reintroduiria fins la transició entre els segles XIX i XX (Martínez Gallego, 1988, 145). Les cases d'hort es concentren sobre l'eix format per la CV-552 que discorre en paral·lel al caixer de la Séquia Reial. En alguns casos es tracta de pervivències anteriors a la introducció del tarongerar, que es reformen amb el canvi de cultiu, com és el cas de la Torre del Morrero o la Casa de Roncal. Cap al ponent, fora de l'abast de la Sèquia Reial, el tarongerar es perllonga fins el nucli urbà de l'Alcúdia, junt al qual trobem interessants exemples d'horts burgesos construïts ja a les primeries del segle XX a la vora de l'antic Camí Reial de Madrid, com ara la casa de la Isla o la Villa San Mario.

La perllongació de la Sèquia Reial del Xùquer a les primeries del segle XIX va repercutir a Algemesí en una considerable ampliació del regadiu, que l'any 1847 va arribar al 40 % de la superfície conreada (Castell, 1971). Allí també tenim referències primerenques del cultiu del taronger. L'any 1861 hi havia registrades 408 fanecades (1,10%). Aleshores el cultiu comercial del regadiu per excel·lència era el cacauet, que amb 13.723 anava guanyant terreny amb el 37,28 % de la superfície conreada, en contrast amb la morera i els cereals, que amb 8130,25 fanecades (22,08 %) començava ja el seu declivi (Torres, 1987, 499). Per això el tarongerar no ocuparia fins ben entrat el segle XX, ja que la seua primera etapa d'expansió la trobem entre 1918 i 1930 (Castell, 1971). Aquestes circumstàncies expliquen les peculiaritats que presenta el seu paisatge citrícola que es caracteritza per l'escassa presència de cases d'hort. Allí les transformacions de secà en regadiu es fan amb l'ampliació de la superfície regada per l'aigua del Xúquer amb l'ampliació de les seues canalitzacions, per a la qual cosa sovint es va haver de recórrer a sènies i a bombes per a elevar l'aigua. Per tant no trobem un regadiu de pou. Per això aquesta imatge no concorda amb la que ens ofereix el *Mapa agrícola de la huerta de Valencia* de 1898 per al terme d'Algemesí, on el taronger, segons el qual el tarongerar bona part del seu terme, tot estenent-se cap a l'est sobre unes terres que fins a

dates recents quan han estat urbanitzades estaven sota els dominis de la marjal i han estat poc aptes per al taronger. Les dades del treball de camp ens indiquen que les construccions disperses es reparteixen de manera prou homogènia sobre la meitat del terme situada a l'oest de la CV-42. En la major part dels casos es tracta de pervivències de masos i cases prèvies a la transformació en regadiu i a la plantació dels tarongers.

Altre focus important el trobem a Cullera i Sueca, sobre les terres que conformen la plana d'inundació que conforma el riu junt a la seua desembocadura i que divideix els dos grans espais de marjals costaneres. L'any 1879 es registren al terme de Cullera 2.162,5 fanecades plantades de tarongers (4,63 %). Aquest paisatge es caracteritza pel predomini de petites propietats que se serveixen per al reg de la xarxa de sèquies existent. Es caracteritza també per l'absència d'edificacions disperses i de cases d'hort, tot atenent que es tracta d'una zona amb alts riscos d'inundació. Tot i això compta amb un clima i amb un sòl molt benigne que afavoreix la seua implantació. Aquests paisatges són els que van servir de font d'inspiració a Josep Mongrell, qui els va captar en els seus llenços des dels peudemonts pròxims a la plana junt a la serra de Corbera.

Sobre les poblacions que conformen el nucli originari cal destacar determinades fites que possibilitaren l'ampliació de les terres regades en aquelles partides que fins aleshores eren exclusivament de secà. Cal referir-se en primer lloc la perforació en 1911 del pou dels Llauradors a Carcaixent, que amb un cabal de 14.000 litres per minut va possibilitar l'extensió del regadiu sobre una gran part de les terres del Puig Gros i el Pla de Rafelguaraf. També l'obertura dels pous de Montagut i la Botànica en 1931 va possibilitar el reg a la Vall d'Aigües Vives, fins aleshores dedicada a cultiu de secà (Torres, 1987, 211 i 231). També a Alzira, la construcció de mecanismes d'elevació de les aigües va permetre la posada en regadiu de les terres de la Vall de la Murta. Però aquestes darreres actuacions començaran a canviar la imatge del paisatge ja passada la Guerra Civil, per la qual cosa queden ja jora de l'ambit d'aquest estudi.

Per als pobles de la Vall Farta o Comptat de Càrcer no tenim estadístiques que ens permeten conèixer quan es va introduir el cultiu. Podem plantejar la hipòtesi que no seria abans de 1880 sobre les terres de secà que se situen als peudemonts que voreja la Sèquia Reial del Xúquer i que queden fora del seu reg. En aquella orla situada junt a la CV-557 es concentren una sèrie d'horts que tenen la peculiaritat que tots ells per les seues dimensions van utilitzar ja les màquines elevadores no se serviren de les sènies, la qual cosa ens serveix com a element de datació. La seua presència es va fent cada vegada més escassa conforme ens anem endinsant per les dues marges del caixer del Xùquer en direcció a Sumacàrcer.

Als pobles que conformen la vall de Castelló i les Ènoves els horts es concentren en aquelles partides on no arriba el regadiu de peu. A la Pobla Llarga i Rafelguaraf és on trobem la major concentració d'horts. Aquesta participa del mateix paisatge que trobem al terme de Carcaixent a les partides més properes al seu nucli urbà, que es caracteritza per una certa densitat de cases d'hort que tenen el seu origen en la transformació en regadiu per a cultivar la morera amb la instal·lació de sènies. El pla de Rafelguaraf, entre els termes de Rafelguaraf i la Pobla Llarga, continuació del Pla de Carcaixent i del Puig Gros, havia estat colonitzat i conreat pels veïns de Carcaixent des del segle XVIII seguint el procés d'expansió agrària que estaven duent a cap en el seu terme municipal. Hem de suposar que a partir del declivi de la seda de 1860 començaria la seua transformació en regadiu per a plantar taronger, tot considerant que la presència del

ferrocarril seria un incentiu important per a la comercialització dels fruits. Així l'any 1862 es registren a Rafelguaraf 372 fanecades de tarongers, plantades al Pla en la seua gran majoria. A Rafelguaraf, En 1884 entre els grans propietaris predominen els de la ciutat de València a molt llarga distància. En segon lloc estan els propietaris de Carcaixent, seguit d'altres ciutats importants com ara Xàtiva. Per tant podem observar com allí la introducció del taronger va estar protagonitzada també per part de la burgesia terratinent (Torres, 1987, 59 i ss). El *Mapa agrícola de la huerta de Valencia* de 1898 no reflexa la realitat del cultiu en aquell moment, ja que segons aquest document cartogràfic el taronger està pràcticament absent d'aquestes partides. En la transició entre els segles XIX i XX anirien afegint-se al cultiu noves terres de secà transformat, mentre que no seria fins ben entrada la dècada dels anys trenta del segle XX quan s'ocuparen les terres regades de regadiu de peu.

Les terres regades per la Sèquia Comuna de l'Ènova van estar dedicades al cultiu de l'arròs fins el segon terç del segle XX quan va començar el seu declivi. El *Mapa agrícola de la huerta de Valencia* de 1898 reflexa clarament aquest predomini. Per això el taronger es va introduir sobre terres de secà transformat. Així al terme de l'Ènova trobem un interessant conjunt d'horts burgesos construïts a les primeries del segle XX a les partides dels Alters, la Barraca i les Solanetes, que compten amb una posició privilegiada en situar-se sobre unes terres en peudemont, sobre les quals es gaudeix d'unes bones vistes de tota la vall.

Tot seguit passem a definir els trets caracteritzadors d'aquest paisatge.

. Tot i que ja a la dècada dels anys trenta del segle XX el tarongerar ja formava un mantell continu que, prenent com a eix la via del ferrocarril, abastava tota la comarca de nord a sud, aquesta es caracteritza per una heterogeneïtat en el paisatge on podem distingir a grans trets dos unitats: els pobles del cor de la Ribera situats a la dreta del caixer del Xúquer on es va introduir el tarongerar de forma primerenca, i la resta de les poblacions on es va introduir el cultiu a partir de 1870-1880.

. Als pobles del cor de la Ribera hi ha una gran concentració de cases d'hort, les quals amb l'arbratge dels seus jardins emergeixen sobre el mantell verd dels tarongers per trencar la seua horitzontalitat. Destaca sobretot la preferència per la palmera com a arbre ornamental present en bona part dels horts.

. El paisatge dels pobles del cor de la Ribera, sobretot d'Alzira i Carcaixent, es caracteritza per la presencia de camps tancats amb parets de maçoneria. Sovint els murs de contenció de barrancs per on discorren alguns camins fan el paper de tanca. Per això, per a poder contemplar el paisatge amb tota las seua amplitud, cal recórrer a punts topogràficament més elevats que ens permeten obtindre vistes panoràmiques.

. El paisatge del tarongerar desenvolupat sobre la plana al·luvial, sobretot en la marge esquerra del riu –Alginet, Benifaió, Guadassuar– es caracteritza per un predomini quasi absolut dels camps oberts i per una presència molt dispersa de cases d'hort de caràcter burgés.

. Considerant la seua topografia pràcticament plana hi ha una major dificultat per obtindre vistes panoràmiques del paisatge. Per això moltes cases d'hort disposen de la seu apropia torre miramar, igual que en la comarca veina de l'Horta Sud.

. Els pobles del cor de la Ribera presenten els trets genuïns d'aquest paisatge, els quals han estat font d'inspiració per a diferents manifestacions artístiques.

2. L'HORTA SUD

2.1. Elements naturals i humans que conformen el paisatge

La comarca de l'Horta Sud se situa en una plana litoral de corbes de nivell paral·leles a la costa que rarament ultrapassen els 100 metres d'altura. Aquesta planura correspon a una antiga zona deprimida sota el nivell de la mar que els al·luvions quaternaris, dipositats pels rius Palància, Túria, Magre i Xúquer i pels barrancs de Carraixet, Torrent i Picassent, han anat omplint amb una densa capa de sediments que en alguns llocs adquireixen un espessor de 200 metres. La seua composició litològica i la presència d'un clima benigne han fet d'aquestes terres d'horta una zona molt apta per al cultiu. Per la banda de l'interior acaba als peus d'unes petites elevacions formades per roques sedimentàries d'època miocènica que l'erosió posterior ha modelat donant-los una forma de tossals allargats en sentit perpendicular a la línia de costa i que han estat aprofitades per a instal·lar-hi alguns assentaments humans (Manises, Torrent, Picassent...) evitant la humitat de la plana quaternària i estalviant terreny per a l'horta. A l'extrem oest prenen forma de petita serra i assoleixen la màxima altitud a 329 metres en la Serra Perenxissa.

El litoral està format per una zona d'aiguamolls i llacunes que queda separada de la mar per una restinga o fletxa litoral que recorre la costa des de Canet fins a Cullera. La zona lacustre no més es veu interrompuda pel delta interior del Túria. Al sud del Túria la restinga és fa progressivament més ampla; es troba coberta per una espessa massa vegetal (la Devesa). Així, l'origen de l'Albufera està en el tancament del cordó litoral en la zona de cullera com a conseqüència dels corrents marins que van de nord a sud, donant lloc a la zona de marjal que l'envolta.

El riu Túria, que divideix l'Horta de València en dos meitats, és el principal element hidrogràfic de la comarca i aporta l'aigua a les séquies que la reguen. A més a més a l'Horta Sud hi ha una sèrie de barrancs amb conca pròpia que drenen les zones més altes: Barranc de Torrent, Rambleta d'Aldaia, Barranc de Picassent, Canyada de l'Hortolà... L'aprofitament dels escasos recursos hídrics aportats per les fonts que hi brollaven als barrancs de Torrent i de Picassent va permetre des de l'edat mitjana el sorgiment de petits regadius marginals als termes de Torrent, Picanya, Picassent i Alcàsser. Els seus caixers, que romanen quasi secs la major part de l'any, únicament canalitzen cabals de certa importància quan es produeixen fortes precipitacions que van a desguassar a l'Albufera.

La pressió antròpica sobre el territori ha repercutit en la practica desaparició de la vegetació autòctona submediterrània de pinar blanc, màquia i garriga, característica d'aquesta zona, que ha quedat reduïda a les escasses zones incultes situades als llocs més elevats i interiors. A les vores del caixer del riu Túria trobem interessants formacions de bosc de ribera mediterrani d'alt valor ecològic. A les vores de l'Albufera es desenvolupen formacions vegetals característiques de la marjal, com ara les jonquedes, canyars, etc.

El poblament de l'Horta s'ha caracteritzat històricament per la presència d'un nucli principal (València), i d'una sèrie de nuclis secundaris, vinculats històricament, econòmica i cultural a la capital, entre els quals apareixen nombroses edificacions disperses. Casas Torres (1944) classifica els nuclis de població de l'Horta en tres tipus: els ubicats en la plana al·luvial (València, Xirivella, Mislata), amb un poblament dispers molt important; els situats entre la zona del rec del Túria i les terres dedicades al cultiu de l'arrós (Alfafar, Catarroja, Benetússer, Sedaví), amb un poblament dispers menys rellevant; i els nuclis limítrofs amb les terres de secà (Manises, Quart de Poblet, Aldaia, Picanya i Paiporta), amb una població dispersa molt escassa que es reparteix entre l'horta i el secà, on apareixen edificacions característiques d'aquest paisatge, com ara els masos.

2.2. Evolució històrica del paisatge

El paisatge de l'Horta Sud s'ha caracteritzat històricament per la presència de tres grans unitats amb uns límits prou definits: l'horta, el secà i la marjal. Cap als inicis de la dècada dels anys 1880 aparegueren les primeres plantacions tarongeres que amb el pas del temps van anar configurant un nou paisatge, els horts de tarongers, que va començar a estendre's sobre les terres de secà limítrofs amb les hortes històriques.

L'horta ha estat regada per les sèquies del Túria, i fins l'ampliació del regadiu amb la introducció de bombes mogudes per vapor a partir de 1880, presentava una vora clarament definida, que coincideix més o menys sobre la isohipsa dels 40 metres. Sobre aquesta línia de transició històrica entre l'horta i el secà s'alineen de nord-oest a sud-est els nuclis urbans de Manises, Quart de Poblet, Aldaia, Alaquàs, Torrent, Picanya i Albal. Les diferents fonts ens parlen d'un espai que ha patit una transformació de cultius important, on des de mitjans del segle XIX la morera que rodejava els camins i les parcel·les ha entrat en declivi, així com el cànem, que ocupava també una superfície important. A finals de segle el regadiu es troba pràcticament dedicat al cereal, que es combinava en rotació amb altres cultius (1971, 516-525). Així ocorre a Aldaia, on l'any 1897 el 99 % de la seua horta estava plantada de cerals (López-Monzó, 1993).

L'any 1802 va entrar en servei la perllongació de la Sèquia Reial del Xúquer, cosa que va permetre ampliar el regadiu als termes de Silla, Picassent, Alcàsser i Albal sobre les terres situades a l'est del seu caixer que discorre sobre la isohipsa dels vint metres. Les terres regades es van destinar a cultius hortícoles habituals per a una economia de subsistència caracteritzada pel predomini del cereal. Les fonts cartogràfiques de principis del segle XX constaten la presència de nombroses sènies prop del caixer que tractaven d'aprofitar les filtracions de la sèquia per a regar petites parcel·les, sense que tinguem una clara constància de quin era el seu cultiu, tot i que podem pensar que no serien els cítrics, tot considerant la inestabilitat d'aquest sistema d'aproveïment d'aigües.

A més d'aquests dos grans sistemes de regadiu que canalitzen el cabal dels rius Túria i Xúquer respectivament, hi havia altres de menor abast que es basaven en l'aprofitament de l'aigua les fonts que brollaven junt al caixer dels barrancs. El regadiu de Torrent aprofitava el cabal de les fonts del barranc de l'Horteta i regava, a més de tres reduïdes extensions a les partides de l'Horteta de Dalt, Horteta de Dalt i Mas del Jutge, les hortes de Torrent i Picanya (Febrer *et alii*, 2007 i 2008). La seua extensió es manté més o

menys estable al llarg dels segles fins que en el darrer terç del segle XIX, com a conseqüència de la millora de les infraestructures amb la construcció d'un nou assut i l'excavació de mines per tal d'augmentar el seu cabal, s'incrementa lleugerament la superfície, arribant a regar al terme de Torrent l'any 1897 un total de 3.645,25 fanecades. D'altra banda la séquia de les Fonts aprofitava el cabal dels brolladors del Barranc de Minyerola per a articular un regadiu de menor extensió al voltant dels nuclis de Picassent i Alcàsser. Cap al 1930 es regaven 384 fanecades al terme de Picassent i 288 a Alcàsser (Febrer, 1983). Tots dos tenen el seu origen a l'època islàmica.

Les terres occidentals situades per dalt dels quaranta metres dels termes de Manises, Quart de Poblet, Aldaia, Alaquàs, Torrent, Picanya, Paiporta, Catarroja, Albal, Alcàsser, Picassent i Silla es dedicaven a cultius de secà. Allí predominava la trilogia formada per la garrofera, olivera i vinya. L'any 1897 el secà d'Aldaia hi havia plantades 6.406,7 fanecades de vinya (el 47,4 % de les terres de secà), 5.724,57 fanecades de garroferes (42,35 %) i 1.221,61 fanecades de vinya (9,03 %) (López-Monzó, 1993, 376-377). El mateix any a Torrent trobem un secà majoritàriament ocupat pels garroferars amb 40.606 fanecades (73,69%), seguit de la vinya de vi amb 9.673,50 fanecades (17,56%) i de les oliveres amb 2.033 (3,69 %) (Folgado, 1994, 97-98). Els diferents estudis citats sobre l'estructura de la propietat a Aldaia i Torrent ens parlen d'un augment de la superfície de terres en mans dels ciutadans i dels veïns en detriment de la noblesa i el clergat, com a conseqüència de les lleis desamortitzadores.

Les marjals ocupen la franja compresa entre el cordó litoral que tanca l'Albufera de València i les terres situades a llevant de l'antic camí Reial de Madrid, perllongant-se la seua extensió en forma de mantell continu que abasta bona part dels pobles de la Ribera Baixa. Es dediquen fonamentalment al cultiu de l'arròs i van experimentar un notable creixement durant la segona meitat del segle XIX per causa dels nombrosos aterraments sobre les aigües del llac.

Les primeres plantacions tarongeres no feren la seua aparició fins els darrers anys de la dècada de 1870 sobre antigues terres de secà que van ser transformades per la burgesia amb l'excavació de pous i instal·lació de sènies i màquines a vapor. Seria ja a partir de 1900 quan el petit propietari va començar a agrupar-se en comunitats de regants per a transformar les seues parcel·les, estenent-se així el cultiu en forma de taca d'oli des dels primers horts, completant-se aquesta primera fase del procés en vespres de la guerra civil. Després de la crisi econòmica i superat el període d'aïllament i autarquia començaria a finals de la dècada dels anys cinquanta una nova fase d'expansió que continuaria fins l'any 2000, quan el cultiu ha entrat de nou en declivi. Durant els anys seixanta i setanta el taronger continua estenent-se pel Pla de Quart i pels peudemonts interiors, tot associat a la perforació de nous pous, en la seua majoria gestionats per comunitats de regants, i a les transformacions dels masos del Pla de Quart que havien estat adquirits per la societat REVA. Durant els anys vuitanta i noranta les transformacions se centren en aquelles zones amb més dificultats topogràfiques, que ara són possibles gràcies a la generalització dels tractors eruga i del reg per degoteig que facilita la irrigació en terrenys amb un cert desnivell. També, tal i com indica Burriel, a finals de la dècada dels anys seixanta el taronger comença a envair les hortes històriques, per la qual cosa actualment el taronger ha esdevingut en monocultiu en el paisatge comarcal, restant els secans i les hortes dedicades a cultius baixos en poques parcel·les (Burriel, 1971, 397-406).

La xarxa de camins històrics adopta forma de teranyina, on una sèrie de vies rurals partien d'una població en direcció a les del seu entorn immediat. Dins aquesta trama hi ha dos carreteres històriques: el Camí Reial de Madrid, que seguint el traçat de l'antiga Via Augusta es dirigeix des del carrer de Sant Vicent de València cap al sud, passant per Benetússer, Massanassa, Albal, Beniparrell i Silla. El seu traçat va ser millorat durant el regnat de Carles III dotant-se de major amplària i construint els ponts sobre els barrancs de Torrent (entre Catarroja i Massanassa) i Picassent (Beniparrell). El camí de Madrid a València per Requena o Carretera de Las Cabrillas, projectada el 1780, es va executar entre 1825 i 1852. El seu recorregut partia de Valencia, passant per Mislata i Quart de Poblet, per a dirigir-se a Xest.

A ran del pla de carreteres de 1881 es van construir la Carretera de Alborache a Silla (actual CV-415), que partint d'aquesta localitat, creuava el caixer del barranc de Picassent junt a la població amb la construcció d'un gran pont de carreus. Tot i que s'inclou en aquest pla per a la seua finalització, uns anys abans va començar la construcció de la carretera de Mislata a Reial de Montroi (actual CV-405), que des de la localitat d'origen es dirigeix a Xirivella, Alaquàs, Torrent i des d'allí a Montserrat.

El pla de camins veïnals de 1903 creava noves vies de curt recorregut que tractava d'interrelacionar diferents poblacions a escala comarcal. Les primeres carreteres incloses van ser la d'Albal a Torrent i la d'Albal a Catarroja, que ja es trobaven construïdes l'any 1905. Un nou pla aprovat l'any 1926 creava les carreteres de Picanya a Paiporta (el traçat de la qual està actualment urbanitzat) i de Torrent a Patraix passant per Picanya, amb un recorregut de 7,7 km. d'on destaca la construcció d'un pont sobre el barranc de Torrent junt a Picanya l'any 1934 (Raga, 200).

A la comarca no es van construir noves carreteres fins la dècada dels vuitanta del segle XX. Alguns dels traçats ja existents han estat transformats en autovies de gran capacitat, com ara la carretera de Madrid (A-3), el camí Reial de Madrid (A-7), la Carretera d'Albal a Torrent (CV-33) o la carretera de Patraix a Torrent per Picanya (CV-36). També han aparegut altres noves vies, com ara el Bypass de la A-7, que travessa per l'oest tota la comarca, o els diferents traçats del corredor comarcal (CV-33, CV-410, CV-402) que han contribuït a trencar eixa morfologia extremadament radial que presentaven les comunicacions dels diferents pobles respecte la capital. Tot i això han contribuït a fragmentar el territori.

La primera línia de ferrocarril que travessà la comarca va ser la de València a Xàtiva (1854), amb estacions a Silla, Catarroja i Alfafar. En els següents anys es construïren nous traçats de via ampla: el ferrocarril de València a Llíria (1889), amb estacions a Quart de Poblet i Manises i el de València a Utiel (1882-1887) amb parada a Aldaia. L'última línia de ferrocarril va ser la de via estreta que uniria València amb Castelló de la Ribera, passant per Paiporta, Picanya, Torrent i Picassent, on va arribar l'any 1893.

L'Horta de València ha estat des de l'època musulmana la comarca més densament poblada del territori valencià, però fins a dates molt recents el poblament oferia una clara dicotomia entre la capital, d'aspecte urbà, i la resta de pobles, d'aspecte rural. En el decurs de les cinc darreres dècades la major part dels pobles s'han industrialitzat i han augmentat la població, i per tant, el grau d'urbanització. Han adoptat així un aspecte urbà que en res no difereix dels nous barris de la capital.

La població de la comarca va creixent molt lentament fins arribar a la primeria del segle XVIII. Segons el cens de Floridablanca (1787) se situava al voltant dels 24.000 habitants. En tan sols un segle, l'any 1900 s'havia duplicat fins les 56.033 persones. L'any 1950 la xifra ha tornat a duplicar-se, arribant als 107.368 habitants. En les següents dècades la població s'incrementa a un ritme més accelerat, ja que al creixement vegetatiu s'uneix l'augment dels fluxos d'immigrants que arriben de les comarques interiors i d'altres regions de l'estat espanyol com a conseqüència del fort creixement econòmic experimentat a partir del Pla d'Estabilització de 1959 i de la demanda de ma d'obra en el sector industrial. Així l'any 1970 la població de la comarca se situa en 258.061 persones, mentre que el 1981 aquest ritme de creixement arriba al seu límit màxim amb 341.187 habitants. A partir d'aquell moment s'estabilitza el ritme de creixement com a conseqüència de l'aturada dels fluxos migratoris, incrementant-se sobretot pel seu creixement vegetatiu. Així el 1991 la població comarcal es xifra en 361.427 persones i l'any 2001 s'incrementa lleugerament fins arribar a 379.239. A hores d'ara, segons les dades del padró d'habitants de 2007, l'Horta Sud acull 435.908 habitants.

L'increment demogràfic experimentat a partir de la segona meitat del segle XX, tot relacionat amb els canvis de les estructures socioeconòmiques, ha tingut una important repercussió sobre la imatge del paisatge comarcal, caracteritzat per un important desenvolupament dels nuclis urbans. A més, les activitats industrials que fins ara es trobaven als tallers familiars dins els nuclis de població, o a les seues afores en el cas de fàbriques més importants, es traslladen a polígons industrials de nova creació situats al voltant de les poblacions. Tant el creixement urbà com la dotació de sòl industrial en tots els municipis de la comarca han restat una important superfície de terres de cultiu. També el creixement desmesurat dels nuclis urbans ha donat lloc a la formació de conurbacions entre diferents pobles, com ara Alaquàs-Aldaia, Benetússer-Alfafar-Sedaví, etc, els nuclis dels quals estaven clarament separats fins la dècada dels cinquanta.

A més de les zones d'estiueig tradicional, com ara El Vedat de Torrent o la Font de l'Omet de Picassent, sorgides a les primeries del segle XX, a partir de la dècada dels seixanta es popularitza el fenomen de la segona residència, a la qual comencen a tindre accés les classes mitjanes, motiu pel qual es construeixen noves urbanitzacions en les àrees de secà situades a l'oest de la comarca, com ara Calicanto, Monte-Real, El Tancat de l'Alter, etc.

2.3. Caracterització del paisatge dels horts de tarongers

En primer lloc cal abordar la definició del concepte d'hort de tarongers, que constitueix el principal element identificador i caracteritzador del paisatge. L'hort de tarongers està format per una extensió de varies hectàrees de terra que ocupa una superfície ortogonal plantada de tarongers, delimitada per una tanca, feta de bardissa vegetal, de maçoneria o de filferro (Besó, 1999). Els elements principals: la casa i la basa se situen en el centre de la parcel·la, que serveix com a punt de partida per a dissenyar la distribució interior de l'espai formada per dos eixos en forma de creu. Una porta amb dos fulles de barrots de ferro que giren sobre dos pilastres de maçoneria o rajola emmarquen l'entrada principal, atorgant-li una certa monumentalitat. Tot seguit un camí en forma de passeig acompanyat d'espècies ornamentals finalitza en la façana de la casa, precedida per un ampli espai obert. La casa d'hort normalment, en els models més antics, tenia la planta

baixa destinada als hortolans i la planta alta estava ocupada per l'habitatge dels propietaris, que utilitzaven com a segona residència. Els models més evolucionats de finals del segle XIX i primeries del XX ja separen ambdues residències en edificis diferents, destinant un edifici més ornamentat i luxós als propietaris i altre més modest als hortolans. Dins l'explotació, prop de la casa, hi ha el pou amb la sènia, substituïda amb el temps per la casa de màquines per a bombejar l'aigua del subsòl, i la basa on s'acumula el cabal abans de ser distribuït pels diferents bancals. Tot el conjunt de basa i casa es rodeja d'un jardí més o menys desenvolupat.

Les primeres plantacions tarongeres a l'Horta Sud es fan sobre parcel·les de secà d'una certa extensió, que són transformades per part de la burgesia i dotades de les infraestructures hidràuliques necessàries per al reg. S'inicien el triangle situat entre Albal, Catarroja i Picanya en forma d'horts dispersos que formen illots a partir dels quals s'anirà expandint el cultiu per les petites propietats ja entrat el segle XX quan comencen a proliferar els primers motors organitzats en comunitats de regants.

Per saber quin era l'abast del taronger en els seus inicis a l'Horta Sud, disposem d'un testimoni gràfic excepcional, tant per la seua cronologia com per la precisió i el detallisme gràfic amb que està realitzat. Es tracta del *Plano de Valencia y sus alrededores* de 1882. Aquesta font confirma els plantejaments de Burriel. Allí apareixen els principals horts de tarongers com a illots en mig d'un paisatge dominat pel secà, els quals esdevindran punts de partida per a la propagació del cultiu al seu voltant. Junt al camí dels Horts de Picanya ja trobem ja els horts de Pla, Coll, Montesinos i Veyrat totalment desenvolupats amb les superfícies actuals. D'altra banda l'Hort de Lis apareix amb una superfície de tarongers plantada molt inferior a l'actual. Un altre eix de concentració és el camí de Paiporta a Santa Anna. Allí apareixen l'Hort del Fadrí, l'Hort de l'Estrel·la amb una superfície de cultiu molt reduïda, si el comparem amb l'extensió actual, i l'Hort de Santa Anna. Entre Catarroja i el camí de Paiporta a Santa Anna trobem els horts de Ferrís i de Santa Teresa junt a d'altres parcel·les ja plantades de tarongers. Als voltants d'Albal, junt a l'horta regada per la Sèquia Reial apareix l'Hort de Roig, junt a l'ermita de Santa Anna. Crida l'atenció el fet que la superfície que actualment ocupa l'hort de Cano apareix dibuixada com a terra de secà, estant totalment rodejada per l'horta regada per la Sèquia Reial. Des de l'ermita de Santa Anna, junt al camí del Realón, estan plantats de tarongers els horts de Miralles –amb una extensió molt més reduïda que l'actual– l'antic de Suai i el de Maicades. Fora del àrea d'aquest plànol queden bona part del terme d'Alcàsser i el de Picassent.

Com podem observar el cultiu del taronger es trobava ja prou estès per la comarca, tot i que es distribuïa en petits illots sense formar una extensió contínua. Tot i això, en 1882 ocupava ja una superfície relativament important, la qual cosa ens du a endarrerir en almenys una dècada la data de 1880 assenyalada per Burriel per a l'inici de les plantacions tarongeres en la comarca. Tot considerant que els motors a vapor es van difondre de forma generalitzada a partir de 1880, podem hipotitzar que alguns horts començarien a regar-se a partir del cabal extret mitjançant sènies de tracció animal, les quals posteriorment serien substituïdes pels nous enginys (Calatayud, 1990). L'hort del Mestre de Catarroja encara conserva la bassa i l'andami de la sènia, ja que sobre el pou mai va arribar a instal·lar-se un motor.

Altre testimoni menys precís és el *Mapa agrícola de la huerta de Valencia* de 1898. És una cartografia de cultius que abasta bona part de la província de València. L'àmbit

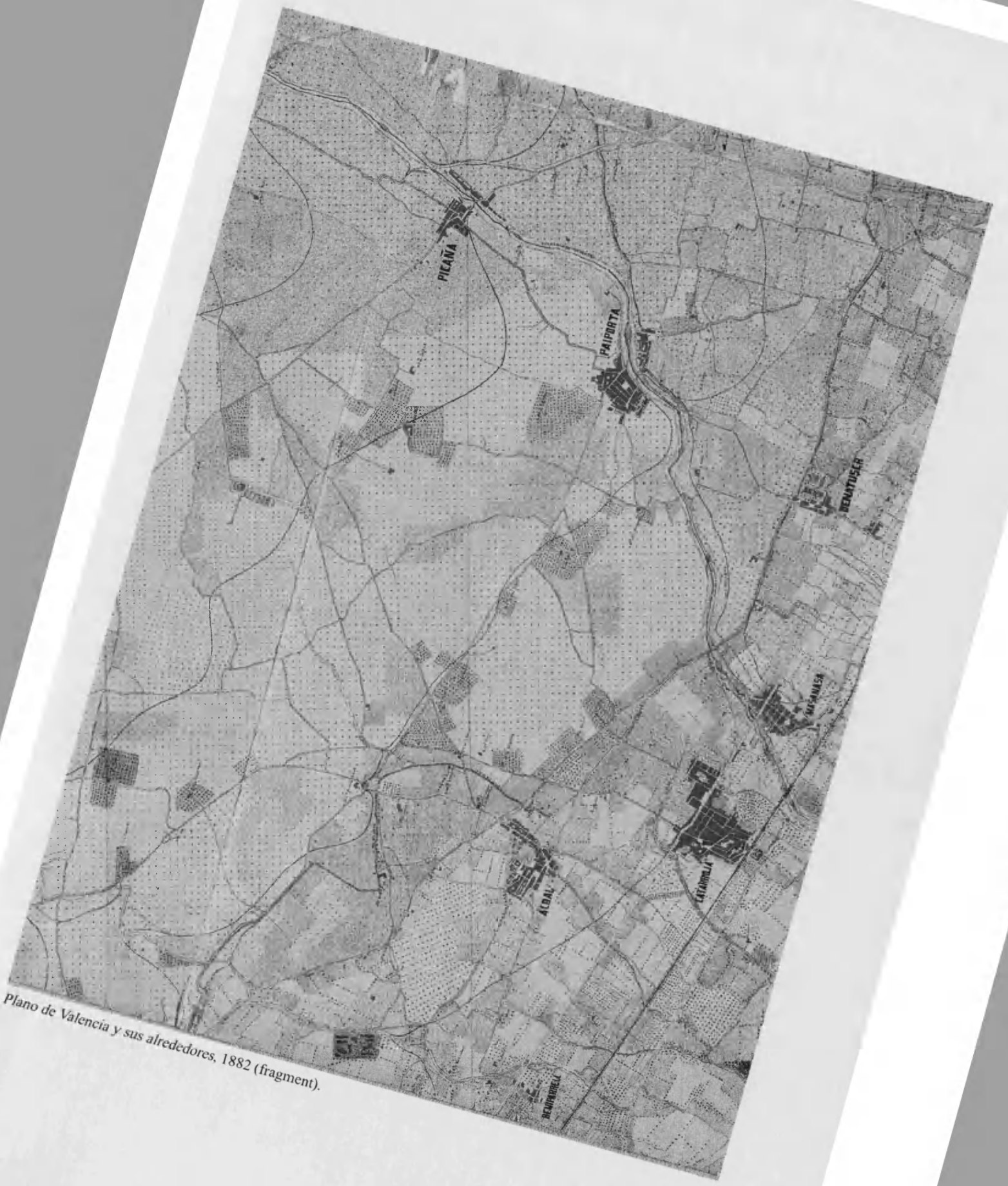

Plano de Valencia y sus alrededores, 1882 (fragment).

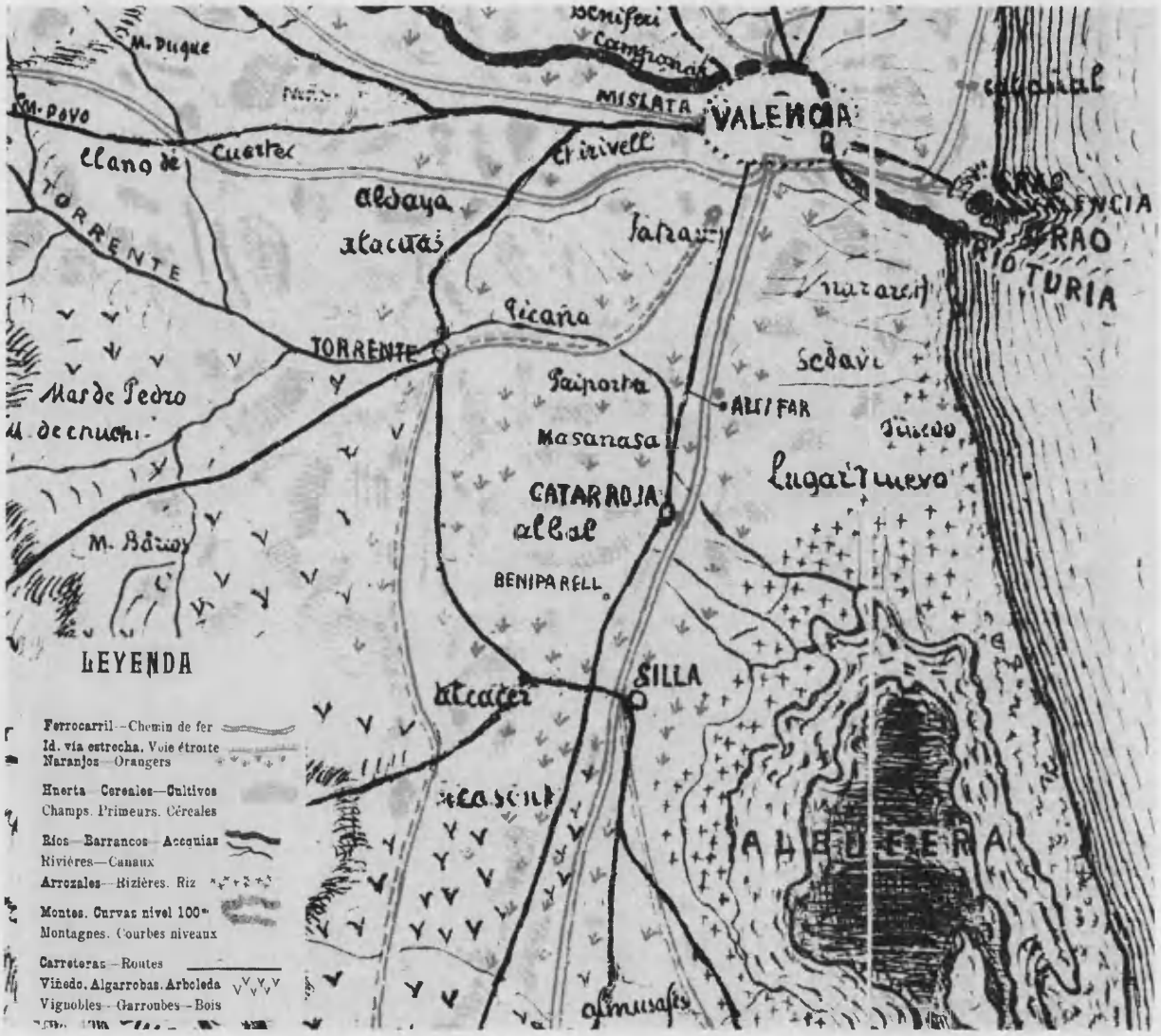

Mapa agrícola de la huerta de Valencia, 1898 (fragment).

resulta interessant per a obtenir una visió global de l'extensió del cultiu del taronger, però prou limitat per al seu anàlisi a escala comarcal o local. Tot i això ens serveix per a conèixer l'abast de les plantacions, que queden pràcticament compreses entre l'espai situat entre les vies del ferrocarril de València a Castelló de la Ribera i el de València a Xàtiva. Però posem en dubte la presència de tarongers junt a les marjals de Silla, Alfafar i Catarroja en aquest moment, ja que es tracta de terres poc favorables per al cultiu, tot considerant la qualitat de la terra i l'excés d'humitat.

Les planimetries cadastrals de l'any 1900, realitzades a escala 1:25.000 representen amb prou detall cada terme municipal, tot i que no reflecteixen els seus cultius. Però la presència d'alguns motors i sènies sobre les zones on ha començat a estendre's el cultiu ens parlen d'una lenta propagació a partir dels primers horts. A les primeries del segle XX el taronger ocupava quasi exclusivament les propietats de certa extensió. Tal i com indica Burriel va ser a partir d'aleshores quan els petits propietaris, alentats per l'exemple de les grans transformacions burgeses, començaren a constituir-se en comunitats de regants per a fer els pous i afrontar la transformació de les seues explotacions.

Segons Burriel (1971, 397) "en líneas generales podemos decir que antes de la guerra civil de 1936 estaba casi totalmente convertida en regadío la zona SW. -esto es, Catarroja, Paiporta i Picanya- y la parte de Torrent que linda con ella. En Alaquàs se había transformado mucho; pero en los demás del W. sólo extensiones reducidas y apenas destacables en el conjunto". L'expansió del regadiu al Pla de Quart va començar durant la postguerra.

Dins aquesta àrea d'estudi, els trets caracteritzadors del paisatge dels horts de tarongers són el següents.

. Monocultiu del taronger.

. Presència de camps tancats en mig d'un territori marcat pel predomini de camps oberts. L'hort burgés apareix generalment com un illot dins un paisatge caracteritzat per parcel·les més petites i obertes. El paisatge que s'articula junt al camí dels Horts, al terme de Picanya, constitueix una excepció. La presencia de vuit horts, situats un junt a l'altre, atorguen a aquest conjunt unes característiques excepcionals que el fan comparable al paisatge dels horts d'Alzira i Carcaixent. Llevat d'aquestes dos localitats de la Ribera Alta, en cap altre lloc de les comarques valencianes on va sorgir de forma primerenca el cultiu del taronger trobem un conjunt amb la mateixa densitat d'horts burgesos, ja que el més habitual és veure'ls dispersos en mig d'un mantell verd format per petites propietats.

. L'horitzontalitat del paisatge propicia l'absència de vistes panoràmiques. Aquestes sols es poden obtenir des dels miramars de les cases dels horts i des d'alguns punts dels recents traçats viaris i passos elevats que les creuen.

. L'horitzontalitat del paisatge es trenca amb la presencia d'elements verticals lligats als horts, com ara els fumerals, els motors, les especies arbòries dels jardins o les mateixes cases.

3. L'HORTA NORD

3.1. Elements naturals i humans que conformen el paisatge

L'espai físic de la comarca de l'Horta Nord participa dels mateixos trets físics que l'Horta Sud, per la qual cosa podem parlar d'una unitat física, tot i que l'analitzem de forma separada per presentar trets culturals i paisatgístics diferenciats. La divisòria entre les hortes nord i sud ve marcada pel vell caixer del Túria i compren aquells pobles que regaven les seues hortes per les sèquies del Túria. El relleu està format per la plana al·luvial del Túria, que se situa per davall la isohipsa dels quaranta metres i comparteix les mateixes característiques que en la part sud, amb uns al·luvions molt profunds. Aquesta àrea es correspon amb una antiga zona deprimida sota el nivell de la mar, que els al·luvions quaternaris, dipositats pel riu Túria i els barrancs de la Calderona, Carraixet i Torrent han anat reblint, tot formant una capa de sediments que a la ciutat de Valencia ultrapassen els 200 m. La comarca es tanca al nord per les darreres estribacions de la Serra de Portaceli o Calderona en el Picaio, situades a poca distancia de la línia de costa. Algunes de les seues estribacions sobreïxen en mig de la plana formant petits turons al terme d'El Puig. Conforme avancem cap al sud, aquestes elevacions es van allunyant progressivament cap a l'oest respecte el litoral i adopten formes de llomes calcàries que va vorejant la sèquia de Montcada, sobre els quals s'han assentat els nuclis de Montcada, Godella, Burjassot i Paterna.

El litoral està format per una zona d'aiguamolls i de llacunes que queda separada de la mar per una restinga o fletxa litoral. Aquesta zona lacustre només es veu interrompuda pel delta interior del Túria. En l'Horta Nord la restinga és més dèbil i es troba profundament alterada com a conseqüència de l'acció humana (ports i dics) mentre que la zona pantanosa interior (la marjal) ha estat dessecada i aprofitada per a cultius i més recentment per a urbanitzacions de segona residència.

La xarxa hidrogràfica està formada pel Túria i pels barrancs de Portaceli i Carraixet que drenen les serres situades al ponent. Els seus caixers, que romanen quasi secs la major part de l'any, únicament canalitzen cabals de certa importància quan es produeixen fortes precipitacions que van a desguassar a la mar.

La pressió antròpica sobre el territori ha repercutit en la pràctica desaparició de la vegetació autòctona submediterrània de pinar blanc, màquia i garriga, característica d'aquesta zona, que ha quedat reduïda a les escasses zones incultes situades als llocs més elevats i interiors. A les vores del caixer del riu Túria trobem interessants formacions de bosc de ribera mediterrani d'alt valor ecològic. A les vores de l'Albufera es desenvolupen formacions vegetals característiques de la marjal, com ara les jonquedes, boves i canyars, etc.

El poblament de la comarca està formar per una sèrie de nuclis que es distribueixen en la divisòria entre l'horta i el secà per dalt de la sèquia de Montcada (Paterna, Burjassot, Godella, Rocafort, Montcada, Alfara del Patriarca, Massamagrell, Rafelbunyol i Puçol), i els que se situen en mig de les terres d'horta, la major part dels quals s'alineen al

voltant de l'eix format per l'antiga carretera de Barcelona (Alboraia, Tabernes Blanques, Almàssera, Bonrepos i Miranbell, Meliana, Vinalesa, Foios, Albalat dels Sorells, Albuixech, Massalfassar, Museros, Emperador, la Pobla de Farnals, El Puig i, Massarrojos). Sobre les terres d'horta predomina un poblament dispers d'alqueries i barraques que es fa més atapeït conforme ens anem aproximant a la ciutat de València. Les segones han anat a poc a poc desapareixent fins a conservar-se en l'actualitat molt pocs edificis. En el secà trobem una presència important de masos que comença als mateixos límits del regadiu històric, els quals han estat engolits per la progressiva expansió del tarongerar.

3.2. Evolució històrica del paisatge

El paisatge comarcal ha presentat històricament la divisió característica en tres àrees: l'horta, regada per les sèquies del Túria i per els ullals de l'extremal; la marjal, situada junt als aiguamolls del litoral, dedicada al cultiu de l'arròs; i els secà, que ocupava les terres situades sobre els peudemonts del ponent. Per a l'Horta Nord no disposem de dades posteriors al segle XVIII sobre l'evolució dels cultius, ni tan sols a nivell local d'algun dels seus municipis, per la qual cosa no podem aportar cap xifra i la visió que oferim es basa exclusivament en apreciacions estimatives.

Els límits amb el regadiu històric queden definits per la sèquia de Montcada que discorre per davall de la isohipsa dels quaranta metres. Aquest regadiu s'estén fins el límit amb el regadiu del Camp de Morvedre regat per la Sèquia Major de Sagunt, on la Sèquia de l'Arrif és utilitzada per ambdues com a desguàs. Les altres sèquies, amb una superfície de reg molt més reduïda són: Mestalla, Rovella i Tormos. Llevat de la de Montcada, les sèquies de la comarca juntament amb les que prenen l'aigua del Túria i reguen l'Horta Sud formen part del Tribunal de les Aigües. Aquesta xarxa pot tindre antecedents romans, però sembla clar que la seua configuració actual és d'origen islàmic.

A les terres d'horta, fins la segona meitat del segle XVIII es barrejaven cultius de subsistència com ara el blat, amb altres comercials, com ara la morera per a alimentar el cuc de seda. A partir de la segona meitat del segle XIX s'aprecia un clar procés d'especialització comercial basat en aquest cas en una diversitat de productes orientats al mercat, com ara les creïlles, cebes, cacauet, tabac. Ja en dates més recents l'especialització s'ha orientat respecte a d'altres productes, com ara les carxofes, les carlotes, les flors, que junt les xufes, les faves, els enciams, els melons i els vivers de plantes ornamentals i altra sèrie de tipus d'hortalisses completen el panorama de la producció actual (Boira, 1995, 237). La menor pressió urbanística sobre aquest espai en comparació amb els pobles de l'Horta Sud ha fet que encara es conserve un paisatge de prou qualitat ambiental i continue cultivant-se. Únicament als pobles del nord aquesta ha estat ocupada pel taronger en bona part de la seua superfície ja en dates prou recents.

La marjal es dedicava al cultiu de l'arròs. A finals de la dècada dels anys cinquanta del segle XX va deixar de cultivar-se i s'abandonaren les marjals. Les situades junt a la línia de costa han estat ocupades per urbanitzacions amb torres d'apartaments.

Les terres de secà estaven ocupades per la trilogia mediterrània d'oliveres, garroferes i vinyes, amb una important presència d'explotacions de gran superfície amb un hàbitat dispers basat en el mas. Els primers tarongerars començaren a plantar-se a partir de

1880 amb la introducció de la màquina de vapor. No hem trobat indicis de regadius de sènia importants. Per això en aquesta comarca podem constatar com van ser les terres dels masos més propers a l'horta les que primer es van transformen en tarongers. Per això hi ha molt pocs horts que es construeixen de nova planta. Ací el procés de transformació ha estat prou lent, per la qual cosa s'arriba a la dècada dels anys trenta del segle XX amb un paisatge incomplet on conviuen els masos transformats en tarongerar i parcel·les de petits i mitjans propietaris amb parcel·les de cultius de secà. Aquesta transformació es completaria a partir de la dècada dels anys cinquanta i seixanta del segle XX quan ja va esdevindre un autèntic monocultiu. Tot i això, les terres situades més al ponent situades junt al bypass de l'A-7 encara ofereixen en algunes zones aquesta imatge de parcel·les de taronger barrejades amb camps de garrofers i oliveres.

La xarxa de camins històrics, tal i com l'observem en el *Plano de Valencia y sus alrededores* de 1882 i en les planimetries de les primeries del segle XX, presenta forma de teranyina, tot comunicant uns nuclis de població amb els altres. Com a principal eix vertebrador del territori destaca l'antiga carretera de Barcelona (actual N-340) que discorre sobre l'itinerari de l'antiga Via Augusta. Aquest va ser transformat en carretera mitjançant el decret de Carles III es va perllongar el Nuevo Camino Real de Madrid a Valencia fins Barcelona, completant-se les obres entre 1787 i 1800. El Pla de Carreteres de 1864 incorporava aquest itinerari i a més va projectar la carretera de segon ordre de València a Ademús passant per Burjassot, que es construeix sobre l'antic camí de València a Xelva.

Moltes de les carreteres que es construirien mitjançant els successius plans de carreteres es construeixen aprofitant el traçat dels antics camins històrics. Per això el resultat seria la substitució d'una xarxa de camins en forma de teranyina per una xarxa de carreteres radial que conflueix en la ciutat de València. Al pla de carreteres provincials de 1881 es va projectar i construir noves carreteres radials per comunicar la comarca amb altres veïnes: la de Burjassot a Torres Torres per Bétera, Nàquera i Serra; la de Quart a Domeño per Manises i Riba-roja; i la de Montcada a Bètera per enllaçar amb la carretera de Burjassot a Torres Torres (1903). A més fruit d'aquest pla va ser la carretera de València a la de Madrid a Castelló, passant per Alboraia, Albuixech i Massalfassar. A més durant el primer terç del segle XX es van construir un bon nombre de camins veïnals d'abast comarcal per completar la xarxa de carreteres, entre els que destaquem el de València a Paterna per Benimamet, el de Paterna a la carretera d'Ademús a València, i el de Paterna a Manises amb pont sobre el riu Túria.

El perímetre de la comarca es troba envoltat per una xarxa d'autovies de recent construcció. Per això l'espai comarcal no es troba a hores d'ara tan fragmentat com l'Horta Sud. A finals de la dècada dels anys seixanta del segle XX va entrar en funcionament el tram de l'A-7 que uniria la ciutat de València amb Sagunt, que discorre en paral·lel a la línia de costa, per tal de descongestionar la N-340 que travessava els nuclis de les poblacions costaneres. El 1990 va entrar en funcionament el tram del Bypass que enllaçava Sagunt amb la V-30, que discorre des de Paterna en paral·lel al caixer del riu Túria i continua vorejant la ciutat de València per la ronda nord fins arribar a l'A-7. I l'antiga carretera de València a Ademús va ser transformada a finals de la dècada dels anys vuitanta en autovia fins a Llíria.

La comarca queda travessada de nord a sud per la línia del ferrocarril de València a Tarragona que es va construir en 1852. Les vies discorren pròximes a la línia de costa amb

estacions a El Puig, Puçol i Albuixech. La seua repercussió en el desenvolupament agrícola de les poblacions per on passa ha estat escassa. Seguint el traçat de la carretera de Barcelona es va construir la penetració de la línia del ferrocarril d'Aragó des de Sagunt fins arribar a la capital el 1898, sense que es construira cap estació. Als anys setanta del segle XX aquest tram es va desballestar, tot desviant el tràfic a la línia de València a Tarragona.

L'horta nord va participar d'una xarxa de ferrocarrils de via estreta que comuniquen la capital amb l'àrea metropolitana, emprat sobretot per a apropar l'horta a la ciutat amb finalitats residencials. L'any 1888 es va construir el ferrocarril València-Llíria, amb estacions a la Canyada i Paterna on a finals de segle XIX va sorgir un dels principals nuclis de segona residència de les classes acomodades de la capital. Les línies de Bètera i Rafelbunyol s'inauguraren el 1893. La primera passava per poblacions que assoliren un caràcter residencial –Burjassot, Godella, Rocafort i Montcada–. La segona discorre més o menys paral·lela a l'antiga carretera de Barcelona amb parades en tots els pobles. Totes elles confluïen a la ciutat de València en l'estació de Santa Mònica. A partir de 1988 es va unir amb el ferrocarril de via estreta de l'horta Sud en una mateixa xarxa de ferrocarrils metropolitans que travessen la ciutat de València.

Tot i que l'Horta Nord ha concentrat un nombre important d'habitants i és una de les comarques més poblades del País Valencià, la densitat de població és menor que a l'Horta Sud, tot i que l'evolució en els darrers segles respon a la mateixa dinàmica. Al cens de Floridablanca la comarca tenia una població de poc més de 16.000 habitants. i destacaven com a nuclis més poblats Montcada i Puçol que ultrapassaven els dos mil habitants. L'any 1900, poc més d'un segle després, la població es triplica, tot arribant a 44.637 persones, on destaquen com a nuclis més poblats Alboraia (4.700 h.) i Burjassot (4.009 h.), mentre que la resta d'habitants es reparteix de forma prou homogènia entre la resta de poblacions, on tan sols hi ha cinc municipis que se situen per davall dels mil habitants. L'any 1950 la població comarcal s'havia duplicat fins assolir els 88.925 habitants. La tendència de creixement es general per a totes les poblacions, essent les més dinàmiques Burjassot (12.134 h) i Paterna (11.724 h.), que tripliquen les xifres de població que tenien a les primeries de la centúria despuntant sobre la resta. La resta de la població es troba molt repartida entre els diferents nuclis. En 1960 la població comarcal arriba a 109.292 h, a 144.486 h. en 1970 i el 1981 torna a duplicar-se respecte les xifres de 1950 quan assoleix les 193.019 persones. L'any 1991 el nombre d'habitants es de 208.848 h, on Paterna es el nucli més poblat amb 42.855 h., tot superant a Burjassot que queda en segon lloc amb 34.595 h. amb la qual cosa arriben a concentrar un terç de la població comarcal. L'any 2001 la població de la comarca se xifrava en 231.359 h. mentre que el 2008 creixia fins assolir els 276.699 h.

L'Horta Nord és una comarca on la indústria no té un pes important, fet que es manifesta sobre el territori en l'escassa presència de polígons industrials i en el predomini del sòl agrícola. Els primers antecedents els trobem a la fàbrica de filats que el francès Lapayesse va instal·lar a Vinalessa l'any 1768 que utilitzava com a força motriu el cabal de la sèquia de Montcada. A més es registraven un bon nombre de petites empreses de caràcter familiar, que van anar desapareixent a partir de la segona meitat del segle XIX amb la crisi sedera. A finals del segle XIX va començar a implantar-se un teixit industrial més diversificat amb determinades industries que s'instal·len a les perifèries de les poblacions, entre les que destaquem els rajolars de Vinalessa i Alfara del Patriarca i la fàbrica de ceràmiques de Noia. Ja a partir dels anys seixanta del segle XX Paterna despunta com a ciutat industrial amb la construcció del polígon Fuente del

Jarro. A partir d'allí sorgeixen petits polígons industrials en les poblacions més grans – Burjassot i Montcada- i en les situades entre l'antiga carretera de Barcelona i l'A-7 – Alboraia, Tabernes Blanques, Massalfassar, El Puig i Puçol.

Les urbanitzacions de segona residència es localitzen en dos àrees concretes: sobre els turons situats al sud oest i sobre la línia de costa. Les primeres van sorgir impulsades per les línies de ferrocarril de via estreta cap a finals del segle XIX, entre les quals destaquen la Canyada de Paterna, i els eixamples residencials de Paterna, Rocafort i Godella. En aquesta zona de més recent construcció son les urbanitzacions de Santa Bàrbara, Campo Olivar i Masies. A la dècada dels anys seixanta del segle XX la construcció de l'A-7 va afavorir la urbanització de la línia de costa, centrada sobretot en Puçol, el Puig, la Pobla de Farnals i Alboraia.

3.3. Caracterització del paisatge dels horts de tarongers

Els primers horts de tarongers es van plantar sobre terres de secà transformades cap al darrer quart del segle XIX, tot coincidint amb la mateixa cronologia que per a la resta de les comarques estudiades quan el tarongerar va iniciar l'embranzida definitiva i comença a estendre's per tota la franja litoral del Golf de València. Al *Plano de Valencia y alrededores* de 1882 podem identificar amb claredat alguns horts inventariats a Godella, com ara Villa Maria amb el seu camí ja plantat de palmeres (137-001), a Montcada (173-001), a Museros, com ara l'hort de Trénor (179-001) o l'Hort del Salvador (179-002), o l'Heretat del Rosari a Albalat dels Sorells (009-001). De la mateixa manera que mitjançant aquest valuós document cartogràfic podem comprovar per a l'Horta Sud, els primers horts es presenten com a illots en mig d'àmplies terres de secà. Però a l'Horta Nord el cultiu no va progressar de la mateixa forma que a d'altres comarques, la qual cosa, segons Pons va contribuir a retardar encara més la seua difusió. Segons l'informe emes per dirferents tècnics agrícoles a ran de l'adquisició de Villa Maria pel financer alcoia Rigoberto Albors l'any 1897, l'escassa propagació que aleshores tenia el cultiu per la zona suposava també un entrebanc tant per al manteniment dels horts ja plantats com per a la difusió del cultiu en no trobar als pobles dels voltants ma d'obra preparada i formada en les tasques especialitzades, la qual cosa repercutia en un notable encariment de la producció en haver de recórrer a treballadors de pobles llunyans. A més la descripció de Villa Maria, la documentació estudiada per Pons (1993) ens ofereix la imatge que ha estat característica en el paisatge comarcal fins la dècada dels anys seixanta i setanta del segle XX, on molts masos tenien sols una petita part de les seues terres plantades de tarongers situades en aquelles terres que topogràficament oferien unes condicions més favorables, mentre que la resta continuaven encara dedicades a cultius de secà.

L'altra font cartogràfica estudiada per a conèixer la difusió del tarongerar, el *Mapa agrícola de la huerta de Valencia* de 1898, no ens aporta per a l'Horta Nord una informació fiable, ja que situa el taronger prou estes sobre les mateixes terres d'horta i de marjal, escenari que per a aquelles dates resulta completament fals.

Aquesta comarca es caracteritza per la proximitat del mas com a gran explotació agrícola de secà junt a les terres d'horta, sense haver una vora de transició, com ocorre a l'Horta Sud. Molts d'aquests van tindre el seu origen en l'expansió vitivinícola de la segona meitat del segle XIX. Segons Giménez Baldrés (1996, 144) "a principios del

Plano de Valencia y sus alrededores, 1882 (fragment).

siglo pasado eran tierras dedicadas a cultivos de secano en grandes fincas propiedad de la aristocracia y del clero. Cuando la epidemia de la filoxera revalorizó las plantaciones de viñedo, se replantaron amplias zonas. Una parte importante de los capitales urbanos creados con la industria sedera y con el comercio buscaron refugio, sobre todo a partir de la segunda mitad de los sesenta del siglo pasado, en la posesión de tierras en esta zona, circunstancia que las predispuso para la siguiente fase de cambios, cuando la mecanización de los pozos de extracción de agua permitió la generalización del cultivo de la naranja". Per això, llevat d'algun hort més dels que hem nomenat anteriorment que es van fer de nova planta, la major part de les transformacions es feren a partir dels masos existents en reconvertir les seues explotacions de secà en regadiu, total o parcialment. Una prova evident és la construcció dels fumerals de rajola, de basses, així com l'existència en els edificis d'àmplies instal·lacions relacionades amb l'elaboració del vi o de l'oli, que eren els cultius anteriors al tarongerar. Únicament a la plana existent entre Rafelbunyol i Puçol, on el glacis s'endinsa més cap al ponent, podem parlar d'una major difusió del tarongerar que va conformar d'un paisatge dels horts amb una certa uniformitat cap a la dècada dels anys trenta del segle XX, encara que no completament transformat. En les poblacions que conformen l'arc de Montcada des de Rafelbunyol fins al Túria, on els desnivells comencen a fer-se freqüents una vegada superat el reg de la sèquia de Montcada, els horts de tarongers plantats de nou o sorgits en base a masos transformats han quedat durant molts anys com autèntics illots en mig de les terres de secà pràcticament fins arribar a la dècada dels anys seixanta del segle XX quan la disponibilitat de mitjans tècnics aquedats per a rompre i anivellar les parcel·les va possibilitar les transformacions. Per això de forma diferent a l'evolució observem a d'altres comarques, on ja als anys trenta del segle XX el taronger havia assolit el caràcter de monocultiu, a l'Horta Nord fins la dècada dels anys seixanta on podem situar l'embranzida definitiva del cultiu, no podem parlar de l'existència d'un paisatge dels horts sinó més be d'un paisatge de secà amb alguns tarongerars que apareixen com a fites aïllades. També a partir d'aquell moment és quan penetraria en les terres marginals de l'horta de ponent i de l'extremal, situades a llevant, prop de les marjals, en trobar-se més limitades per l'escassa disponibilitat d'aigua de reg, però no ha arribat a envair el regadiu històric com si ha ocorregut a l'Horta Sud i a la Ribera. Tal vegada la gran feracitat i rendibilitat econòmica de l'horta històrica puga explicar el poc interès suscitat en el petit llaurador per a invertir en la transformació de les seues terres de secà.

Dins aquesta àrea d'estudi, els trets caracteritzadors del paisatge dels horts de tarongers són el següents.

. Actualment la zona d'estudi es caracteritza per un monocultiu del taronger, tot i que aquest no va ser completat fins els anys cinquanta del segle XX. Fins aleshores en tota la franja van conviure molts masos i petites parcel·les transformats en tarongers amb camps de secà.

. L'hort de taronger com a concepte ideal està pràcticament absent de la comarca, on predominen els masos transformats en tarongerars que es barregen en mig d'un parcel·lari format per mitjanes i petites propietats. En aquest sentit no podem parlar amb propietat de l'existència d'un paisatge dels horts.

. Presència quasi absoluta de camps oberts. Sols uns pocs masos i horts construeixen tanques de maçoneria per a delimitar les seues propietats. I aquestes son freqüents

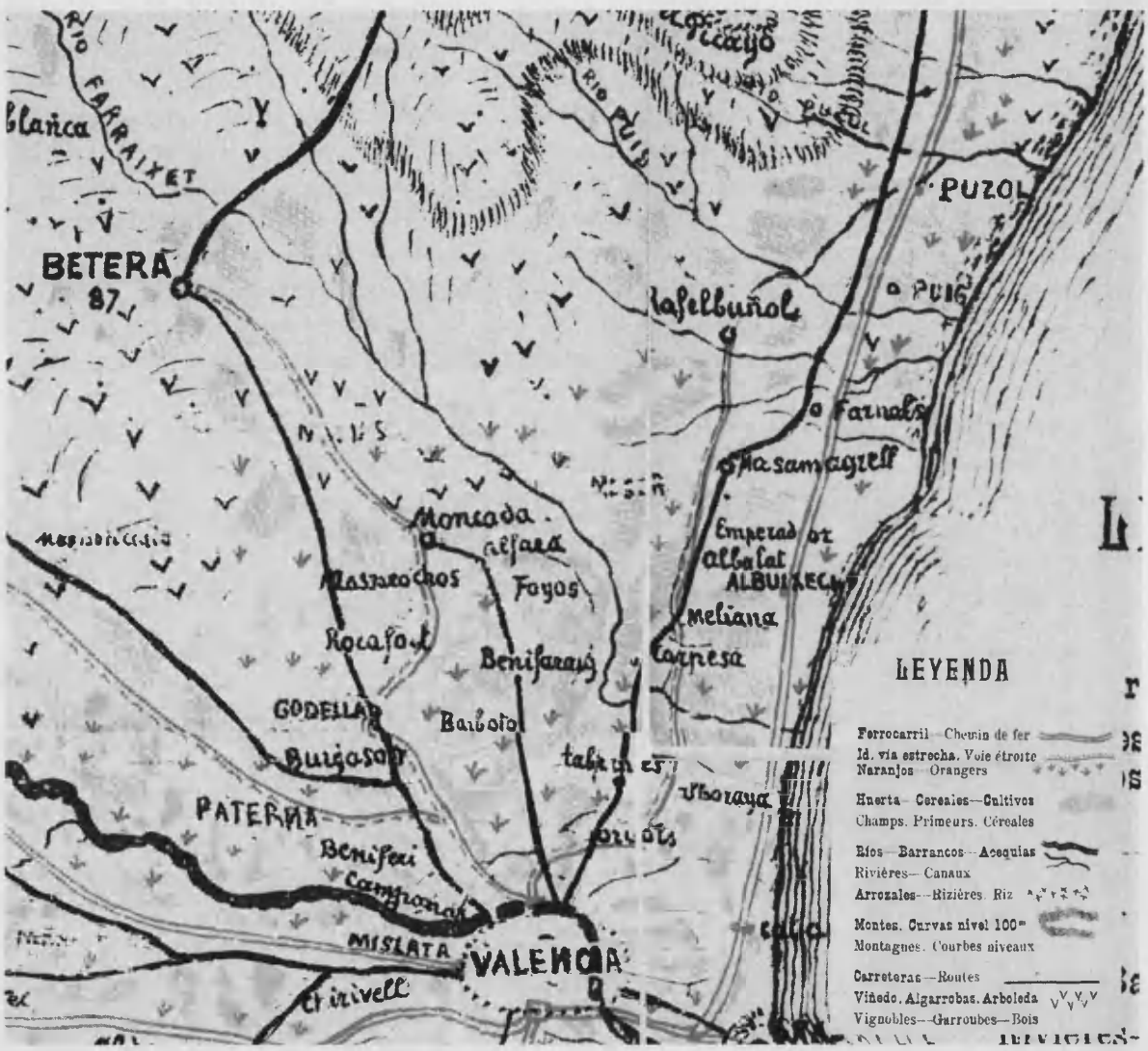

Mapa agrícola de la huerta de Valencia, 1898 (fragment).

també junt a les carreteres principals i en els horts periurbans amb la finalitat d'impedir l'accés a l'interior.

. L'horitzontalitat del paisatge amb uns desnivells molt suaus propicia l'absència de vistes panoràmiques. Aquestes es poden obtenir des de les parts altes dels glacis i peudemonts situats al ponent. Per això molts masos i horts reforcen la seua posició privilegiada amb una torre miramar que permet la contemplació del paisatge.

. L'horitzontalitat del paisatge es trenca amb la presencia d'elements verticals lligats als horts i cases de mas transformats en tarongerar, com ara els fumerals, els motors, les especies arbòries dels jardins o les mateixes cases.

4. EL CAMP DE MORVEDRE

4.1. Elements naturals i humans de conformen el paisatge

L'orografia de la comarca es caracteritza per la presència d'un relleu muntanyenc format per les serres Calderona o de Portaceli i Espadà, en la intersecció de les quals discorre el riu Palància. Les màximes altituds a la primera les trobem al Garbí (601 m) i la mola de Segart (566 m), mentre que a la segona destaquen els pics de les Escales (496 m) i Frontera (378 m). L'altura de les muntanyes va disminuint fins arribar a la plana, junt a la qual s'alineen una sèrie de turons, que de nord a sud són: el Puig d'Almenara (....m), la Creu (348 m), el Tabalet (304 m), la Rodana (263 m), el Pic dels Corbs (279 m), la Pedrera (234 m) i Ponera (254 m), i al sud del caixer del Palància estan les Penyes de Guaita (272 i 274 m) i el Picaio (373 m) Junt a la desembocadura del riu s'estén una plana litoral situada per davall dels cinquanta metres que s'endinsa cap a l'oest a la Vall de Segó en forma de glacis format pels aports dels barrancs que drenen les muntanyes interiors. La litologia de la plana es de caràcter quaternari. La desembocadura del Palància conforma un delta interior amb estrats sedimentaris de més de 100 m. de potència on predominen les terres argiloses. Els glacis i peudemonts es caracteritzen pels estrats formats per depòsits d'erosió on predominen les terres més arenoses i soltes. I per últim la franja litoral està formada per una zona d'aiguamolls interrompuda sols per la desembocadura del Palància i per les actuacions antròpiques al voltant del Port de Sagunt realitzades amb motiu de la construcció de la factoria siderúrgica ja entrat el segle XX, que se separa de la mar per una platja de graves i arenes que en alguns llocs es tanca amb un codó dunar.

El curs més important que travessa aquesta zona és el Palància. Tot i que arriba pràcticament sec a la seua desembocadura, el seu cabal és captat mitjançant un assut a l'Algar del Palància per a regar petites hortes que es despleguen en bona part de les poblacions de la comarca que s'alineen al voltant del curs de la sèquia que discorre paral·lela al caixer del riu, així com la gran plana al·luvial que conforma l'horta històrica de Sagunt. L'altre element hidràulic destacable és la font de Quart. Es tracta d'un ullal, el cabal del qual és aprofitat des de l'edat mitjana per a regar la plana on se situen els cinc pobles de la Vall de Segó, a més d'Almenara. Allí, els barrancs que descendeixen de les muntanyes cap a les Valls, quan arriben a la plana quaternària han estat modificats per la pressió antròpica. Els ribassos dels barrancs són substituïts per murs de contenció, que estreten els caixers en benefici de les terres de conreu veïnes. L'atapeïda xarxa de sèquies ha substituït el drenatge natural i no hi ha cap barranc que arribe com a tal a la mar.

La vegetació de les terres incultes situades als turons i muntanyes es caracteritza per la desaparició de l'alzina, de la qual l'any 1781 s'havien comptabilitzat 283 exemplars (Iborra, 1981, 21). L'estrat arbori està dominat pel pi carrasc, que actualment ha recuperat fins i tot aquelles terres de cultiu menys rendibles que han quedat incultes. Junt al pinar hi ha un estrat arbustiu dominat per la màquia i la garriga, format per una flora variada, on destaquen el llentiscle, la coscolla, l'espart, el romaní i el palmito que es presenten en variades associacions vegetals. En les zones de marjal predomina la

vegetació característica d'aquests ambients humits on predomina la enea i la jonqueda. En els caixers del riu de les rambles destaca el baladre, que sovint s'associa amb la pita i la palera.

El poblament s'ha organitzat en relació a les diferents unitats físiques que hem analitzat. En primer lloc trobem una sèrie de nuclis que s'alineen al voltant del corredor del Palància, que històricament ha servit com a via de comunicació entre les ciutats situades junt a la plana litoral i els pobles del sud Aragó (Algar, Alfara d'Algimia, Algimia d'Alfara, Torres Torres, Estivella, Albalat dels Tarongers, Petrés, Segart i Gilet). A més es beneficien del cabal de la Séquia Major de Sagunt que ha servit per a regar les petites hortes històriques que es configuren sobre l'estreta vall fluvial al voltant de les poblacions. Per altra banda les poblacions de la Vall de Segó (Benavites, Quartell, Quart de les Valls, Benifairó i Faura) s'alineen sobre la isohipsa dels cinquanta metres, tot just en al transició entre el glacis i el peudemont que marca la divisòria entre l'horta històrica regada per la Font de Quart i el secà. Sols Canet resta com a nucli litoral, junt a la desembocadura del riu Palància, on s'han trobat restes arqueològiques del port romà de Sagunt. I per últim destacar la ciutat de Sagunt que s'alça a les faldes del turó on s'assenta el castell que domina tota la vall i la confluència del corredor del Palància amb els itineraris litorals, per la qual cosa al llarg de la història ha destacat pel seu valor estratègic tant militar -pel que fa al control del territori- com des del punt de vista de les comunicacions. Aquest darrer fet explica que a les primeries del segle XX s'elegira per a instal·lar una factoria siderúrgica i donara lloc al nucli del Port de Sagunt.

4.2. Evolució històrica del paisatge

El paisatge agrari segueix els trets de les comarques litorals del golf de València amb la presència de tres unitats: l'horta, el secà i la marjal. A partir de 1890 en les àrees marginals situades a les vores de l'horta de Sagunt i dins l'horta de la vall de Segó va començar a introduir-se el cultiu del taronger, que en 1936 ja ocupava una superfície important. Llevat dels cinc municipis de les Valls, Sagunt i Canet, que se situen junt a la plana costanera, en els pobles de l'interior han predominat històricament les terres ermes respecte les cultivades, tot considerant la topografia muntanyenca.

Als pobles situats junt al corredor del riu trobem petites hortes desplegades junt als nuclis habitats que són regades gràcies als aports del caixer de la sèquia major de Sagunt. Algunes d'elles van poder ampliar la seua superfície gràcies a l'aprofitament del cabal d'algunes fonts i brolladors, com ocorre a Algar i Algimia. Hem de suposar, per la seua reduïda extensió que la seua productivitat no aniria més enllà de la satisfacció de les necessitats locals. La resta del territori es dedicava a cultius de secà, on les millors terres se situen en els fons de les valls obertes entre les muntanyes i als peudemonts abancalats. En èpoques de creixement econòmic, sobretot a partir del segle XVIII es van aterrassar moltes vessants de les muntanyes, que ara romanen de nou incultes (Iborra, 1981). S'estima que molts d'ells a finals del segle XVIII cultivaven poc més del vint i cinc per cent de la superfície total del seu terme.

Però, tot atenent que el cultiu del taronger es va desplegar quasi exclusivament en la plana litoral i els seus glacis fins el 1936, anem a centrar-nos més detalladament en l'evolució històrica dels paisatges d'aquests àmbits. Al segle XVIII es produeix una expansió de la superfície cultivada. Per fer-nos una idea de la distribució de conreus en

els pobles de la plana litoral, pensem que les dades que aporta l'estudi de l'estructura de la propietat de Quartell en 1774 poden generalitzar-se a la resta dels pobles de la plana litoral en no disposar fins ara de més xifres per a la resta de municipis. Apareixen tres paisatges diferents: el secà situat als peudemonts on no arriba l'aigua de les xarxes de regadiu, les grans hortes de Sagunt i les Valls, regades mitjançant l'aprofitament i canalització dels recursos hídrics situades sota la isohipsa dels 30 m. al sud i els 40 al nord del caixer del Palància, i la marjal situada en les terres pantanoses entre el glacis de l'horta i el cordó litoral. En el secà predominava ja la vinya i la garrofera, tot seguit de l'olivera. Tot i això la imatge del paisatge venia donada pels cultius mixtes dins una mateixa parcel·la on es combinaven la vinya amb els altres cultius arboris de major port, com ara la garrofera i l'olivera. Com conclouen Martínez i Civera (1990, 72-73), "con ello se están evidenciando tres fenómenos importantes: uno, el peso que dentro del sistema agrícola tradicional valenciano tenía el algarrobo; dos, el creciente peso que la vid iba a ir adquiriendo frente al cultivo del olivar; y tres, la función destacada del olivo en la economía campesina del antiguo régimen".

D'altra banda al regadiu s'aprecia, de la mateixa manera que a altres comarques, un predomini de la terra d'horta amb moreres, la qual cosa ens transmet la imatge d'un parcel·lari dedicat a cultius baixos d'autoconsum per la seua reduïda grandària, amb les voreres rodejades de moreres que es dedicaven a la cria del cuc de seda, amb una clara vocació comercial. La morera acompanyava també els límits de les parcel·les de més de la meitat de les terres dels marjals més altres, per la qual cosa aquest arbre contribuiria a difuminar visualment els límits entre l'horta i la marjal, els quals quedaven més clarament definits entre el regadiu i el secà. Les oliveres i garroferes regades ocupen un lloc residual que es correspon amb les àrees marginals dels sistemes de regadiu que no tenien l'aigua assegurada en èpoques de sequera, per la qual cosa era més rendible plantar cultius arboris on el reg els servia de complement per a augmentar les producció que si es plantaren en el secà. En les marjals es cultivava l'arròs, l'excedent del qual trobaria una fàcil eixida pel port de Morvedre.

Aquesta situació, tal i com ens confirmen altres fonts ens dona ja a finals del segle XVIII el predomini de tres cultius amb clara vocació comercial, associats a cadascuna de les unitats paisatgístiques: al secà la vinya destinada a la producció d'aiguardents; al regadiu, la morera; i a la marjal l'arròs.

Al llarg de tot el segle XIX s'anirà expandint la vinya, en detriment d'altres cultius menys rendibles com ara l'olivera, que va començar el seu declivi amb la invasió de la plaga de la negrilla l'any 1806, per la qual cosa moltes oliveres van ser arrancades i substituïdes per ceps (Pérez Puchal, 1968, 151). Però el ritme de creixement es va incrementar a partir de la segona meitat del segle, experimentant la seua major expansió durant el últim terç del segle XIX. Aquest creixement està relacionat amb la presència de dos grans plagues que van afectar de forma generalitzada les vinyes franceses: l'oídium (1852-1862) i la fil·loxera (1868-1900) que van reduir a més de la meitat la seua producció, per la qual cosa es va incrementar la demanda europea de vins espanyols, sobretot procedents de Catalunya i del País Valencià. Això va provocar que les vinyes valencianes, que a penes es van veure afectades per l'oídium i on no va arribar la fil·loxera fins l'any 1907 a Nules i 1912 a Sagunt, conegueren entre 1850 i 1900 una autèntica època daurada (Piqueras, 1990). Proves evidents són la fundació a Sagunt d'una societat vitivinícola en 1875, ciutat on va establir la seua seu l'any 1880 una estació enològica.

Aquesta expansió no va afectar sols els terrenys incults, oliveres i garroferes, sinó que es va fer sobre les hortes marginals de les sèquies que derivaven de la Sèquia Major de Sagunt, on el seu escàs cabal no assegurava la supervivència de cultius més exigents en reg. Per això la possibilitat de donar un reg o dos a l'any a les vinyes les feia augmentar el seu rendiment respecte les plantades al secà. D'aquesta manera les terres regades per la Séquia de l'Arrif, perllongació de la de Montcada, va estar majoritàriament dedicades fins les primeries del segle XX al raïm de taula de Planta Nova, tot i que el gros de la producció vitícola de Morvedre es destinava a l'elaboració de vins d'altra graduació (Pérez Puchal, 1968, 151-152).

Però en realitat l'atac de la fil·loxera el 1912 va ser el cop de gràcia d'un cultiu comercial que ja havia entrat en crisi aproximadament des de l'any 1900 quan s'havia consolidat la recuperació de les vinyes franceses i l'ampliació del cultiu en la seua colònia d'Algèria. Els terrenys dels peudemonts van ser restaurats amb peus americans que per les seues característiques en són molt apropiats. Però les primeres substitucions es van fer pel taronger sobre les terres d'horta marginals on ja estaven les infraestructures de regadiu creades. Tan sols calia perforar pous a escassa profunditat per tal d'assegurar un cabal regular per al reg que no ho feia el cabal de les sèquies.

Respecte al principal cultiu comercial d'horta, tot i que fins al moment actual no disposem de cap estudi que ens parle de la proporció de terres que ocupava la morera en els regadius de Sagunt i els pobles de la Vall de Segó, hem de suposar que aquest tindria una certa importància, d'acord amb les dades que ens aporten les fonts estudiades de finals del segle XVIII. Al terme de Quartell, aleshores la morera coexistia amb altres cultius a l'horta i a la marjal. Més del noranta per cent de la superfície d'horta estava formada per parcel·les rodejades de moreres, dedicades a cultius hortícoles, fonamentalment el blat. D'altra banda poc més de la meitat de les terres de marjal mostraven els límits de les seues parcel·les amb moreres. Les xifres de les exportacions a través del port de Sagunt demostren la importància que va tindre el cultiu en les hortes de la comarca a mitjans del segle XIX. Madoz també nomena la seda entre les principals produccions agrícoles de Sagunt i les Valls. Així com a les comarques capdavanteres en la introducció del taronger -la Ribera i la Plana de Castelló-, sembla que l'epidèmia de la pebrina de mitjans del segle XIX va ser una de les causes que determinaren l'aposta definitiva pel taronger com a cultiu substitutiu molt més rendible, al Camp de Morvedre la crisi sedera no va produir un reemplaçament immediat. Per això cal esperar la darrera dècada del segle XIX fins que el taronger comence a introduir-se de forma generalitzada com a cultiu comercial ocupant en primer lloc els regadius marginals i les hortes en substitució de la morera i d'altres destinats a l'autoconsum. En 1875 l'agrònom Sanz Bremón escrivia que si be en els anys anteriors s'havien talat prou moreres, encara hi havia moltes que es cultivaven de forma acurada. Per això Piqueras (1990) conclou que "no fue la pebrina quien acabó con nuestra producción de seda, sino otro "enemigo" de la morera: el naranjo, que la desplazó por su mayor rentabilidad económica". Per això, a falta de dades que ho confirmen, pensem raonable plantejar la hipòtesi que la morera va tindre una certa continuïtat a les hortes de Sagunt i la Vall de Segó, fins que va començar a desaparèixer en ser substituïda pel taronger a partir de 1890 o un poc abans[4]. De la mateixa forma que explica Garrido (2000) per a la Plana de Castelló, les

[4] Altres autors plantegen que la vinya ocupava una part important del regadiu. Tot considerant que la crisi de la morera coincideix cronològicament amb l'increment dels preus del vi i de les exportacions vinícoles, no sembla gens desgavellat plantejar la hipòtesi que a les hortes la morera fora substituïda per

economies dels petits llauradors no patirien mermes excessives en el procés substitutiu, ja que el taronger admet cultius mixtes fins els tres o quatre anys, al que ja estaven acostumats amb la morera.

A les marjals situades als termes de Sagunt, Quartell i Benavites s'ha practicat el cultiu de l'arròs. Es tracta d'una zona baixa i desprotegida, per la qual cosa presenta seriosos riscs de gelades a l'hivern, tot just quan la terra es trobava erma. La superfície cultivada l'any 1860 era de 438 Ha, plantades sobretot a Sagunt (371), mentre que la resta es repartien entre Quartell (38) i Benavites (29 Ha.). En 1929 aquesta superfície havia disminuït fins les 256 Ha., i s'observava un major descens a Sagunt (206), explicable sobretot per l'ocupació de terres per part de la planta siderúrgica i del nucli del Port de Sagunt, mentre que les xifres de Benavites (24 Ha) i Quartell (26 Ha) presenten descensos menys significatius. Durant la postguerra la superfície va continuar el seu creixement, considerant els bons preus que va tindre com a conseqüència de les mesures proteccionistes oficials, descendint la superfície bruscament a partir dels anys seixanta fins desaparèixer per complet a finals de la dècada (Pérez Puchal, 1968, 142-145). Aquest es destinava sobretot a satisfer la demanda del mercat interior, mentre que l'excedent es comercialitzava a l'estranger. Per això fins que l'arròs no va deixar de ser rendible no es va plantejar la necessitat de la seua substitució. Les terres que oferien unes millors condicions es dedicaven a plantar collites d'estiu sobre alts cavallons i sense a penes reg, ja que aprofitaven la constant humitat del sòl. Altres foren aterrades i es plantaren de tarongers, tot i els inconvenients del sol molt compacte, l'excessiva humitat i les baixes temperatures a l'hivern. Actualment les parts altes de la marjal es troben totalment plantades de taronger, mentre que les terres baixes properes a la platja romanen incultes com a aiguamolls o urbanitzades.

Per tant aquesta comarca ja gaudia des de finals del segle XVIII d'una consolidada vocació comercial de les seues produccions agrícoles, amb la qual cosa aquest policultiu especialitzat anirà sent substituït progressivament en diferents fases pel taronger, que es consolida definitivament en Sagunt i les Valls com a monocultiu durant la dècada dels anys seixanta i setanta del segle XX i s'expandeix sobre les àrees més càlides del ponent. La introducció del reg per degoteig en la dècada dels anys vuitanta del segle XX, que coincideix amb l'ocupació de la totalitat de les antigues terres de secà a Sagunt i les Valls, fa que comencen a ocupar-se les vessants de les muntanyes orientades cap a la costa gràcies a costoses operacions de transformació. Així mateix el cultiu va continuar estenent-se pels pobles més càlids del corredor del Palància pràcticament fins arribar a Segorbe, però en aquests casos sense arribar al monocultiu, on podem trobar un mosaic de parcel·les de tarongers que s'alternen amb altres dedicades a cultius de secà.

La xarxa de camins històrics s'adapta a la morfologia del terreny, tot relacionant els nuclis habitats que se situen en els dos corredors principals: el de la costa i el del

---

la vinya. Açò si sembla ser cert en aquells espais que no tenien l'aigua assegurada, però creiem que no es pot plantejar una substitució massiva del cultiu, tot atenent el cost d'oportunitat que suposava deixar perdre un cabal assegurat, tot atenent que la vinya es un cultiu de secà, tot i que algun reg fa que augmente la seua productivitat. A més la vinya, considerant el seu marc de plantació i que entra en plena producció al tercer any no admet altre cultiu intermig, cosa que si permet la morera com a arbre de marge, per la qual cosa era molt més rendible mantidre els cultius hortícoles dins una estructura de la propietat molt fragmentada, que es destinaven fonamentalment a l'autoconsum i als mercats locals, amb la qual cosa la morera suposava un complement econòmic. Seria impossible plantejar una substitució als marjals ja que els ceps no poden desenvolupar-se amb èxit a aquelles terres excessivament humides.

Palància. Els camins que discorren sobre la plana litoral separats uns quatre quilòmetres de la línia de costa per a quedar allunyades de les marjals i aiguamolls. Cap al nord el camí de Sagunt a les Valls recorre els cinc pobles per a continuar amb el camí de Benavites a Almenara. Cap al sud el camí de Llíria uneix Sagunt amb Puçol. Aquests camins segueix en bona part del seu traçat actual l'itinerari de l'antiga Via Augusta. Destaca també el camí vell de Terol que parteix de Sagunt i s'endisa cap al nord-oest pel corredor del Palancia.

A ran del decret de Carles III es va perllongar el Nuevo Camino Real de Madrid a Valencia fins Barcelona, completant-se les obres entre 1787 i 1800. El seu recorregut coincideix pràcticament amb el de l'actual N-340 i recorre de nord a sud tota la plana litoral passant per les afores junt al nucli urbà de Sagunt. El Pla de Carreteres de 1864 incorporava aquest itinerari i a més va projectar la carretera de Teruel a Sagunt per Puebla de Valverde y Segorbe (actual N-230) que discorre sobre el corredor del Palància comunicant moltes de les poblacions que se situen junt al riu.

Els diferents plans de camins veïnals van tractar de comunicar les poblacions que quedaven fora de la xarxa principal de carreteres i de ferrocarrils amb aquests eixos vertebradors. El pla de camins veïnals de 1903 incloïa la construcció del camí que unia els pobles de la Vall de Segó amb l'estació de ferrocarril i la carretera que uniria la N-340 amb el faro de Canet. En el pla de 1932 figuraven com a camí ja construït el que unia Quartell amb la N-340. Carretera del port de Sagunt i carretera de Torres Torres.

A la dècada dels setanta del segle XX va entrar en funcionament l'autopista del Mediterrani (A-7) que travessa tota la comarca de nord a sud sobre la plana litoral i voreja la ciutat de Sagunt pel ponent del turó del castell. A ran del pla de carreteres del govern de González l'antiga N-230 es va convertir en l'autovia A-23 i es va desdoblar en dos carrils. S'ha concebut com un eix estratègic per a les comunicacions amb França a través del pas fronterer de Canfranc. Tot açò, unit amb la construcció del bypass de l'A-7 sobre la ciutat del València l'any 1992 ha fet que Sagunt esdevinga en un node on conflueixen totes aquestes vies de comunicació de gran capacitat, la qual cosa ha produït un importat impacte paisatgístic.

La primera línia de ferrocarril que va travessar la comarca va ser la de València-Tarragona, amb estacions a Sagunt i les Valls, que va comunicar la ciutat de València amb Castelló el 1862 i va arribar a França el 1882. Al voltant de l'estació de Sagunt es van instal·lar cellers per a l'exportació de vi, que a les primeries del segle XX, amb la crisi vinícola i l'auge del cultiu del taronger, van ser substituïts per magatzems de taronja, dels quals també es van construir alguns junt a l'estació de les Valls. El traçat de les vies discorre de nord a sud sobre la plana litoral en paral·lel a la N-340 sobre l'espai de transició entre les hortes històriques i els marjals. Posteriorment (1902) es va construir el ferrocarril d'Aragó que uniria València amb Terol i Saragossa. Les vies discorren sobre el corredor del Palància fins arribar a Sagunt, per on es dirigeixen a València sobre la plana litoral. Es van construir estacions a Estivella i Algimia d'Alfara. També la Companyia Minera de Sierra Menera va construir l'any 1907 una línia pròpia per a conduir el ferro de les mines d'Ojos Negros (Terol) fins al port de Sagunt per a la seua exportació. El seu traçat discorre en quasi tot el seu recorregut en paral·lel al d'Aragó. Aquesta línia va deixar de funcionar als anys setanta del segle XX en fer-se servir les vies de Renfe per conduir el mineral fins la planta siderúrgica.

El port de Sagunt va assolir una certa importància comercial amb l'exportació de vins i productes agrícoles durant les darreres dècades del segle XIX, com a porta d'eixida de les produccions dels pobles de les riberes del Palància. Però amb la concessió exclusiva del port per a l'exportació de minerals el 1907, el seu tràfic es va repartir entre els ports de València i Castelló.

Des de les primeres sèries estadístiques la ciutat de Sagunt ha destacat com a municipi més poblat respecte la resta de pobles de la comarca. Segons el cens de Floridablanca (1787) la població comarcal se xifrava en poc més de quinze mil persones, quan ja començava a recuperar-se del dur cop que va patir amb l'expulsió dels moriscos. L'any 1910 el total d'habitants se situava en 21.295, dels quals quasi la meitat (9.057 h.) es concentren a la ciutat de Sagunt, seguida de bon tros de Faura (1505 h.) i d'Estivella (1.463 h.). El 1950 torna a duplicar-se la població de la comarca i assoleix les 39.790 persones. En aquell moment mostraven un major dinamisme els municipis costaners, destacant sobretot l'increment de Sagunt que triplica la població i arriba a 26.932 habitants com a conseqüència de l'impuls produït per la instal·lació de la planta siderúrgica, que va atraure un bon nombre de població immigrada procedent sobretot d'Aragó. En aquest cens comencen a manifestar-se les tendències que marcaran la demografia en les dècades següents. Canet i Sagunt, com a municipis costaners, creixen a un major ritme, els pobles de les Valls presenten un lleuger estancament, mentre que els pobles del corredor del Palància entren en regressió. El 1960 la població de la comarca augmentava a 54.077 habitants, passava a 61.143 persones en 1970 i a 69.194 en 1981, i a 70.742 en 1991. En aquesta dècada assistim a un estancament de la població, que es manté gràcies als lleugers creixements dels municipis costaners, ja que els municipis del interior continuen perdent població. En aquell moment, dins la Vall de Segó, s'aprecia ja una clara diferenciació entre el major dinamisme en els municipis més pròxims a la N-330 (Faura i Benifairó), els quals arriben a conurbar-se. Sagunt continua sent el municipi més poblat (55.957 h.) i assoleix el 79,1 % del total comarcal. El cens del 2001 registrava 74.149 h., que han augmentat fins els 88.884 h. de l'any 2008.

L'activitat industrial ha estat quasi exclusivament concentrada a la ciutat de Sagunt, tot considerant la seua privilegiada situació geogràfica. Allí es van instal·lar fàbriques d'aiguardent i magatzems de taronja, amb diverses indústries auxiliars. Però l'activitat més important ha estat sense cap dubte la planta siderúrgica inaugurada al Port de Sagunt el 1923, tot aprofitant la infraestructura del ferrocarril miner d'Ojos Negros. Al seu voltant es va desenvolupar un important nucli obrer i diverses industries auxiliars. Tot i el tancament de la factoria amb els plans de reconversió industrial a la dècada dels vuitanta del segle XX, les inversions públiques han possibilitat la reindustrialització de la zona amb la instal·lació d'un teixit industrial més diversificat, que ha possibilitat el creixement de la població en xifres absolutes. Aquestes activitats han repercutit en una important pèrdua de sol agrícola de marjal que no ha afectat el paisatge del tarongerar. A més junt a la N-340 ha sorgit fa uns anys al terme de Quartell un nou polígon industrial.

La proliferació de segones residències ha estat un fenomen prou recent en aquesta comarca. Les primeres aglomeracions de xalets van començar als anys seixanta del segle XX a la partida de Mont Picaio als límits de Sagunt amb Puçol, i a les rodalies d'alguns municipis del corredor del Palància: Gilet, Sant Esperit i Segart, Albalat i Estivella. Al terme de Sagunt els xalets són també molt abundosos als turons de la

Pedrera, Ponera, La Creu, el Sabató i el Pla de l'Aljub, seguint el Camí Vell de Terol. Als anys vuitanta s'ha posat de moda la Platja de Canet, que havia tingut un despegament anterior, tot i que la major part d'urbanitzacions són les sorgides al terme de Sagunt (la Malva-rosa, l'Almardà...).

4.3. Caracterització del paisatge dels horts de tarongers

Les dades que ens aporten els diferents estudis que hem analitzat en el punt anterior ens indiquen una clara orientació dels pobles de les planes costaneres cap a dos cultius comercials: la morera en el regadiu, i la vinya en el regadiu marginal i en el secà. Com ha constatat Piqueras (1990) en la comarca es produeix una pervivència de l'activitat sedera respecte a altres comarques, el cultiu de la qual perdurarà fins ben entrada la dècada dels anys vuitanta del segle XIX quan la morera va començar a ser substituïda pel taronger a les terres regades. Els primers horts de tarongers es van plantar sobre les terres marginals de regadiu, gràcies a la perforació de pous. Allí ja es disposava de les canalitzacions per a reg i les terres es trobaven anivellades, per la qual cosa la substitució va ser més fàcil. I ja a les primeries del segle XX el tarongerar va començar a ocupar les terres antigues terres de secà transformades en regadiu, tot coincidint amb la fi de l'època daurada de la vinya com a conseqüència de la recuperació de les vinyes franceses i de la invasió de la fil·loxera a València a partir de 1912.

En un primer moment la superfície ocupada pels cítrics es va veure delimitada pel microclima. En la plana de Sagunt aquesta àrea se situava a partir dels 20 metres d'altura, es a dir, en les terres realçades pels arrossegaments i dipòsits del Palància que arriben fins als tres quilòmetres de la línia de costa (Pérez Puchal, 1968, 126). En la resta de la comarca aquesta línia divisòria se situa més o menys coincidint sobre el traçat del ferrocarril que travessa la plana de nord a sud. El tarongerar a penes va superar cap a l'est aquesta línia fins ben entrada la dècada dels anys cinquanta del segle XX quan aparegueren varietats més resistents al fred. Allí la seua expansió va quedar definitivament limitada per les marjals. Per aquesta època també va començar a expandir-se cap al ponent sobre els glacis i els peudemonts que fins aleshores es trobaven ocupades per les vinyes. Aquest espais van resultar ser els més favorables per a la introducció del taronger. Es troben orientats cap a l'est, la qual cosa fa que la producció siga més primerenca i de pell més fina, i el risc de gelades es reduisca considerablement respecte altres zones més baixes. A aquestes condicions cal afegir les bones qualitats dels sols arenosos i silicis

Aquesta zona compresa entre el ferrocarril i el traçat de la carretera nacional se situa sobre un mantell freàtic que disposa de molta quantitat d'aigua i a poca profunditat. Açò explica la proliferació de pous que hi ha al llarg de tota aquesta superfície. Els pous a motor es van construir sobretot a Sagunt, ja que a la vall de Segó no es perfora el primer pou fins l'any 1940 a Quart de les Valls, el qual adopta forma jurídica de societat de regants. Els primers pous se situen en la franja situada per baix de l'antiga carretera N-340, als voltants de la línia de ferrocarril de València a Barcelona, per les seues òptimes condicions, on conflueixen l'abundància i poca profunditat de les aigües subterrànies i el tractar-se de terres d'horta marginals que no tenien el reg assegurat, on es plantaven sobretot cultius de propis de secà com oliveres o vinyes. Tots ells eren de propietat particular, on destaquen els motors de Caruana, de Polo, noms sense dubte lligats a les inversions agrícoles en diferents comarques valencianes. A més en aquesta franja encara

Mapa agrícola de la huerta de Valencia, 1898 (fragment)

Dos imatges del paisatge del tarongerar a la Vall de Segó.

es conserva alguna bassa i l'andamit on se situava la sènia, per la qual cosa podem deduir que l'aprofitament de les aigües subterrànies va ser poc anterior a l'adopció de la màquina a vapor, o fins i tot, com ocorre a la Ribera, van conviure els vapors amb les sènies metàl·liques, de més reduït abast.

A més de les terres que es transformen al terme de Sagunt, als pobles de la Vall de Segó el taronger va començar a introduir-se sobre les terres d'horta en detriment d'antics cultius com ara les moreres i el blat. Els seus sols presenten terres roges arenoses i silícies molt aptes per al desenvolupament del cultiu. Aquesta superfície s'obri en forma de ventall des de Quart i Benifairó en paral·lel a les corbes de nivell i presenta una microclima molt favorable que ha atorgat un reconegut prestigi a les taronges de les Valls, ja que la maduració del fruit s'avança uns quinze dies respecte a d'altres zones. Segons Pérez Puchal (1968, 45) "los valles tienen cierta reputación de padecer muchas menos heladas que otras zonas naranjeras y de efectos menos destructores cuando azotan la región valenciana. Probablemente se debe a la protección que dan las montañas respecto a los vientos fríos del Norte". Aquests horts van ser plantats pels petits llauradors en substitució dels cultius tradicionals d'horta, i es va poder dur a la pràctica de forma semblant a com es va produir anys enrere als pobles de la Plana de Castelló (Garrido, 2000), ja que s'estalviaven les quantioses inversions en rompudes i anivellacions, marges, sèquies, etc, necessàries per a traure un hort en el secà.

Tot i que no tenim ninguna data sobre la introducció del cultiu en aquestes terres, pensem que no resulta gens desgavellat plantejar la hipòtesi que aquest començaria també a la dècada dels anys noranta del segle XIX, tot coincidint amb les primeres iniciatives de substitució de cultius que es fan sobre l'horta de Sagunt, en paral·lel a les primeres inversions burgeses. Per testimonis orals sabem que als anys trenta del segle XX ja es trobava tota l'horta plantada de tarongers. Aprofita el parcel·lari de l'horta històrica, per la qual cosa el paisatge es caracteritza per la presència de bancals molt petits que en molts casos no ultrapassen la fanecada de terra (831 m^2). Generalment predominen els camps tancats, ja que els camins estan vorejats per murs de maçoneria que no ultrapassen el metre d'alçada i es conceben amb una finalitat pràctica. La xarxa de barrancs ha desaparegut i els mateixos camins aprofiten de desguàs dels peudemonts contigus, per la qual cosa quan plou els murs eviten la invasió de les aigües sobre les parcel·les de cultiu.

Les dos imatges preses l'any 1905 des del castell de Sagunt per Fausto Llopis Caruana ens mostren com el tarongerar comença a introduir-se en les zones d'horta. En les diferents parcel·les predomina el color fosc propi de les plantacions de regadiu, on es barregen les parcel·les de taronger amb altres ocupades per cultius baixos. En la imatge presa cap a l'est trobem en primer lloc l'estació de ferrocarril i els primers magatzems, on s'identifiquen clarament alguns horts de tarongers tancats amb paret, tot i que el paisatge predominant és de camps oberts. La franja de terres situada entre l'estació i el caixer del Palància cap a la mar es troba bàsicament dedicada a cultius baixos d'on sobreïxen les siluetes d'alguns arbres aïllats. L'altra imatge presa cap al caixer del Palància presenta pitjor qualitat, però tot i això podem comprovar com tota la plana situada a la vora esquerra del Palància es trobava ja plantada de tarongers.

D'altra banda, la imatge presa des del promontori de l'ermita de Sant Cristòfor en la dècada dels anys vint ens mostra un paisatge encara en transformació, on s'observen en primer plànol plançonades de tarongers joves i parcel·les recentment plantades, que

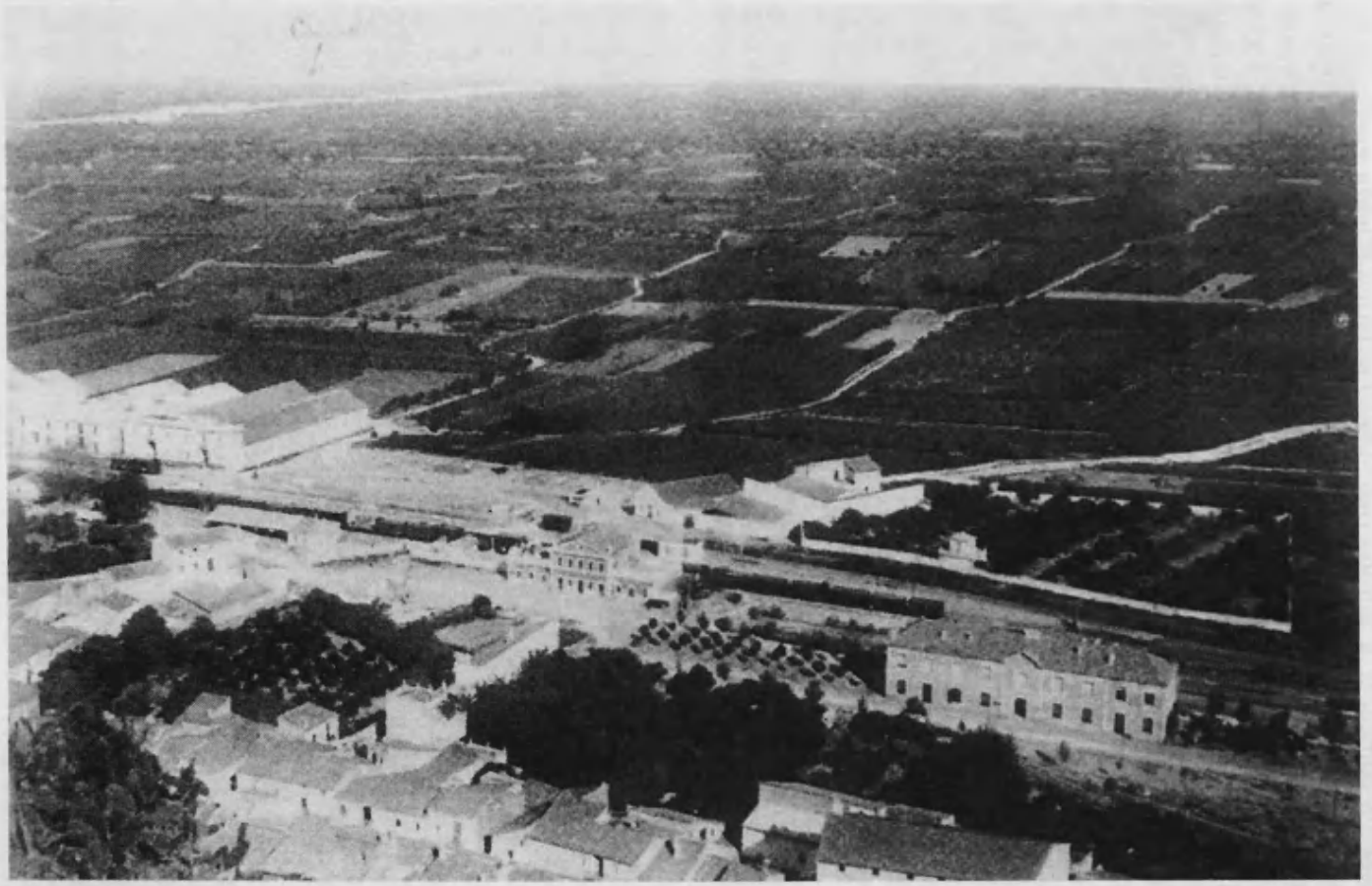

Vista de la plana de Sagunt des del turó del Castell . Any 1905. Foto: Fausto LLopis Caruana.

Vista presa des del turó del Castell cap al caixer del Palància . Any 1905. Foto: Fausto LLopis Caruana.

Imagte presa des del turò de l'Ermita de Sant Cristòfor a la dècada dels anys vint. Foto: E. Llueca.

conviuen amb altres ocupades per altre tipus d'arbres. Aquesta fotografia testimonia la lentitud amb que el taronger va substituir altres cultius en les terres altes dels glacis i peudemonts.

En aquesta comarca el *Mapa agrícola de la huerta de Valencia* de 1898 no ens aporta una informació massa aclaridora. La localització del taronger resulta prou exacta pel que fa a la zona oest, però per aquelles dates resulta poc fiable la presència de tarongers pròxims a les terres baixes de marjals, tot atenent el perill de gelades a que ens hem referit. Ens mostra una tímida penetració per les valls del corredor del Palància. Allí el tarongerar va ocupar petites parcel·les d'horta sense esdevindre en monocultiu fins el tercer quart del segle XX quan, gràcies a la perforació d'alguns pous, es va poder estendre sobre antigues terres de secà. A més d'aquest testimoni gràfic, altra prova que de la seua presència primerenca sobre aquestes terres va ser que a finals del segle XIX el municipi d'Albalat afegira al seu nom *dels tarongers* per a diferenciar-lo d'altres poblacions valencianes amb el mateix nom.

Dins aquesta àrea d'estudi, els trets caracteritzadors del paisatge dels horts de tarongers són el següents.

. Monocultiu del taronger.

. Presència de dues zones clarament diferenciades: l'horta històrica de la Vall de Segó caracteritzada per un parcel·lari molt atomitzat i la dels glacis, peudemonts i horta històrica de Sagunt, amb parcel·les de major superfície.

. Absolut predomini dels camps oberts als glacis i peudemonts de Sagunt, fins i tot als horts burgesos, on les tanques no existeixen o tenen un caràcter testimonial.

. Escassa presència d'horts burgesos, que es concentren exclusivament al terme de Sagunt.

. Coexistència d'horts burgesos de nova construcció amb les poques alqueries i cases de secà que han constituït el poblament dispers a la comarca.

. Predomini dels camps tancats a l'horta històrica de la Vall de Segó, on els camins adopten formes serpentejants que trenquen les perspectives i es delimiten amb parets d'escassa alçada que tenen com a finalitat exclusiva impedir l'entrada de l'aigua als tarongerars que en època de pluges desguassa pels camins.

. La topografia del terreny fa que les millors panoràmiques del paisatge s'obtinguen de la les terres altes dels glacis i sobre els peudemonts situats per dalt de la N-340, llocs on se situen els horts burgesos més destacats. La seua posició topogràfica privilegiada per a l'observació del paisatge es reforça amb la presència de torres miramar.

. L'horitzontalitat del paisatge es trenca amb la presencia dels escassos elements verticals lligats als horts, com ara els fumerals, els motors, les especies arbòries dels jardins o les mateixes cases.

5. ELS VALORS DEL PAISATGE

Els aspectes materials i formals del paisatge duen intrínsecs un conjunt de qualitats i de significats que van més enllà d'allò material i visible. Per això, des de la visió moderna, el paisatge expressa una sèrie de valors de diferent signe, el coneixement dels quals resulta fonamental per a la seua comprensió. En les següents pàgines anem a endinsar-nos en els principals valors que presenta el paisatge dels horts de tarongers. De tot el conjunt podem destacar dues circumstàncies. En molts casos s'aprecia una clara interrelació entre diferents valors. I també, tot i que aquests valors estan presents en tot el paisatge, la seua percepció s'intensifica sobre un espai concret; Alzira i Carcaixent i els pobles del voltant que conformen el cor de la Ribera on es van implantar de forma primerenca els primers horts.

5.1. Valors estètics

Es relacionen amb la capacitat que té un paisatge per transmetre un determinat sentiment de bellesa, en funció del significat i de l'apreciació cultural que ha adquirit al llarg de la història, així com del valor intrínsec en funció dels colors, la diversitat, la forma, les proporcions, l'escala, la textura i la unitat d'elements que conformen el paisatge (Nogué-Sala, 2005, 43 i ss). Els horts de tarongers han anat estenent-se per les vores de l'horta històrica des del darrer quart del segle XIX. Es tracta d'un regadiu nou construït sobre antics camps de secà, recolzat en l'excavació de pous per a l'elevació d'aigües subterrànies. Les parcel·les responen a formes ortogonals i són de grans dimensions, normalment tancades per un mur de maçoneria, pedra seca o bardissa vegetal. Ofereix un aspecte monocromàtic tot considerant que es tracta d'un monocultiu. Tot i això, depenent de l'estació de l'any, aquest mantell verd ens ofereix una diversitat de matisos en relació al cicle vegetatiu del taronger[5]. L'alçada del taronger, que fa uns tres metres, impedeix obtenir panoràmiques visuals amplies de tot el paisatge, si no es des de punts elevats. Amb més o menys intensitat predomina un habitat dispers basat en la casa d'hort, on els elements arquitectònics i vegetals que amb ella es relacionen –fumeral del motor de reg, arbrat del jardí, palmeres, araucàries, casuarines...- s'eleven sobre el mantell verd trencant l'horitzontalitat del paisatge.

Però a més de tots aquests elements el taronger és el veritable protagonista. Duu intrínseca una valoració estètica que arranca des dels seus orígens en ser considerat com a arbre de jardí i continua i fins i tot es potencia quan es generalitza com a cultiu comercial. Una prova evident és que en les dècades de transició entre els segles XIX i XX les principals manifestacions culturals, com ara la literatura, la pintura, la fotografia o les arts gràfiques trobaren en els valors estètics del paisatge dels horts de tarongers una de les seues principals fonts d'inspiració, tal i com s'analitza detalladament al capítol 4. L'àrea privilegiada que concentra l'essència dels valors estètics se situa a la Ribera,

[5] Diferents textos literaris s'han fet resó dels valors estètics que ofereix la imatge canviant del paisatge dels horts segons les estacions de l'any. Vegeu: Besó Ros, A.: "El paisatge literari dels horts de tarongers". *Saitabi* 57 (2007), p. 40-44.

concretament entre Alzira, Carcaixent i Corbera, on els pintors, escriptors i fotògrafs pararen més atenció.

Totes aquestes afirmacions son aplicables també a altres textos no literaris, que en referir-se al taronger o al paisatge dels horts paren atenció en apreciacions de caràcter estètic. En aquest sentit resulta il·lustrativa l'apologia del taronger que fa Bodí (1986, 62) a les primeries de la dècada dels anys vuitanta del segle XIX, tot just en el moment en que s'iniciava l'expansió des dels focus inicials de la Ribera i de la Plana per la resta de comarques costaneres del golf de València.

> "No creo se encuentre otro árbol por estos climas que más pintoresco y armónico contraste presente a la vista, que más delicioso y suave ambiente ofrezca al olfato y que más pronto y cumplidamente pague los cuidados y atenciones del cultivador que el naranjo. En efecto, la verdura nunca interrumpida de su follaje, el suave perfume de las flores, el color, aroma y belleza de su fruta, la relativa resistencia contra todas las intemperies de todas las estaciones del año, le rinden el más bien merecido homenaje, entre la universalidad de los árboles conocidos por estos climas, y le distinguen con justicia como el más bello y gracioso ornamento de nuestros campos.
>
> Su incansable feracidad, su larga vida, la virtud de sus flores, la saludable calidad de sus frutos, la variedad y abundancia de sus productos, su benéfico influjo en el paraje donde se cultiva, le colocan merecidamente entre los más ricos y preciosos tesoros del reino vegetal, pudiéndosele acomodar muy bien el renombre de árbol de bronce, con hoja de esmeralda, flor de plata y fruto de oro.
>
> Aun el hombre más acostumbrado a la vista de este árbol no puede fijar su atención, las más veces, sin dejar de admirar el gracioso conjunto que presentan estos vegetales en primavera, en cuya época se reúnen y confunden en su mismo pie numerosísimos blancos y aromáticos azahares (flor del naranjo) y rojizos y oscilantes frutos, que resaltan agradablemente de entre el reluciente y limpio verdor de su naciente follaje".

En aquesta línia d'unió dels valors estètics i font de riquesa productiva està la descripció del taronger que fa Bernardo Giner Aliño (1893, 1) en començar el seu tractat:

> "El naranjo es un árbol de porte noble, majestuoso, elegante y gentil; hojas de color verde oscuro, lucientes, muy agradables a la vista y perennes, que recuerdan la imagen de una eterna primavera; flores esplendidas, graciosas y con una fragancia exquisita; frutos bellísimos, de sabor delicioso y perfume delicado. Si a estas cualidades estéticas unimos la de ser el árbol frutal que más producto rinde, bien podemos asegurar que el naranjo no tiene rival en el reino de los vegetales y que Dios se ha complacido en derramar sobre él todas sus magnificencias.
>
> Árbol que encierra en si tanta grandeza, forzosamente debe haber llamado la atención en todas las épocas; y así es en efecto. La celebridad del naranjo se remonta hasta los siglos heroicos."

Uns anys més tard el rector Fogués (1934-2000, 191), amb unes paraules més senzilles ressaltava l'experiència multisensorial que produeix la contemplació del taronger. "Perennemente verde, con sus flores y frutos la mayor parte del año no se sabe si la vista, el olfato, o el gusto será el que guarde mejor recuerdo del mismo". I basant-se en el manuscrit de Bodí, reelabora sota la seua ploma algunes de les apreciacions, tot servint-se de les mateixes figures literàries:

> "... el naranjo ocupa hoy en el reino vegetal un lugar preeminente. Su follaje brillante, el contraste y armonía de sus colores, el suave perfume de sus flores, la dulzura de sus frutos, su resistencia a los contratiempos atmosféricos y la perenne verdura de que se recubre son los encantos de que se rodea este árbol singular, digno de la mayor admiración por ser el más bello ornamento de nuestros campos" (Fogués, 1934-2000, 192).

A més dels valors estètics i sensuals intrínsecs a la mateixa espècie no hem de deixar de banda la forma acurada com el llaurador la cultiva dins dels horts.

En primer lloc hem de fer referència al marc de plantació escollit. Als primers horts es va utilitzar el cinc d'oros o tresbolillo, però ben prompte es va substituir per l'anomenat marc real, on els tarongers es disposen sobre els vèrtex d'una quadricula que es dibuixa sobre la parcel·la. Açò possibilita que dins el tarongerar, si encara no estan molt crescuts els arbres es formen autèntiques perspectives, circumstància que reflexa Blasco Ibánez (1900: 108): "Los naranjos extendíanse en filas, formando calles de roja tierra anchas y rectas, como las de una ciudad moderna tirada a cordel en la que las casas fuesen las cúpulas de un verde oscuro y lustroso".

També la forma que adopta el taronger no es espontània sinó que està configurada pel mateix llaurador conduint des de petit amb les successives esporgues el seu desenvolupament vegetal. Tal i com indiquen alguns autors com ara Bou, en un principi el taronger es deixava créixer lliurement com un arbust, per la qual cosa assolia fins el 10 metres d'alçada amb unes formes irregulars. Ja a mitjan del segle XIX s'havia generalitzat la forma de taronger amb faldes que s'ha mantingut fins els nostres dies. Segons Lassala (1873, 9-10), aquesta forma es pot trobar en "los huertos que se hallan en estado de plena producción , que viene a ser desde los veinte años en adelante, si se ha cuidado de su arbolado formando la copa la figura de una media esfera que cubra el tronco, el cual a penas debe tener cincuenta centímetros de alto hasta la cruz del árbol". Bodí (1870-1986, 64) es feia resó dels avantatges tant estètics com econòmics d'aquesta forma del taronger:

> "No puede negarse en verdad que el sistema de gran arbusto, llamado vulgarmente naranjo con faldas, da más hermosura al árbol, conserva el fruto menos expuesto a los vendavales, ofrece más facilidad para cogerse y no sufre tanto destrozo cuando se desprende y cae al suelo."

A més de l'aigua, adobs i tractaments fitosanitaris necessaris per a garantir el desenvolupament de l'arbre i dels seus fruits de forma adequada, a l'estiu, després de cada reg, s'escardava la terra per eliminar les males herbes i deixar el terra ben net. Aquesta forma d'actuar resulta comuna a qualsevol cultiu arbori, per tal d'evitar la competència entre l'arbre i les brosses en relació a la humitat i als nutrients del sol. Però al tarongerar també s'afegeix una dimensió estètica considerant que el llaurador tracta de deixar el terra ben net i realitza altres operacions per a que destaque únicament el verd de l'arbre, tal i com es desprèn de les paraules de Fogués:

> "... es tal la pulcritud de nuestros agricultores, que no contentos de ver el árbol lozano y exuberante, así como sus tierras limpias por completo de toda mala hierba, aun barren con frecuencia los huertos con rastrillos a propósito, para librarles de la hoja caída, la que queman en pequeños montones; dedican el tiempo necesario para arrancarles las pequeñas ramas secas, casi invisibles a primera vista, y transforman sus entradas y senderos en frondosos vergeles donde tienen cabida todo género de flores, muy especialmente los jazmines" (Fogués, 2000, 202)

> "No contentos nuestros agricultores en atender al árbol en su parte visible por medio de la poda, deslechugado y otras operaciones indispensables, cuando ven que un naranjo muestra signos visibles de anemia tratan de averiguar la causa en sus propias raíces, y al efecto después de ponerlas al descubierto por medio de instrumentos apropósito para no herirle y observar las que hay enfermas o entrecruzadas, coartan estas últimas y el árbol no tarda en recobrar su primer estado de lozanía y verdor". (Fogués, 2000, 200).

Sense cap dubte aquestes cures i atencions resulten pròpies d'un arbre de jardí, tal com és considerat el taronger i son concebuts els horts en tota la seua dimensió estètica i productiva.

5.2. Valors productius

Estan relacionats amb la capacitat d'un paisatge per proporcionar beneficis econòmics, convertint els seus elements en recursos. En el seu origen l'hort es va identificat amb la riquesa i prosperitat econòmica, tot considerant els elevats beneficis econòmics que produïa la taronja, que van animar la burgesia i els terratinents acomodats a encapçalar aquest procés de transformació paisatgística, al qual poc després es va sumar el petit llaurador en comptar amb la informació i els recursos econòmics necessaris.

El primer testimoni escrit el trobem en el mateix relat de Cavanilles, qui ja ens dona xifres de la rendibilitat econòmica del cultiu, basades sobretot en la transformació de terres de secà poc productives en horts de tarongers gràcies a la posada en regadiu mitjançant l'excavació de pous. Va ser l'efecte demostració qui va animar a alguns propietaris de Carcaixent i Alzira a continuar amb l'exemple del rector Monzó.

> "Para calcular de algún modo las ganancias bastará decir, que tres jornales de tierra donde había una noria antes de introducir los naranjos, granados y otros frutales, daban al propietario cada año 30 pesos: cercó la posesión con muros, plantóse de dichos árboles y en 1792 se sacaron 500 pesos de las naranjas, 200 de las granadas y buena porción de frutas y hortalizas. El actual cura de la villa, D. Vicente Monzó, dueño y fundador de dicho huerto, ha electrizado con su exemplo a muchos vecinos, y ya se ven gran multitud de huertos de igual naturaleza".

A més d'aquest exemple de Cavanilles, Font de Mora (1922, 10) cita alguns casos més dels múltiples que apareixen a la literatura agronòmica que ens parlen de la rendibilitat del cultiu.

> "En Burriana, el huerto de Mascarós fue comprado, cuando el cultivo del naranjo aun no se había generalizado, por 11 pesetas y un cerdo; se convirtió en naranjal, fue dividido, y una de sus partes alcanzó el precio de 10.000 pesetas. Una parcela de una finca de nuestra propiedad, unos años antes de ser nuestra fue vendida a razón de 125 pesetas la hanegada, 1.500 pesetas la hectárea; ese mismo terreno, ya convertido en naranjal, volvió a formar parte de la finca, comprado a 2.050 pesetas la hanegada, 24.600 pesetas la hectárea" (Font de Mora, 1922, 10).

Les importants plusvàlues que s'obenen amb la transformació a regadiu i la plantació del taronger estan en relació amb l'important inversió de capital per unitat de superfície, en anivellar i rompre el camp, fer un pou o adquirir les participacions pertinents en una societat de regants, construir les canalitzacions per al reg, plantar els arbres i esperar entre cinc i deu anys per a replegar els primers fruits. Per tot això les primeres transformacions van estar sols a l'abast de grans i mitjans terratinents amb un cert nivell de capitalització, qui van obtindre els primers beneficis d'aquest lucratiu cultiu. A partir de les primeres dècades del segle XX l'accés al crèdit agrari i a la formació per part del petit propietari, tal i com s'explica al punt primer del capítol 1, als quals moltes vegades anava afegida una sobreexplotació del treball familiar, van posar el cultiu al seu abast. D'aquesta manera va començar a completar-se la transformació dels secans que restaven entre els horts dels grans propietaris per a assolir en tan sols unes dècades el caràcter de monocultiu sobre àmplies franges de les comarques litorals valencianes.

Però a més dels beneficis reportats als propietaris de les terres, ja siguen grans o petits, fins ben entrat el segon quart del segle XX la falta de mecanització va fer que es demandara una quantitat important de ma d'obra, dedicada durant la primavera i l'estiu a la criança dels horts, i a la tardor i hivern a les tasques de recollida i treball als magatzems per a l'exportació dels fruits. Açò va possibilitar que en aquells pobles on bona part de les seues terres estaven dedicades al cultiu dels cítrics els beneficis del seu cultiu es repartiren entre les diferents classes socials. Segons Sanz Bremón (1875-1979, 244) "una de las ventajas que este cultivo reporta, además del movimiento que comunica al puerto y ferrocarriles, es sin duda dar ocupación a multitud de hombres y mujeres que en el corazón del invierno practican la recolección y manipulaciones del empapelado y envase de las naranjas para exportarlas al extranjero y que a no existir tal producción, es probable que estuviesen paradas sin poder soportar las cargas de la familia." També Blasco Ibàñez (1900, 244) a la seua novel·la *Entre Naranjos* constata d'una manera literària aquesta circumstància en referir-se als hortolans i hortolanes que hi acudien cada dimecres al mercat que se celebrava a Alzira:

> "Llegaban los labradores, con la faja abultada por los cartuchos de dinero, a comprar lo que necesitaban para toda la semana allá en su desierto, rodeado de naranjos; iban de un puesto a otro las hortelanas, elegantes y esbeltas cual campesinas de opereta, peinadas como señoritas, con faldas de batista clara, que, al recogerse, dejaban al descubierto las medias finas y los zapatos ajustados. El rostro tostado y las manos duras era lo único que delataba la rusticidad de aquellas muchachas, a quienes un cultivo riquísimo hacía vivir en abundancia"

La important demanda de ma d'obra en les tasques purament agrícoles, així com les inversions generades en les indústries auxiliars van produir en aquelles poblacions que basaren la seua economia en el cultiu de la taronja un creixement econòmic sense industrialització, que troba els seus arrels en el desenvolupament agrari iniciat al segle XVIII (Torres, 1987, 419-438). En aquest sentit resulten prou il·lustratives les paraules de Fogués (1934-2000, 214-216) en parlar de la influència del cultiu del taronger en Carcaixent.

> "Es cierto que antes de la implantación del naranjo nuestra ciudad ya era una población rica, pues su abundante cosecha de seda proporcionaba medios más que suficientes para atender a obras vitales y de importancia y realizar empresas de la mayor embergadura. Ahí están los suntuosos edificios públicos y las antiguas mansiones particulares que confirman este aserto. Sin embargo, la seda no requería cuantiosas manipulaciones y los moradores de cada una de las casa eran suficientes para atender a su desarrollo, o lo que es lo mismo, no se necesitaba recurrir a elementos extraños, por lo que la población permanecía en actitud estacionaria.
>
> Pero implantóse el cultivo del naranjo y al poco comenzóse a notar ya el aumento de la población. [...].
>
> Con el establecimiento definitivo del embalaje del fruto en 1848, hubo necesidad de instalarse nuevas industrias, por lo que unos años más tarde, la razón social Fermant y Compañía estableció la primera serrería para la confección de envases, cuya Compañía fue en 1877 sustituida por otra: la de Youchet que aun dio mayor impulso a esta industria; sus dependencias y salas de máquinas llegaron a extenderse desde la Glorieta de la Estación hasta el comienzo del Parque. Hoy son ocho las serrerías que abastecen de embases a los almacenes.
>
> Al implantarse la primera máquina de vapor para sacar agua en 1876, bien pronto se sintió la necesidad de montar un taller de reparaciones, encargándose de hacerlo muy pronto don Carlos Coma, en la calle de Nuestra Señora de los Desamparados. Esta industria se ha desarrollado con rapidez, y hoy hay una fundición y ocho talleres metalúrgicos.

> También se han instalado varios talleres para imprimir el papel que sirve de envoltura a la naranja, lo mismo que una fábrica de puntas, la que hoy está cerrada por pertenecer al trust de esta industria.
>
> Ni que decir tiene el valor que de repente alcanzaron en nuestra ciudad las tierras incultas y despreciadas que ocupaban la zona de mayor rendimiento de nuestros huertos".

Tant els magatzems d'exportació com les seues industries auxiliars, com ara serreries, impremtes, tallers mecànics, etc, es concentraren al voltant de les estacions de ferrocarril configurant un paisatge industrial que va caracteritzar la imatge de les vores urbanes de moltes poblacions tarongeres (Aguilar, 2003, 154). Són diversos els autors que a la dècada dels anys mil nou-cents vint pararen atenció en les seues descripcions a l'aspecte que oferien les localitats més dinàmiques en la producció i comerç de cítrics. Sarthou (1922, 126-127) ens presenta l'aspecte que oferia el paisatge urbà d'Alzira, la imatge del qual està en estreta relació amb la riquesa proporcionada pels cítrics.

> "Hoy puede decirse que la principal cosecha del país y que significa su mayor riqueza agraria, es la naranja, que representa una millonada anual de ingresos y de gastos en tan intenso cultivo. El llano de Alcira es un frondosísimo bosque de huerto de naranjal, sin disputa, lo más rico de España. La naranja de esta región, denominada Ribera Valenciana, es más fina y apreciada que la naranja de la Plana de Castellón, pero menos resistente y duradera, sufriendo más por las escarchas y los fríos invernales, por lo que precisa cosecharla y exportarla durante la primera temporada, o sea desde fines de año a principios del siguiente. Su venta se hace a peso; y para su confección se han edificado soberbios almacenes en las aceras de la ciudad y extensos muelles en la estación del Norte. La confección y exportación del dorado fruto constituyen la principal industria y comercio de esta población. La corriente del Júcar transporta la madera de lejanos pinares, la cual, aserrada mecánicamente en esta ciudad, sirve para envase de naranjas. Además funcionan variadas industrias, numerosas fábricas de agua de azahar, aguardientes, arpilleras, baldosas hidráulicas, materiales de confección para frutas, conservas alimenticias y dulces, chocolates, curtidos de pieles, fluido eléctrico, cajas de madera, fieltros para sombrero, gorras, gaseosas, loza, licores, jergas, jabón, fundición de hierro, hielos, molinos, imprentas, etc. Abiertos al público hay innumerables comercios en todos los ramos que pueda exigir la población."

Tota aquesta activitat industrial era molt apreciada i mostrada com a font de riquesa i prosperitat. Una prova evident son les nombroses postals que es van editar dedicades a les diverses tasques de recol·lecció, confecció, i transport de la taronja, tal i com s'explica al capítol 4. Per això no resulta estrany que Elias Tormo (1923, 201) recomanara al viatger que passara per Alzira una visita al passeig de l'Estació, on es concentraven totes aquestes indústries:

> "La naranja se exporta por millares de toneladas. Dignos de visitarse los almacenes, en que centenares de mujeres separan y clasifican las diversas suertes de naranjas. La población confecciona e imprime papel de seda para envolver naranjas finas y de alto precio; fábricas de sacos y serrerías mecánicas, en el paseo de la estación, para confección de envases para empaquetado y exportación de frutas y naranjas."

Descripcions semblants les trobem a altres localitats tarongeres per excel·lència, com ara Borriana (Sarthou, 1913, 763) o Carcaixent Sarthou (1922, 154-155), on la indústria local "generalmente la absorbe la confección y exportación de las naranjas, que representa un movimiento anual de cuatro a seis millones de pesetas. Esta industria ha motivado la construcción de soberbios almacenes para confeccionar la fruta, grandiosos templos elevados al dios Comercio [...]. Además existen fábricas de aserrar madera, de agua de azahar, de construcción de carruajes, de esencias, de gaseosas, de jabón, de

muebles, de ladrillos, fundiciones de hierro, molinos de todas clases, talleres mecánicos, dos fábricas de fluido eléctrico, etc"

Tota aquesta bonança econòmica que es vivia en els principals nuclis tarongers de la Ribera i de la Plana, sense cap dubte va repercutir en una millora de la seua imatge urbana. Carcaixent, Alzira, Algemesí, Vila-real, Borriana, Nules van ser les ciutats que, en començar abans la implantació del cultiu de la taronja, més prompte van veure repercutir els seus beneficis econòmics en el seu paisatge urbà. Aquest es va estendre en menor mesura a moltes de les poblacions d'ambdues comarques que es van sumar més tardanament al cultiu del taronger, que van veure també millorades algunes de les seues infraestructures urbanes. El pavimentat dels principals carrers, la instal·lació de l'enllumenat públic, de la xarxa d'aigües potables, de clavegueram, la construcció de parcs i passejos, de mercats, d'escorxadors, etc, feren possible que aquestes poblacions assoliren una imatge aleshores més pròxima a una capital que a un poble. Sarthou (1922, 154-155) es refereix a Carcaixent amb les següents paraules:

> "El aspecto de la población es excelente. Por sus rectas y bien cuidadas calles, amplias plazas, magníficos edificios, cómoda pavimentación y abundante alumbrado eléctrico, adivínase desde luego la riqueza de uno de los mejores pueblos de la provincia. La casa del Ayuntamiento, inaugurada en el año 1847, tiene pretensiones de palacio, por su soberbia fachada [...]. Existen ocho sociedades y casinos, y entre ellos un verdadero pugilato para el lujo de sus casas domicilio y confort interior. Sobresalen en importancia urbana las plazas de la Constitución, Mercado y Emilio Castelar; el paseo Reina Victoria, y las calles de la Marquesa de Montortal, Santa Ana, Julián Ribera y San Antonio. Hay abiertas cuatro fondas, dos posadas, un teatro, un cinematógrafo y cuatro cafés."

Per a aquella època la imatge pública que presentaven aquestes ciutats res tenia que envejar a la de moltes capitals. Així s'explica l'expressió de "Borriana, París, Londres..." amb la que els seus habitants presumien de la imatge de la seua població assolida gràcies als beneficis reportats pel cultiu i el comerç de la taronja. També el mateix Sarthou (1922, 127) fa una apreciació semblant per al cas d'Alzira:

> "Numerosas calles y plazas bien adoquinadas, hermosos paseos, magníficos edificios públicos y particulares, lujosos cafés y abundantes tiendas, dan a Alcira un aspecto de ciudad, que muchas capitales de provincia quisieran para si."

I per al cas de Carcaixent Fogués (1934-2000, 60) explicava que "los edificios de nueva planta han contribuido a hermosear más la población, y hoy vemos en la misma Casa de la Acequia, un Teatro Apolo, un Mercado y unos círculos de recreo, sin contar con los numerosos y esbeltos almacenes, que podrían competir con los mejores edificios de numerosas ciudades de España". Sense cap dubte tots aquests testimonis confirmen l'estreta relació que amb el cultiu de la taronja s'estableix entre el camp i la ciutat, ja que les plusvàlues generades per les inversions en el medi rural permeten millorar la imatge urbana de moltes localitats.

Tot i que fins les darreres dècades del segle XX el balanç en la història del cultiu va ser positiu, no volem concloure aquest punt sense fer referència a les diferents coiuntures econòmiques per les quals va travessar. Ja a la dècada dels anys vuitanta del segle XIX, dins una coiuntura de crisi agrària, s'augurava que el negoci de la taronja podia haver arribat al seu límit, tot i que va continuar de forma rellentida la seua tendència alcista (Calatayud, 1989, 68-79). Sanz Bremón (1881, 244) plantejava que si el govern espanyol no intervenia davant altres estats com França o els Estats Units per rebaixar els

aranzels, l'augment considerable del cultiu posava en perill que els mercats internacionals pogueren assolir una gran producció. També Bodí (1986, 67) en la mateixa línia augurava a finals del segle XIX un escenari que es plantejaria de manera real un segle després.

> "¿Podrá esperarse en la continuación, ya que no aumento, de la importancia de este fruto? Se duda, y no sin razón, pero la verdad es que la producción de este ácido, en vista de los nuevos mercados abiertos en los Estados Unidos de América, de la favorecida demanda y del elevado precio que ha alcanzado, ha recibido un aumento tan extraordinario la plantación de este árbol que se teme, y con sobrado motivo, que los dilatados naranjales que se están efectuando hasta en terrenos poco propios a la buena calidad del fruto, haga bajar de tal manera el precio que comprometa los inmensos desembolsos que se están haciendo en este término en nuevos, costosos y esmerados establecimientos".

Tot i aquestes percepcions, la primera gran crisi a nivell mundial va esdevindre a ran de la Gran Guerra (1914-1918). Poc després, a la dècada dels anys trenta del segle XX, el negoci citrícola va assistir a un segon període de crisi. Les mesures proteccionistes de molts estats dictades a ran de la conferència d'Otawa de 1932 van plantejar alguns entrebancs a les exportacions agrícoles. Però els cítrics no es van veure massa afectats els primers anys trenta per aquesta causa. Sobretot la crisi es va agreujar per l'exportació massiva a Anglaterra de taronges de mala qualitat que va repercutir en una baixada les cotitzacions i de la demanda durant els anys següents (Abad, 1985, 251-258). Tanmateix la Guerra Civil espanyola i la II Guerra Mundial suposaren la caiguda d'un terç de les exportacions, la qual cosa va repercutir sobre el paisatge en l'arrancament de moltes parcel·les de tarongers de petits propietaris i la seua substitució per cultius de subsistència. La postguerra europea i el període d'autarquia van fer que fins l'any 1952 no s'iniciara una nova recuperació del cultiu, que ha continuat expandint-se fins els anys noranta del segle XX, quan ha tornat de nou a una coiuntura de declivi dins la qual encara ens trobem immersos.

Davant aquesta crisi citrícola i l'obertura de noves possibilitats de negoci que ofereix el sector terciari, alguns horts s'han reconvertit en hotels rurals o en establiments per a l'organització d'events socials servint-se dels alts valors estètics i paisatgístics que contenen per ells mateixos i en relació amb el paisatge en el seu voltant. Podem citar alguns exemples significatius en diferents comarques, com ara el Huerto de Yvancos[6] a la Ribera, la Masia de Jaumeandreu[7] o Campo Anibal[8] a l'Horta Nord.

A més d'aquests fets coiunturals no hem d'oblidar la incidència dels esdeveniments meteorològics adversos, entre els quals cal citar les gelades, pedregades, vents, etc. que en un sol dia poden fer malbé la collita sencera i perdre el treball d'un any. Aquesta circumstància, en un cultiu on les despeses realitzades en inputs són importants, afecta més les economies dels petits propietaris amb una menor liquiditat econòmica.

5.3. Valors històrics

Corresponen a les empremtes més rellevants que l'esser humà ha deixat en el paisatge al llarg de la història. L'hort de tarongers naix en el context de la Revolució Industrial i de

[6] www.huertodeyvancos.es
[7] www.masiaxamandreu.com
[8] www.campoanibal.com

la implantació del sistema socioeconòmic capitalista, processos que repercuteixen en la transició d'una agricultura de subsistència cap a una agricultura comercial orientada al mercat. Aquests canvis socioeconòmics repercuteixen en el territori valencià en especialització en el cultiu del taronger que produeix una transformació sense precedents, el resultat de la qual es materialitza en el paisatge dels horts, en el qual es fusionen pervivències pròpies de la tradició valenciana amb altres de nous.

Les seues estructures parcel·làries, com ara tanques amb murs, bardisses vegetals, etc, són testimonis d'un valor històric important, ja que es relacionen amb una nova concepció del paisatge, que fins ara en les zones de regadiu es caracteritzava per la presència d'un parcel·lari de camps oberts. La introducció del sistema de camps tancats no té una connotació funcional com sol ser habitual, sinó que és més bé simbòlica o identitària.

Al centre de la parcel·la se situa la casa. Els primers horts es basen en la casa de dues crugies paral·leles a façana i pati posterior, tan difosa des del segle XVIII als nuclis urbans i als paisatges rurals de l'horta i del secà en forma d'alqueries i masos. Les primeres cases d'hort parteixen del mateix tipus arquitectònic de l'alqueria, que es caracteritza per la pèrdua d'importància del pati posterior i de les dependències annexes en relació a les necessitats del regadiu. En realitat el que es produeix a finals del segle XVIII i les primeries del XIX era una expansió de les terres regades sobre els antics secans per a plantar horts de moreres o de tarongers, i per això resulta explicable que s'adopte la mateixa tipologia arquitectònica que es construïa a les hortes. Ja amb l'expansió del cultiu durant la segona meitat del segle XIX es produeixen una sèrie de variants del tipus per tal d'integrar-lo en la composició del paisatge i d'adaptar-lo a unes necessitats socioeconòmiques concretes. Entre les dues darreres dècades del segle XIX i les primeries del XX l'apropiació ciutadana del paisatge es manifesta en la utilització de la casa d'hort per part de la burgesia com a segona residència. Aquest fet es materialitza en la construcció de molts edificis de nova planta (hort de Coll, de Lis, de Montesinos, de Suai a Picanya; hort de la Isla o de Sant Mauro a l'Alcúdia, o els horts de l'Ermita o de Batalla a Carcaixent) que abandonen qualsevol referència a l'arquitectura de caràcter rural basada en el tipus i recorren la tipologia de vil·la residencial o xalet, on s'adopten els llenguatges vigents a les arquitectures urbanes d'aleshores, com ara els historicismes, el eclecticisme i l'art Déco. Altres ja construïdes anys enrere es reformen i es redecoren per a adaptar-les als nous gustos estètics, com és el cas de l'Hort de Gamón a Picanya o de la Casa Roncal de Guadassuar que afegeix en la seua façana un miramar que pren com a model la torre del Micalet de la seu de València

En la majoria dels horts junt a la casa es desplega un jardí que, segons els casos, adopta més o menys importància i extensió. Els més senzills recullen en essència els trets característics del jardí valencià, mentre que els més extensos, com ara els dels horts de Pla, Gamón de Picanya o de Bonet a Alginet, arrepleguen les influències del jardí francès i anglès[9] sobre la tradició valenciana. Així podem trobar referències al jardí

[9] Segons Ballester-Olmos (1998, 306), aquesta doble influència que es materialitza al llarg del segle "llevó a los jardines valencianos a una interesante fusión compositiva de manera que sin interferir en su esquema geométrico, pero difuminando la rigidez de sus contornos, se adosaban frecuentemente masas arbóreas y grupos arbustivos de especies vegetales antes nunca vistas, lagos artificiales, recorridos sinuosos, estatuas y pabellones, pérgolas o columnatas clásicas, lo que se unía al abundante repertorio vegetal del que se disponía en aquel momento, particularmente extenso en Valencia por la facilidad de aclimatación de numerosas especies."

romàntic, com ara les grutes, llacs artificials; al jardí barroc francès, com ara estàtues de terra cuita, bardisses retallades, i elements característics del jardí valencià com ara les pèrgoles, sopadors, brolladors, bancs decorats amb taulellets ceràmics, etc.

El paisatge dels horts sorgeix en el context de la Revolució Industrial i de la mecanització. Per això les seues instal·lacions hidràuliques constitueixen el testimoni material que millor reflexa l'empremta d'aquesta revolució en el paisatge agrari. Davant el regadiu tradicional de les hortes històriques basat en l'aprofitament de les aigües superficials, el taronger recorre a l'explotació de les aigües subterrànies per assegurar-se el cabal necessari per al seu manteniment. Les primeres instal·lacions utilitzen la màquina de vapor per a moure els rosaris i les bombes que elevaven l'aigua del subsòl. Alguns horts encara conserven imponents fumerals de rajola que amb la seua verticalitat sobreixen sobre l'horitzó del paisatge i li atorguen un caràcter industrial[10]. Més endavant els motors de vapor es van substituir per altres de gas pobre, olis pesants i elèctrics, la qual cosa va repercutir en la desaparició del fumeral en ser substituït per la torreta per a la comesa elèctrica. L'aigua elevada anava a parar a una bassa de regulació i d'allí es distribuïa per tots els bancals mitjançant una xarxa de canalitzacions. La bassa sempre apareix associada a la casa, junt a ella o tancada dins del pati interior. Aquesta tenia una doble concepció, funcional i estètica. La primera consisteix en l'emmagatzematge de l'aigua per a regular el seu cabal, alhora que s'utilitzava també per a prendre el bany a l'estiu. La segona tracta de gaudir de l'experiència multisensorial de l'aigua per herència de la cultura islàmica.

Els motors, que en un primer moment van sorgir lligats als horts burgesos i per tant per al servei particular de l'hort, van anar proliferant ja entrat el segle XX amb la creació de les primeres comunitats de regants. D'aquesta manera cada llaurador podia participar adquirint les accions que necessitara en proporció a les terres que havia de transformar i plantar de tarongers.

5.4. Valors socials

Es relacionen amb la utilització que fa un individu o un determinat col·lectiu d'un paisatge per a gaudi o lleure, passeig, repòs, etc. Des de la dècada dels anys vuitanta del segle XIX assistim a un interès pel paisatge que se situa dins un context de creixement urbà de les capitals i grans ciutats que repercuteix en una valoració del camp com a espai residencial i d'esbarjo. En aquest context s'emmarca la generalització de la segona residència entre la burgesia i el sorgiment de les primeres àrees residencials a la perifèria de València situades al Vedat de Torrent, a l'eixample de Paterna, a la Canyada, a Rocafort i a Godella. Però també moltes famílies van optar per la casa d'hort, que tenia un valor identitari afegit respecte les primeres.

[10] En aquest sentit resulten prou il·lustratives les següents referències literàries. Tormo (1923, 203), en passar el nucli urbà de Carcaixent en direcció cap a La Pobla Llarga, descriu un paisatge "con muchas chimeneas de "fábricas" que no son sino de norias de vapor, viéndose palmeras y otros cultivos". Blasco Ibáñez (1900-1997, 133), fa referència a "las altas chimeneas de las máquinas de riego, amarillentas como cirios, con la punta chamuscada". I en la p. 103 llegim també: "sonaban como zumbidos de lejanos insectos los engranajes de las máquinas de riego; la humedad de las acequias, unida a las tenues nubecillas de las chimeneas de los motores, formaba en el espacio una neblina sutilísima que transparentaba la dorada luz de la tarde con reflejos de nácar."

El paisatge dels horts és un producte burgés que tracta de donar resposta a uns plantejaments econòmics i també socials. Una de les seues principals aficions és la contemplació del paisatge. Per això des de les darreres dècades del segle XIX la pintura de paisatge es un dels gèneres preferits per la burgesia valenciana. Però aquesta recreació no substitueix de cap manera l'iterés que suscita la contemplació directa. Com ens han descrit diversos viatgers, tal i com es detalla al capítol 4, unes vegades per la topografia del terreny i altres per l'obstacle visual que suposen les tanques, es un paisatge que sols es pot contemplar des d'alguns llocs topogràficament elevats que són de fàcil accés al públic, entre els que destaquen la Muntanyeta del Salvador d'Alzira o la Muntanyeta d'Alberic. Per això l'hort burgés es projecta de forma que es faciliten les vistes panoràmiques del seu entorn mitjançant una sèrie de recursos segons els casos. Per això podem concloure que la contemplació del paisatge dels horts és un privilegi social sols a l'abast dels propietaris dels horts que el podien contemplar be des de les seues terrasses, bastint torres miramar, o des dels miradors privilegiats que oferien la implantació d'alguns horts als peusdemont.

A les comarques on el taronger es desplega sobre les planes com ara l'Horta, el Camp de Morvedre o la Ribera Baixa, els horts burgesos es basteixen de torres miramar amb la finalitat d'aconseguir bones perspectives en la contemplació del paisatge. D'aquesta manera molts dels horts de Picanya, com ara Lis, Coll, o Albinyana disposen de miramars. A Alcàsser l'hort de Suai disposa d'una torre de gran alçada. A Sagunt Villa Maria i l'hort del Pinós i la Catedral tenen els seus miramars. A l'horta Nord la finca de Campo Anibal. A la ribera Baixa destaquen per la seua singularitat i espectacularitat les torres de Torre Luengo a Alginet i la Torre del Morrero a Guadassuar. També cal destacar els miradors de molts horts d'Alginet (Hort del Militar, Hort del Negre...), i Benifaió com ara el del Hort del Prefaci, del qual Janini Janini ens ha deixat a la seua obra sobre regadius les fotografies panoràmiques dels quatre punts cardinals que ens mostren la imatge d'un paisatge en transformació. D'altres vegades l'orografia plana del terreny hi facilita la contemplació simplement bastint una terrassa.

A les zones de peusdemont determinades localitzacions esdevenen en autèntics miradors privilegiats per a contemplar el paisatge que els envolta. Per tant no resulta gens estrany que sobre aquests emplaçaments es construesquen els horts més emblemàtics a nivell arquitectònic i paisatgístic, la qual cosa demostra que en les seues inversions, el burgés buscava alguna cosa més que la rendibilitat econòmica de les seues explotacions, buscava gaudir d'unes vistes privilegiades en la seua època d'estiueig. En aquests casos la casa sempre se situa en el lloc més alt des d'on poder contemplar el paisatge que se situa al seu voltant simplement des dels miradors que s'obrin sobre els jardins que l'envolten. Tota la vall de Carcaixent està dominada per les excel·lents vistes que es poden veure des de l'hort del Mirador, la Casa Blanca, el Castellet, Villa Chavelli, l'hort de l'Ermita o l'hort de Magraner. A Alzira l'hort de les Aigües, l'Hort d'España, o altres horts juguen un paper determinant en la contemplació de les panoràmiques sobre la vall.

Altre dels costums burgesos és el passeig. Durant la segona meitat del segle XIX i les primeries del XX es construeixen els principals passejos a la ciutat de València, on tenien la residència principal molts dels propietaris dels horts. Durant el temps d'estiueig el propietari burges sent la necessitat de continuar al camp aquesta pràctica urbana de lleure, per la qual cosa els camins interiors de l'hort que interrelacionen les diferents parcel·les, i en especial el camí d'accés que comunica la casa amb l'exterior

del recinte, es conceben com a passejos privats. Fins i tot es disposen al llarg dels seus recorreguts bancs alicatats amb taulellets o de formigó armat per a poder seure, descansar, llegir o conversar. Algunes obres literàries ambientades en la comarca de la Ribera, com ara *Entre Naranjos* (1900), de Blasco Ibáñez, o *Els Horts* (1972), de Martí Domínguez, ens recreen l'ambient social de la vida als horts.

5.5. Valors identitaris

Es corresponen amb la identificació que un determinat col·lectiu sent amb un paisatge. En primer lloc cal indicar que la possessió de l'hort de tarongers representa un dels exponents màxims del prestigi social que duu aparellada la propietat de la terra entre una elit burgesa de procedència heterogènia. Tal i com explica Courtot (1992, 42) "aquesta orientació rústica de les seues inversions, més que secular, ha acabat per fer de la terra alguna altra cosa més que una simple font d'ingressos: la marca de la pertinença a una certa categoria social, a una elit valenciana, que ha mogut una bona part de la petita i mitjana burgesia, avida de consideració i de renda, a seguir-la, segons un procés d'identificació a la classe dominant." El prestigi social de l'hort de tarongers queda reflectit en moltes novel·les escrites per autors valencians. La família protagonista d'*Arroz y tartana*, que viu a València, té un hort a la Ribera. Una de les protagonistes de la novel·la *Els horts*, de Martí Domínguez, que resideix a Xàtiva, té un hort a Carcaixent. Ambdues famílies viuen unes mateixes circumstàncies que van ser prou freqüents en els successors d'aquelles persones que amb molts esforços van aconseguir formar uns patrimonis respectables, que a poc a poc es van fragmentant per les transmissions hereditàries, tot minvant en la mateixa proporció la renda que produeixen. Les dificultats econòmiques produïdes per una vida ociosa i per la necessitat d'emular un nivell de benestar social heretat molt per damunt del nivell de rendes obtingudes va obligar en molts casos a hipotecar l'hort, que finalment hauria de ser venut o acabaria en mans dels prestamistes per no poder fer front al crèdit. El rector Fogués (1934-2000, 217-218) ja va advertir aquesta situació on una part dels propietaris acomodats tractaren d'emular la forma de vida de la burgesia i l'aristocràcia rendistes.

> "Los que crearon los huertos, como amaban su obra, no podían menos de contemplarla y vivían pegados a la misma en las espléndidas casas de labor que en ella edificaran; sus hijos, que recibieron ya la obra terminada, no lo apreciaron tanto, no les había costado fatigas y sinsabores, pusieron en los huertos a medieros y arrendadores y marcharon a la ciudad para gozar de las comodidades del progreso. La cuna, el origen de su bienestar ha sido olvidado y hoy se contentan con que los árboles les extiendan sus brazos pródigos para ofrecerles el oro de sus frutos".

Tot considerant que el paisatge dels horts de tarongers és el producte de les inversions en un cultiu econòmicament rendible i que a l'hora atorga el prestigi social de la possessió de la terra, podem afirmar que constitueix un fidel reflex de la imatge i de les aspiracions de la burgesia valenciana, ja que respon a les seues necessitats socials i als seus gustos estètics. Podem citar alguns exemples. La tanca que rodeja l'hort burgés és un dels principals distintius de classe, ja que aquesta referma el caràcter privat i de fruiment exclusiu de la propietat, que el petit llaurador no té necessitat de materialitzar (Courtot, 1992, 37). El gaudi per la possessió també el trobem reflectit de forma literària a un paràgraf de la novel·la *Entre Naranjos* quan Rafael inverteix tots els guanys de la seua carrera política com a diputat adquirint horts, els quals de quan en quan puja a la muntanyeta del Salvador per a contemplar.

> "Todos los años adquiría nuevas propiedades; sentía el estremecimiento del orgullo contemplando desde la montaña de San Salvador [...] los grandes pedazos de tierra aquí y allá, cercados de verdes tapias sobre los cuales extendíanse los naranjos en correctas filas. Todo era suyo, la dulzura de la posesión, la borrachera de la propiedad, subíasele a la cabeza." (Blasco Ibáñez, 1900, 329).

Aquesta barrera social que representa la tanca també es manifesta mateixa ubicació de la casa d'hort, que sol construir-se al centre de la parcel·la buscant l'aïllament de l'exterior i la intimitat dels seus propietaris. Es tracta d'una característica nova en el poblament dispers de la comarca, ja que les alqueries i els masos se situaven a una vora de la parcel·la junt als camins per a facilitar-ne l'accés.
La tipologia arquitectònica que millor reflexa la imatge burgesa amb la qual el propietari de l'hort vol aspirar és la vil·la residencial o xalet, que ja s'ha deslligat estructuralment de qualsevol referència al tipus de casa de poble i que es decora amb els llenguatges aleshores vigents adoptats per les arquitectures urbanes com ara l'eclecticisme, historicismes, modernisme, Déco, etc. El fet que molts horts ja construïts redecoren les seues façanes i els seus interiors amb aquests nous llenguatges es pot entendre com una necessitat d'adaptació a una moda social. Però el fet més cridaner el trobem a alguns horts propietat de petits comercials o professionals on es construeix una vil·la o xalet de dimensions molt reduïdes que tracta d'emular clarament en les seues estructures i el seu llenguatge les grans construccions burgeses. Hi ha altres casos on aquesta emulació lligada a una necessitat d'identificació social es manifesta en la tanca o en la porta d'accés, que constitueix la imatge pública de l'hort que tothom pot contemplar. En aquests casos les seues inversions i els excessos decoratius no es corresponen amb la seua vivenda i fins i tot en molts casos aquesta no arriba mai a construir-se. D'una manera semblant podem interpretar els masets de la Plana de Castelló. Es tracta de petites construccions destinades a l'estiueig de la família propietària de l'hort. En moltes partides de Castelló, Vila-Real i Almassora, formen un autèntic paisatge, ja que a la Plana, a diferència de la resta de comarques valencianes, el procés transformador va estar encapçalat pel petit propietari.

També en l'imaginari del petit llaurador l'hort constitueix un ambient vedat i desconegut, lligat a la imatge del senyoret. L'única relació que s'estableix amb els horts és a través dels estatgers que tenen cura i que pertanyen a la mateixa classe social que el petit llaurador.

5.6. Valors ecològics i ambientals

Fan referència als factors o elements que determinen la qualitat del medi. Des dels seus orígens va estar molt valorat en contraposició a l'ambient insalubre de les grans ciutats, tal i com ho demostren els usos socials dels que hem parlat. Un testimoni significatiu el trobem a l'obra de Bodí (1986, 66), qui narra els efectes benèfics que a Carcaixent van produir els horts de tarongers van produir davant una epidèmia de còlera:

> "En la invasión del cólera morbo en el año 1834, que tanta desolación y estrago causó por estas comarcas el terrible azote de la providencia, esta población estuvo muy lejos de sentir la fuerza de la calamidad general, siendo notable que en las casas de los huertos, en donde se habían refugiado centenares de familias huyendo de la epidemia, apenas se contaron tres casos de defunción, dejándose así mismo advertir mayor influencia colérica en la villa que en el campo, por las víctimas que causaba la enfermedad al regresar a sus hogares".

En aquells llocs on primer va assolir el caràcter de monocultiu, ben prompte es van notar els seus beneficis ambientals, ja que "El aromático perfume del azahar que exhala en primavera la dilatada pradera de naranjos de esta comarca, se extiende por sus contornos a muchas leguas de distancia, apercibiéndose al entrar en este país un ambiente particular y agradable". (Bodí, 1986, 65). Per això Fogués (2000, 191) es refereix al paisatge dels horts de Carcaixent com un "colosal pebetero que en plácidas noches primaverales embalsama y satura con su perfume la inmensa vega ribereña". Aquest ambient agradable que proporcionen fa que fins i tot neutralitzen els mals olors procedents de les marjals que es despleguen al llarg de la costa valenciana, que d'altra manera arribarien a les poblacions quan bufa el vent de llevant, provocant les temudes febres palúdiques.

> "Por el contrario, los que vienen del primero y segundo cuadrante, que son los que van cargados de humedad y son los que forman con frecuencia las nieblas, nos vienen húmedos, sí, pero frescos y muy frecuentemente purificados por el arbolado de los montes, y en especial por el espacioso bosque de naranjos, necesariamente salubrificados, digámoslo así, por el continuo vibroteo de las flotantes hojas. Oxigenados y aromatizados a la vez por sus balsámicos efluvios, causa por la que deben perder indudablemente la insalubridad adquirida en las cenagosas y húmedas tierras de la baja ribera del Xúquer; de modo que neutralizados o modificados los elementos deletéreos por la benéfica y eficaz acción del arbolado, deben determinar, con este importante corrector, un ambiente más puro y saludable" Bodí, 1986, 65.

Traslladant-nos al moment actual, tot i que es tracta d'un paisatge antropitzat, la pervivència dels horts resulta fonamental des del punt de vista ambiental davant la pressió urbanística de les últimes dècades. Aquest gran jardí productiu actua com a pulmó verd i lloc d'esbarjo, tot separant els diferents nuclis de població i evitant que es formen conurbacions. L'ús com a itinerari de passeig pels veïns de les localitats pròximes reforça aquest valor social. Els seus jardins conserven elements vegetals de gran singularitat procedents de llocs exòtics, fruit de les aclimatacions dutes a terme durant la segona meitat del segle XIX, que conviuen amb especies botàniques pròpies del jardí valencià històric. Per això Piqueras (1999, 210) afirma que "su interés no es pues sólo económico, ya que de paso, mantiene verde la superficie durante todo el año (el naranjo es de hoja perenne) mejora la calidad del aire (absorbe anhídrido carbónico y despide oxígeno), mantiene un mayor índice de humedad y hace más suaves las temperaturas".

Capítol 4

LA VISIÓ CULTURAL DEL PAISATGE

El territori, més o menys adaptat i configurat per la acció humana, existeix com un fet geogràfic i es caracteritza per la conjunció d'una sèrie d'elements naturals o artificials: aigua, vegetació, construccions, infraestructures... Però aquest espai esdevé en paisatge quan és interpretat des de la visió humana. El territori és captat pels sentits mitjançant una sèrie de sensacions que són processades pel cervell, que s'exterioritzen i s'expressen mitjançant determinades manifestacions o productes culturals, que sorgeixen, per tant, com a resultat o efecte de cultivar els coneixements humans. Per tant el paisatge és un producte cultural fruit de la percepció d'una part del territori per part de l'esser humà. En aquest sentit resulten molt il·lustratives les paraules d'Eduardo Martínez de Pisón (2007, 336)

> "No hay paisaje sin hombre porque la ubicuidad humana ha llevado nuestra huella a casi todos los lugares, y porque únicamente la mirada del hombre cualifica como "paisaje", vuelve paisaje lo que naturalmente era sólo territorio. Y no hay hombre sin paisaje porque estamos hechos de él, en reciprocidad vital. Por todo ello los paisajes poseen capacidad civilizadora de retorno, en los que intervienen los efectos de la contemplación y la vivencia directa de sus componentes valiosos. Y también participan en este papel civilizador las imágenes de los paisajes construidas por sus representaciones culturales, las que lo traducen y cualifican, las que nos hacen ver, las educadoras de las miradas, las que dotan nuevos sentidos a los lugares, a las tramas y a las formas geográficas."

Són aquelles comunitats humanes que habiten el territori, que el treballen, que el transformen, que es mouen per ell, que el perceben dia a dia, les creadores del paisatge. I aquell paisatge creat, contemplat i viscut, també configura, en relació reciproca, el seu caràcter, personalitat i idiosincràsia d'acord amb els plantejaments de Humboldt. També al llarg de la història, artistes i escriptors han representat les seues particulars visions dels paisatges, amb uns atributs estètics i simbòlics. Sense cap dubte aquestes aportacions han contribuït a crear paisatges, o si més no, han estat les seues creadores, la imatge de les quals ha influït notablement en l'imaginari col·lectiu.

Per conèixer la visió cultural del paisatge dels horts hem recorregut sobretot a la literatura, la pintura i la fotografia, centrant-nos sobretot en període cronològic que abasta aquest estudi: entre 1781 i 1936. Fins ara, tot i que en diversos treballs s'havia tractat el tema de literatura i arts plàstiques relacionades amb la taronja, no s'havia abordat la relació amb el paisatge d'una manera global. Pel que fa a la pintura, únicament el professor Pérez Rojas (1991a) ha dedicat un treball a la representació de la taronja en el art, amb tan sols uns breus comentaris a algunes poques pintures de paisatge. Altres historiadors de l'art han realitzat monografies d'artistes que han pintat els tarongerars en algunes de les seues obres, estudien la visió del paisatge a través de la seua obra de forma genèrica o be realitzen alguns comentaris als cítrics en analitzar quadres concrets. La visió per part de la fotografia roman encara en un terreny erm, sobretot per la falta d'atenció que aquesta manifestació artística ha rebut fins no fa molts anys.

És entre 1880 i 1920 quan es concentra la major part de la producció cultural referent al paisatge dels horts, la qual cosa, en bona mesura, ve a confirmar els plantejaments anteriors. Tot i que des de mitjans del segle XIX el cultiu del taronger ocupava ja una

certa extensió a Alzira, Carcaixent i els seus termes limítrofs, no serà fins les darreres dècades de la centúria quan aquest territori reba una especial atenció per part de pintors, escriptors i fotògrafs, que amb les seues obres l'elevaran a la categoria de paisatge, tot transmetent uns valors que seran apresos pels diferents estrats de la societat. Les pintures de Sorolla, Peris Brell, Teodoro Andreu, i d'altres pintors, pel seu elevat cost, sols estaran al abast de les famílies més acomodades. Però la novel·la *Entre Naranjos* de Blasco Ibáñez, o les targetes postals amb paisatges d'Alzira i Carcaixent donaren una difusió socialment prou més amplia de la imatge dels horts de tarongers.

Crida l'atenció com les diferents manifestacions artístiques coincideixen en transmetre un concepte d'hort semblant i en exaltar un mateix paisatge: el d'Alzira i Carcaixent, on la major concentració d'aquests horts li atorga un caràcter sublim. Aquest paisatge novedós i artificial, fruit dels interessos econòmics de la burgesia i de l'aplicació de la màquina a vapor, ben prompte esdevingué en font d'inspiració per a les diverses formes d'expressió artística, com ara la literatura (Blasco Ibáñez, Llorente, Azorín, Elias Tormo...), la pintura (Sorolla, Peris Brell, Teodoro Andreu, Pinazo...) o la fotografia. Totes elles coincideixen en contemplar-lo de manera idealitzada com a font de riquesa i prosperitat, com a escenari sublim on els pintors retraten els seus personatges en actituds amoroses, o com a context on situar la trama de les seues novel·les[1]. Potser la burgesia, creadora d'aquest paisatge, va veure reflectits els seus ideals estètics en aquestes produccions artístiques –pintures, novel·les, llibres de viatges– de la qual era la principal demandant (Bonet, 1995, 76).

Les principals produccions culturals redueixen a una imatge dual la realitat del paisatge valencià: l'horta i els horts, però amb unes concepcions ben diferents en relació amb el moment cronològic on se situen. En la transició entre els segles XIX i XX l'horta està ancorada en la tradició i és en ella on podem trobar els arrels d'allò valencià. Gairebé el paisatge dels horts ens mostra una barreja entre tradició i modernitat. Arreplega el solatge del mon rural però introdueix elements novedosos propis del medi urbà com ara els passejos, els jardins o els mateixos llenguatges arquitectònics dels seus edificis, i fins i tot se serveix de la màquina a vapor com a invent emblemàtic de la revolució industrial per a posar en regadiu amplies superfícies de terra. Aquesta dualitat o contradicció pensem que està íntimament lligada amb l'essència de la burgesia valenciana: per una banda mira al futur compromesa amb el progrés i la modernitat, però per altra banda no perd de vista el passat on el prestigi social se basava en la propietat de la terra, per la qual cosa busca consolidar els seus lligams dins el mon agrari. En una segona etapa de valoració del paisatge durant els anys cinquanta i seixanta del segle XX en molts casos l'horta i els horts arriben a confondre's com a signes d'una identitat valenciana que comença a retrobar-se.

[1] Aquesta idea es compartida pels diversos autors que hem consultat. Gracia (1998, 50), Pérez Rojas (2001), Bonet (1995, 77), i Roca (2002).

1. EL PAISATGE EN LA LITERATURA

A l'hora de fer una descripció, l'escriptor se serveix de les paraules que articula per a transmetre una idea subjectiva del que ha percebut a través del sentit de la vista. Segons Antoni Marí (2003) el paisatge contemplat des de la literatura presenta unes particularitats que el fan diferent de les arts plàstiques visuals. A l'hora de representar un paisatge, la pintura se serveix d'una imatge visual, més o menys figurativa, però fàcilment cognoscible pel qui l'observa, mentre que la literatura ens crea una imatge no recognoscible que es visualitza per la interacció del significat les paraules amb la evocació de les imatges que el lector té acumulades al seu cervell. D'acord amb això les imatges que creen les paraules són mentals i no tenen una visualització objectiva i comuna per a tots els lectors. Així un mateix text no crea la mateixa imatge en dos subjectes diferents, cosa que sí aconsegueix la representació pictòrica, que produeix una imatge tangible i universal per a tots els qui l'observen, la qual potser més o menys pròxima al paisatge real que tracta de representar.

Per a endinsar-nos en el tema que ens ocupa hem realitzat una prospecció per la producció d'escriptors valencians, tot començant en els anys vuitanta del segle XIX –quan aquest paisatge comença ja a ser representatiu en el conjunt del territori valencià– fins aturar-nos en els anys setanta del segle XX. Hem seleccionat aquells autors i obres que d'una manera o altra li presten una especial atenció: Teodor Llorente (1836-1911), Vicent Blasco Ibáñez (1867-1928), Elias Tormo (1869-1957), Azorín (1873-1967), Lluís Guarner (1902-1986) Joan Fuster (1922-1992) o Martí Domínguez[2] (1908-1984). Trobem dos moments on la literatura reflecteix un especial interés en el tema: entre finals del segle XIX i les primeries del segle XX, i entre els anys seixanta i setanta del segle XX. Tot i que allunyats en el temps, aquests períodes ens mostren una cosa en comú: una reivindicació de la identitat valenciana, que troba en el paisatge un dels seus principals senyals. El primer cal situar-lo dins del context de la Renaixença valenciana, en paral·lel a l'interés del paisatge de Castella pels escriptors de la Generació del 98, mentre que el segon reviu de nou aquesta inquietud, ara dins del context de l'incipient nacionalisme polític de caire cultural que precedeix la transició democràtica.

1.1. El concepte d'hort

L'hort està format per una extensió de vàries hectàrees de terra plantada de tarongers, el perímetre de la qual queda delimitada per una tanca, feta de bardissa vegetal, de maçoneria o de filferro. Una porta amb dos fulles de barrots de ferro que giren sobre dos pilastres de maçoneria o rajola emmarquen l'entrada principal, atorgant-li una certa monumentalitat. Tot seguit un camí en forma de passeig acompanyat de nombroses espècies ornamentals finalitza en la façana de la casa, precedida per un ampli espai obert. La casa d'hort normalment, en els models més antics, tenia la planta baixa

[2] Tot i que la seua novel·la *Els horts* publicada l'any 1972 no ens aporta descripcions detallades del paisatge com fan els altres escriptors que hem citat, la seua trama ens transmet amb gran realisme l'ambient social lligat a les famílies acomodades propietàries dels horts.

destinada als hortolans i la planta alta estava ocupada per l'habitatge dels propietaris, que utilitzaven com a segona residència. Els models més evolucionats de finals del segle XIX i primeries del XX ja separen ambdues residències en edificis diferents, destinant l'edifici més ornamentat i luxós als propietaris i el més modest als hortolans. Dins l'explotació, prop de la casa, hi ha el pou amb la casa de màquines per a bombejar l'aigua del subsòl i la basa on s'acumula el cabal abans de ser distribuït pels diferents bancals.

Un dels escenaris on es desenvolupa la trama de la novel·la *Entre Naranjos,* de Blasco Ibáñez, és l'anomenada Casa Blava, hort on resideix Leonora, que junt a Rafael esdevenen en protagonistes d'una història d'estima i desencontres. Aquest no és un espai fictici, sinó real, situat a la partida del Tulell del terme d'Alzira, del qual encara es conserva la casa, tot i que descontextualitzada, en trobar-se ja absorbida pel creixement urbà. Com podem observar, les descripcions que realitza Blasco Ibáñez en les diferents pàgines de la seua obra ens apropen al prototipus d'hort.

> "... pero todos sus escrúpulos se desvanecieron al ver la cerca de altas adelfas y punzantes espinos, las dos pilastras azules en que se apoyaba la puerta de verdes barrotes; y empujando esta, entró en el huerto.
> Los naranjos extendíanse en filas, formando calles de roja tierra anchas y rectas, como las de una ciudad moderna tirada a cordel en la que las casas fuesen las cúpulas de un verde oscuro y lustroso. A ambos lados de la avenida que conducía a la casa extendían y entrelazaban los altos rosales sus espinosas ramas. Comenzaban a brotar en ellas los primeros botones anunciando la primavera" (Blasco Ibáñez, 1900, 108)[3].

> "Llegó a la plazoleta, frente a la casa, y vio de nuevo sus palmeras rumorosas, los bancos de mampostería con asiento y respaldo de floreados azulejos. Allí había reído ella muchas veces escuchándole" (Blasco Ibáñez, 1900, 110).

> "En la plazoleta que formaban frente a la casa azul los altos y tupidos rosales, erguíanse cuatro palmeras que, abandonadas muchos años, dejaban colgar las secas ramas como miembros muertos debajo de las palmas nuevas, arrogantes y rumorosas. Hundidos en el follaje de los rosales, a la entrada de la plazoleta, había dos bancos antiguos de mampostería blanqueados con cal, con el asiento y el respaldo de viejos azulejos valencianos de una transparencia aterciopelada, en la que resaltaban los floreados arabescos, los caprichos multicolores de una fabricación heredada de los árabes.
> Eran los bancos con la elegancia de líneas de un sofá del pasado siglo, frescos y de saludable dureza, en los que gustaba sentarse Leonora por las tardes, cuando las palmeras extendían su sombra en la plazoleta." (Blasco Ibáñez, 1900, 215)

> "Se levantó Leonora, apoyándose en el brazo de Rafael, y comenzaron a pasear por la ancha avenida que conducía a la plazoleta desde la verja de la entrada" (Blasco Ibáñez, 1900, 207).

> "Pasearon por la avenida orlada de rosales, y transcurrieron algunos minutos sin que se cruzara entre los dos una palabra." (Blasco Ibáñez, 1900, 207).

Tal com llegim, una de les seues característiques és la geometria, ja que els diferents elements –la terra, els arbres ornamentals, els tarongers- apareixen ordenats per la mà de l'ésser humà sota les seues lleis racionals. En les descripcions es ressalta sobretot l'ordenació dels tarongers que ocupen les parcel·les, plantats en l'anomenat marc real,

[3] En les referències a aquesta obra de Blasco Ibáñez indiquem la data de l'edició original, tot i que en la bibliografía figura la data de l'edició consultada amb la finalitat d'alleugerir la cita tot considerant el nombre de vegades que apareix.

per tal d'obtenir un major aprofitament del sol i un major guany econòmic per unitat de superfície, en consonància amb el mecanicisme i la producció industrial. La comparació que fa Blasco Ibáñez entre les plantacions de tarongers i la trama d'una moderna ciutat resulta il·lustrativa en aquest sentit on, com és habitual en la seua literatura, es fonen elements provinents de la tradició –natura, cúpules- i modernitat –carrers geomètrics de la ciutat contemporània–.

> "Los naranjos extendíanse en filas, formando calles de roja tierra anchas y rectas, como las de una ciudad moderna tirada a cordel en la que las casas fuesen las cúpulas de un verde oscuro y lustroso" (Blasco Ibáñez, 1900, 108).

1.2. La sensualitat d'un paisatge canviant

Els paisatges dedicats al monocultiu, com ara la vinya, els arrossars, els cereals, o els mateixos tarongers ofereixen diferents estampes segons l'estació de l'any en què ens trobem, tot depenent de les tasques agrícoles o del cicle vegetatiu de les plantes cultivades. Assoleixen diferents colors, aromes o sorolls, que són captats per les diferents formes d'expressió artístiques que els han prestat atenció.

Ja Teodor Llorente es fa ressò de les diferents facetes que ofereix el paisatge en el transcurs de l'any, on posa especial èmfasi en dos estacions: la primavera, quan floreixen els tarongers, i l'hivern, quan els fruits ja estan madurs.

> "La frondosidad lozana de estas arboledas alegra la vista y explaya el ánimo en todas las estaciones del año. Cuando brota el azahar en los días tibios y luminosos de Mayo, respírase en ellas un deleite embriagador, y cuando, al llegar el invierno, el oro y el carmín tiñen las naranjas de vivísimo matiz, parece que renazca en los huertos la fragancia de la primavera y el fuego del verano." (Llorente, 1887-89, 608).

Però l'escriptor que descriu amb més riquesa de detalls i matisos el cicle estacional dels horts és Blasco Ibáñez. Coincideix amb els relats que Llorente havia escrit uns anys abans, prestant-li una especial atenció a la primavera i a l'hivern, al principi i al final del cicle vegetatiu, al naixement del fruit i a la seua collita.

Els horts a la primavera

L'entrada de la primavera ve marcada per un progressiu augment de les temperatures i de les hores de sol, el que repercuteix en una activació del cicle biològic de totes les espècies vegetals: els tarongers, els arbres ornamentals, les flors dels jardins, els xiprers de les bardisses dels horts, etc. Pel que fa al taronger el despuntar de les seues iemes precedeix la florida, que esclatarà amb tota la seua força a partir del mes de maig.

> "El campo parecía estremecerse bajo los primeros besos de la primavera. Cubríanse de hojas tiernas los esbeltos chopos que bordeaban el camino; en los huertos, los naranjos, calentados por la nueva savia, abrían sus brotes, preparándose a lanzar con su explosión de perfume, la blanca flor del azahar; en los ribazos crecían entre enmarañadas cabelleras de hierba las primeras flores." (Blasco Ibáñez, 1900, 256).

Durant el mes de març les flors dels tarongers esclaten per tot arreu. El caràcter de monocultiu explica que el seu aroma impregne tota l'atmosfera i es faça sentir en

qualsevol racó dels nuclis habitats, sobretot en arribar la frescor de la nit quan és transportat per la suau brisa. Blasco Ibáñez descriu l'espectacle de l'escombrada, de la caiguda dels pètals de les flors que va a poc a poc cobrint de blanc el sol, la qual cosa produeix interessants contrastos cromàtics amb el roig fort de la terra. De manera estimativa, tan sols una de cada cent flors aconsegueixen quallar, des de les quals anirà a poc a poc fent-se el fruit.

> "Para Rafael no era una novedad el espectáculo. Todos los años presenciaba la germinación primaveral de aquella tierra, cubriéndose de flores, impregnando el espacio de perfume, y sin embargo aquella noche, al ver sobre los campos el inmenso manto de nieve del azahar blanqueando a la luz de la luna, sintióse dominado por una dulce emoción.
>
> Los naranjos, cubiertos del tronco a la cima de blancas florecillas con la nitidez del marfil, parecían árboles de cristal hilado; recordaban a Rafael esos fantásticos paisajes nevados que tiemblan en la esfera de los pisapapeles. Las ondas de perfume sin cesar renovadas, extendíanse por el infinito con misterioso estremecimiento, transfigurando el paisaje, dándole una atmósfera sobrenatural, evocando la imagen de un mundo mejor, de un astro lejano donde los hombres se alimentasen con perfumes y vivieran en eterna poesía." [4]

A més, als relats de Blasco Ibáñez podem veure com s'estableix una estreta relació entre la sensualitat del paisatge i l'erotisme d'alguns fragments de la seua trama novel·lesca. Aquesta correspondència entre les actituds dels personatges i el context on se situen es manifesta també en l'obra d'alguns pintors contemporanis, tal com han fet constar alguns historiadors de l'art[5].

> "Comenzaban a florecer los naranjos. La primavera hacía densa la atmósfera. El azahar, como olorosa nieve, cubría los huertos y esparcía su perfume por los callejones de la ciudad. Al respirar se mascaban flores.
>
> Rafael no podía dormir. Por las rendijas de las ventanas, por debajo de las puertas, al través de las paredes, parecía filtrarse el perfume virginal de los inmensos huertos; aquel olor, que evocaba la visión de carnales desnudeces, acosaba con agudas punzadas su joven virilidad. Era el aliento embriagador que venía de allá abajo, después de haber pasado tal vez por los pulmones de ella agitando su mórbido pecho." (Blasco Ibáñez, 1900, 272).

El paisatge a l'hivern

Els canvis de la tardor a l'hivern propicien variacions substancials, tot i que ocasionals, en la percepció del paisatge. Alguns dies amaneixen nuvolosos i plujosos, la qual cosa confereix una atmosfera gris i nuvolada. L'estranyesa amb què és rebuda la pluja provoca una paralització de les activitats habituals del camp, que a l'hivern se centren exclusivament en la recollida del fruit.

---

[4] Blasco Ibáñez (1900, 273). Aquestes figures literàries que comparen la caiguda de la flor amb una nevada primaveral, impregnada de l'aroma a azahar, són preses i reelaborades per Guarner (1974, 574), en la seua descripció dels horts d'Alzira: "Caminamos como por un bosque de naranjos, y si es de las horas de un [sic] del atardecer primaveral, cuando los árboles están en plena floración, nos parecerá que caminamos por un paisaje de nieve, fingido por las marfileñas flores del azahar que cubren completamente los árboles y el suelo, que estimulando la fantasía con el hálito de su perfume embriagante que envuelve la ciudad con sus efluvios, debió de inspirar las más apasionadas casidas a Ibn Jafaja, cuando contemplaba los muros de la insular Al-Yazirat..."

[5] Vegeu els treballs de Pérez Rojas (1994) i (2001).

> "Las primeras lluvias del invierno caían con insistencia sobre la comarca. El cielo gris, cargado de nubes, parecía tocar la copa de los árboles. La tierra rojiza de los campos oscurecíase bajo el continuo chaparrón; los caminos hondos y tortuosos, entre las tapias y setos de los huertos, convertíanse en barrancos; paralizábase la vida laboriosa del cultivo, y los pobres naranjos, tristes y llorosos, encogíanse bajo el diluvio, como protestando de aquel cambio brusco en el país del sol." (Blasco Ibáñez, 1900, 164).

El fred de l'hivern possibilita que la pell del fruit madure i adopte el seu color característic. En nombroses ocasions Blasco Ibáñez es refereix a les taronges com a globus d'or, potser per la proximitat cromàtica entre el seu color i el daurat, o també pel benefici econòmic que reportava ja directament als propietaris dels horts i als seus cultivadors, com als homes i dones que ocupaven els nombrosos llocs de treball en les indústries i activitats indirectes que la seua recol·lecció, manipulació i exportació hi generava.

> "Se vieron muchas veces en el jardín, saturado del olor de las naranjas maduras. El inmenso valle azuleaba bajo el sol del invierno; las naranjas asomaban sus caras de fuego entre las hojas, como ofreciéndose a las manos laboriosas que las arrancaban de las ramas. En los caminos chirriaban los ejes de los carros, balanceando sobre los baches sus montones de dorados frutos; sonaban en los grandes almacenes los cánticos de las muchachas encargadas de escoger y empapelar las naranjas; retumbaban los martillos sobre los cajones de madera, y en oleadas de tráfico salían hacia Francia e Inglaterra las hijas del Mediodía." (Blasco Ibáñez, 1900, 209).

De totes les descripcions llegides fins ara queda clar que el més valorat del taronger pels diferents escriptors és la seua flor i el seu fruit. De la seua flor destaquen amb diferents metàfores els seus aspectes sensuals, que Llorente (1887-89, 248) anomena com a "blancas estrellas de azahar" y Blasco Ibáñez (1900, 272) com a "olorosa nieve". Del seu fruit, a més de les seues qualitats estètiques o sensuals, destaquem la relació que els diferents escriptors estableixen entre el seu color ataronjat, la llum i la lluentor de l'or. Així les taronges són anomenades per Teodor Llorente (1887-89, 606 i 636) com a "manzanas de oro", "globos de fuego" o "globos del luz y de fuego". Azorín (1969, 1917) les anomena també "globos de oro". I Blasco Ibáñez (1900, 209), dins el seu característic sensualisme, les descriu com a "cápsulas de piel de oro repletas de dulce jugo que parecía miel del sol".

Tal com hem explicat, els horts formen sobretot un paisatge antropitzat, que fins i tot podem qualificar com a industrialitzat, ja que a l'estiu es pot escoltar el soroll de les màquines a vapor que eleven l'aigua dels motors per al reg dels camps. Des d'aquest punt de vista resulta significatiu destacar com Blasco Ibáñez ha captat en els seus relats únicament els sorolls de l'activitat de les màquines, potser d'una manera prou realista, ja que en la contemplació d'aquest paisatge a la llum del dia els sons propis de la natura, com ara els produïts pels insectes, aus, etc., constitueixen una presència prou ocasional.

> "Los huertos de naranjos extendían sus rectas filas de copas verdes y redondas en ambas riberas del río; brillaba el sol en las barnizadas hojas; sonaban como zumbidos de lejanos insectos los engranajes de las máquinas de riego; la humedad de las acequias, unida a las tenues nubecillas de las chimeneas de los motores, formaba en el espacio una neblina sutilísima que transparentaba la dorada luz de la tarde con reflejos de nácar" (Blasco Ibáñez, 1900, 103).

També Elias Tormo (1923, 203) crida l'atenció sobre l'abundant presència de fumerals de rajola en el medi rural. Deixant Carcaixent i seguint l'itinerari cap a la Pobla Llarga,

"sigue la vía por entre los huertos de naranjos, con muchas chimeneas de "fábricas" que no son sino de norias de vapor, viéndose palmeras y otros cultivos.". I el mateix Blasco Ibáñez (1900, 136) també fa referència a "las altas chimeneas de las máquinas de riego, amarillentas, como cirios con la punta chamuscada", en descriure la vista des de la muntanyeta del Salvador d'Alzira. La màquina a vapor com a emblema de la revolució industrial s'instal·la no sols a les fàbriques que es construeixen en la perifèria de les ciutats, sinó que a partir de 1880 ho fa també al mig del camp per a elevar l'aigua del subsòl. Els fumerals, que despunten sobre ell mantell verd i amb la seua considerable alçada trenquen la seua horitzontalitat, esdevenen autèntiques fites visuals. Per això aquest element, aleshores símbol de la industrialització, acompanya també el paisatge dels horts, atorgant-li un aspecte de progrés i modernitat del que es fa ressò la literatura de viatges, però del qual han defugit la major part dels escriptors i pintors contemporanis que no el tingueren en compte en els seus escrits o els seus llenços.

1.3. La Ribera: el paisatge dels horts per excel·lència

Tant la pintura com la literatura coincideixen a prendre com a models del paisatge valencià les seues terres de regadiu de l'horta i dels horts. Tal és el cas de les pintures de Sorolla o els seus deixebles Teodoro Andreu i Julio Peris Brell. En aquesta línia resulta significatiu que Azorín a *El paisaje de España visto por los españoles* trie fragments literaris d'aquests dos paisatges descrits per Blasco Ibáñez a *La Barraca* i *Entre naranjos* com a representatius d'un territori valencià molt més divers[6].

Ambdós ens ofereixen unes característiques comunes: són paisatges antropitzats on l'ésser humà se serveix de l'aigua que extrau i canalitza de forma artificial amb la finalitat de fer-los més productius i rendibles econòmicament; hi ha una presència més o menys significativa dels habitatges dispersos; trobem de tant en tant algunes palmeres i d'altres espècies exòtiques que en forma de fita aïllada atorguen al paisatge el seu aspecte pintoresc. Açò ha fet que molts estudiosos de la literatura o la pintura confonguen l'horta i els horts, tot parlant-ne com si de la mateixa cosa es tractara. Però d'altra banda trobem diferències significatives. El paisatge d'horta gaudeix d'un gran arrelament històric; els horts s'estenen com a producte cultural de les recents transformacions agràries i socioeconòmiques. L'horta aprofita l'aigua dels rius i brolladors; els horts capten l'aigua del subsòl amb l'ajut de la màquina. Però la diferència estètica més tangible rau en els cultius. En la primera les terres conformen un un mosaic de colors de verdures i hortalisses, mentre que els horts s'assenten sobre el monocultiu del taronger on predomina el verd fosc, oferint un paisatge construït on es manifesta de forma més evident l'empremta de l'ésser humà en els camins, passejos, tanques, basses i d'altres obres hidràuliques, bancs d'obra per al descans, etc.

Però si l'horta per excel·lència està a la ciutat de València i el seu *hinterland*, els millors horts els trobem a la Ribera, entre Alzira i Carcaixent, a les partides de la Vilella, les Basses, la Fracà, el Pla de Corbera, Sant Bernabeu o el Pla de Montserrat. Tots els autors que han tractat d'apropar-nos el país amb les seues descripcions, com ara Teodor Llorente, Blasco Ibáñez, Azorín, Elias Tormo o ja més pròxims en el temps a nosaltres Joan Fuster o Lluís Guarner, hi coincideixen a cantar les meravelles estètiques dels

[6] Aquesta circumstància, i també la seua visió idealitzada de la que hem parlat, en certa mesura potser expliquen que amb el pas del temps, tal com constaten Roca (2002, 101-103), i Bonet (1995, 78), s'haja produït un desprestigi d'aquest paisatge que s'associa amb una visió folklòrica i grollera d'allò valencià.

horts de la Ribera. Llorente (1887-89, 248) adverteix aquesta circumstància d'una manera explícita. En començar el seu viatge literari pel nord i passar per la Plana, on es recrea en descriure les delícies del paisatge del triangle entre Borriana, Almassora i Vila-real, adverteix que "no son los naranjos de la Plana tan grandes como los de Alcira y Carcagente; no forman bosques que niegan la entrada al sol; pero cada árbol es un ramillete, y al juntarse a lo lejos sus filas apretadas, cubren toda la llanura de un manto de perenne verdor". I passades moltes pàgines, en arribar a la Ribera, reprén i ressalta de nou la mateixa idea: "Todo lo que he dicho de la hermosura de los naranjales valencianos tiene especial aplicación a estos campos de Alcira y Carcagente" (Llorente, 1887-89, 636).

Els horts és un paisatge pla, arbrat, de camps tancats per murs o bardisses, la qual cosa dificulta notablement la seua contemplació panoràmica. Així Elias Tormo (1923, 201) adverteix al viatger que "Los alrededores de Alcira, entre huertos cerrados de naranjos [...], son deliciosos, pero desagradables los hondos caminos, por razón de las tapias, a no elevarse por los cerros y montañas", opinió que també és compartida per Lluís Guarner: "El paseo por sus campos es delicioso, aunque a veces desagradable por la necesidad de caminar por hondos caminos, entre tapias de huertos y empalizadas que los deslindan". Per això els diferents viatgers aprofiten algunes prominències del terreny o les zones més elevades dels peudemonts per a poder obtindre bones vistes panoràmiques. El lloc privilegiat on tots acudeixen és la muntanyeta del Salvador d'Alzira.

De totes les panoràmiques que des d'allí s'han descrit volem transcriure'n tan sols dos per considerar-les les més rellevants: la de Teodor Llorente i la de Blasco Ibáñez, ja que altres autors com Azorín, Joan Fuster o Lluís Guarner les elogien i fins i tot les transcriuen textualment reconeixent així la seua bellesa. Teodor Llorente la descriu amb una gran riquesa de detalls, com una vista pintoresca o *vedutta* digna de ser pintada i emmarcada en els molts quadres del gènere paisatgístic que estava de moda aleshores.

> "Saliendo de la ciudad [Alzira], nos encontramos en la región paradisíaca de los "huertos". Para abarcar bien su extensión hay que subir a la colina *(montanyeta)* del Salvador, que parece puesta allí adrede como miranda de tan bello paisaje, y después de tender y recrear la vista por sus dilatados ámbitos, hay que bajar de aquella altura, penetrar en los bosques de naranjos, y hundirse y perderse en su lozana frondosidad.
>
> Todo lo que he dicho de la hermosura de los naranjales valencianos tiene especial aplicación a estos campos de Alcira y Carcagente. Forman aquí verdaderos bosques, en los que el dorado fruto parece globos de luz y fuego, que resplandecen en la obscuridad de su espesísimo ramaje. Unas veces fingen arcos de triunfo y túneles, más frescos y lozanos que si fueran de mirto y laurel; otras veces apartan los naranjos sus copas redondeadas, y dejan ver prolongados valles, agrestes cañadas o lejanas llanuras de eterno verdor, donde, sobre aquella alfombra de vegetación exhuberante, surgen gallardísimos, cortando el horizonte, los mástiles aéreos y los ondulantes penachos de las palmeras, o alguna blanquísima alquería, o algún caprichoso *casino*. De pronto, cierran el cuadro fantástico altos ribazos, abruptos o escalonados, de tierra roja como el ocre, coronados por las hojas esculturales y los floridos candelabros de las piteras, que defienden y guardan nuevos huertos de naranjos, semejantes a los jardines colgantes de Babilonia, y en cuya obscura sombra, proyectada enérgicamente por las lustrosas ramas que baña la luz del sol, busca la fantasía las fauces abiertas del dragón que guardaba las manzanas de oro de la mitología helénica.
>
> Aumenta con rudo contraste, la hermosura de este cuadro, el fondo que le da la cercana y áspera sierra de Corvera, cerrando el horizonte por Levante. Tiene esta sierra cresta escarpada y peñascosa, de tonos grisientos, y cubren sus faldas pinares de aterciopelado verdor. Al pie

> del pico, más alto, se abre un vallejo muy hondo, y en él brota una fuente de caudal copioso y perenne, aun en las mayores sequías. Aquellos son la fuente y el valle de la Murta, nombrado así por los mirtos que allí crecían, o, según quiere la tradición, porque bajo uno de estos arbustos se halló la imagen de la Virgen, venerada después en el monasterio que allí mismo se construyó." (Llorente, 1887-89, 635-636).

També Blasco Ibáñez pren aquest observatori privilegiat per a descriure la panoràmica dels horts, aportant dos perspectives diferents: la de la vall d'Alzira i Carcaixent en direcció sud i la del Pla de Corbera i la Ribera baixa fins la mar en direcció est.

> "En el inmenso valle, los naranjales, como un oleaje aterciopelado; las cercas y vallados, de vegetación menos oscura, cortando la tierra carmesí en geométricas formas; los grupos de palmeras, agitando sus surtidores de plumas, como chorros de hojas que quisieran tocar el cielo, cayendo después con lánguido desmayo; villas azules y de color de rosa, entre macizos de jardinería; blancas alquerías, casi ocultas tras el verde bullón de un bosquecillo; las altas chimeneas de las máquinas de riego, amarillentas, como cirios con la punta chamuscada; Alcira, con sus casas apiñadas en la isla y desbordándose en la orilla opuesta, toda ella de un color mate de hueso, acribillada de ventanitas, como roída por una viruela de negros agujeros. Más allá, Carcagente, la ciudad rival, envuelta en el cinturón de sus frondosos huertos; por la parte del mar, las montañas angulosas, esquinadas, con aristas que de lejos semejan los fantásticos castillos imaginados por Doré, y, en el extremo opuesto, los pueblos de la ribera alta, flotando en los lagos de esmeralda de sus huertos las lejanas montañas, de un tono violeta, y el sol, que comenzaba a descender como un erizo de oro, resbalando entre las gasas formadas por la evaporación del incesante riego.
>
> Rafael, incorporándose, veía por detrás de la ermita toda la ribera baja; la extensión de los arrozales bajo la inundación artificial; ricas ciudades, Sueca y Cullera, asomando su blanco caserío sobre aquellas fecundas lagunas, que recordaban los paisajes de la India. Más allá la Albufera, el inmenso lago, como una faja de estaño hirviendo bajo el sol; Valencia, cual un lejano soplo de polvo, marcándose a ras de suelo sobre la sierra azul y esfumada, y, en el fondo, sirviendo de límite a esta apoteosis de luz y color, el Mediterráneo, el golfo azul y temblón, guardado por el cabo de San Antonio y las montañas de Sagunto y Almenara, que cortaban el horizonte con sus negras gibas, como enormes cetáceos." (Blasco Ibáñez, 1900, 136-137).

1.4. La literatura de viatges

Els viatgers que al llarg de la història han descrit els paisatges s'han servit en els seus itineraris de la xarxa de sendes, camins o carreteres existents. Des de mitjan del segle XIX assistim a la implantació d'un nou mitjà de transport íntimament lligat amb la revolució industrial: el ferrocarril[7]. A més de permetre desenvolupar els cultius comercials com ara la taronja i la vinya en donar-los eixida cap a la costa on es trobaven els principals ports exportadors, també va facilitar l'apropament dels viatgers a aquests paisatges i el seu coneixement. Per tot això les guies de viatges, com ara la d'Elias Tormo o la del mateix Teodor Llorente, tenen en comú la utilització de les diferents línies de ferrocarril per a vertebrar els seus itineraris. Però a diferència del carruatge, el ferrocarril esdevé en un mitjà de comunicació de masses de gran capacitat utilitzat per a viatges i excursions per les classes mitjanes i alta, però que permet mantindre certa separació social en disposar de vagons distingits en diverses categories (Sebastià, 1980).

[7] Per a obtindre una referència històrica dels diferents traçats del ferrocarril al País Valencià consulteu l'obra d'I. Aguilar Civera (1995).

A finals del segle XIX el ferrocarril permet estretar els lligams entre la ciutat i el camp. Com han indicat diversos autors, afavoreix una major difusió i interés pel paisatge, tant per la pintura, la literatura i per la ciutadania en general, per al seu fruiment. En aquest sentit, Bonet (1995, 75) afirma que era un mitjà de transport utilitzat pels alumnes de l'Acadèmia per a pintar els voltants de la ciutat de València. Un paisatge rural del qual s'apropia la burgesia, tant materialment adquirint les seues terres i transformant-les en horts de tarongers, com intel·lectualment adquirint pintures de paisatges que decoren les seues llars urbanes o llegint els relats dels escriptors del moment als quals un escàs nombre de persones té accés.

Ja a partir de la dècada dels anys seixanta, amb la generalització social dels automòbils i la millora de la xarxa de carreteres, el ferrocarril cau en desús com a vehicle que ens acosta al coneixement del territori. Per això els escriptors d'aquell moment, com ara Lluís Guarner o Joan Fuster, se serviren de l'automòbil per a la seua fruïció.

Teodor Llorente

En el seu viatge utilitza com a eix dels seus itineraris la línia de ferrocarril de via ampla que recorre el país de nord a sud. I des d'allí enllaça amb altres línies secundàries de curt recorregut, tant de via ampla com de via estreta, per tal de completar la visió del territori. Comença el seu viatge pel nord, per Vinarós.

No fa cap menció als tarongers fins arribar a la Plana, cultiu que comença a fer-se present al sud de la ciutat de Castelló. En creuar el riu Millars descriu de forma detallada els horts de la Plana:

> "En el Mijares terminaba la Ilercavonia de los romanos, y comenzaba la Edetania, famosa ya entonces por su fértil suelo; y en efecto, pasado el río, cambia el paisaje. ¿Qué maravilla se ofrece a nuestros ojos? ¿Hemos entrado en el jardín de las Hespérides? A la izquierda, la línea de azul turquí del tranquilo Mediterráneo; a la derecha, a lo lejos, un muro de montañas cerúleas y luminosas, sobre las cuales alza su frente el Peñagolosa; y en la dilatada planicie, naranjos por todas partes, en rectas y prolongadas hileras; pomposos, lozanos, resplandecientes, cubiertos con las blancas estrellas del azahar, que impregnan el ambiente con su dulce y enervante fragancia, o doblando las flexibles ramas al peso del sazonado fruto, que semeja globos de fuego en el oscuro follaje. No son los naranjos de la Plana tan grandes como los de Alcira y Carcagente; no forman bosques que niegan la entrada al sol; pero cada árbol es un ramillete, y al juntarse a lo lejos sus filas apretadas, cubren toda la llanura de un manto de perenne verdor. Acá y allá rompen su monotonía una aislada palmera, de delgadísimo fuste y elegante penacho, o un grupo de ellas, que dibuja en el horizonte bosquecillo aéreo; o la línea negra de los cipreses, que formando cerrado seto, divide los huertos, o la copa lacia de algún altísimo eucalipto, que señorea el frondoso verjel. Con las blanqueadas alquerías, cubiertas de rojizas tejas, alternan en esta alegre espesura las quintas, pintarrajeadas de azul o de amarillo, que abren al aire y a la luz sus galerías, azoteas, y miramares. Para dar mas animación al cuadro, corren, al pie de los árboles, por estrechas acequias, las aguas fructíferas del Mijares; y el hortelano, de atezado rostro, ceñidas las sienes con el pañuelo de varios colores; desnudo el brazo nervioso; apenas cubierto el cuerpo con la gruesa camisa y los amplios zaragüelles de lienzo blanco, y calzado con la esparteña, es aun imagen viva de los árabes que trazaron aquellos fertilizadores canales." (Llorente, 1887-89, 247-249).

Continua el viatge deixant a un costat Almassora i arribant a Vila-real, que s'obri pas "entre la frondosidad de los naranjales, dominada por la mole de su famosa iglesia, con su octogóna torre y su cúpula puntiaguda" (Llorente, 1887-89, 249). Després de visitar la ciutat continua el recorregut en tren entre tarongers passant per Borriana, Nules i la

Vilavella. Descriu la vista dels voltants de Nules, que aleshores encara conservava les seues muralles medievals:

> "Fuera de los muros extendiéndose los arrabales, dominados también por las cúpulas de arruinados conventos: todo esto, rodeado de naranjos siempre verdes, de palmeras y cipreses, tiene algo de oriental." Llorente, 1887-89, 257).

Prosegueix l'itinerari detenint-se a Almenara, i d'allí es dirigeix cap a Sagunt, no sense abans referir-se a la Vall de Segó. "Entre este cerro de Sagunto y el de Almenara trazan los montes un semicírculo, y abrigan una especie de ensenada frondosa, llena de huertas y viñedos, de olivos, algarrobos y naranjos" (Llorente, 1887-89, 365).

Després de dedicar un bon nombre de pàgines a descriure les meravelles arquitectòniques que el pas de les diferents cultures han deixat a la ciutat de Sagunt, continua el trajecte fins el Puig, on visita la vila presidida pels tres turons on destaca com a fites visuals el monestir de Santa Maria i la cartoixa d'Ara Christi. Continua el viatge fins arribar a València. Allí dedica un capítol als voltants de València i a l'Horta, que tracta amb un to totalment idíl·lic. Se centra en l'horta de les barraques i alqueries, sense fer cap menció als horts de tarongers que començaven en aquell moment a aparèixer de manera incipient entre Picanya i Catarroja (Besó, 1999).

Finalitzat el recorregut per l'Horta, des de València pren el ferrocarril i continua el viatge cap al sud. El trajecte discorre per Alfafar, Catarroja, Silla, Benifaió i Algemesí. Passa de llarg per tots aquells pobles sense fer cap referència explícita als horts, fins que arriba a Alzira i puja a la muntanyeta del Salvador des d'on descriu una pintoresca panoràmica. Continua en ferrocarril el seu recorregut fins Carcaixent:

> "Carcagente dista muy poco de Alcira: siete minutos, no más, por ferrocarril. La carretera entre ambas poblaciones es una calle de huertos de naranjos y casas de campo. Más despejado que el de la ciudad del Júcar [Alzira], el campo de Carcagente es de lo hermoso que se puede ver. En sus naranjales hay muchas palmeras, lo cual da a la frondosa llanura un aspecto oriental." (Llorente, 1887-89, 641).

Des de Carcaixent recorre dos itineraris. Un continuant amb la mateixa línia de ferrocarril on "aun se prolonga largo espacio el vergel de los naranjales" (Llorente, 1887-89, 644) arriba a la Pobla Llarga, des d'on agafa la carretera per a arribar a Alberic. Allí torna a buscar un promontori per a descriure una nova panoràmica de la Ribera Alta:

> "Para deleitarse en la contemplación de su privilegiado campo, en el que se combina pintorescamente la frondosidad de los huertos de naranjos con el variado cultivo de las huertas y el argentado brillo de los inundados arrozales, tienen los de Alberique su *montanyeta*, que aprecian y economían aún más que la del Salvador los Alcireños. Es un mirador verdaderamente delicioso: al mismo lado de la villa se levanta una colina, completamente aislada, muy bien cubierta de pinos y otros árboles, bajo los cuales crecen, entre las rocas, el romero y el tomillo y sobre ella se destacan, en lo más alto, la torre y la cúpula de la ermita de Santa Bárbara, cuya campana señala las horas del trabajo a los labradores del contorno." (Llorente, 1887-89, 651).

L'altre itinerari parteix de Carcaixent fins a Gandia prenent com a mitjà de transport la línia de ferrocarril de via estreta. Una vegada passat el port de l'Estret i la Barraca d'Aigües Vives, descriu l'àmplia vall que s'obri a la Valldigna, on curiosament no fa cap referència al taronger que en aquell moment era ja un cultiu important en la zona:

> "Montañas en forma de hemiciclo lo cierran por todas partes, dejando abierta a Levante la playa del mar. ¡Que campestre albergue tan delicioso y tan fértil! En el fondo del valle, junto al monasterio, mana una fuente providencial, cuyas aguas, siempre puras y transparentes, corren por estrechos canalizos, dando continua frescura a los pomposos naranjales y a las huertas, primorosamente cultivadas de Simat, Benifayró y Tabernes, en las que alternan las vulgares hortalizas con las aromáticas fresas, que en gran cantidad producen aquellos campos." (Llorente, 1887-89, 659).

Una vegada arriba a Gandia, descriu la ciutat i horta que la envolta, sense fer esment dels horts de tarongers, dels quals sí que parla com un cultiu incipient en referir-se als pobles del seu voltant:

> "Entre todos aquellos pueblecitos que de un modo tan pintoresco resaltan en la perenne verdura de estos campos, entre grupos de naranjos y granados, moreras amarillentas y cenicientos olivares, cañaverales espesos y palmeras aisladas." (Llorente, 1887-89, 701).

Elías Tormo

De la mateixa manera que Teodor Llorente, Elías Tormo se serveix també del ferrocarril com a mitjà de transport. Així com els escrits del primer transmeten un equilibri entre camp i ciutat, ja que de la mateixa manera que ens descriu els principals monuments i esglésies de les poblacions que visita, ens apropa a la realitat del camp i dels seus diferents paisatges, l'obra de Elías Tormo és menys literària, té un caràcter més pragmàtic com a guia de viatges i presta més atenció al món urbà i als seus béns culturals que no als paisatges rurals, on els pocs que es para a descriure se serveix d'un llenguatge molt succint sense recórrer a les figures literàries, com havia fet el seu predecessor. Tal com podem observar comparant les dues obres, coincideixen en situar el límit del paisatge dels horts a la Plana, en passar el riu Millars, i a la Safor pel sud, estenent-se com un mantell verd que cobreix els peudemonts de la plana litoral valenciana. Tot i això en aquestes tres dècades que separen ambdues obres es va estendre considerablement la superfície del taronger, però dins de les comarques on ja es trobava implantat el cultiu.

És per tant a la Plana on apareixen els primers cítrics, que a diferència de la Ribera, on el cultiu ocupa terres guanyades al secà mitjançant la perforació de pous i la instal·lació de motors per a elevar l'aigua, allí el taronger començar a introduir-se per petits propietaris i dins el regadiu històric en substitució d'altres productes poc rendibles.

> "Los alrededores de Castellón ofrecen el tipo del paisaje levantino. Junto a las afueras, el río Seco de Borriol. Enclavada en la llanada de la fértil planicie litoral, la Plana, de la que toma nombre, es el centro de la huerta, esmeradamente cultivada y regada, explicación de sus ricos cultivos herbáceos y de sus bosques de naranjos. La vega y huerta de La Plana está regada por las aguas del Mijares o Millares" (Tormo, 1923, 43).

Recorre l'itinerari cap a Vila-real on diu que "la población queda rodeada en la fértil planicie de huertas y de extensos naranjales de regadío" (Tormo, 1923, 49). De Vila-real arriba a Onda amb el tramvia de vapor que uneix les dos ciutats, on "desde las murallas del antiguo castillo se descubre el hermoso panorama, en el que destaca el verde vivo de los naranjos. La población se extiende en las faldas de una colina." (Tormo, 1923, 52). De nou a Vila-real continua el viatge en tren fins Borriana, població que "se halla junto al río Seco de Bechó (río Ana), sumida en el extenso huerto de naranjos. Es uno de los

sitios más hermosos de la Plana, lugar clásico en que, por excelencia, se cultiva el naranjo. Caminos, acequias, acueductos, cruzan su término, bien cultivado" (Tormo, 1923, 54). I deixant la població continua el trajecte "...cruzando el bosque de naranjos que cubre el país, se alcanza el Grao de Burriana" (Tormo, 1923, 53), port on aleshores s'exportava bona part de la producció citrícola de la Plana.

Fins arribar a la Ribera no fa cap descripció del paisatge dels horts. Com a molt assenyala la taronja entre els cultius propis de les poblacions per on passa. Una vegada allí el seu relat se centra en els indrets més vistosos situats entre Alzira i Carcaixent. "Los ALREDEDORES DE ALCIRA, entre huertos cerrados de naranjos, que riega un brazo de la Acequia Real o por alumbramiento de aguas subterráneas, son deliciosos, pero desagradables los hondos caminos, por razón de las tapias, a no elevarse por los cerros y montañas. La mejor vista y próxima (1 km.) se logra desde la "Montañeta" del Salvador, pasando por la que fue convento de franciscanos [...]. En lo alto, la ermita de la patrona, la Virgen del Lluch. Perspectiva espléndida sobre toda la Ribera" (Tormo, 1923, 201). En passar el nucli urbà de Carcaixent en direcció cap a la Pobla Llarga, "sigue la vía por entre los huertos de naranjos, con muchas chimeneas de "fábricas" que no son sino de norias de vapor, viéndose palmeras y otros cultivos." (Tormo, 1923, 203). També des de Carcaixent es dirigeix a Gandia pel ferrocarril de via estreta, on passa per les partides de la Vilella i la Fracà entre frondosos horts fins arribar al pas de l'Estret, on com indica el seu topònim, les serretes de la Murta i d'Aigües Vives s'ajunten tancant la vall. Aquest itinerari "atraviesa por entre los escalonados huertos de naranjos entre los términos de Alcira y Carcagente, en pleno bosque de ellos, hermoso siempre y hermosísimo en el período del azahar" (Tormo, 1923, 226).

Joan Fuster

Més que una guia de viatges amb un cert caràcter pràctic com els casos que ens han precedit, Fuster ens planteja un viatge literari mitjançant les seues observacions i reflexions obertament subjectives del paisatge. Per això, igual que ho feren els seus predecessors, aprofita la seua estada a la Ribera per a cantar les seues excel·lències i bondats, no sense reconèixer algunes dificultats: "No és gens fàcil de muntar una descripció relativament vàlida del paisatge taronger. Almenys, no ho és per a mi, i vaig passar per ella com sobre foc, quan escrivia sobre la Plana." Per a Fuster, la millor descripció que s'ha fet sobre el paisatge dels horts és la que li dedica Blasco Ibáñez a la novel·la *Entre Naranjos*, i remet al lector a rellegir aquestes pàgines. Però tot i això s'atreveix a escriure unes línies de la seua pròpia ploma:

> "Allò que el turista anirà veient per aquesta ruta en què l'he posat és una successió ininterrompuda d'arbrat regular, repartida en quadrícules pels canalets de reg. Tot, ací, en aquest camp, té aspecte endreçat i eficaç: poques broses nocives en el sòl, nets els troncs, el brancatge a penes tocat de pols, els marges rectes i acunçats.
>
> Si fem el viatge en primavera, quan la flor clapeja la massissa frondositat, els horts són un espès estany de perfum que l'aire empenta cap als pobles: la flor, escandalosament blanca sobre el verd oscur del fullam, dona la mesura de les previsions de collita. Si la nostra visita s'esdevé en ple hivern, serà ja el fruit aconseguit, les mitològiques pomes d'or, temptant la dent i el llavi, allò que ens oferirà la branca cansada. Cada arbre és una constel·lació suculenta. Hi ha varietats que produeixen el seu fruit en èpoques més avançades, fins a l'entrada mateixa de l'estiu, i el compaginen amb la primera flor." (Fuster, 1984, 1971, 190-191).

Lluís Guarner

Lluís Guarner és el darrer dels viatgers que hem llegit que ens aporten una visió personal dels horts. En els seus itineraris a penes fa cap comentari especial a aquest paisatge llevat d'alguns indrets de la Plana i sobretot de la Ribera. De la mateixa manera que ja havia fet Joan Fuster, les descripcions de Guarner són fruit de l'assimilació i reelaboració de lectures d'altres autors, on inclou també les aportacions primerenques de Cavanilles. En les seues descripcions barreja els relats personals amb les cites literals.

De l'itinerari per la Plana destaquem tan sols la percepció del paisatge entre Almassora i el Grau de Castelló:

> "Entre naranjos también, y ya respirando las auras del mar cercano, nos dirigimos hacia el puerto de Castellón, delicioso camino bajo las luces del atardecer, y más aún si es primavera, porque a la visión cromática del paisaje se unirá el cálido aroma de las flores del azahar que nievan la fronda oscura de los naranjos" (Guarner, 1974, 346).

Ja a la Ribera descriu l'itinerari per carretera des d'Almussafes a Algemesí, on es produeix la transició entre la marjal, predominant en els pobles de la Ribera Baixa, i els horts, propis de la Ribera Alta. Abans d'arribar a Algemesí es deté al Barranc dels Algadins, indret que ja havia cantat Teodor Llorente en un dels seus més coneguts poemes, un fragment del qual transcriu textualment.

> "El camino avanza bajo la sombra de altos plátanos frondosos, que tamizan la encendida luz de la tarde. Por ambos lados se extiende el verde tierno de los arrozales, transidos de humedad. A medida que avanzamos comienzan a escasear los arrozales, sustituyéndose de naranjos en bancales bien parcelados, de más o menos extensión. Y entramos, al fin, en una zona en la que, por todas partes, se ven ya naranjos, de densas copas y tupida fronda, de hojas brillantes de verde oscuro, que se suceden indefinidamente; a veces, es una pequeña casa de labor que se esconde entre verdes higueras; otras oímos el rumor de alguna acequia bajo las hierbas de sus márgenes. Los campos se suceden sin interrupción bajo el ramaje charolado de este bosque que conserva la tierra tierna, en la umbría en que crece la hierba jugosa, que retiene la humedad junto a los troncos. El paso de un barranco nos despeja el horizonte y nos deja ver, a la derecha, una vieja casa de labor a la que cercan unas altas palmeras cimbreantes: es el barranco llamado dels Algadins, y la casa fue un dia del poeta valenciano Teodoro Llorente, que la cantó en versos entrañables:
>
> Vora el barranc dels Algadins
> hi ha uns tarongers de tan dolç flaire
> que per a omplir d'aroma l'aire,
> no té lo món millors jardins.
> Allí hi ha un mas, i el mas té dins
> volguts records de ma infantesa;
> per ells jo tinc l'ànima presa
> vora el barranc dels Algadins."[8]

[8] Guarner (1974, 568). El poema escrit per Llorente l'any 1903 continua amb els seguents versos: "...Vora el barranc dels Algadins, / s'alcen al cel quatre palmeres; / lo vent, batent ales lleugeres, / mou son plomall i els seus troncs fins. / En ells, millars de teuladins / fan un soroll que el cor enxisa. / ¡Qui ouir pogués sa xillerissa / vora el barranc dels Algadins!
...Vora el barranc dels Algadins / l'aigua corrent los camps anega; / en sos espills lo sol llampega, / i trau l'arròs verdosos brins. / Sona el tic-tac en los molins; / i al caure el sol, caçadors destres, / a joca van d'ànets silvestres / vora el barranc dels Algadins.

Des d'Algemesí, la ploma de Guarner ens condueix a Alzira, on ens relata la visió dels horts que envolten la ciutat i de la mateixa manera que feren els seus predecessors, puja a la Muntanyeta del Salvador, on se recrea en la vista ajudat per la descripció que Blasco Ibáñez (1900, 136-137) havia fet a *Entre Naranjos*, que transcriu íntegrament.

> "Pero algo no cambia en Alcira: su tierra feraz, que ya no forma "jardines continuos", como nos dijo Cavanilles, pero si ininterrumpidos huertos de naranjos, que cubren de verde toda la tierra a la que alcanza la vista. El paseo por sus campos es delicioso, aunque a veces desagradable por la necesidad de caminar por hondos caminos, entre tapias de huertos y empalizadas que los deslindan. Basta subir a cualquier cerro para descubrir una magnífica perspectiva. Y ningún sitio mejor para realizar tal experiencia que la pequeña loma que se ofrece por la parte sur de la ciudad. Se llama la muntanyeta del Salvador, por la que trepan pequeñas casas de recreo entre pinos y chumberas".
>
> ....
>
> "Bajamos de la muntanyeta deslumbrados por el espectáculo que el paisaje nos ha ofrecido. Es delicioso cualquier paseo, al azar, por los caminos que se entrecruzan con las acequias numerosas bajo las hierbas. Caminamos como por un bosque de naranjos, y si es de las horas de un [sic] del atardecer primaveral, cuando los árboles están en plena floración, nos parecerá que caminamos por un paisaje de nieve, fingido por las marfileñas flores del azahar que cubren completamente los árboles y el suelo, que estimulando la fantasía con el hálito de su perfume embriagante que envuelve la ciudad con sus efluvios, debió de inspirar las más apasionadas casidas a Ibn Jafaja, cuando contemplaba los muros de la insular Al-Yazirat..." (Guarner, 1974, 574).

Després deixa Alzira i continua el camí fins Carcaixent per la carretera de la Vilella, on segons Cavanilles es plantaren al segle XVIII els primers horts de tarongers.

> "Los tres kilómetros que separan Alcira del inmediato Carcagente constituyen, más que un camino, una verdadera avenida deliciosa, a través de un tupido bosque de naranjos que se alinean a ambos lados de la que, oficialmente, se llama carretera provincial. La mayoría de estos huertos se resguardan con tapias o setos de ciprés recortado, que dan el aspecto de auténticos jardines. Tal es el camino que –según le vio Cavanilles- era "una legua casi erial por falta de riego, y mucho más por ser arenisco el suelo: había en varias partes olivos y algarrobos, cuyo fruto apenas recompensaba los trabajos". Este paraje es, precisamente, el más feraz y remunerativo en la actualidad, desde que se comenzó a cultivar el naranjo. Según reconoce el ilustre botánico, "se transformó en vergeles aquel terreno árido; se buscó el agua en las entrañas de la tierra y con el socorro de 600 zúas, empezaron a correr los arroyos.
>
> El verde oleaje de los naranjos no se interrumpe sino por los esbeltos tallos de las palmeras que atestiguan el origen desértico del terreno" (Guarner, 1974, 579).

Després de visitar el nucli urbà de Carcaixent, ix de la ciutat pel parc de Julián Ribera i ens introdueix els dos itineraris recomanats: fins la Pobla Llarga i fins Gandia per la Valldigna. En passar pel paratge d'Aigües Vives resulta significatiu el comentari que fa sobre el progrés del cultiu en una nova etapa d'expansió que es dóna a partir dels anys seixanta on, una vegada transformats els peudemonts, el taronger comença a ocupar terrenys amb pendents més elevats.

> "El campo sigue bajo el monocultivo del naranjo, y por el se desparraman las casas de labor de los huertos, de la mayoría de los cuales salían altas chimeneas de las norias de vapor que, desde finales de siglo, abastecían de agua de riego a los huertos. En muchos de ellos hay casas

---

...Vora el barranc dels Algadins / mourà demà les palmes l'aire, / li donaran los horts son flaire, / i sa cantúria els teuladins. / Lo mas demà guardarà dins / dolços records i imatges belles; / ¡jo no podré gojar ja d'elles / vora el barranc dels Algadins!"

de recreo –algunas de verdadero gusto- en las que veranean sus propietarios, tradicionalmente. Y así se extiende el campo de Carcagente hasta confinar con el de Puebla Larga, que conocemos, sin solución de continuidad, pues la Ribera podemos considerarla extendida hasta unirse con la llamada huerta de Játiva, donde –según vimos- van invadiendo los naranjos grandes extensiones hasta casi la misma ciudad.

Por caminos vecinales un tanto laberínticos, entre tapias y vallados hortelanos, hemos de alcanzar la carretera que, desde Alcira, va hacia el valle llamado de Aguas Vivas, en el que, a medida que se asciende, los naranjos van cediendo el puesto a los pinos, que se baten en retirada frente al avance de los naranjos invasores. Entramos en un valle angosto y alargado, para desembocar en el sucesivo valle de Simat. Sus lados parecen acolchados por frondosos pinares que se rinden a la invasión del naranjo, que cada día –gracias al persistente esfuerzo humano- escala nuevas cotas por las laderas" (Guarner, 1974, 581).

2. EL PAISATGE VIST PER LA PINTURA

El concepte de paisatge naix a occident amb la pintura renaixentista d'Itàlia i Flandes gràcies al descobriment de la perspectiva. Tot i la qualitat i detall amb que alguns pintors el representen, el paisatge es concep com un element subordinat al motiu principal de l'obra. La pintura flamenca del segle XV ens il·lustra amb nombroses obres on el paisatge es pot contemplar a través dels interiors domèstics on se situen els personatges retratats (Saule-Sorbé, 2006, 55-56). Va ser a finals del segle XVI als Països Baixos quan el paisatge s'allibera i comença a desenvolupar-se com a gènere autònom vinculat amb un sentiment d'autoestima i d'orgull nacional (Maderuelo, 2005, 284-285). En aquest sentit resulta interessant destacar que naix estretament relacionat amb els gustos estètics de la burgesia, que és la principal demandant d'aquest nou gènere pictòric.

Els escrits del geògraf Alexander von Humboldt (Berlí, 1769-1859) influeixen en la concepció de la pintura de paisatge de les primeries del segle XIX. El pintor ix al camp per a prendre apunts i bocets del natural fruit de l'observació directa, que seran utilitzats al taller per a composar l'obra definitiva, que no s'identifica amb un lloc real i concret, ja que la combinació dels diferents apunts dóna com a resultat un paisatge ideal que tracta de comprendre tota la diversitat d'elements que el caracteritzen. Aquesta forma de representació adoptada pels pintors romàntics, que es va denominar paisatge compost, és el resultat d'un treball de síntesi mitjançant un coneixement directe del paisatge que possibilita la seua comprensió, classificació dels principals elements que el defineixen, així com la selecció de les manifestacions més perfectes que, una vegada grafiades amb apunts, serveixen de base per a composar la pintura definitiva[9]. Els diferents elements són tractats amb gran detallisme per tal d'aproximar-se a la seua imatge real.

La fotografia va començar a ser operativa a partir de 1839, la qual va descarregar la pintura del deure de retre compte de la realitat d'acord amb la concepció de Humboldt (Saule-Sorbé, 2006, 81). Per això a mitjans del segle XIX canvia el concepte de pintura de paisatge. Ja no busca tant la fidelitat sinó la creativitat de l'artista en donar la seua visió d'un fragment del territori per a ser convertit en paisatge sota la seua mirada. Pot jugar amb la llum, la composició, la pinzellada, etc. La pintura compta amb una sèrie d'avantatges respecte la fotografia del moment: major llibertat de composar, de jugar amb certs elements, amb la llum, amb la pinzellada, però potser el principal és el color, ja que la fotografia de l'època era en blanc i negre o en el millor dels casos podia ser toscament acolorida.

[9] En aquest sentit resulta prou il·lustrativa la aproximació al concepte de paisatge compost que fa Hélène Saule-Sorbé, 2006, 67: "El paisaje compuesto se concibe de la misma manera que los escultores griegos elaboraban el cuerpo ideal, tomando la parte más perfecta de distintas personas (un rostro, un brazo, una mano, etc.). Del mismo modo que el cuerpo ideal no existe, el paisaje compuesto, idealizado, es quimérico, es una entelequia. Pero tiene la ventaja de proporcionar un modelo arquetípico, con referencias precisas (selección, proporciones, medidas, expresiones, etc.) y variaciones bien definidas (paisaje mitológico, arcádico, histórico, campestre, salvaje, etc.).

Aquella necessitat de reflectir la realitat va ser substituïda per l'interés per plasmar les sensacions que produeix en l'artista, les impressions d'un moment concret. Açò repercuteix en un canvi en el procés de creació artística. Segons Alex Nogué (2003, 2) "el pintor ara ja no pot pintar a l'estudi, ha d'estar en ple paisatge, en el moment concret. La impressió només es pot produir com a efecte directe de la realitat, la impressió és, a més, fugissera. Cal ésser allà, quan succeeix l'efecte desitjat"

La necessitat del contacte directe amb el paisatge va coincidir amb la implantació de la xarxa de ferrocarril, de la qual es van servir els paisatgistes valencians (Bonet, 1995, 75) per a traslladar-se amb certa facilitat i rapidesa als llocs que desitgen pintar. Aquests dos factors són importants, ja que ara l'artista no pinta a l'estudi sinó directament en el paisatge. Per això la revolució en els transports va contribuir en certa mesura aquest canvi de concepció en el gènere.

La mirada cap al paisatge per part de la burgesia, que coincideix amb tots aquests canvis estètics, va contribuir a una revaloració d'aquest génere. El procés desamortitzador havia possibilitat l'accés a la propietat de la terra per part de la burgesia, que explota no únicament com a font de riquesa i benefici econòmic, sinó també com a signe de prestigi, com a distintiu de classe. Per això una pintura representa un fragment d'aquella realitat amb al qual s'identifica socialment i estètica (Bonet, 1995, 77-78).

En comparació amb altres manifestacions culturals la pintura juga un paper molt minso en la difusió del paisatge. Els quadres sols estaven a l'abast de la elit burgesa, que com hem dit era la principal demandant d'aquest gènere pictòric amb la finalitat de decorar els seus interiors domèstics. Va ser sobretot a partir de la dècada dels anys seixanta del segle XX quan les principals obres, sobretot de Sorolla, van començar a imprimir-se a colors per a il·lustrar revistes, llibres, calendaris o simplement com a làmines per a emmarcar, mitjançant els quals es difondrà aquella visió més barroca i recarregada que va caracteritzar la pintura regionalista. Sorolla va dedicar en les seues obres de temàtica valenciana una especial atenció a la taronja i al seu paisatge, que popularitza en obres tan conegudes com ara *Entre tarongers* (1903), *Valenciana collint taronges* o *Les grupes* (1916). El tema va ser représ per una generació de pintors que van treballar amb ell entre els que destaquen Julio Peris Brell, Teodoro Andreu o Josep Mongrell.

També la pintura, de la mateixa manera que la literatura i la fotografia, troba en els horts de la Ribera la seua principal font d'inspiració. Els tarongerars d'Alzira estan presents a l'obra de Joaquim Sorolla i del seu deixeble Teodoro Andreu, natural d'aquella ciutat. Peris Brell va pintar als horts de Corbera, mentre que Josep Mongrell va aprofitar els seus anys de residència a Cullera per plasmar a les seues obres la visió del paisatge que es desplega en la franja litoral entre muntanyes i marjals. Durant la dècada dels anys trenta del segle XX pràcticament podem donar per extingida l'atenció que rep el paisatge dels horts per part de la pintura. A la dècada dels anys seixanta i setanta, en el moment quan es produeix un retrobament dels arrels d'una identitat valenciana dormida, el paisatge dels horts no experimenta una nova valoració que si troba a altres formes d'expressió com ara la literatura.

Com a font hem recorregut a les obres publicades en catàlegs i monografies referents a la pintura de paisatge i a pintors paisatgistes d'entre finals del segle XIX i les primeries del XX, amb la qual cosa hem pogut reunir un ampli ventall d'obres que ens permeten obtindre una valoració de conjunt. Podem classificar les obres en tres grups: les que fan

referència a elements que defineixen el concepte d'hort, com ara l'entrador, l'esplanada davant la casa, la basa... temes que són tractats per la major part dels pintors; els fragments de paisatge de tarongerar, que permeten recrear-se en els seus valors estètics i les vistes panoràmiques. Els mateixos pintors conceben en unes obres el paisatge de forma autònoma i en altres l'utilitzen com a fons d'escena amb un major o menor protagonisme. Es representen escenes costumistes de caràcter popular amb personatges més o menys idealitzats d'acord amb l'estil de cada artista. Així es presenta un paisatge antropitzat, íntimament lligat amb les persones que hi viuen i hi treballen, on la seua presència resulta imprescindible per entendre el seu significat (López Albert, 2007, 165).

Començarem aproximant-nos a la visió del concepte d'hort i després ens endinsarem en les obres dels pintors més representatius, per conèixer la seua visió particular del paisatge taronjaire.

2.1. El concepte d'hort

El conjunt d'obres estudiades en aquest apartat recull els diferents elements que conformen l'hort de tarongers, mitjançant el qual podem comprovar com la pintura ens aproxima a una imatge del concepte d'hort[10] semblant a la que ofereix la fotografia o la literatura, però amb una sèrie de matisos específics. La pintura atorga especial atenció a la vegetació, gràcies a la qual pot extraure una amplia gama cromàtica en reflectir la incidència de la llum del sol des de diferents orientacions, o pel contrast entre diverses superfícies, com ara el verd dels arbres i el roig de la terra. També en moltes de les obres on apareix el taronger es pinten les fruites, i fins i tot la flor de la tarongina, elements que ofereixen un agradable contrast cromàtic amb el verd fosc del taronger. Altres especies prou representades són les palmeres i els xiprers, totes elles presents als horts. En aquella recerca de la impressió, on la vegetació i els elements naturals atorguen moltes possibilitats estètiques, el pintor deixa de banda les arquitectures. Cas de representar-les, no recorre a elements de les viles burgeses; prefereix les arquitectures relacionades amb els horts de caràcter popular. Es tracta de cases, parets, pòrtics emblanquinats que visualment contrasten amb el verd fosc del taronger, alhora que evoquen els trets de l'arquitectura tradicional on es troben les arrels d'allò valencià.

Xalet a Corbera, de Peris Brell, ens ofereix la visió d'un hort des de l'exterior, amb la seua característica entrada flanquejada per dos pilars d'obra on se subjecten els batents de barrots de ferro. Aquest hort, que encara es conserva[11], es desplega sobre una pendent inclinada des del camí exterior cap a la casa, per la qual cosa les dos bases per al reg se situen en la part més alta de la parcel·la, junt a l'entrada. Junt a elles està el pou amb una figuera que encara es conserva i que Peris Brell pinta durant l'estiu amb tot el seu follatge. En la part baixa del camí, ja arribant a la casa, ressalten les pinzellades rogenques de les flors de les plantes que adornen el camí. Es recrea amb el contrast del blanc de pilars, les bases i la casa amb el verd de l'arbratge. La llum, que prové del

[10] El desenvolupament de la cartografia, però sobretot el naixement i difusió de la fotografia, han alliberat la pintura de la seua funció de donar testimoni fidel de la realitat del paisatge. En aquest sentit la suma dels diferents elements a que presta atenció la pintura ens aproxima a un concepte o idea de hort, sense necessitat de mostrar en una mateixa pintura un hort concret amb tota la seua dimensió com ho varen fer al segle XVI les vistes de les viles medicees d'Utens. Ara cada pintor es recrea en aquells fragments de paisatge que contenen per a ell un especial valor estètic.

[11] Es tracta de l'hort inventariat amb la referència 100-022.

costat dret del quadre, projecta ombres sobre les diferents superfícies amb la qual aconsegueix una gran riquesa de games cromàtiques en el verd de la vegetació i en l'ocre del terra. Les irregularitats del camí contribueixen a atorgar plasticitat. Al fons aguaiten els cims de la Serra de les Agulles que tanquen la part posterior del paisatge. Com hem pogut comprovar, aquesta pintura ens transmet una imatge fidel a la realitat, tot i que l'autor expressa amb una pinzellada solta la seua percepció personal fruit la impressió del paisatge viscuda en un moment concret.

L'obra de Teodoro Andreu, *Entrador entre palmeres*, pintada a Alzira, ens mostra el camí d'accés a la casa, ja des de dins de l'hort. Presenta la imatge típica de l'entrador, rodejat per les canalitzacions de fàbrica que serveixen per a regar les parcel·les, que sovint s'emblanquinaven per a donar una imatge més acurada. Ací sorprèn una dona agenollada emblanquinant les parets amb el poal de la calç i el barret per a protegir-se del sol de l'estiu, que era quan es feien aquestes tasques. La línia blanca marcada per la sèquia contribueix a definir i accentuar el contrast cromàtic entre el terra del camí i el verd del taronger, sense taronges, en coherència amb l'estació de l'any en la que pinta el quadre. Representa fins i tot les carrilades d'un carro sobre la terra, recurs que contribueix a ressaltar el punt de fuga de al composició que se situa al centre del quadre on està la porta d'accés a la casa. Com sol ser habitual en molts horts, la seua silueta queda emmarcada per dues palmeres que es planten a la replaceta que s'obri al davant. Entre l'arbre de gran port, que podria ser un llorerer, s'albiren part de la façana de la casa, la qual respon a la tipologia de l'hort popular de casa de dos plantes de dos crugies paral·leles a façana.

El tema del camí d'accés es repeteix en la pintura de Teodoro Andreu a *Entrador d'hort*, ara amb una vista en sentit invers, des de l'esplanada de davant la casa cap a fora. A diferència de l'obra anterior situa el cavallet a un costat, potser perquè aquesta perspectiva no genera un fons definit, com ho fa la façana de la casa en sentit invers. Com és habitual. les parets que rodegen el camí estan pulcrament emblanquinades, per on es despengen plantes amb flors, el verd de les quals contrasta amb la blancor de la calç. Únicament es pot albirar la silueta d'un taronger des del costat dret, mentre que la resta d'arbres es representa amb una taca de color que es confon amb el de les plantes del camí. D'aquesta manera s'identifica el tarongerar amb el concepte de jardí productiu, assimilant els seus valors estètics amb el de la flora ornamental. Les palmeres que es planten junt al camí, no molt crescudes, contribueixen a trencar l'horitzontalitat del paisatge. amb la qual cosa s'identifiquen sense diferenciar-se, per identificar així el tarongerar amb el mateix jardí. La línia de muntanyes, que potser es corresponguen a la Serra de la Murta, tanca la panoràmica al fons i atorga profunditat al paisatge. Aquest tema de l'esplanada davant la casa es torna a repetir a l'obra de Teodoro Andreu a *L'espera del tartaner*, pintura costumista ambientada en aquesta part de l'hort.

Junt a la casa hi ha un emparrat per a fer ombra, ja que els hortolans i hortolanes realitzaven a l'aire lliure durant els mesos d'estiu moltes de les activitats quotidianes, per la qual cosa s'aprofitava l'ombra de certes plantes enfiladisses per a protegir-se dels rigors del sòl. L'obra de Joaquin Sorolla *Alqueria d'Alzira*, representa d'un d'aquests emparrats. No s'inspira en una pèrgola moderna amb pilars de fundició com les que s'estaven ja construint, sinò que recorre a les estructures característiques de l'arquitectura tradicional amb pilars de rajola lluïts i emblanquinats, els quals sostenen un bigam de fusta. Es pinta a l'hivern, quan les taronges omplin les branques dels arbres i ha caigut el pàmpol de la parra. El terra situat sota la pèrgola és l'únic espai del quadre

Julio Peris Brell, *Xalet de Corbera* (1927), oli/taula 24 x 33 cm., València, Museu de Belles Arts.

Teodoro Andreu Sentamans, *Entrador entre palmeres* (1927), oli/llenç 79 x 63 cm., Alzira, Col·lecció municipal.

Teodoro Andreu Sentamans, *Entrador d'hort* (1930), oli/llenç 80 x 64 cm., Alzira, Col·lecció municipal.

Joaquin Sorolla Bastida, *Alqiueria d'Alzira* (1903), oli/llenç 64 x 96 cm., Dallas, Tejas, USA, Janet y Alan B. Colleman.

Teodoro Andreu Sentamans, *Arruixa que plou* (1901), oli/llenç 245 x 185 cm. En comerç.

Joaquin Sorolla Bastida, *Sénia de Xàbia* (1901), oli/llenç 60 x 85,5 cm., Madrid, Museu Sorolla.

on es pot veure la terra, recurs que aprofita el mestre de l'impressionisme per a projectar de forma magistral l'ombra dels sarments. El model triat per aquesta obra és una prova més que la pintura recorre a la imatge tradicional del paisatge, on troba els arrels d'allò valencià, més que als elements capdavanters que realment representen la idea de modernitat i progrés.[12].

En tots els horts hi havia una basa que habitualment se situava junt a la casa, ja que a més de per al reg es feia servir per a prendre el bany a l'estiu i per a rentar la roba. L'obra de Teodoro Andreu, *Arruixa que plou*, ens mostra una bassa partida en dues meitats on hi ha unes dones rentant roba, junt a les quals passa un jove amb una burreta que es protegeix amb la ma dels ruixats d'aigua que li tira una d'elles amb les mans. Per a realitzar el seu treball es resguarden del sol a l'ombra d'una figuera, arbre que habitualment es plantava junt a l'andami de la sènia on s'extreia l'aigua per a protegir, tant l'animal que la movia, com a les dones que rentaven. El tarongerar es deixa entreveure al fons, darrere de la bassa. Tot i que s'observa la làmina d'aigua, no l'aprofita com a recurs plàstic per a representar els reflexos del paisatge, cosa que si que busca la fotografia de forma més intencionada

I junt a la bassa estava la sènia que treia l'aigua del subsòl. Aquest és el motiu triat per Sorolla per al quadre *Sénia de Xàbia.*[13]. L'aparell de ferro colat s'assenta sobre el seu andami de terra. Es un espai sobrealçat respecte a la superfície del voltant per on podia donar voltes l'animal que la movia, la qual cosa permet obtenir una visió panoràmica dels voltants on destaca el verd de la vegetació que se succeeix al fons per les tonalitats blaves de la mar i del cel. Al centre s'endevina fàcilment un taronger que ressalta pel verd més fosc del seu fullatge i per les taronges que hi pengen. En aquest cas pensem que es tracta d'un arbre aïllat i no d'un tarongerar. En el paisatge dels secans valencians va ser freqüent la instal·lació de sènies per a regar petites hortes destinades a l'autoconsum, on solien plantar-se alguns arbres de regadiu, com ara el taronger si el clima ho permetia. Quan Sorolla pinta aquesta obra ja s'ha es troba molt estesa la màquina de vapor. Tot i això es recrea en els valors estètics d'un element tan arrelat a la tradició cultural valenciana com és la sénia, utilitzada de l'època islàmica, i que amb la revolució industrial es fabrica amb ferro colat en substitució de la fusta.

2.2. Joaquín Sorolla Bastida

Va nàixer a València en 1836. Pintor i il·lustrador, va ser un artista prolífic i popular que va treballar una àmplia gama de temes, entre els quals es troba el paisatge, entre els quals es troben el tarongerar i les taronges. El seu estil es caracteritza pel recurs a uns colors brillants i tonalitats clares i per una pinzellada vigorosa, que representava una mena de versió conservadora de l'impressionisme. Va ser íntim amic de Blasco Ibáñez, l'estil literari del qual va influir en moltes de les seues obres de temàtica valenciana. Junt a ell van treballar i formar Julio Peris Brell i Teodoro Andreu. Va morir a

[12] Aquesta concepció troba el seu paral·lel a l'arquitectura. Tal i com ha estudiat Amadeo Serra (1996, 73 i ss.) en el llenguatge arquitectònic en el context de l'arquitectura historicista es planteja una recerca d'un estil pròpiament valencià que es troba al neobarroc.

[13] Tot i que en el moment en que es data l'obra no estava implantat el taronger com a cultiu comercial en la zona, la introduïm en aquest punt en tractar-se d'una sènia de fundició com les tantes que funcionaven als horts tot junt amb els les nombroses màquines a vapor que s'havien instal·lat. Veure al capítol 1, l'apartat dedicat a les infraestructures hidràuliques.

Joaquin Sorolla Bastida, *Entre naranjos* (1901), oli/llenç 100 x 150 cm., La Habana, Cuba, Museo Nacional de Bellas Artes.

Joaquin Sorolla Bastida, *Valenciana collint taronges* (1908), oli/llenç 106 x 157 cm., La Habana, Cuba, Museo Nacional de Bellas Artes.

Joaquin Sorolla Bastida, *Tarongers d'Alzira* (1904), oli/llenç 65 x 97 cm., Madrid, Museu Sorolla.

Julio Peris Brell, *Paisatge de Corbera amb tarongers* (1927), oli/llenç 50 x 61 cm., València, Museu de Belles Arts.

Cercedilla l'any 1923. A més de les obres comentades que fan referència a elements definidors del horts com *Sénia de Xàbia* i *Alqueria d'Alzira*, dedicà altres pintures on situa escenes costumistes entre tarongers.

A *Entre tarongers*, pintada en 1903, Sorolla sorprén uns joves amb vestits regionals en acabar un dinar entre els tarongers d'un hort. Entre alegria i rialles vegem com els joves tracten de seduir les seues parelles amb actituds galants pròpies de les pintures de Wateau. En aquesta obra es materialitza de manera plàstica la relació entre les actituds eròtiques-galants dels personatges i la carrega sensual del taronger que tres anys enrere va transmetre Blasco Ibañez a la seua novel·la *Entre naranjos*, a la qual el pintor coincidí en donar-li el mateix títol. Tot el fons es troba format per atapeïts tarongers, d'on sobreixen les taronges que destaquen entre la foscor del seu fullam ressaltades per la llum que envaeix l'escena.

L'obra *Valenciana collint taronges* recorre a la imatge del retrat de figura femenina situada entre tarongers que cultivaran molts pintors del cercle de Sorolla, com ara Peris Brell. La imatge es configura en base a una pinzellada solta característica de l'obra més madura del pintor. La composició es divideix en dues meitats mitjançant una diagonal. Una part està formada per una filera de tarongers presa en perspectiva on apareix una jove llauradora agafant taronges assentada sobre el cavalló que divideix les dues taules d'arbres, i a l'altre costat situa un muntonet de taronges. L'altra meitat ve definida per la terra en contrast amb el verd del taronger. Sorolla capta el reflex de la llum entre els tarongers, recurs amb el que també atorga profunditat a l'escena.

L'obra *Tarongers d'Alzira*, pintada el 1904, ens mostra un hort situat junt als peusdemont de la Serra de la Murta, a la partida del Mompó[14]. Es recrea en el contrast entre l'aridesa de la serra inculta que ocupa tot el fons, sense a penes deixar espai per al celatge, amb la verdor fosca dels tarongers. D'aquesta manera ressalta també el resultat de la intervenció humana en el paisatge com un element estètic on es relacionen els conceptes de bellesa i productivitat. El verd fosc dels tarongers contrasta amb el blanc dels marges dels caminals, adornats amb gerros. El blanc de la calç es fon en la part inferior amb el roig del terra en la base del llenç. Les daurades taronges ressalten amb el seu colorit encés sobre la foscor del fullatge.

2.3. Julio Peris Brell

Naix a València en 1866. Es va formar a l'Escola de Belles Arts de Sant Carles de València, on va ser condeixeble de Constantí Gómez. Posteriorment es va traslladar a Madrid, on va treballar amb Joaquim Sorolla, de qui va rebre les seues influències, tot i que va crear un estil propi caracteritzat per una major tendència a l'impressionisme. La seua paleta va recrear la lluminositat i la claredat del paisatge valencià, destacant també com a bodegonista. Va morir a la seua ciutat natal el 1944.

Peris Brell pinta obres on el paisatge assoleix la categoria de gènere autònom, com és el cas de l'obra comentada *Xalet a Corbera*, propietat del metge del poble, qui va convidar l'artista a passar-hi algunes temporades, o *Paisatge de Corbera amb tarongers*. Aquesta

[14] Quasi amb tota certesa podem situar el lloc on Sorolla es va inspirar en aquesta pintura a l'hort d'Alzira inventariat amb la referència 017-190, ja que com podem comprovar a la fitxa conserva els murs de contenció dels marges amb gerros ceràmics.

última representa la visió del paisatge contemplada des del bell mig d'un tarongerar vell, on entre la atapeïda massa dels tarongers s'obrin alguns clars formats pels arbres que es moren, que estan malalts o han estat empeltats i que manquen de faldes, com el que trobem en primer plànol. A l'hivern la collita està madura i les branques dels arbres estan repletes de "globus daurats" que ressalten sobre el verd fosc de les fulles del taronger, del qual obté una gran riquesa de matisos per la incidència de la llum que envaeix tots els racons de l'escena. Com és propi en l'estació de l'any en que es pinta l'escena la terra apareix coberta per la brossa, la qual sols es deixa veure en el primer plànol del quadre. La perspectiva formada per les dues fileres de tarongers es tanca al fons per les muntanyes que aguaiten entre les copes dels arbres.

La pinzellada solta de Peris Brell arriba a la seua màxima expressió en l'obra *Tarongers de Corbera*. Reflexa la incidència dels últims rajos del sol d'un dia d'hivern en mig d'un camp de tarongers. En ella predominen els colors càlids, ataronjats de les fruites, sienes del terra, que es fonen amb el verd dels tarongers. Un retall de cel es dibuixa al fons de l'escena.

Peris Brell també es va servir dels tarongers com a fons de retrats o d'escenes costumistes com era prou habitual en la pintura del moment. Segons el professor Pérez Rojas "las idealizaciones y representaciones de la Valencia agrícola, las figuras "entre naranjos" suelen ser muy abundantes en estos años de plena expansión agrícola y ganadera como imagen idealizada de la prosperidad valenciana". Però l'obra de Peris Brell es deslliga d'aquest tipus de pintura idealitzadora, tan comuna en aquesta època. A diferència d'altres autors com ara Sorolla o Mongrell, les figures de Peris Brell no estan idealitzades amb vestits regionals i actituds galants, sino que s'aproximen a la realitat d'allò quotidià. Un exemple és la pintura *Maria i Vicenta entre tarongers*, on Peris Brell utilitza tonalitats grisenques per a tractar les brosses del terra, i fins i tot les mateixes figures retratades, la qual cosa fa que s'accentue el contrats entre el verd fosc del taronger, del qual pengen les pomes d'or del jardí de les Hespérides. En aquesta obra la sensibilitat de Peris Brell ha aconseguit traduir al llenguatge pictòric les imatges de les terres valencianes, del país del sol, tal i com el batejara Blasco Ibáñez, les quals havien inspirat tres dècades abans l'obra de l'insigne escriptor (Català, 2003, 204)

2.4. Teodoro Andreu Sentamans

Va nàixer a Alzira en 1870. Estudià belles arts a l'Acadèmia de San Fernando de Madrid. En finalitzar va ingressar en el taller de Joaquim Sorolla, de qui va ser un dels deixebles predilectes i de qui va dependre el valor de la pinzellada discontinua i la tècnica del color. En els temes populars valencians va trobar una font inesgotable de motius pictòrics que tractà a manera d'escenes costumistes amb personatges populars que sorprén desenvolupant les tasques quotidianes dins del seu ambient i no totalment idealitzats com els de la pintura regionalista de Joaquim Sorolla. Mor a la seua ciutat natal en 1935.

Pinta els racons del seu poble natal, Alzira, motiu pel qual, tal i com hem comentat, capta en una sèrie de quadres els elements principals que configuren la idea o concepte d'hort de tarongers. A *Hort d'Alzira* o *Hort de la Casella* es recrea en els valors estètics d'un fragment de paisatge que representa el marge entre dos bancals de tarongers on el roig de la terra contrasta amb el blanc del marge que els separa. La llum incideix

Julio Peris Brell, *Tarongers en Corbera* (1927), oli/taula 24 x 34 cm., València, Col·lecció particular.

Julio Peris Brell, *Maria i Vicenta entre tarongers* (1927), oli/taula 50 x 61 cm., València, Col·lecció particular.

directament sobre els tarongers per produir una gran varietat de matisos cromàtics, alhora ressaltar el color viu dels fruits que pengen de les branques.

També recorre als tarongers com a fons per a composar les seues escenes costumistes. En elles no representa la imatge burgesa que ens transmet la fotografia, sinó que se centra sobretot en escenes de la vida quotidiana les famílies que els habiten i els treballen, com ja hem vist a *Arruixa que plou* o a *l'Espera del tartaner.* A *Hortolanes cosint* capta la imatge quotidiana del treball fora de la casa entre el jardí i els tarongers en aquells horts de caràcter popular on no sol materialitzar-se una delimitació entre els arbres i plantes que conformen el jardí de la casa i els mateixos tarongers. Durant l'estiu moltes de les tasques es feien a l'exterior de la casa, aprofitant l'ombra de la mateixa o d'un emparrat, sobretot a les primeres i últimes hores del dia per evitar els calors rigorosos. El terra net de brosses sobre el que destaquen nítidament les siluetes dels tarongers deixa constància de l'estació de l'any en que es trobem i de la imatge de l'hort com a jardí productiu al qual han al·ludit molts autors. El camp de visió obert entre les dues fileres d'arbres es tanca al fons amb els cims arrodonits de les muntanyes alzirenques que emmarquen els fons de vall i els peudemonts on es planten els horts. L'escena està tractada amb un gran realisme, on els personatges no estan idealitzats, apartant-se així de la concepció de la pintura costumista del seu mestre Sorolla on els seus personatges responen a models idealitzats i tractats d'una manera folklòrica en presentar-los amb els vestits regionals valencians.

Un plantejament diferent ofereix l'obra *Tres roses en un pomell* o *hort de tarongers d'Alzira.* Ens endinsa en el tema del galanteig que tan de moda va estar en la pintura de Mongrell. Però a diferència d'aquell s'aparta de la concepció regionalista dels seus personatges per a presentar-los vestits d'una manera més pròxima a la realitat, tot i conservant la seua elegància. Situa els personatges en mig d'uns tarongers empeltats, on l'escàs fullam deixa percebre clarament el brancatge dels arbres, alhora que facilita la visió del que hi ha darrere. Destaquen els abundants pomells de taronges que pengen de les branques. També aprofita aquest recurs de forma magistral, igual que ho fa el mestre Sorolla a altres obres com ara *Alqueria d'Alzira* per a projectar les seues ombres sobre el terra. Força la perspectiva per a poder captar l'entorn amb una major amplitud. Darrere de les tres joves s'identifica la imatge dels voltants de la casa, amb els graons que donen accés a l'andami o la mateixa bassa sobre les parets de la qual s'assenten pilars amb gerros, i el mur de fàbrica que separa l'esplanada del tarongerar, tot impecablement emblanquinat. Una massa de tarongerar tanca el fons de l'escena.

2.5. Josep Mongrell Torrent

Naix a València el 1870. Va estudiar a l'escola de Belles Arts de València on va ser deixeble d'Ignacio Pinazo. Finalitzats els estudis es va traslladar a Madrid on va treballar una temporada amb Sorolla. Després va tornar a València i d'allí es va instal·lar a Cullera, on va residir sis anys. Després es va traslladar definitivament a Barcelona. És autor dels mosaics del Mercat de Colon de València i de les decoracions ceràmiques de la façana de l'estació del Nord. Mor a Barcelona el 1937.

El període de residència de l'artista a Cullera entre 1906 i 1913 ha estat qualificat com una de les etapes més creatives i productives de la seua trajectòria artística. Allí estableix un contacte directe i quotidià amb els paisatges que pinta. És el paisatge

Teodoro Andreu Sentamans, *L'espera del tartaner a l'hort* (1903), oli/llenç 53 x 73 cm., Alzira, Col·lecció municipal.

Teodoro Andreu Sentamans, *Hort de la Casella*, oli/llenç 60 x 45 cm., Alzira, Col·lecció municipal.

Teodoro Andreu Sentamans, *Hortolanes cosint* (1918), oli/llenç 85 x 100 cm., Alzira, Col·lecció municipal.

Teodoro Andreu Sentamans, *Tres roses en un pomell o Hort de tarongers d'Alzira* (1907), oli/llenç 188 x 238 cm., Alzira, Col·lecció municipal.

característic de la Ribera Baixa delimitat al ponent per les marjals i la mar i al ponent per les primeres estribacions muntanyenques i els seus peudemonts, on arrelen les primeres plantacions tarongeres. Durant aquesta etapa Mongrell no pinta el paisatge com a gènere autònom, com si fan altres contemporanis, però assoleix un protagonisme important en algunes de les seues obres. En altres pintures els racons entre tarongers o l'esplanada d'un hort serviran de teló de fons on situa els seus personatges per a representar escenes de caràcter narratiu. Tal i com indica Pérez Rojas (2001), l'estada a Cullera suposa una recerca de les arrels dins el context de regeneracionisme regionalista que troba en els elements físics i humans del paisatge l'essència d'allò valencià.

L'obra que millor reflexa els trets paisatgístics de la Ribera Baixa és *Costums valencianes*, pintada l'any 1906. Situa els personatges en primer terme, elevats sobre un monticle, darrere del qual es desplega una planura de tarongers visible en tota la seua amplitud. El mantell verd de tarongers que domina quasi tota la superfície del llenç es delimita al fons per les muntanyes i el blau de l'aigua, on la seua presència es difumina entre una atmosfera boirosa per la presència de la marjal i la mar. Recorre a lleugeres pinzellades de color per a identificar de forma clara els arbres amb el seu fruit. Aquest paisatge pot be pot situar-se en algunes de les valls que s'obrin en perpendicular a la línia de costa entre Corbera i Tabernes de la Valldigna rodejades de muntanyes.

Mongrell a l'*Eixida de missa*, ens mostra un altre paisatge dominat pel verd del tarongerar, en aquest cas sense fruit. Una bardissa de xiprers, arbre que situa també en primer pla, tanca el fons de la parcel·la, darrere la qual sobreix l'ermita que s'alça sobre un monticle. La seua pinzellada capta la incidència de la llum sobre els diferents arbres, sobre els brots més tendres i superficials del taronger, aconseguit així una gran varietat i riquesa de matisos. En primer terme es representa una escena prou comuna entre els hortolans com era acudir a missa a un oratori o ermita pròxima a les cases que habitaven al camp, lluint els vestits més elegants reservats per als diumenges. En aquesta obra recull com no ho ha fet altre pintor la imatge de l'*enclosure* que caracteritza el paisatge dels horts a través de l'espai que s'obri entre la figuera i els xiprers que emmarquen el primer pla de l'escenari.

Com podem comprovar a través d'aquestes dues obres on el paisatge cobra especial protagonisme, les figures són representades amb actituds quotidianes sense cap idealització. Segons Pérez Rojas (2001, 106) aquesta forma de representació s'emmarca dins un corrent que es manifesta en el panorama artístic valencià en la transició entre els segles XIX i XX, on hi ha una pintura naturalista que vol fer-se ressò de la realitat social, representant les persones amb naturalisme dins el seu ambient de treball i els paisatges que els són quotidians i amb els que íntimament s'hi relacionen, en paral·lel a les novel·les de Blasco Ibáñez que contribuïren a fomentar la identificació de l'essència valenciana amb les gents senzilles del camp.

A més Mongrell pinta altra sèrie d'obres on el paisatge perd protagonisme en detriment de les escenes representades entre tarongers. *Migdiada interrompuda* i *En el tarongerar* són alguns exemples que ofereixen escenes galants de joves amb elegants vestits regionals, vellesa i elegància que emfasitza en els personatges femenins. A *copla valenciana* retrata una parella de joves assentada sobre un banc d'obra rodejada de plantes i flors com els que adornaven les rodalies de les cases d'hort, darrere del qual s'endevina la vasta plana de tarongers. Els paisatges i racons del camp es converteixen en lloc d'encontre tal i com narra Blasco Ibañez a la seua obra *Entre naranjos*. En les

José Mongrell Torrent, *Costumbres valencianas* (1907), oli/llenç 88 x 137 cm., Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya.

José Mongrell Torrent, *Eixida de missa* (Ca. 1908), oli/llenç, Col·lecció particular.

José Mongrell Torrent, *Migdiada interrompuda* (s.a), oli/llenç 70 x 113 cm., València, Col·lecció Lladró.

José Mongrell Torrent, *En el tarongerar* (1911), oli/llenç. Buenos Aires, Club Español.

José Mongrell Torrent, *Copla valenciana* (s.a), oli/llenç 70,5 x 111 cm., Col·lecció particular.

Ignacio Pinazo Camarlench, *Paisatge amb masia* (1984-85), oli/taula 19 x 16 cm., València, Col·lecció particular.

actituds dels personatges les obres de Mongrell mostren un cert paralelisme amb les pintures de Watteau, les quals coneixia i apreciava (Pérez Rojas, 2001, 113). Però, tot i això, transmeten un desenfré i sensualitat més continguda que les obres de Sorolla.

2.6. Altres autors

Com a acaben d'analitzar, el tema del tarongerar i dels seus paisatges va estar motiu d'inspiració per a bona part dels pintors que van treballar a València durant les primeres dècades del segle XX, tot i que en el repertori d'alguns autors sols trobem obres aïllades i no de sèries de quadres com és el cas dels artistes que hem parlat.

Paisatge amb mas, pintada per Ignasi Pinazo Camarlench[15] entre 1884-85, representa la vil·la burgesa que va construir el banquer Jaumenadreu a Godella, on va residir Pinazo durant poc més d'un any per allunyar-se dels perills de l'epidèmia de còlera que s'havia estes per la ciutat de València (Aguilera Cerni, 1982, 60). Tot i que no apareix cap referència expressa al taronger, ofereix mitjançant el seu estil marcadament impressionista la imatge de l'hort com a oasi sorgit en mig del secà que aleshores era característica del paisatge l'Horta Nord en el moment en que el cultiu començava a obrir-se pas. Molts horts sorgeixen cap a les darreres dècades del segle XIX gràcies a la transformació en regadiu de les terres dels antics masos mitjançant la instal·lació de motors per al reg, quedant durant dècades com a illots totalment rodejats de secans. En l'obra es pot apreciar la casa rodejada de vegetació d'un verd fosc que, tot i que sense certesa, podíem assimilar al taronger, la qual contrasta amb el predomini de la terra conforme ens apropem a la base del quadre.

Emilio Ferrer[16], amb el realisme que caracteritza la seua obra, se situa sobre un monticle per a captar la panoràmica d'una de les valls que s'obrin rodejades de muntanyes junt al litoral entre la Ribera i la Safor. No pinta el tarongerar com una massa uniforme, sinó que s'identifiquen les diferents parcel·les i fins i tot els diferents arbres alineats geomètricment amb el característic marc de plantació. Junt a les muntanyes del fons ascendeixen algunes columnes de fum com les que poblen el paisatge durant la primavera quan es cremen les branques de les esporgades. Ens mostra el contrast entre l'aridesa de les zones incultes, accentuada sobretot en el fragment de terra, matolls i pedres que pinta en primer terme, i el verd dels tarongers, la qual cosa contribueix a magnificar l'obra transformadora i fertilitzadora que s'ha dut a terme amb les plantacions citrícoles.

---

[15] Ignacio Pinazo Camarlench (València, 1849-Godella, 1916). D'origen humil, es va haver de dedicar a uns quants oficis artesanals per poder subsistir, i el 1870 es matriculà a un curs nocturn de pintura. L'any 1873 va participar en l'Exposició Regional de Barcelona. L'èxit obtingut li va permetre viatjar a Roma, on va tornar el 1876 pensionat per la Diputació de València. De retorn a la seua ciutat natal, va cultivar els gèneres més diversos, des de la decoració de palaus fins als quadres d'història i els retrats. No obstant això, les obres que li han donat més nom han estat les seues pintures de paisatges i tipus de la terra, fetes amb pinzellades soltes i amb un predomini del color sobre la línia, en un estil proper a l'impressionisme, situat a mig camí entre el de Fortuny i el de Sorolla.

[16] Emilio Ferrer Cabrera (Cullera, 1888-1962). Va estudiar a l'escola de Belles Arts de Sant Carles de València. Fou un destacat paisatgista, amb influències de Joaquim Sorolla, de qui va ser deixeble, i de Mongrell, evolucionant cap a una pintura més realista.

Constantino Gómez[17], a la seua obra *Xiprers i tarongers*, se recrea en la exhuberant plasticitat dels tarongers totalment poblats de flor i fruites, duguent a la seua màxima expressió aquest recurs estètic tractat per bona part dels pintors que han prestat atenció a aquest arbre. El pintor se situa en mig d'un hort, en el carrer format entre dos fileres de tarongers. La perspectiva finalitza en una bardissa de xiprers que se situa com a teló de fons de l'escena. Contrasta l'horitzontalitat del taronger amb la verticalitat del xiprer.

L'obra *Taronges P.M.,* de Ramón Stolz[18], recrea l'escena típica de la collita de taronges que la fotografia i les targetes postals s'havien encarregat de difondre per tot arreu. Situa l'escena entre dos tarongers que pinta amb tot detall carregats de taronges, mentre que la imatge dels arbres del fons s'esvaeix amb el recurs a taques de color i pinzellades soltes. Juga amb la llum, que sembla com si es filtrara entre les branques dels arbres per a crear diferents matisos sobre el primer taronger, així com sobre la fruita i els teixits de les dones que apareixen assegudes al terra. El detallisme i la monumentalitat amb que planteja els arbres fa que aquesta porció de tarongerar es conceba com un jardí. Per això, en aquesta pintura, "se pueden identificar los huertos con los jardines de la Casa Sorolla que pintaban el mismo Sorolla, o de los jardines de Monforte y chalets que pintó el mismo Genaro Palau. Inconscientemente está creando el hombre en los huertos un jardín con unos valores estéticos importantes" (Consorci, 2004).

[17] Constantino Gómez Salvador (València, 1864-1937). Va estudiar a l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles, on va coincidir amb Joaquim Sorolla, Cecilio Pla i Salvador Abril, dels quals més tard va rebre influències. Per a pintar paisatges utilitzava petites taules en les que cuidava especialment els efectes de llum-ombra. La seua obra correspon a la d'un pintor situat entre dos segles, tot mantenint el joc entre la pintura oficial i el naturalisme a l'aire lliure.

[18] Ramón Stolz Viciano (València 1903-1958). En 1922 inicia els estudis a l'Acadèmia de Bellas Artes de San Fernando i en 1923 va presentar els seus primers llenços a l'Exposició Regional Valenciana. En la seua estada a Madrid va ser condeixeble de Salvador Dalí.

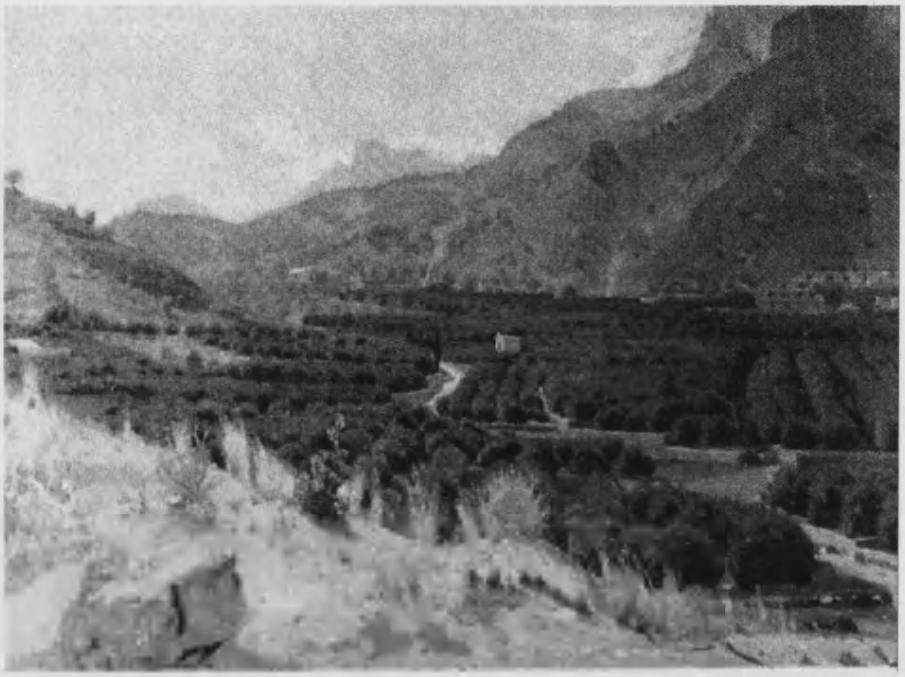

Emilio Ferrer Cabrera, *Paisatge amb tarongers* (s.a), oli/llenç, Cullera, col·lecció particular.

Constantino Gómez Salvador, *Xiprers i tarongers* (s.a), oli/llenç 72 x 130 cm., València, Museu de Belles Arts.

Ramón Stolz Viciano, *Taronges P.M.* (Ca. 1954), oli/llenç 270 x 237 cm., València, Col·lecció Pedro Monsonís.

3. EL PAISATGE VIST PER LA FOTOGRAFIA

La fotografia és una forma de representació gràfica pròpia de l'època contemporània. Tot i que des de les primeries del segle XIX es van realitzar alguns descobriments, molts autors marquen el seu inici l'any 1839 quan Louis Daguerre va fer públic el seu procés per a l'obtenció de fotografies basat en la plata, anomenat Daguerrotip. Aquesta tècnica s'utilitzava sobretot per als retrats fets a l'interior dels estudis, ja que tenia una sèrie de limitacions tècniques com ara que l'objecte fotografiat tenia que estar immòbil, i que requeria el fixat i revelat immediat de la placa. Tots aquests condicionants feren que durant les primeres dècades la fotografia de paisatge fora molt escassa, tot considerant que calia dur darrere una tenda laboratori ambulant dins la qual poder fer el revelat, acompanyada dels productes químics, un bidó d'aigua i altres accessoris necessaris, i muntar-la al costat d'on se situara el trípode per a captar la imatge.

A partir de 1882 la introducció del mètode de les plaques seques al gelatino-bromur descobert per Madox i perfeccionat poc després en utilitzar-se com a suport la placa de vidre, va contribuir eficaçment a resoldre el treball de la fotografia de paisatges. Ara les plaques, una vegada velades, es podien conservar un temps sense fixar-les i es podien traslladar al laboratori per al seu rebel·lat. Altre avantatge afegit és que qualsevol grup de gent podia ser fotografiat sense necessitat de romandre estàtic, captant-lo en moviment, la qual cosa permetia reproduir qualsevol monument, entorn o paisatge amb la seua pròpia espontaneïtat i dinamisme del moment concret. I fins i tot les mateixes palmeres que tant agrada incloure en la fotografia del paisatge dels horts no apareixen mogudes.

La disponibilitat d'aquests descobriments tècnics coincideix cronològicament amb el despertar d'un interés pel paisatge en altres formes de representació cultural, com ara la pintura i la literatura. Diversos autors (Carbó, 1997, 29) ressalten l'important paper jugat per la fotografia en la difusió del paisatge mitjançant un procés de retroalimentació. La millora en les comunicacions experimentada a partir de la segona meitat del segle XIX va possibilitar l'apropament del paisatge al fotògraf professional o aficionat, les imatges del qual despertaren un interés pel coneixement directe i real del mateix, tot atraient cap a ell altres persones. Com a forma de representació gràfica, la fotografia va estar en els seus orígens estretament relacionada amb la pintura. Segons Carbó (1997, 27) "el desarrollo de la fotografía de paisaje estuvo y está condicionada por dos categorías sancionadas por la estética y la historia del arte, como lo pintoresco y lo sublime". En aquest sentit Bonet (1995, 73-74) sospita que en les darreres dècades del segle XIX molts pintors en el seu procés creador substituïren o complementaren la imatge real de paisatge amb la fotografia. Per això aquesta coincideix en ressaltar les mateixes categories estètiques que les altres formes de representació cultural.

Una de les característiques de la fotografia és la seua fidelitat a la realitat. En contraposició, la pintura ofereix al seu autor una major llibertat a l'hora d'articular els diferents elements de la composició, per a variar la llum, l'espai, el color, etc. A l'hora de captar un paisatge el fotògraf sols pot variar la llum que li ve donada en diferents moments del dia, però no pot manipular-la. No pot variar la posició, introduir o eliminar

elements que el configuren, com ara arbres, edificis, etc. L'única elecció que li atorga al seu autor és la selecció de l'espai. Per això la fotografia selecciona una porció del territori a través de l'objectiu, la qual esdevé en paisatge (Sánchez Vigil, 2006, 20). Però a diferencia de la pintura la fotografia presenta com a principal avantatge la facilitat en la reproducció, per la qual cosa es divulga i te la facilitat de fixar imatges i estereotips de paisatges, que es corresponen a fragments d'una realitat.

La imatge té els seus codis lingüístics, diferents als textuals, la qual cosa li atorga al document fotogràfic els seus propis valors. Segons Sánchez Vigil (2006, 18), "el documento fotográfico tiene dos lecturas primarias: su representación original a partir de la selección de la realidad, es decir, lo que se pretende captar para crear, comunicar o informar de o sobre algo, y en segundo lugar lo que sugiere al receptor". Per això qualsevol imatge ofereix missatges a través del seu llenguatge específic, i per tant, pot ser descodificada pel receptor. Per tant s'estableix una estreta relació entre la imatge i la apreciació estètica subjectiva del que l'observa. D'aquesta manera la fotografia esdevé un mitjà de comunicació, que comunica les experiències d'un paisatge (Sánchez Vigil, 2006, 15) i fins i tot pot suggerir tantes idees com mirades.

A l'hora de plantejar la recerca de documents fotogràfics sobre el paisatge dels horts hem acudit a diverses fonts. En primer lloc els fons d'imatges dels arxius municipals de les principals localitats tarongeres, on hem trobat resultats positius exclusivament en Alzira i Carcaixent. D'altra banda el fons gràfic de la Biblioteca Valenciana ens ha proporcionat una quantitat important de targetes postals que representen quasi exclusivament imatges preses als termes muncipals d'Alzira i Carcaixent. D'altra banda, pel que fa a les imatges publicades en llibres o revistes hem recorregut a les principals publicacions periòdiques il·lustrades de finals del segle XIX, entre les quals destaquem *La Ilustración Española y Americana*, a la *Geografia General del Reino de Valencia* de Sarthou Carreres, i a les publicacions científiques sobre el taronger o sobre el regadiu que inclouen fotografies de paisatges preses generalment pels seus autors. Hem de fer constar que quasi totes les fotografies localitzades son de paisatges de la comarca de la Ribera, centrant-se especialment als termes d'Alzira i Carcaixent, per la qual cosa en sintonia amb el que ocorre amb la literatura i la pintura, els fotògrafs també trobaren en aquests indrets l'essència dels horts, el paisatge dels horts per excel·lència.

Pel que fa a la difusió de la imatge del paisatge podem parlar de tres vies: la fotografia feta per a ús privat, les imatges publicades en llibres, i les targetes postals. Les primeres estan realitzades per la èlit que té accés a la fotografia. La fotografia de finals del segle XIX i primera meitat del segle XX pel seu cost econòmic i pel domini d'unes tècniques fotogràfiques, sols estava a l'abast de les classes altes com a afició o dels fotògrafs professionals que vivien de la seua realització i que tindran com a clients les classes altes i mitjanes-altes, per la qual cosa resulta lògic pensar que intentara satisfer els gustos de la seua clientela. Les fotografies fetes per a difusió en llibres o revistes sols tenen eixida en obres que estan a l'abast de la burgesia, mentre que les postals són les que veritablement difonen la imatge del paisatge en ser més assequibles.

3.1. El concepte d'hort

La fotografia aconsegueix reunir un ampli repertori iconogràfic d'elements que conformen el concepte d'hort de tarongers. Per tot això coincideix en transmetre una

Fig. 1. Entrador d'un hort. Targeta postal. Biblioteca Valenciana. Fons José Huguet.

Fig. 2. Carcaixent. Hort de Ribera. Targeta postal. Arxiu Municipal de Carcaixent.

idea d'hort semblant a la que ens mostra la pintura o la literatura, prestant atenció als mateixos temes, com ara les perspectives del camí principal, la plaça davant la casa o els jardins. A més, algunes fotografies se centren en els valors estètics de l'aigua de les bases com a mirall on es reflexa el paisatge del voltant, que tant per a la literatura com per a la pintura havien passat desapercebuts. Els motors i el seus fumerals no són presos com a motius de forma individualitzada, més be solen aparèixer inclosos en vistes generals dels horts o en àmplies panoràmiques del paisatge.

L'hort de tarongers generalment està rodejat per una tanca de fàbrica o per una bardissa vegetal, que marca els límits de la propietat. La imatge 1 ens mostra la característica porta d'accés flanquejada per sengles pilars rematats amb gerros de terracota. Una vegada travessada s'enfila el camí que en línia recta es dirigeix cap a la casa. Com deixa de manifest la fotografia, aquest camí té un caràcter semipúblic, ja que es tracta d'un passeig privat, però que alhora està obert a la visió des de l'exterior. Per tant és un lloc de transició entre el mon exterior i la intimitat domèstica. Dels diferents elements que conformen l'hort és l'entrador el tema que més atenció rep en la fotografia. Les fotografies de l'Hort de Ribera de Carcaixent (figs. 2, 3 i 4) han estat preses en diferents moments cronològics, tal i com s'aprecia en l'alçada de les palmeres que flanquegen el camí. La profusió d'espècies ornamentals arbòries i arbustives que acompanyen el passeig és una característica de l'hort burgés. La imatge 5 ens mostra el camí d'accés a un hort, també rodejat per dues fileres d'altes palmeres. Però tant la parquedat en vegetació que l'acompanya com la senzillesa de la casa ens indiquen que es tracta d'un hort més humil. L'autor dirigeix l'objectiu de baix cap amunt per a captar les palmeres en tota la seua dimensió, per la qual cosa esdevenen en el principal motiu. La postal de l'hort de les Aigües d'Alzira (fig. 6) ens mostra amb una pressa més amplia aquest mateix motiu: el camí rodejat de palmeres que s'obri pas entre els bancals de tarongers per a confluir davant la casa.

Els camins interiors han rebut menys atenció, ja que sols hem localitzat una postal que ens mostra la recol·lecció de la taronja (fig 7). La imatge està presa des de dalt, probablement des de la planta superior d'una casa, la qual cosa ressalta les figures dels collidors carregats amb els cabassos de taronja als muscles rodejats pels troncs de les dues fileres de palmeres que emmarquen el camí, la qual cosa ressalta el caràcter costumista de l'escena. Entre les palmeres, tal i com era habitual, trobem plantats arbres fruiters, possiblement pereres o pruneres. Altra imatge pertany a l'hort de Julián Ribera a la Pobla Llarga (fig. 8). Com es prou habitual molts dels camins interiors estan delimitats per les canalitzacions per a regar els bancals. En aquest cas conflueix en perspectiva cap a l'eix de simetria d'un dels cossos laterals de la casa. La figura del llaurador carregat amb un cabàs sobre l'esquena li atorga l'escala humana, i un cert toc costumista.

El camí conflueix en una petita explanada que s'obri davant la façana principal de la casa. Tot considerant la benignitat del clima de la mediterrània, és un espai on es desenvolupa bona part de l'activitat diària a l'aire lliure, tant de treball com d'esbarjo. La targeta postal de l'Hort de Carreres de Carcaixent (fig. 9) sorpren en aquest espai un grup de persones realitzant els treballs del pesatge de la taronja collida a l'hort amb una bàscula de camp abans de ser carregada al carro. La figura 10 ens mostra l'esplanada de l'Hort de les Aigües d'Alzira amb els estatgers acompanyats de l'amo.

Fig. 3. Carcaixent. Hort de Ribera. Arxiu Municipal de Carcaixent.

Fig. 4. Carcaixent. Hort de Ribera. Targeta postal. Arxiu Municipal de Carcaixent.

Fig. 5. Carcaixent. Entrador d'un hort. Targeta postal. Arxiu Municipal de Carcaixent. Fons Maseres. Col·lecció J. Gomis.

Fig. 6. Alzira. Hort de les Aigues. Entrador. Targeta postal. Col·lecció A. Besó.

Fig. 7. La Pobla Llarga. Hort de Ribera. Foto: Julián Ribera. Arxiu Municipal de Carcaixent. Fons Julián Ribera.

Fig. 8. Collint taronja a un hort. Targeta postal. Col·lecció A. Besó.

Fig. 9. Carcaixent. Hort de Carreres. Targeta postal. Biblioteca Valenciana. Fons José Huguet.

Fig. 10. Alzira. Hort de les Aigues. Targeta postal. Biblioteca Valenciana. Fons José Huguet.

Fig. 11. Carcaixent. Jardí d'un hort. Targeta postal. Biblioteca Valenciana. Fons José Huguet.

Fig. 12. Carcaixent. Hort de l'Ermita. Targeta postal. Col·lecció A. Besó.

Als voltants de la casa es despleguen jardins d'extensió variable amb dissenys més o menys acurats. Generalment les fotografies presten atenció als primers, com es el cas de la fig. 11, que mostra un jardí on el recorregut entre les diferents espècies vegetals s'acompanya amb bancs de ferro colat i fusta i figures de terra cuita. Un altre cas semblant la trobem a la sèrie de postals de l'hort de l'Ermita de Carcaixent. D'entre elles destaquem la imatge que ens mostra el sopador de ferro colat (fig. 12) que emmarca al fons la visió d'un banc de formigó armat, i el xicotet estany ornamental dins el qual naden els patos (fig. 13). Totes tres imatges se centren en ressaltar elements propis del jardí valencià, com ara els figures de terra cuita, els sopadors, bancs de fàbrica, pèrgoles i aus, que ara són adoptades com a ornament de les residències burgeses més acomodades. Altre element característic del jardí romàntic que apareix a alguns horts és la gruta artificial, relacionada amb l'aparició de la Mare de Déu de Lourdes. La figura 14 ens mostra un primer plànol de la gruta de l'Hort de Maseres a Carcaixent, darrere de la qual aguaita un paisatge de muntanyes incultes i de secans sense transformar.

Les basses constitueixen altre element al que la fotografia ha prestat especial atenció, el qual, tot considerant els seus valors estètics, incomprensiblement ha estat prou deixat de banda per la literatura i la pintura en tractar aspectes dels horts. En determinades hores del dia la làmina d'aigua actua com un mirall on es reflexa la vegetació, les arquitectures i altres elements que l'envolten (fig. 15 i 17). La bassa forma part de la xarxa hidràulica que rega els horts com a element regulador del cabal, per la qual cosa se situa sobre la cota més alta. En els regadius marginals de vegades coincideix amb la línia que separa el paisatge dels horts de les terres de secà o incultes, amb la qual cosa contribueix a accentuar els contrastos[19]. La fotografia se n'ha fet ressò i ha contribuït a valorar-los, ja que com vegem a les figures 14 i 16 la presència d'aigua fa que encara es ressalte més aquesta com a font de vida i es magnifique la tasca transformadora del paisatge que la burgesia estava duent a terme en aquells anys. Com ha indicat Carbó (1997, 28) la productivitat agropecuària constitueix un dels valors del paisatge que és digne d'apreciació estètica. En aquest sentit la bassa, a més dels valors que hem comentat, constitueix la materialització de l'oasi sorgit en mig d'unes terres de secà poc productives que encara es poden veure en la imatge.

I per últim cal fer referència a les persones, autèntiques protagonistes del paisatge. La seua inclusió en les fotografies és la resposta a un desig estètic d'humanitzar el paisatge. En la major part de les fotografies posen les dues classes socials protagonistes: els propietaris, que es distingeixen per la seua vestimenta, normalment amb barret, i els estatgers que tenien cura de la casa i de l'hort.

3.2. Les targetes postals

Sense cap dubte la targeta postal és el suport que va permetre la popularització i la democratització de la fotografia. Les primeres es van imprimir majoritàriament en fototípia, on s'emprava l'emulsió de la pròpia còpia fotografia. La tècnica va anar evolucionant en els anys següents gràcies al huecogravat, la litografía i la cromolitografia, que assoliren un èxit espectacular en els anys finals del segle XIX

[19] Vegeu capítol 2.

Fig. 13. Carcaixent. Hort de l'Ermita. Targeta postal. Col·lecció A. Besó.

Fig. 14. Carcaixent. Gruta artificial de l'Hort de Maseres. Targeta postal circulada l'any 1093. Arxiu Municipal de Carcaixent. Fons Maseres. Col·lecció J. Gomis.

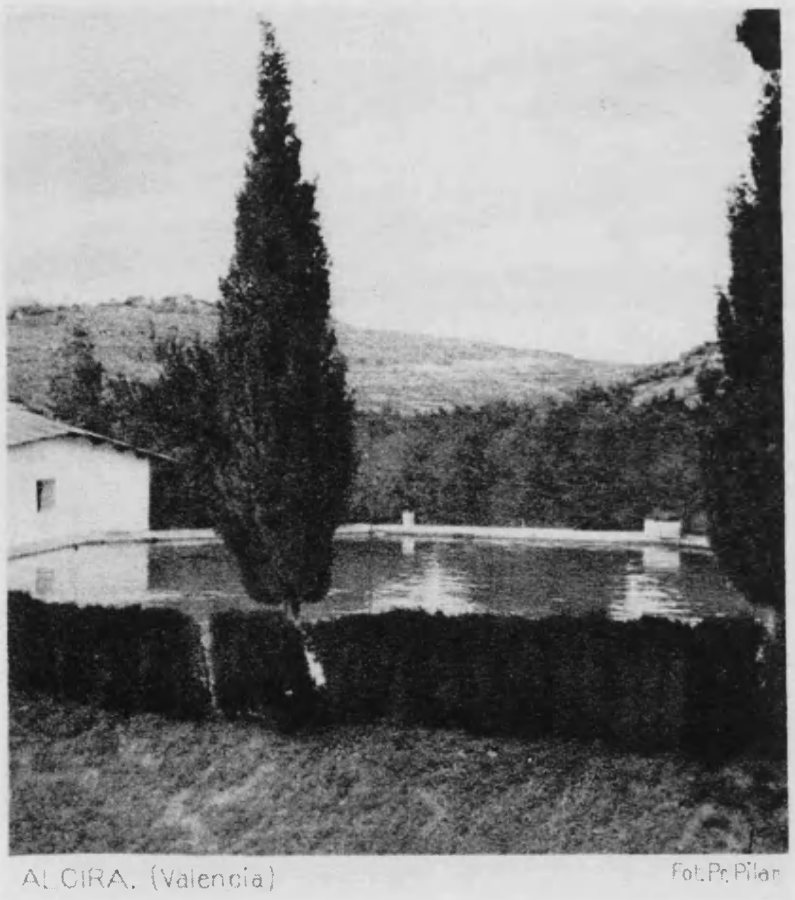

Fig. 16. Alzira. Bassa d'un hort. Targeta Postal. Biblioteca Valenciana. Fons José Huguet.

Fig. 15. Carcaixent. Bassa de l'hort de Ribera. Targeta postal. Arxiu Municipal de Carcaixent.

Fig. 17. La Pobla Llarga. Hort de Ribera. Foto Julián Ribera. Arxiu Municipal de Carcaixent. Fons Julián Ribera.

Fig. 18. Carcaixent. Hort de Maseres. Targeta postal. Arxiu Municipal de Carcaixent. Fons Maseres. Col·lecció J. Gomis.

(López Mondéjar, 2003, 138). Aquests avanços possibilitaren la reproducció d'una imatge de forma ràpida, a preus assequibles i amb tirades molt àmplies.

La targeta postal va assolir el seu major moment de popularitat entre 1900 i 1925 entre les classes mitjanes i altes com a record d'un viatge, però sobretot com a producte col·leccionable. Així segons López Mondéjar (2003, 139) "enviar y recibir postales se convirtió en la afirmación de un cierto status social y cultural, y en el medio más cómodo y barato de apropiarse de la imagen del mundo que, por obra y gracia de la fotografía y del correo, entraba en los hogares de un público que seguía así la nueva "moda del siglo", que no era otra que la de practicar la elegancia social del regalo de tarjetas postales". Els textos inscrits en diferents dates de l'any 1903 per Vicente Maseres, propietari de l'hort del mateix nom, sobre algunes postals (figs. 14, 18, 23 i 32) testimonien aquesta afició d'obsequiar-se mútuament amb targetes postals i de fer-ne col·lecció.

Tot açò possibilita que la imatge d'un paisatge es multiplique i es difonga geogràficament sense límits, ja que "la tarjeta postal establece una geografía circulatoria; viaja y viaja el paisaje a la vista de todo el mundo, con su barato pasaporte en el reverso. Da noticia del paisaje visitado por su representación, comunica felicidad y se la promete a quien la reciba, sobre todo si accede a la visita del paisaje propuesto. Si la tarjeta postal no viaja, su función es la de reavivar la memoria de los lugares visitados como ilusión, más que como experiencia" (Carbó, 1997, 46).

Aquest paisatge no sols va atraure les mirades dels fotògrafs locals. Estudis fotogràfics de gran prestigi a nivell estatal com ara Lacoste o Hauser i Meret[20], ambdós amb seu a Madrid, van captar i comercialitzar en forma de targeta algunes imatges. Lacoste[21] publica una sèrie de targetes de Carcaixent amb vistes del paisatge rural i urbà de les primeries del segle XX. Les figures 19 i 20 ens mostren dos fotografies preses des de llocs diferents del paisatge periurbà de Carcaixent, cap on arriben les mateixes tanques del horts.

La primera ens mostra una vista del camí que uneix Alzira i Carcaixent, amb les façanes de les cases d'hort alineades sobre les altes tanques de maçoneria que voregen el camí. Situa l'objectiu sobre un lloc elevat, per la qual cosa assoleix una perspectiva prou amplia del paisatge existent entre el lloc on situa la càmera i el nucli de Carcaixent que es difumina al fons i sobre el qual ressalta la silueta del campanar de l'església parroquial. El camí parteix des de l'angle esquerra i es dirigeix en oblicu cap al centre de la composició. Diferents grups de palmeres emergeixen en diferents plànols de profunditat del mantell verd dels tarongers, ultrapassant amb la seua verticalitat la línia de l'horitzó.

La segona representa una vista de Carcaixent presa en direcció nord-oest. Situa l'objectiu de la càmera no massa elevat sobre el nivell del terreny, per la qual cosa les

[20] Hauser i Menet van ser dos empresaris suissos especialistes en impremta i fotografia. Es van establir a Madrid a finals del segle XIX, on obriren un taller de fototípia per a targetes postals i làmines. Entre 1897 i 1910 editaren diferents sèries de targetes amb tirades milionàries, i durant la segona dècada del segle XX va ser una de les impremtes més prestigioses d'Espanya.

[21] Lacoste va ser un fotògraf francés afincat a Espanya que es va fer càrrec de l'estudi madrileny de Jean Laurent a partir de 1893. Va ser membre de la Reial Societat Fotogràfica. Va tindre impremta i fototípia al carrer de Cervantes, 8 de Madrid, que mantenia oberta en 1909.

Fig. 19. Carcaixent. Targeta postal. Fototipia Lacoste. Biblioteca Valenciana. Fons José Huguet.

Fig. 20. Carcaixent. Targeta postal. Fototipia Lacoste. Biblioteca Valenciana. Fons José Huguet.

parets posteriors i teulades de les cases de la perifèria del nucli de població defineixen el telò de fons que se situa tot just al centre de la imatge. La claredat del cel de la meitat superior contrasta amb el verd intens del mantell de tarongers que apareix en primer pla, únicament trencada pel camí rodejat de paret que s'endinsa en obliquo cap a la població. El grup de palmeres situades a un costat interrelaciona ambdues meitats. Dos figures humanes situades al final de l'ombra que projecta el sòl sobre la paret proporcionen la referència d'escala al paisatge.

Aquests mateixos clixés es van emprar per a obtindre les respectives versions acolorides, gràcies a la tècnica de la cromolitografia, que consisteix imprimir diferents colors amb pedres litogràfiques sobre algunes zones de la imatge en blanc i negre. Se serveix del color dominant, el verd, que empra a les masses de tarongers i a les palmeres, que combina amb el groc ocre per a les teulades de les cases i amb el groc per als camins i per a obtindre diferents matisos i veladures dels colors anteriors.

I com no, els principals editors de postals com ara Lacoste i Hauser i Menet no va deixar de banda l'hort de Ribera com una de les icones més representatives de Carcaixent i del seu paisatge dels horts. La postal de Lacoste (fig. 2), a diferència d'altres autors, aproxima l'objectiu sobre la casa, amb la qual cosa es perceben tots els detalls de la seua arquitectura. L'eix del camí es perllonga i ultrapassa la mateixa casa en deixar obertes les portes davantera i posterior, la qual cosa permet observar el jardí que hi ha al darrere, alhora que reforça el caràcter axial de la composició de l'hort. Com és habitual situa un grup de personatges davant la casa, amb la qual cosa s'humanitza i personalitza la imatge. D'altra banda la postal impresa per Hauser i Menet (fig. 27), allunya l'objectiu de la casa i recorre al format vertical per tal d'obtindre una visió de les dues fileres de palmeres que emmarquen el camí en tota la seua dimensió.

La major part de les postals es corresponen a vistes concretes d'horts, com ara el de Magraner (Carcaixent), amb una imatge acolorida a tres tintes (blava, roja i verda), (fig. 21) el de les Aigües (Alzira) amb vista de la perspectiva del camí (fig. 6) i de la mateixa casa (fig. 10), el de Maseres de Carcaixent, centrant-se sobretot en la bassa (fig. 18) i en la gruta (fig.14), o altra altre de les icones dels horts de la Ribera, l'hort de Batalla de Carcaixent (figs. 22, 23 i 24). Considerant l'edició de postals en diferents èpoques podem contemplar l'evolució arquitectònica de l'edifici, que pocs anys després de ser construït va patir una ampliació, assolint la imatge que presenta en l'actualitat. La postal acolorida de la finca la Banyosa (fig. 25), a Gandia, ens mostra l'hort en tota la seua dimensió, on ressalta la casa en mig dels tarongers, entre les fileres dels quals hi ha diversos animals aparellats amb aladres que estan efectuant la llaurada.

La fotografia en general, però sobretot la targeta postal de finals del segle XIX i les primeries del segle XX, destaca per prestar atenció a allò singular (Carbó, 1997, 28). Dels elements que configuren el paisatge dels horts, la palmera assoleix el principal protagonisme, probablement per la seua relació amb l'estètica oriental, aleshores tan de moda en les altes esferes socials com a conseqüència del descobriment de l'orient per occident en el context del procés colonitzador encapçalat per les potències europees. Per això la palmera està present en la major part de les postals que mostren vistes dels horts, per la qual cosa podem afirmar que, després del taronger, és l'espècie vegetal que més s'identifica amb el seu paisatge. Per aquest motiu algunes postals capten exclusivament imatges de grups de palmeres que creixen en mig dels horts alineades als marges dels camins interiors o de les parcel·les (figs. 26, 28, 29 i 30). Ambdues espècies conviuen

Fig. 21. Carcaixent. Targeta postal. Hort de Magraner. Col·lecció A. Besó.

Fig. 22. Carcaixent. Targeta postal. Hort de Batalla. Arxiu Municipal de Carcaixent.

Fig. 23. Carcaixent. Targeta postal. Hort de Batalla. Arxiu Municipal de Carcaixent. Fons Maseres. Col·lecció J. Gomis.

Fig. 24. Carcaixent. Targeta postal. Hort de Batalla. Arxiu Municipal de Carcaixent.

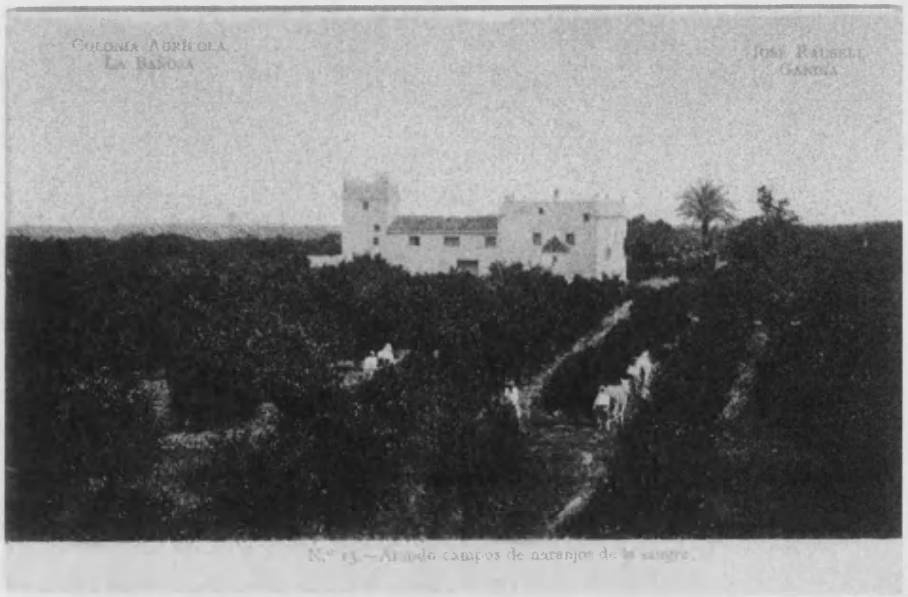

Fig. 25. Gandia. Colonia agrícola la Banyosa. Targeta postal. Biblioteca Valenciana. Fons José Huguet.

Fig. 26. Alzira. Targeta postal. Casa d'hort i palmeres. Col·lecció A. Besó.

Fig. 27. Carcaixent. Targeta postal. Hort de Sant Vicent. Fototípia Hauser y Menet. Biblioteca Valenciana. Fons José Huguet.

Fig. 28. València. Targeta postal. Hort de tarongers. Biblioteca Valenciana. Fons José Huguet.

Fig. 29. València. Targeta postal. Hort de tarongers. Biblioteca Valenciana. Fons José Huguet.

Fig. 30. La Ribera. Targeta postal. Palmeres i tarongers. Col·lecció A. Besó.

en perfecte maridatge, contrastant l'horitzontalitat del mantell continu format pels tarongers amb la verticalitat de les palmeres, els troncs de les quals s'eleven cap al cel.

L'embranzida que assoleix la producció i el comerç de la taronja a partir de la dècada dels anys vuitanta del segle XIX i el nivell de prestigi assolit per aquesta fruita tant a Espanya com en aquells països europeus on era consumida, potser siga un dels factors que obriren les portes a la difusió, no sols de la imatge del paisatge dels horts on es produïa com hem analitzat fins ara, sinó també d'altres paisatges físics i humans que directa o indirectament s'hi relacionen. Els magatzems, les vistes de les indústries auxiliars -fonamentalment les serreries i fusteries on feien les caixes de taronja- les imatges urbanes dels nuclis taronjaires que mostren equipaments públics, les estacions de ferrocarril on s'embarca la taronja cap als ports d'eixida a l'estranger, constitueixen icones d'un paisatge del progrés, modernitat i benestar directament relacionades amb els beneficis generats pel nou cultiu que es reparteixen entre les diferents classes socials.

A més del paisatge físic on es produeix la taronja, diferents sèries de postals completen tot el procés des de la producció fins el transport d'eixida cap al país de consum. Ens mostren homes i dones realitzant els seus treballs al camp (figs. 8 i 9), al magatzem, a l'estació, al port... Són tipus populars sense idealitzar, de la mateixa manera que els presenta la novel·la realista de Blasco Ibañez, visió que difereix de la pintura del moment que els mostra de forma idealitzada. Potser és el moment de preguntar-nos perquè les postals de l'època no dediquen la mateixa atenció al treball de les grans factories industrials que també són signe de progrés i modernitat. La resposta potser la trobem en que la producció, la confecció i el comerç de la taronja on es fusionen la tradició i la modernitat responia millor als gustos estètics del regeneracionisme burgés de l'època, en relació al qual es va desenvolupar un tipus de fotografia més obertament costumista folklòrica i etnogràfica (López Mondéjar, 2003, 116).

No podem acabar de parlar de la postal de finals del segle XIX i les primeries del XX sense fer una referència a una altra forma de fotografia impresa per a la seua comercialització, com eren les vistes estereoscòpiques. La fotografia estereoscòpica s'obtenia mitjançant una càmera de dos objectius, les imatges de la qual, en ser contemplades amb el visor adequat, produïen un efecte tridimensional (Sánchez Vigil, 2006, 34). Els primers visors estereoscòpics, igual que les càmeres, van ser inventats per F. A. Elliot en 1837. A partir de 1850 la tècnica es perfecciona. Aleshores els positius en paper obtinguts a partir de negatius estereoscòpics, es muntaven en cartons i es comercialitzaven a preus econòmics, sobre tot en Estats Units i més endavant a altres països europeus com ara França i Anglaterra. L'adopció del gelatino-bromur va permetre la difusió de la fotografia estereoscòpica entre els aficionats, que la van fer servir en els seus diferents viatges. Però sobretot entre la burgesia de finals del segle XIX i les primeries del XX es va difondre la moda d'adquirir col·leccions de vistes estereoscòpiques, la qual es va mantindre fins la dècada dels anys trenta (Huguet, 1990, 128). Segons Carbó (1997, 45), "de esta forma, cualquier burgués acomodado en su sillón, podía disfrutar de un paseo por los cinco continentes sin salir del salón de su casa. I además en relieve". Únicament hem localitzat dos vistes pertanyents a dos col·leccions diferents relacionades amb el tema de la taronja. Una d'elles es la editada per la casa dels Estats Units Keystone View Company, ens mostra una parella de collidors (fig. 31). L'altra, editada per una firma francesa ens mostra el treball d'encaixat de la taronja al magatzem per un grup de dones (fig. 33). Tot i que es tracta de dos testimonis aïllats hem de suposar que formarien part de les seues respectives

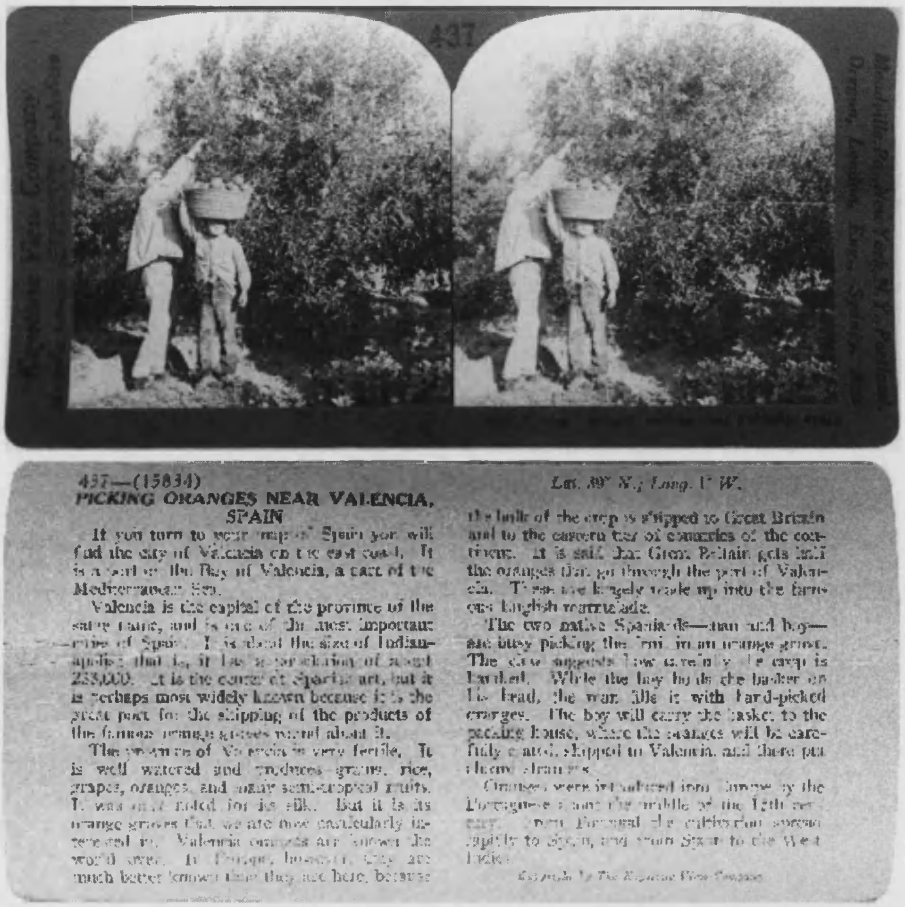

Fig. 31. València. Targeta postal estereoscòpica. Collint taronges prop de València. Anvers i revers. Col·lecció A. Besó.

Fig. 32. Carcaixent. Hort de l'Aliga. Targeta postal. Arxiu Municipal de Carcaixent. Fons Maseres. Col·lecció J. Gomis.

Fig. 33. València. Targeta postal estereoscòpica.Col·lecció J. Huguet.

col·leccions que cobririen tota la geografia circulatòria de la taronja des de l'hort fins al port.

Un segon moment d'esplendor de la postal a Espanya es produeix als anys seixanta i setanta del segle XX en relació amb el boom del turisme i lligada a la imatge en colors. En la major part dels casos el paisatge que representen ja no és un hort concret, un fragment del paisatge d'una població concreta i identificable, com en etapes anteriors. Generalment no ofereixen visions del paisatge en tota la seua amplitud i dimensió, sinó primers plans de tarongers, de ramellets d'atzar, de pomells de taronges (fig. 35), destacant les seues qualitats estètiques ara afavorides per la generalització del color. Per influència de la pintura de les primeries del segle XX en molts casos serveixen de fons a imatges de llauradores (fig. 36). En altres casos el paisatge dels horts es trasllada a la costa, on alguns nuclis turístics com ara Xàbia o Cullera són fotografiats des dels mateixos camps de tarongers que l'envolten (figs. 38, 39 i 40). Altra sèrie de postals ens mostren una influència del tardopictorialisme iniciat per la fotografia dels anys trenta (López Mondéjar, 2003, 111-112) i de la pintura regionalista de Sorolla o Mongrell, on els personatges que realitzen les diferents tasques relacionades amb la collita de la taronja són models idealitzats vestits de llauradors i llauradores (figs. 34, 36 i 37), barrejant així la imatge tòpica d'allò valencià: la taronja i el vestit regional de l'horta, que no te res a veure amb el de les comarques tarongeres per excel·lència.

3.3. La fotografia per a ús privat

Fins 1880 la fotografia en Espanya va estar quasi exclusivament en mans de professionals, però en la transició entre els segles XIX i XX l'activitat dels fotògrafs amateurs va començar a ser important. Tot i la gran difusió que havia assolit, encara es tractava d'una afició que sols estava a l'abast de les classes socials altes pels seus costos econòmics, i per tant s'identificava culturalment i social amb les elits que la realitzaven. En aquest sentit López Mondéjar (2003, 74) indica que "la práctica de la fotografía fue considerada de buen tono por los miembros de la aristocracia y la alta burguesía, convirtiéndose pronto en un "adorno" en su educación".

Tot i que amb tota seguretat moltes de les famílies acomodades propietàries d'horts practicaren l'afició a la fotografia durant les seues estades als horts en el temps d'oci, els seus testimonis no ens són coneguts per estar encara en mans privades. Un cas excepcional es el Julián Ribera Tarragó, conegut també com l'arabista Ribera[22], qui va reunir un fons d'unes cent plaques de vidre que actualment es conserven a l'Ajuntament de Carcaixent, les quals són de gran utilitat per a conèixer els diferents aspectes culturals i socials de la vida de la Ribera del les primeres dècades del segle XX captades sota la seua mirada.

Julián Ribera, com a home culte i acomodat econòmicament, va transformar i plantar el seu propi hort de tarongers al terme de La Pobla Llarga, on va construir una casa i

[22] Julian Ribera Tarragó (Carcaixent, 1858- La Pobla Llarga, 1934). Es Llicencià en dret a la Universitat de Valencia i a la Complutense de Madrid va estudiar Filosofia i Lletres, on va obtindre després el títol de doctor. A Saragossa accedí a la càtedra de literatura àrab, l'any 1887. Fou acadèmic numerari de la Reial Acadèmia de la Llengua Espanyola i de la Reial Acadèmia de la Història i director *honoris causa* del Centre de Cultura Valenciana. Es va jubilar en 1927. Des d'aleshores fins la seua mort va residir al seu hort al terme de la Pobla Llarga fins la seua mort.

Fig. 35. Tarongers en taronja i flor. Targeta postal. Col·lecció A. Besó.

Fig. 34. València. Targeta postal. Col·lecció A. Besó.

Fig. 36. València. Targeta postal. Col·lecció A. Besó.

Fig. 37. València. Targeta postal. Col·lecció A. Besó.

Fig. 38. Cullera. Targeta postal. Col·lecció A. Besó.

Fig. 39. Cullera. Targeta postal. Col·lecció A. Besó.

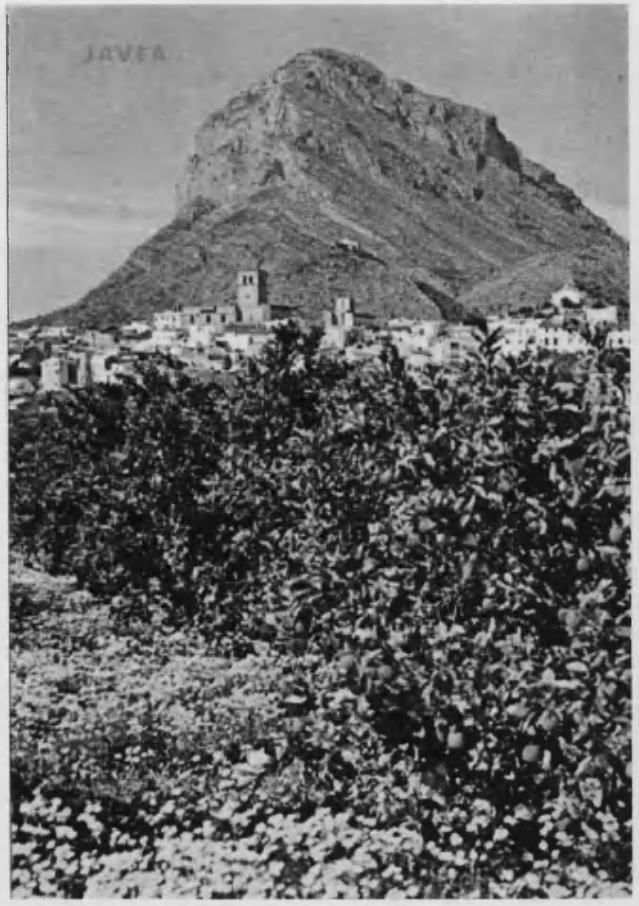

Fig. 40. Vista de Xàbia entre tarongers Targeta postal. Col·lecció A. Besó.

Fig. 41. La Pobla Llarga. Hort de Ribera. Foto Julián Ribera. Arxiu Municipal de Carcaixent. Fons Julilán Ribera.

Fig. 42. La Pobla Llarga. Hort de Ribera. Foto Julián Ribera. Arxiu Municipal de Carcaixent. Fons Julián Ribera.

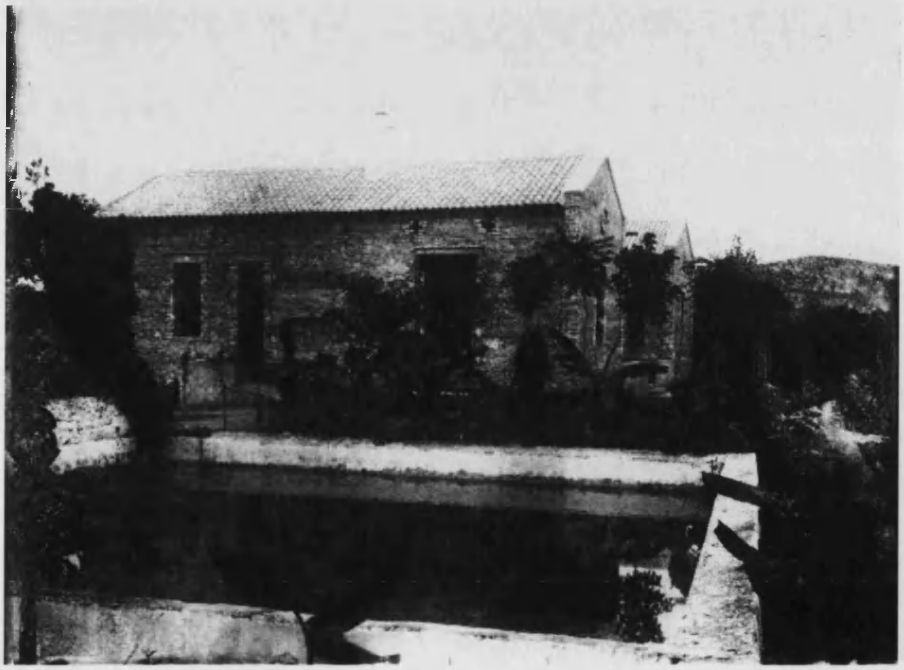

Fig. 43. La Pobla Llarga. Hort de Ribera. Foto Julián Ribera. Arxiu Municipal de Carcaixent. Fons Julián Ribera.

Fig. 44. La Pobla Llarga. Hort de Ribera. Foto Julián Ribera. Arxiu Municipal de Carcaixent. Fons Julián Ribera.

Fig. 45. La Pobla Llarga. Hort de Ribera. Foto Julián Ribera. Arxiu Municipal de Carcaixent. Fons Julián Ribera.

dissenyar el seu propi jardí. Hi va aclimatar espècies exòtiques procedents dels països on va viatjar per raó dels seus estudis i investigacions filològiques. De tota la sèrie conservada prestem especial atenció a la que va dedicar al seu hort. Va captar el procés de construcció de la casa en diferents fases, començant des dels fonaments (fig. 42), quan es trobava tota alçada amb les façanes sense lluir (fig. 43) fins quan ja es trobava tota acabada amb nombroses vistes des de diferents punts (figs. 8, 17, 41, 44, 45). També un bon nombre d'imatges ens mostra la vida social de l'alta societat i les reunions familiars i d'amics que acompanyaven les estades estivals als horts.

3.4. La fotografia impresa

La tècnica del fotogravat va permetre a partir de 1852 imprimir il·lustracions sobre paper. Aquest procediment consistia en l'obtenció d'un negatiu a partir de l'original i el seu trasllat a planxa d'impressió. En el procés s'utilitza una trama que descompon la imatge en diferents tons, la qual cosa permetia multiplicar-la mitjançant els procediments d'impremta, molt més barats i ràpids que els procediments químics. Durant els primers anys aquesta tècnica sols va permetre la reproducció de gravats, que es dibuixaven directament de la realitat o ficció, o be reproduïen imatges fotogràfiques que eren traslladades a gravat pels dibuixants com a única manera de poder ser impreses.

Tot i les limitacions del procediment, aquesta novetat va permetre el sorgiment d'una premsa gràfica il·lustrada especialitzada, que va ser un producte de gran consum entre les elits. El setmanari *La Ilustración Española y Americana*, que es va editar entre 1869 i 1921, va ser una de les publicacions més destacades per la seua popularitat i difusió[23]. El número publicat el 28 de febrer de 1874 va dedicar un article al comerç de la taronja, explicant amb diferents imatges la collita als horts, la classificació,el transport del camp al port i la càrrega dels vapors per a la seua exportació. Tal i com era habitual en aquell moment se serveix de gravats per a il·lustrar l'article (fig. 46). Dos d'ells, els identificats amb les lletres A i B, mostren diferents moments de la recol·lecció de la taronja, com ara la classificació en el camp i la collida respectivament. Sense cap dubte els gravats mostren fragments del paisatge dels horts que no procedeixen d'imatges reals captades in situ o a través de fotografies pel dibuixant. Tot i això recullen els elements essencials i definidors del paisatge, com ara la casa d'hort, el taronger, les palmeres, les perspectives entre els arbres, l'espai obert davant la casa, l'emparrat sobre la façana, etc, abans inclús que es difongueren les primeres descripcions literàries o els pintors de més reconegut prestigi plasmaren aquestes imatges als seus quadres. L'arquitectura de la imatge A és fictícia. Ens mostra una casa amb un frontó clàssic que res té a veure amb la construcció típica on un dels faldons de la coberta vessa sobre la façana principal. Més pròxima a la realitat és la casa de la imatge B amb una torre miramar sobre la

[23] *La Ilustración Española y Americana* va ser una publicació periòdica espanyola de la segona meitat del segle XIX i les primeries del XX. Va ser continuadora de *Museo Universal*, editada entre 1857 i 1869. La revista seguia el model de prestigioses revistes europees, com ara les franceses *L'ilustration* o *Le Monde Illustré*, *Illustrierte Zeitung* d'Alemanya o la italiana *La Illustrazione Italiana*. A la seua capçalera es presentava com a "Periódico de ciencias, artes, literatura, industria y conocimientos útiles". Va ser fundada en 1869 a Madrid per Abelardo de Carlos, que va ser el seu director fins 1898. Com indica el seu nom, la revista es caracteritzava per la profusió de les seues il·lustracions que representaven gran quantitat d'aspectes de la vida quotidiana d'Espanya i dels països hispanoamericans on també tenia difusió la publicació. La publicació apareixia setmanalment els dies 8, 15, 22 i30 de cada més. Va desaparèixer en 1921.

Fig. 46. Comercio de la naranja en la zona de valencia. La Ilustración Española y Americana, 28 de febrer de 1874.

coberta. I les altres imatges ens mostren altres moments del comerç de la taronja: el transport en carro cap al port (C), l'embarcament el el port de Cullera (D), l'arribada al port de la taronja per ferrocarril o amb carros, des de els quals es carrega amb barques per a ser conduïdes als vapors (D), mentre que la imatge F ens ofereix una panoràmica del port de València "según croquis tomado del natural por el Sr. Monleón, en la época de más animación para el embarque de naranja", la qual cosa confirma que la resta de gravats ofereixen imatges fictícies.

El perfeccionament de la tècnica del fotogravat, gràcies al descobriment de la trama de línies realitzat per l'alemany Georg Meisenbach en 1882, permetria imprimir en les fulles dels llibres, revista o periòdic els propis clixés, abaratint sensiblement els costos de reproducció (Sánchez Vigil, 2007, 214-215). Açò va significar que el gravat anara progressivament desapareixent de les publicacions il·lustrades en detriment de la fotografia, en ser molt més ràpida i barata de reproduir (López Mondéjar, 2003, 51).

Una de les primeres obres on es publiquen fotografies del paisatge dels horts és l'estudi de Rafael Janini Janini *Datos de riegos con aguas subterráneas elavadas por máquinarias en la provincia de Valencia*, editat a Valencia l'any 1911[24]. A més del notable interés de l'obra pel seu propi text, resulta de gran valor, ja que recull diferents reportatges d'instal·lacions de màquines elevadores d'aigua en ple funcionament, prestant atenció als seus aspectes tècnics, que sense cap dubte constitueixen testimonis de gran interés per al seu estudi i comprensió. Però Janini va més enllà de la imatge parcial i de detall per a fotografiar el paisatge del progrés conformat per la presencia dins una mateixa conca visual de diferents instal·lacions de reg que han possibilitat la materialització de la transformació del paisatge de secà a regadiu i la seua plantació a tarongers. Tria dos observatoris des d'on capta panoràmiques orientant la càmera cap a diferents punts cardinals: la muntanyeta del Salvador d'Alzira, i el miramar de l'hort del Prefaci al terme de Benifaió.

Com a característiques comunes tenen que indica el punt cap on situa l'objectiu, amb la qual cosa permet localitzar el seu abast sobre un plànol. Aquesta circumstància reforça el seu caràcter científic, ja que ens mostra la imatge d'una porció de terreny amb unes referències topogràfiques en un instant cronològic concret. De cada punt no sols ofereix una vista, sino que va girant l'objectiu fixant-lo en diferents punts per tal d'aconseguir una visió panoràmica con si es tractara de l'ull humà.

Des de la muntanyeta del Salvador d'Alzira, observatori privilegiat al que ja recorregueren Teodor Llorente i Vicent Blasco Ibàñez per descriure les seues visions, pren quatre imatges, dos orientades cap al sud-oest, que abasta els horts existents entre Alzira i Carcaixent a les partides de La Casella, Alquenència i Materna (figs. 47 i 48). Tot i la mala qualitat en la reproducció impresa de les imatges podem observar un paisatge format per un mantell continu de fileres alineades de tarongers, que únicament es veu trencat per les cases dels horts, pels arbres dels seus jardins i pels fumerals de les

[24] Rafael Janini Janini (Tarragona 1866-València, 1948), cal considerar-lo, més que com un fotògraf aficionat, com un investigador que aplicava la fotografia als seus treballs (Huguet, 1990: 1969) Va ser enginyer agrònom i escriptor. Fou professor de l'Escola de Pèrits agrícoles que va funcionar als vivers de València a la fi del segle XIX. Va ser inspector General del cos d'agrònoms de l'Estat i enginyer de la casa i el patrimoni reial (1906-1931). Publicà articles i monografies sobre una gran diversitat de temes agrícoles; com ara regadiu, ramaderia, taronger, vitivinicultura, etc.

Fig. 47. Vista panorámica de los huertos de Alcira y Carcagente tomada desde la Montañeta de S. Salvador (Vista S.O.) Partida de La Casella y Vilella. En Janini (1911).

Fig. 48. Vista panorámica de los huertos de Alcira y Carcagente tomada desde la Montañeta de S. Salvador (Vista S.O.) Partidas de Alqnenencia, Vilella y Materna. En Janini (1911).

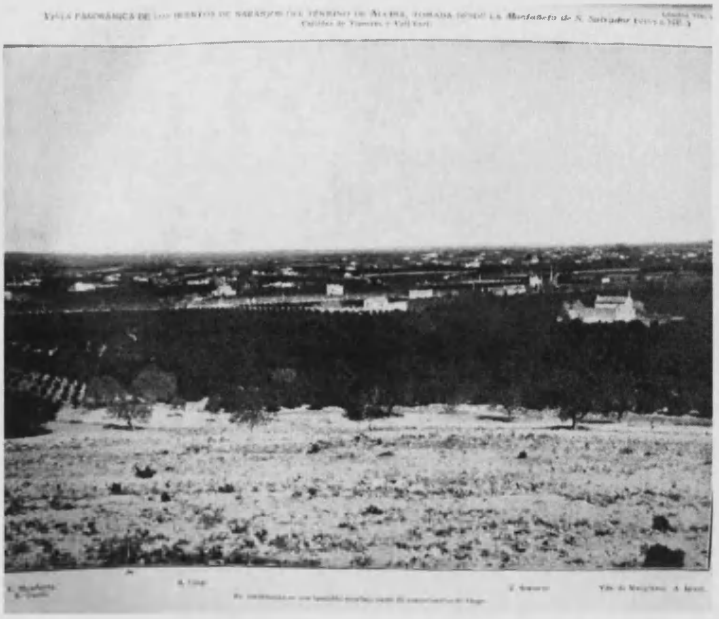

Fig. 49. Vista panorámica de los huertos de naranjos del termino de Alcira tomada desde la Montañeta de S. Salvador (Vista N.E.) Partida de Tisneres i Vall-vert. En Janini (1911).

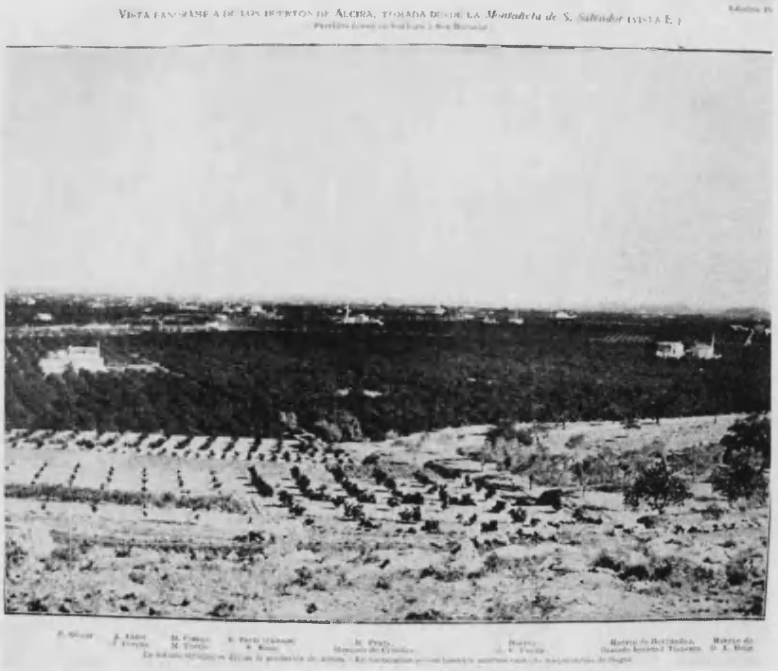

Fig. 50. Vista panorámica de los huertos de Alcira tomada desde la Montañeta de S. Salvador (Vista E.) Partidas Llano de Corbera y San Bernabé. En Janini (1911).

instal·lacions de reg, que són molt més nombrosos que els que s'han conservat dempeus fins els nostres dies.

Interrompuda la panoràmica del paisatge dels horts per la serra de la Murta, que aleshores encara eren secans, ja que no es van transformar en regadiu fins entrada la dècada dels 1930, orienta l'objectiu cap al nord-est (fig. 49), on capta una imatge de les partides de Tisneres i Vall verd; i cap a l'est, on contempla la visió del Pla de Corbera en primer terme i després de Sant Bernabeu, en la qual al fons podem endevinar la muntanyeta dels Sants de la Pedra de Corbera (fig. 50). Com podem comprovar, es tracta dels dos punts de vista que descriu Vicent Blasco Ibañez des del mateix observatori. Les vistes d'Alzira ofereixen la imatge d'un paisatge completament plantat de tarongers, com una obra acabada on únicament es conserven vestigis dels antics secans en els primers plànols de les dos últimes vistes comentades, que en realitat es tracta dels peudemonts de la muntanyeta del Salvador.

L'altre observatori des d'on capta una nova imatge del paisatge és el miramar de l'Hort del Prefaci. Se situa en una gran planura litoral amb desnivells molt suaus, per la qual cosa ha de servir-se de la torre d'un hort en no tindre cap punt d'observació natural. A diferència d'Alzira, on les plantacions tarongeres ja han esdevingut pràcticament en monocultiu i ens ofereixen la imatge d'un paisatge conclòs, les vistes del terme de Benifaió ens mostren un paisatge inacabat, en plena transformació, que es caracteritza per la barreja de parcel·les de tarongers, en guaret, plantades de cultius hortícoles, o de camps encara plantats d'arbres de secà (figs. 51-54) En algunes de les fotografies –tal i com ho indica l'autor al seu peu– s'aprecien alguns fumerals d'alguns horts, respiralls, etc.

Una important empresa editorial en el seu moment, tot atenent el seu abast, va ser la *Geografia General del Reino de Valencia*, dirigida per Carreras Candi. Es tractava d'una geografia de les tres províncies valencianes acompanyada d'un important repertori fotogràfic que abastava els diferents aspectes de la geografia valenciana: costums, geologia, industria, agricultura, patrimoni artístic, paisatge, urbanisme, obres públiques, etc. El volum de la província de castelló, escrit per Carlos Sarthou Carreres i publicat el 1913, dedica un capítol al cultiu i comerç de la taronja (Sarthou, 1913, 298-320). La finalitat d'aquest capítol és la mateixa que l'article publicat anys abans a *La Ilustración Española y Americana*: explicar i difondre com es cull la taronja dels horts i quins son els passos que segueix fins la seua comercialització, tot i que els avanços de la impremta permetien en aquell moment incorporar dins la caixa del text nombroses fotografies, quasi totes elles del mateix autor, excepte unes poques obra de Sanmillan i de G. Vilanova, per a il·lustrar les diverses facetes del procés que s'explica. Les fotografies preses en el camp mostren primers plànols dels treballs realitzats (collir, contar...) per la qual cosa no ens aporten cap visió del paisatge. Tot i això el reportatge resulta interessant per la visió que ofereix del paisatge de la taronja en el seu sentit ampli: transport per ferrocarril, camins i carreteres, instal·lacions industrials que conformen la perifèria de les poblacions productores (magatzems de taronja, serreries mecàniques on es feien les caixes) i finalment els paisatges dels diferents ports on es produïa el seu embarcament (figs. 55-58). Crida l'atenció que en parlar dels nuclis tarongers més importants no introduesca imatges del seu paisatge. Sols destacar algunes vistes periurbanes de Almassora o Sagunt que ens mostra el paisatge periurbà amb horts de tarongers tancats amb parets de maçoneria junt a les primeres cases de la població.

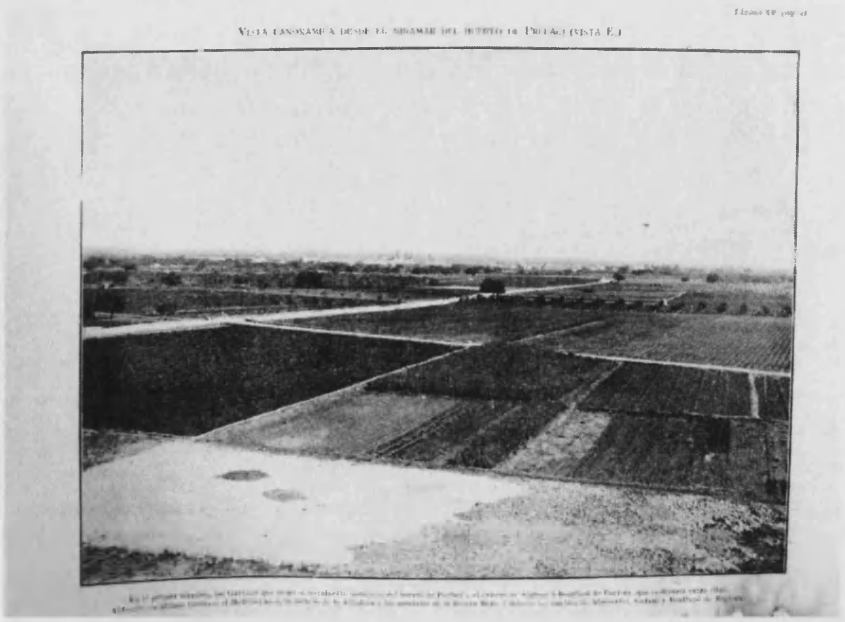

Fig. 51. Vista panorámica desde el miramar del huerto del Prefaci. (Vista E.) En Janini (1911).

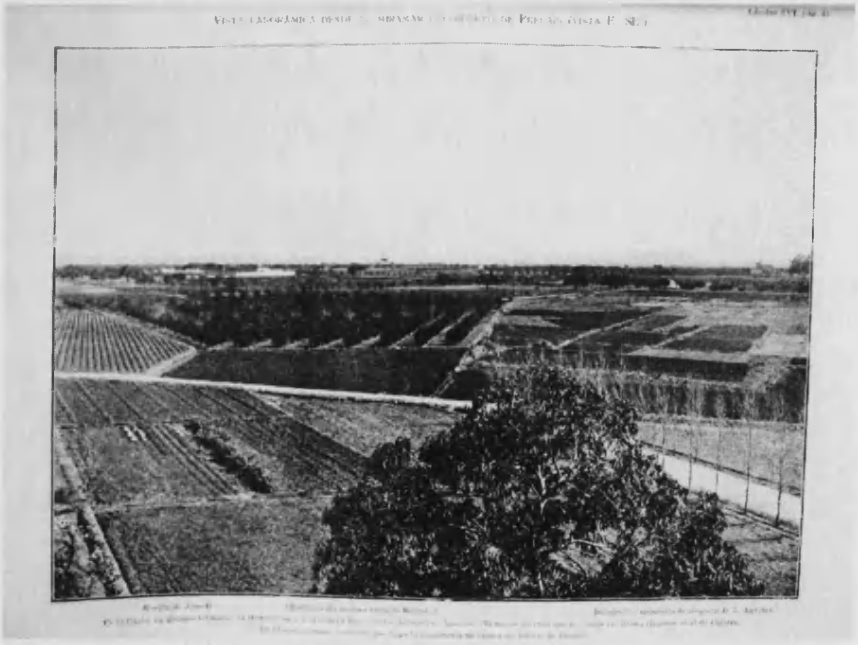

Fig. 52. Vista panorámica desde el miramar del huerto del Prefaci. (Vista E. SE.) En Janini (1911).

Fig. 53. Vista panorámica desde el miramar del huerto del Prefaci. (Vista S.E.) En Janini (1911).

Fig. 54. Vista panorámica desde el miramar del huerto del Prefaci. (Vista S.) En Janini (1911).

Clisé de J. García

Fig. 55. Interior de un almacen de confección de naranjas. En Sarthou (1913).

Clisé de Sarthou-Sanmillán

Encajando el fruto (cajas de pruebas)

Fig. 56. Encajando el fruto (cajas de pruebas). En Sarthou (1913).

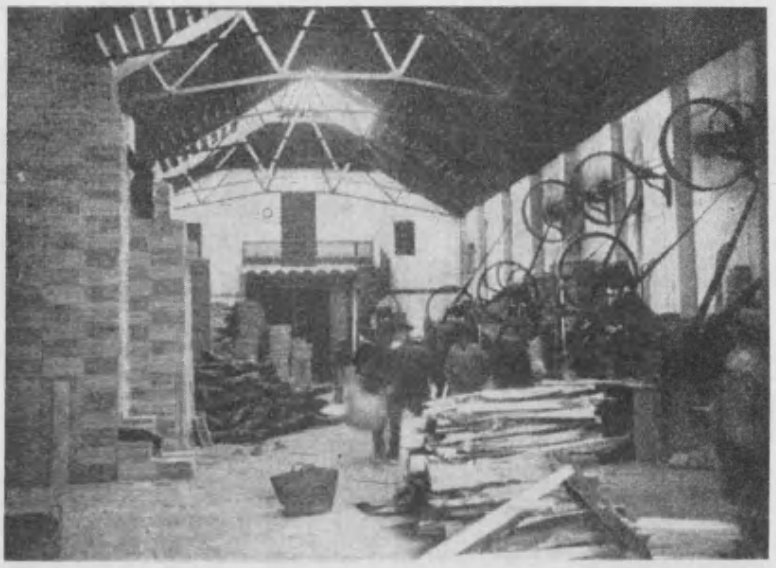

Cliché de Sarthou-Sanmillán

Industria de serrería mecánica de cajas-envases para naranjas

Fig. 57. Interior de un almacen de confección al comenzar la primera temporada. En Sarthou (1913).

Cliché de G. Vilanova

Playa naranjera

Fig. 58. Playa naranjera. En Sarthou (1913).

Les actes del *III Congreso Nacional de Riegos* celebrat a València l'any 1921 publica dos fotografies panoràmiques de la finca El Pator, al terme de Benifairó de Valldigna on ens compara l'abans i el després de la seua transformació a regadiu i plantació de tarongers. En la primera foto (fig. 59) apareixen cultius arboris de secà, mentre que en la segona (fig. 60) s'han fet les parcel·les més grans, i apareixen plantades de taronger. Vegem com s'ha mantingut la casa, que com és habitual continua utilitzant-se en la nova explotació de regadiu després d'una sèrie de reformes per adaptar-la als nous temps. En la segona imatge apareix ja la instal·lació per al reg a un costat. Tècnicament presenten l'interés de ser panoràmiques formades per la unió de varies fotografies.

Per últim la literatura agronòmica manca d'imatges sobre el paisatge. La primera que incorpora la fotografia és el tractat de Font de Mora, però aquestes se centren en aspectes varietals, de plagues, cultiu i tractaments, tenint la imatge un caràcter de fotografia científica. Una obra posterior, de caràcter més divulgatiu, la de Luis Simarro Redal *El naranjo: su cultivo y producción*, editada en la dècada dels anys trenta, inclou una vista panoràmica d'un monticle transformat en taronger, on apareixen com a elements característics del paisatge el fumeral del motor de reg i la tanca de maçoneria que separa l'hort del camí (fig. 61).

Fig. 59. Finca el Pator de Benifairó de Valldigna, antes de ser transformada en regadio. En III Congreso Nacional de Riegos (1921).

Fig. 60. Finca el Pator de Benifairó de Valldigna, transformada en regadio. En III Congreso Nacional de Riegos (1921).

Fig. 61. Un montículo convertido en naranjal. En Simarro (1934).

4. LA IL·LUSTRACIÓ GRÀFICA

Els avanços tècnics produïts durant el darrer terç del segle XIX en el camp de la impremta i les arts gràfiques dotaren de nous mitjans els il·lustradors i dissenyadors, tot alliberant els límits a la creativitat que imposaven les tècniques de reproducció preexistents. D'aquesta manera la impremta esdevenia en un mitjà de reproducció que permetia tirades massives dels dissenys realitzats a preus econòmics (Pérez-Alcaide, 1991, 67). Per això des dels últims anys del segle XIX els productes del disseny gràfic i la il·lustració esdevenen autèntics mitjans de comunicació capaços d'arribar a amplis sectors socials i fins i tot d'ultrapassar fronteres, com és el cas de les marques de taronja. I de la mateixa forma que hem vist per a les altres formes d'expressió artística, també la il·lustració gràfica és un producte burgés. Segons Xesqui Castañer (1986, 219) "desde finales del siglo XIX, la burguesía utiliza la ilustración gráfica como instrumento para la elaboración de su imagen de la realidad. La ilustración gráfica no se limita a registrar las transformaciones que se producen en la sociedad. Contribuye de una manera decisiva a configurar una visión del mundo, un conjunto de valores que tipifican a un sector social. Por tanto es una parte de una organización intelectual y cultural mucho más amplia. Por ello es lógico que se produzcan interrelaciones entre la ilustración y otros sectores de la organización de la cultura, como por ejemplo la narrativa literaria".

D'entre els diferents motius decoratius la taronja apareix com un dels elements més representats en cartells, il·lustracions, i altres mitjans d'expressió gràfica. A la València de les primeries del segle XX la fruita daurada ha esdevingut una autèntica icona del progrés i riquesa, que el cas valencià troba en l'agricultura comercial un dels seus principals pilars (Pérez Rojas, 1991b, 413). Però en aquesta agricultura de vocació exportadora hi havia altres produccions no menys importants: l'arròs cultivat a les marjals costaneres i el vi obtingut de les vinyes plantades als secans de l'interior. En aquest sentit Pèrez Rojas (1991b, 407) es planteja perquè la taronja obté el privilegi de ser la fruita més representada, aventurant una resposta en l'èxit que va tindre la publicació de la novel·la *Entre naranjos* l'any 1900. Sense restar-li la seua influència, pensem que l'explicació sobre la qüestió plantejada és prou més complexa. En ella caldria considerar també els valors estètics inherents al fruit d'un arbre ja conegut des de l'edat mitjana com a planta ornamental. L'atractiu estètic d'un arbre emblemàtic arrelat en la tradició de la jardineria valenciana i en els seus paisatges com a element aïllat, es fusiona ara amb la imatge de progrés i modernitat relacionada amb els alts beneficis econòmics que produeix el cultiu, dels quals participen en major o menor mesura tots els estrats que intervenen directa o indirectament en la cadena productiva i comercial, que contribueix d'aquesta manera a atorgar una visió idealitzada de la societat. Per tant és la taronja la fruita que millor representa aquella contradicció entre tradició i modernitat que caracteritza la burgesia valenciana d'entre dos segles, la qual cosa explica que ben prompte esdevinga en una de les icones on veurà reflectits els seus sentiments de classe, associada al territori dins el context cultural del regionalisme.

La il·lustració gràfica recorre a la taronja com a element estètic i simbòlic, deixant de banda el paisatge. Javier Pérez Rojas y José Luis Alcaide han abordat en moltes de les

seues publicacions la presència de la taronja en els mitjans gràfics. Per tant, no anem a incidir sobre el tema i remetem el lector als treballs d'aquests autors citats a la bibliografia que, be estudien específicament la presencia de la taronja en els mitjans gràfics, o be ho fan a través de monografies que analitzen l'obra d'artistes que també van treballar com a il·lustradors, com és el cas de Josep Mongrell. Però per la seua estreta relació amb el tema que ens ocupa no volem deixar de referir-nos al disseny de la portada de la novel·la *Entre naranjos* realitzada per Francisco Povo[25], publicada per l'editorial Prometeo (fig. 62). Ja dins un estil Déco (Pérez Rojas, 1991b, 423) ens mostra la imatge d'un hort contemplada des de l'exterior a través d'un taronger amb el brancatge ple de taronges situat en primer plànol que ocupa la part superior de la composició. Ofereix la imatge característica de l'entrador de l'hort tan tractada per la pintura i sobretot per la fotografia, on el camí, rodejat de tarongers amb fruits conflueix davant la casa. Tal vegada per afavorir la claredat en la composició situa la porta que tanca el camí davant l'esplanada que s'obri davant la casa i no al principi com pertoca al tipus. La casa respon a un model burgés on la teulada queda amagada per una balustrada. L'obra es caracteritza per una gran claredat compositiva on es recorre als elements imprescindibles que caracteritzen l'hort, com ara els tarongers que assoleixen el major protagonisme, el camí, la casa que sobreix en alçada sobre l'arbratge... deixant de banda elements accessoris com ara les palmeres i altres especies arbòries que adornaven el passeig d'accés així com el jardí desplegat al voltant de la casa.

La taronja de qualitat s'exportava embolicada amb paper de seda. Cap a les primeres dècades del segle XX es generalitza la impressió de cobertes de les caixes amb les marques dels comerciants, obrint un camp de treball per a il·lustradors gràfics i dibuixants. Una interessant col·lecció es conserva al Museu Arxiu de la Taronja, a Borriana, bona part de les quals han estat estudiades en diversos treballs de Vicent Abad (1991, 1996 i 2003). En els seus estudis classifica les marques en base als motius que representen i en elles manca un bloc temàtic dedicat al paisatge del tarongerar, tot i que hi ha algunes marques que el representen. En base a això podem concloure que aquest no va ser un motiu molt utilitzat en els seus dissenys. Els comerciants van aprofitar aquest mitjà de comunicació gràfic capaç d'arribar a bona part de les llars europees on es consumia la taronja per a difondre altres imatges que ocuparen llocs preferents, com ara els motius relacionats amb la mateixa taronja tot atenent les seues qualitats estètiques i nutritives –que aprofitava alhora de publicitat del producte–, la iconografia infantil, els mitjans de transport, la dona, la mitologia, la zoologia, la botànica, etc. L'estudi de les marques reproduïdes en diferents publicacions (Abad, 1991 i 1996) al·lusives al paisatge ens permeten realitzar les següents valoracions amb un caràcter aproximatiu.

Hi ha un grup de marques que recorre a paisatges que intenten aproximar-se amb certa fidelitat a la realitat geogràfica que representen (figs. 63, 64,71). En altres casos es recorre a la visió estereotipada de València on es fusionen elements caracteritzadors dels dos paisatges més valorats: l'horta i els horts. El recurs més habitual és representar la barraca (construcció característica de l'horta de València) associada amb els tarongers (figs. 65, 66 i 68). Aquesta visió del paisatge que es projecta a nivell

[25] Francisco Povo Peiró (València, 1880-1960) va compaginar la seua activitat d'escenògraf i cartellista amb la de pintor de cavallet, il·lustrador i decorador de ventalls. Va desenvolupar un estil pictòric que anava des d'un tremendisme d'arrel popular, passant pel realisme, a un refinament líric romàntic inspirat en les obres de Poussin, Boucher o Watteau. Va ser col·laborador habitual en les il·lustracions de les revistes *El cuento del Dumenche, Impresiones, Letras y Figuras, El Guante Blanco* i *Pensat y Fet.*

Fig. 62. Francisco Povo. Portada per a la novel·la *Entre Naranjos* de Vicent Blasco Ibáñez. València, Prometeo, 1900.

Fig. 63 i 64. Etiqueta tarongera. Autor desconegut 23 x 21 cm. Lit. Armengot. Castelló. Museu Arxiu de la Taronja de Borriana. Col·lecció V. Abad. Etiqueta tarongera. Autor Estudios Suñer. 28 x 25 cm. Cartonajes Suñer, Alzira. Museu Arxiu de la Taronja de Borriana. Col·lecció V. Abad.

Figs. 65, 66, 67 i 68. Etiqueta tarongera. Autor desconegut. 23 x 21 cm. Litografia García Cantos. València. Museu Arxiu de la Taronja de Borriana. Col·lecció V. Abad; Etiqueta tarongera. Autor Conesa. 21 x 24 cm. Gráficas Valencia. València. Museu Arxiu de la Taronja de Borriana. Col·lecció V. Abad; Etiqueta tarongera. Autor Conesa. 21 x 21 cm. Museu Arxiu de la Taronja de Borriana. Col·lecció V. Abad; Etiqueta tarongera. Autor desconegut. 26 x 18 cm. Museu Arxiu de la Taronja de Borriana. Col·lecció V. Abad.

Fig. 69, 70 i 71. Etiqueta tarongera. Autor desconegut. Lit. Mirabet. València. Museu Arxiu de la Taronja de Borriana. Col·lecció V. Abad; Etiqueta tarongera. Museu Arxiu de la Taronja de Borriana. Col·lecció V. Abad; Etiqueta tarongera. Museu Arxiu de la Taronja de Borriana. Col·lecció V. Abad.

internacional es va reprendre en algunes sèries de targetes postals dels anys seixanta quan Espanya va obrir-se al turisme europeu, que tenen com a motiu principal la barraca acompanyada de penjolls de taronges on el turista troba reflectida la imatge tòpica que s'havia format. Un recurs compositiu prou recorregut, en la línia del disseny de la portada d'*Entre naranjos* consisteix en situar en primer plànol un tarongerar amb la finalitat que s'identifique clarament amb ell l'arbratge que es representa al fons amb una escala molt més reduïda (fig. 64). En algunes marques el recurs a les palmeres que sobreixen entre les copes dels arbres replets de taronges aproxima la seua visió a la imatge real (fig. 69). En línia amb la pintura regionalista de Sorolla i Mongrell el paisatge del tarongerar s'associa amb la figura de la llauradora arropada amb el vestit regional valencià, que en alguns casos es barreja amb escenes costumistes de caire realista, o amb les actituds eròtico-galants de caràcter burgés que ens transmet la novel·la de Blasco Ibáñez (figs. 65, 67 i 70).

5. LA DECORACIÓ ARQUITECTÒNICA

La taronja, tot atenent les seues qualitats estètiques i simbòliques, va formar part dels repertoris decoratius de molts edificis singulars de caràcter públic construïts durant el primer terç del segle XX, com ara mercats, tinglados, estacions de ferrocarril, magatzems, etc. Es tracta de tipologies pròpies de la ciutat industrial, la presència de les quals van lligades a la imatge de modernitat i progrés que intenten transmetre. El recurs a les taronges com a motiu ornamental relaciona amb el seu cultiu i amb la classe social que l'ha encapçalat, l'origen de la riquesa i prosperitat que han fet possibles les construccions.

Una de les obres emblemàtiques de l'arquitectura valenciana de les primeries del segle XX és l'estació del Nord, projectada per l'arquitecte Demetri Ribes i construïda entre 1909 i 1917. Una vegada enderrocades les muralles de la ciutat, l'estació de ferrocarril esdevé en la gran porta que rep el foraster i és per tant on capta la primera imatge o impressió de la ciutat on recentment hi arriba. En aquest sentit, segons I. Aguilar (1980) en aquesta obra conflueixen el reflex de la mentalitat de la burgesia valenciana de l'època, la imatge d'una ciutat immersa en un pròsper creixement econòmic, i la potència de la companyia ferroviària que la va construir. Es fusionen elements propis de l'estètica regionalista aconseguida amb referències constants a motius valencians, com ara la taronja, tarongina, escut de València, llauradores, barraques..., amb altres relacionats amb els moviments arquitectònics europeus, com ara la Secessió vienesa. Per això Inmaculada Aguilar (1980, 120) conclou:

> "Aquesta obra no té cap punt en comú amb el moviment castissista tant de moda en l'època, ja que no és una mera transposició o imitació d'elements arquitectònics dels habitatges tradicionals valencians, sinó que és una vertadera assimilació del caràcter de l'Horta[26], al qual són afegits una sèrie de motius propis de la seua cultura, i a base d'emprar materials de la zona, com ara la ceràmica.
>
> El fet que estiga fortament arrelada en el "lloc" on apareix no exclou que estiga també en contacte amb l'avantguarda arquitectònica europea d'aquells anys, i, així, empra una sèrie d'elements –desconeguts en aquells moments a València– que podem relacionar amb moviments arquitectònics europeus, com l'escola de Viena i la de Glasgow, especialment pel que concerneix a la renovació de les anomenades "arts menors" i el moviment de les Arts i Oficis."

Entre els motius decoratius del repertori regionalista ocupen un lloc important els plafons de rajola vidriada en majòlica que representen el fullam del taronger en verd fosc sobre els que destaquen les taronges i les flors blanques de tarongina (Aguilar, 1980, 135). Cobreixen zones completes de l'edifici, com ara els remats de les torres, els carcanyols dels arcs i els costats de les claus (fig. 72). Van ser dissenyats pel propi Demetri Ribes i realitzats per la fàbrica de Joaquim Ros, la Ceramo.

[26] En aquesta cita s'utilitza la paraula Horta en referència a l'agricultura valenciana de regadiu representada per dos realitats diferents: l'Horta i el horts.

Altre dels motius de caràcter regionalista el conformen la parella de plafons de mosaic dissenyats pel pintor Josep Mongrell i realitzats per Maumejean Hnos (Aguilar, 1980, 136). En ambdós mosaics apareix una dona valenciana amb vestit de l'Horta portant elements al·lusius al món ferroviari. Una de les llauradores, rodejada de plantes i flors que impedeixen la visió del paisatge del fons, porta un fanal en la ma i als seus peus se situa una marmita manipulada per dos xiquets (fig. 73). L'altra se situa sota l'ombra d'un taronger, acompanyada per dos xiquets que porten cistelles de fruites, i duu en la mà un banderí (fig. 74). Sobre un pont es deixa entreveure un paisatge de marjal com els que Mongrell va pintar durant la seua estada a Cullera.

Sense cap dubte el recurs a la taronja com a motiu ornamental no es casual. En relació amb les paraules d'Inmaculada Aguilar, és el fruit que millor reflexa el caràcter de la burgesia valenciana per la fusió entre tradició i modernitat que representa, la qual es veu també reflectida en el llenguatge arquitectònic de l'estació.

Un altra obra important per a la imatge urbana de la ciutat de València va ser el mercat de Colom, ubicat en el cor de l'anomenat eixample noble, que va ser inaugurat l'any 1916. El projecte va ser obra de l'arquitecte Francesc Mora i en ell va col·laborar també el mateix Demetri Ribes com a arquitecte del contractista, qui va deixar la seua empremta en l'estructura de ferro del recinte. També Mongrell dissenya el mosaic de la façana recaient al carrer Jorge Juan, on pren com a motius els dos principals pilars de l'agricultura valenciana d'exportació: la taronja, associada als paisatges de regadiu, i la vinya amb el secà. En el plafó de la taronja (fig. 75) situa dos llauradores amb rams i cistelles de flors davant un taronger carregat de fruits, en consonància amb el regionalisme que caracteritza el seu estil.

A la ciutat d'Alzira hi ha també alguns edificis que recorren a la taronja com a element decoratiu. El primer cas que anem a comentar és el magatzem de taronges de Peris Puig, projectat l'any 1912 per l'arquitecte municipal Emili Ferrer Gisbert. Està format per una gran nau de planta rectangular amb coberta d'armadures metàl·liques a dues vessants amb murs perimetrals de rajola alçats sobre un sòcol de carreus. Tot i que l'obra estructuralment està basada en uns plantejaments tipològics molt senzills, allò més destacable del conjunt és el programa decoratiu que el converteixen en un dels millors magatzems modernistes. Molts detalls apareixen profusament adornats amb taronges, des dels plafons ceràmics que decoren el fust de les pilastres, fins a les bases i capitells de les columnes, els salmers i rosasses, tot conformant una decoració realitzada en ciment armat . Per tant en tot l'edifici és la taronja el motiu decoratiu que unifica el llenguatge formal, situat a mitjan camí entre el modernisme medievalitzant d'influència catalana, on l'arquitecte es va formar, i l'eclecticisme, amb un major pes del primer.

Altre edifici on la taronja cobra especial protagonisme és el *Circulo Gallístico* d'Alzira, un elegant casino que aglutinava a la burgesia agrícola local i a professionals de formació universitària[27]. Es va construir l'any 1883 sobre una part del solar de l'antic convent desamortitzat de Sant Agusti. En aquest edifici destaquen sobretot els seus salons decorats profusament i amb personalitat pròpia. En el primer pis trobem el Saló Daurat i el Saló Àrab (1934). En la planta baixa el Saló Valencià, de planta circular, destaca per la barroca taulelleria que fa al·lusió a la terra, amb els abundants escuts de la

[27] El casino on es reuneix l'alta societat d'Alzira a la novel·la *Entre Naranjos*, sense cap dubte està inspirat en aquest lloc, tot i que la imatge arquitectònica actual és posterior a l'any 1900 en que es va publicar.

Fig. 72. Demetri Ribes. Decoració arquitectònica de l'Estació del Nord de València, 1916.

Figs. 73 i 74. Josep Mongrell. Mossaics de l'Estació del Nord de València, 1916.

Fig. 75. Josep Mongrell. Mossaic del Mercat de Colom de València, 1916.

Fig. 76. Magatzem de Peris Puig a Alzira. Vista general.

Fig. 77. Magatzem de Peris Puig a Alzira. Detall d'un capitell decorat amb taronges.

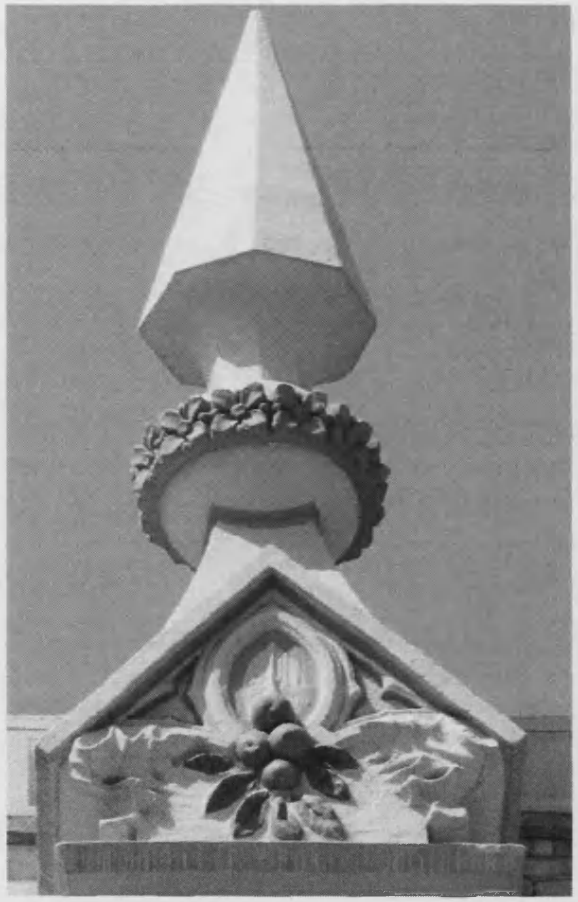

Figs. 78, 79 i 80. Magatzem de Peris Puig a Alzira. Detalls arquitectònics amb decoració citrícola.

ciutat d'Alzira i taronges, i als galls en relació amb les baralles que s'hi celebraven. En aquests motius decoratius trobem un paral·lelisme amb el repertori de l'estació del Nord, on l'emblema de la ciutat i les taronges són elements regionalistes que dins el simbolisme burgés relacionen la prosperitat i el progrés representat pel fruit amb la ciutat identificada amb l'escut.

CONCLUSIONS

Des que en 1781 es va plantar el primer hort de tarongers amb una vocació comercial al terme de Carcaixent per part del rector Monzó fins l'any 1936 quan se situa el límit de finalització del nostre estudi, s'ha produït sobre una amplia extensió de vores de les plantes litorals valencianes una transformació paisatgística sense precedents, tot passant del policultiu característic del secà mediterrani al monocultiu del taronger.

El naixement dels horts de tarongers se situa a finals del segle XVIII entre Alzira i Carcaixent. No va ser fruit de la casualitat, sinó que s'emmarca dins el procés de creixement i especialització agrícola que es va produir en el context de la il·lustració i de les idees fisiocràtiques. Una vegada explotades totes les possibilitats d'expansió dels regadius de peu, el cultiu de la seda va continuar estenent-se a Alzira i Carcaixent per les terres més altes gràcies a l'extracció de l'aigua del subsòl mitjançant l'excavació de pous, multiplicant així el valor de la terra. Aquesta intensificació va anar acompanyada per un creixement i consolidació del hàbitat dispers materialitzat en la casa d'hort destinada a allotjar els estatgers que tenien cura de la terra. Quan a finals del segle XVIII el rector Monzó va plantar el primer hort i altres contemporanis van imitar el seu exemple, tot considerant els alts guanys econòmics obtinguts, l'expansió del regadiu s'havia fet sobretot per a plantar moreres destinades al cuc de seda, que era aleshores el principal cultiu comercial. Tot coincidint amb Torres (1987) podem afirmar que durant la primera meitat del segle XIX el paisatge del secà transformat de les poblacions del cor de la Ribera es va caracteritzar per un predomini de les moreres on es podia veure algun hort de tarongers. Tot i la rendibilitat d'aquest cultiu, la seua expansió no va ser tan important com podia pensar-se en principi per una sèrie de circumstàncies que van limitar el seu creixement.

Durant la segona meitat del segle XIX van confluir una sèrie de factors que van fer possible l'expansió definitiva del cultiu del taronger. En primer lloc cal parlar de la millora de les sènies per a elevar l'aigua gràcies a la substitució de la fusta pel ferro colat com a material emprat en la seua construcció, que va ser possible gràcies al sorgiment de les primeres indústries siderúrgiques, la qual cosa va permetre millorar el seu rendiment. Però la veritable revolució va vindre a ran de l'aplicació de la màquina a vapor a les bombes per a elevar l'aigua subterrània, la qual cosa va permetre superar les limitacions de les sènies i va possibilitar l'embranzida definitiva del regadiu a partir de 1880. Però contràriament al que en principi podia pensar-se, la introducció i difusió de les màquines a vapor no va suposar la immediata desaparició de les velles sènies, sinó que durant moltes dècades van conviure en funcionament els diversos mitjans tècnics, tot atenent criteris de rendibilitat i optimització per als diferents tipus d'explotació.

La transformació de les parcel·les de cultiu de secà a tarongerar exigia uns treballs de preparació consistents en una rompuda profunda i l'anivellament de la superfície per a permetre el reg. Els primers horts que es van plantar sobre terres amb poc desnivell es van preparar servint-se dels mitjans tradicionals com ara les arades o les rompudes a braç amb aixades i el transport de terres amb tragelles tirades per animals, to i que des de la dècada dels anys seixanta del segle XIX ja hi havia notícies a València de la existència d'arades de gran capacitat de rompuda tirades per màquines a vapor. Però

l'alta rendibilitat del taronger i l'escàs cost de la ma d'obra van possibilitar que es preferiren els mitjans tradicionals als moderns procediments mecànics, que no començaren a introduir-se tímidament fins la primera dècada del segle XX. De la mateixa forma que hem vist per a la tecnologia hidràulica, durant la primera meitat del segle assistim a una convivència entre els diferents mitjans de rompuda: el treball manual, els malacats a vapor, elèctrics o moguts per cavalleries, ja que cadascun d'ells s'adaptava millor a les característiques particulars de cadascuna de les explotacions des del punt de vista de rendibilitat econòmica.

El taronger ha estat conegut a València des de l'edat mitjana com a arbre de jardí. El seu pas del jardí al camp per obtindre'n un rendiment econòmic precisava d'unes noves tècniques i pràctiques de cultiu. Durant la segona meitat del segle XIX es consolida un corpus de citricultura gràcies a la verificació de les nombroses experiències que els pioners en la introducció del cultiu havien fet als seus horts, que es materialitza en la publicació des de 1880 fins els anys trenta del segle XX d'una sèrie de tractats sobre el taronger, tots ells obra d'autors valencians, els quals, sense cap dubte, contribuïren també a optimitzar el cultiu i el seu rendiment. Tot i això, tot i que a la dècada dels anys trenta del segle XX el tarongerar ja s'ha estès assolint el caràcter de monocultiu, alguns autors criden l'atenció que el llaurador continua tractant el tarongerar com si fora un cultiu intensiu, a diferència dels Estats Units on aquest, com a tal, ja estava prou mecanitzat en totes les seues fases.

I una producció fonamentalment orientada al mercat exterior no podia consolidar-se sense la presència dels mitjans necessaris per al seu transport. De tots ells el ferrocarril va tindre una importància fonamental, en possibilitar el transport de la fruita dels centres productors fins als ports d'embarcament o per a conduir-la directament als països centreeuropeus. El traçat de les principals línies coincideix amb les àrees productores de cítrics. Però el ferrocarril, a més de ser decisiu en l'articulació d'un territori, contribueix a crear un paisatge en aproximar-lo als ciutadans que intensifiquen les seues inversions agrícoles i que frueixen dels seus valors estètics amb les seues estades, viatges i excursions. La modernitat del ferrocarril i els vaixells a vapor contrasta amb la precarietat de les instal·lacions dels principals ports tarongers valencians –llevat del de València-, on fins ben entrat el segle XX les caixes de taronges havien de carregar-se des de les platges amb barques que les transportaven fins els vapors que es trobaven a alta mar.

En els processos analitzats observem una clara contradicció entre tradició i modernitat. Als mitjans tècnics, a les pràctiques de cultiu, als transports, hi ha una convivència entre els avanços més capdavanters i formes més arcaiques fortament arrelades en la tradició agronòmica valenciana. Aquesta barreja s'explica sobretot per qüestions de rendibilitat econòmica, però també trobem en elles unes justificacions culturals i socials molt més profundes com després comentarem.

Tot aquest procés de transformació agrícola que va començar a finals del segle XVIII per les elits il·lustrades –clergat i petita aristocràcia terratinent- va continuar durant tot el segle XIX encapçalat ara per la burgesia ciutadana, els grans terratinents locals i la petita noblesa que estreta els seus lligams socials mitjançant la pertinença a certes societats on es posen en comú totes les novetats i coneixements agronòmics adquirits per al seu progrés econòmic i per al progrés de la societat en general. D'aquesta manera el paper de les elits burgeses ha estat fonamental en la difusió del cultiu, on els seus horts han

actuat com a punta de llança per tota la franja litoral valenciana a partir dels quals es propagaria el cultiu. El plantejament messiànic de difondre la modernització agrícola fins el petit llaurador va possibilitar que a les primeries del segle XX se afegisca de forma generalitzada al procés transformador i contribuisca a l'extensió definitiva del cultiu i a la consolidació del paisatge. Per això l'hort de tarongers és un producte burgés i per tant participa dels seus ideals estètics.

L'hort de tarongers parteix del concepte de l'hort valencià, on es fusionen les tradicions dels jardins islàmic i cristià amb la influència renaixentista arribada d'Itàlia que, tot atenent la seua composició axial, prima l'eix que a partir de la casa divideix la parcel·la en dues meitats per a crear una visió perspectiva que ve accentuada pel recurs a les espècies vegetals que l'emmarquen. En l'hort valencià, que conformava la imatge de les perifèries de moltes poblacions es barregen els conceptes d'hort d'esbarjo i de cultiu, on podem trobar plantes exclusivament ornamentals i altres productives que destaquen també pels valors ornamentals de les seues flors, fulles o fruits, entre les quals es trobava el taronger. Tot aquest llegat contribueix a la formació de l'hort de tarongers com a jardí productiu. Els primers horts aprofitaren el model existent en la tradició valenciana on simplement es va substituir el policultiu per un monocultiu, be siga de tarongers o de moreres, tot atenent que a Alzira i Carcaixent l'expansió del regadiu sobre els antics secans on es conformen els primers horts està orientada en un primer moment més a la plantació de moreres que de tarongers. Seria ja a partir de la meitat del segle XIX en entrar en crisi la seda quan les moreres serien reemplaçades pel tarongerar, respectant la composició bàsica de l'hort. El model canònic d'hort de finals del segle XVIII i la primera meitat del XIX disposa la casa pegada a la vora de la parcel·la en línia amb el camí, a partir de la qual es trasllada cap a dins tot el sistema compositiu de l'hort en base a l'eix format per l'entrador de la casa que la travessa i es perllonga cap a l'exterior per a dividir-lo en dues meitats d'acord amb aquesta composició axial. Tota la parcel·la de l'hort es troba rodejada per una tanca de maçoneria que pot fer els dues metres d'alçada, o també de magraners o poncilers. Sobre la façana posterior de la casa, en l'eixida cap a l'hort, s'adossa una pèrgola per a fer ombra, i als seus voltants es concentren algunes espècies ornamentals. En les proximitats de la casa trobem i la bassa on la sènia vessava l'aigua que s'extreia del subsòl. Per tant d'aquesta manera l'hort és concep a manera de gran corral de la casa, en estreta relació als horts establerts a la perifèria de moltes localitats valencianes.

El següent punt d'inflexió en l'evolució de l'hort de tarongers podem situar-lo a partir de la segona meitat del segle XIX com a conseqüència de les influències dels gustos burgesos. El principal canvi esdevé quan la casa es trasllada des de la façana formada per la tanca cap a l'interior, ocupant una posició central en la parcel·la. Es manté la composició axial, la relació entre la casa i les instal·lacions hidràuliques, la presència de les espècies ornamentals al voltant de l'habitatge i del camí d'accés, tot i que alguns elements canvien d'orientació, com ara la pèrgola i els elements principals del jardí que passen a ocupar la part davantera de la casa. Aquest canvi de posició de la casa que passa a situar-se al bell mig de l'hort està en relació amb la mentalitat burgesa que es reflexa en un interès per mantenir la intimitat en la vida privada. Aquest model d'hort es relaciona amb les tipologies arquitectòniques de casa d'hort burgesa o vil·les burgeses, ja entrat el segle XX. Cap als anys vuitanta es reforcen els jardins estètics amb noves espècies exòtiques fruit de les recents aclimatacions i tant l'eix principal com els camins interiors esdevenen autèntics passejos amb la presència de bancs al llarg dels seus recorreguts. A partir d'aquest moment l'hort de tarongers assoleix el seu concepte

canònic ideal lligat als gustos estètics de la burgesia i és a partir d'aleshores quan assoleix una personalitat pròpia que el diferencia de l'hort jardí valencià del qual parteix. Coincideix amb el concepte d'hort que van captar i transmetre les diferents manifestacions artístiques, com ara la pintura, la fotografia o la literatura. A partir d'allí evoluciona perdent molts dels seus elements característics, però conservant com a tret comú la plantació de tarongers.

L'extensió del cultiu va fer que no estiguera tan exposat a aquests robatoris, per la qual cosa la tanca i la casa van perdre la seua funcionalitat original de custodia de l'hort. Tot i això aquests es mantindran al model canònic d'hort burgés, assumint un nou significat social on la tanca representa una reafirmació de la propietat privada per a ús exclusiu com una forma de salvaguardar la intimitat, i la casa esdevé ara en segona residència on el propietari acomodat que viu a la ciutat passa llargues temporades buscant la tranquil·litat del camp. En la transició dels segles XIX al XX el petit llaurador s'afegeix al procés transformant les seues petites parcel·les de secà en tarongerars. Per això el paisatge iniciat a partir dels horts burgesos que var sorgir com a illots en mig del secà es completa al llarg de les tres primeres dècades del segle XX fins assolir el monocultiu amb una gran mosaic de parcel·les plantades de tarongers que han quedat desproveïdes de tota la sèrie d'elements que caracteritzen l'hort burgés per no tindre'n necessitat. Però fins i tot el petit llaurador no perd de vista una certa estètica a l'hora de distribuir els arbres en la parcel·la, de construir les canalitzacions d'aigua per al reg, els marges de pedra, la cura dels arbres, etc, convertint cada hort en un petit jardí plantat de tarongers. Per això a partir del concepte ideal, l'hort pot mancar de certs dels elements per a quedar-se simplement en una parcel·la plantada de tarongers que també es denomina hort i és, podem dir, el seu component essencial.

El taronger, espècie de reconegudes qualitats estètiques que formava part insubstituïble del jardí valencià esdevé en monocultiu, tot substituint el policultiu arbori que ocupava els diferents quadros de l'hort. Aquest origen del taronger com a planta ornamental, on la bellesa estètica queda, a més, potenciada per la seua gran rendibilitat econòmica fa que, tot i assolir ja a la dècada dels anys trenta del segle XX el caràcter de cultiu extensiu, continue rebent del llaurador unes cures especials com si es tractara encara d'un arbre de jardí. Les antigues plantes que ocupaven els quadros del jardí valencià queden ara relegades al camí d'accés o als voltants de la casa, on cobren més o menys importància en relació a la posició socioeconòmica i gust estètic del seu propietari.

L'hort de tarongers apareix en context de la il·lustració i l'academicisme, per la qual cosa les primeres tipologies arquitectòniques que es construeixen entre finals del segle XVIII i les darreres dècades del XIX són deutores del tipus acadèmic de casa de poble que dóna resposta d'una manera racional a les necessitats d'habitatge i d'atenció als cultius propis de l'hort. Durant l'etapa d'expansió del taronger que va rebre un important impuls a partir de 1880 gràcies a la gestió directa de l'hort per part del propietari i amb la moda de l'estiueig tot relacionat amb el creixement de les ciutats i una nova mirada cap al paisatge rural relacionada amb la seua estètica i salubritat, sorgeixen dos nous tipus de casa d'hort. La casa d'hort burgesa parteix de les diferents tipologies de la casa d'hort tradicional, la imatge estètica de la qual es reelaborada amb nous repertoris decoratius pròxims als gustos burgesos que li atorguen un caràcter més actual i urbà, tot i que estructuralment encara continua sent una casa d'hort. Aquestes característiques s'observen tant a moltes antigues cases d'hort reformades amb motiu de la seua plantació o la recollida dels primers beneficis del cultiu, com als edificis de nova

construcció. Paral·lelament s'introdueix la vil·la burgesa, un nou tipus arquitectònic propi dels espais suburbans i de les àrees residencials que ara s'instal·la en mig del camp. La seua arquitectura no guarda cap lligam amb la tradició de la casa rural. És un tipus de casa periurbana que s'instal·la al camp per a complir la finalitat d'estiueig, no una tipologia concebuda pròpiament com a casa d'hort. Al mateix temps, la progressiva expansió del cultiu del taronger sobre morerals que van ser plantats sobre terres guanyades al secà als termes de Carcaixent i Alzira i localitats veïnes i el progrés del cultiu en detriment del secà fa que s'integren en el paisatge tipologies arquitectòniques relacionades amb els paisatges formats pels cultius anteriors, com ara la casa amb cambra sedera, el mas o la casa d'hort senyorial, tot adaptant-les als nous gustos estètics tant arquitectònics com pel que fa a la relació amb el paisatge. I a més al cor de la Ribera trobem petites cases d'hort que es relacionen amb parcel·les de reduïda grandària o amb formes de tinença de la terra que són anteriors a l'embranzida del cultiu del taronger, així com petites casetes burgeses que intenten emular d'una manera u altra els trets definitoris del concepte ideal d'hort.

Així, podem afirmar amb total rotunditat que no hi ha una arquitectura pròpia de l'hort de tarongers, sinó que es tracta de diferents tipologies alienes, com ara la casa de poble o la vil·la burgesa que s'hi construeixen. L'hort de tarongers existeix com a concepte paisatgístic amb una personalitat pròpia, ja que respon a un model compositiu propi elaborat a partir de la confluència de diferents tradicions, en els quals la casa és un element més que adquireix un cert significat en relació amb la posició social del propietari d'hort o en la forma de tinença i explotació. Per tant cal valorar l'hort de tarongers com un concepte paisatgístic més que arquitectònic.

L'hort de tarongers sorgeix de l'evolució de l'hort jardí valencià. Durant l'Antic Règim la seua presència estava lligada a les elits aristocràtiques que disposaven de la propietat de la terra. A partir de les desamortitzacions la burgesia a l'hora que inverteix en terra com a signe de prestigi i com a oportunitat de negoci, s'apropia del concepte d'hort i l'adapta a la seua imatge. Així l'hort representa la materialització d'un ideal burges on conflueixen les aspiracions per la propietat de la terra, pel guany econòmic, per la distinció social, per la contemplació estètica del paisatge. Per això podem afirmar que amb l'expansió del taronger, el concepte ideal representat per l'hort burgés esdevé un model a assolir pels diferents estrats de la societat, sobretot atenent els valors socials que representa. Per això l'hort s'ha convertit en el mirall on es reflexa o es vol aparentar la posició social dels seus propietaris, en la materialització de les seues aspiracions, per la qual cosa, des del llaurador acomodat, el petit comerciant, el professional lliberal, o el gran empresari inverteixen els seus guanys adquirint un hort com a materialització del triomf social. I aquesta posició es reflexa sobretot en la qualitat i aparença de la seua arquitectura i dels seus jardins, que més es poden aproximar al model ideal quan major és el seu poder adquisitiu. Per això no resulta genys estrany que de l'ampli conjunt d'horts inventariats, tan sols uns pocs assolisquen completament aquest ideal burges. Molts altres intenten aproximar-se amb uns jardins acurats amb nombroses espècies ornamentals, altres amb una acurada composició axial on els camins es transformen en passejos, altres amb una acurada arquitectura de l'habitatge, però no arriben a materialitzar el concepte ideal en la seua globalitat.

El paisatge dels horts es configura dins el context de la incipient industrialització valenciana, amb la qual es relacionen directa o indirectament els diferents elements que el caracteritzen, per la qual cosa podem definir-lo com un paisatge industrial. Tot i això

crida l'atenció com des de ben prompte va ser valorat estèticament per les diferents creacions artístiques, com ara la literatura, la pintura, la fotografia, etc. Totes elles coincideixen en la mateixa definició del concepte ideal d'hort com a font de riquesa i prosperitat, com a escenari sublim on els pintors retraten els seus personatges en actituds amoroses, o com a context on situar la trama de les seues novel·les. Potser la burgesia, creadora d'aquest paisatge, va veure reflectits els seus ideals estètics en aquestes produccions artístiques –pintures, novel·les, llibres de viatges– de la qual era la principal demandant.

De l'amplia superfície que ha assolit ja el taronger a les primeres dècades del segle XX, crida l'atenció com totes aquestes creacions artístiques troben la seua font d'inspiració a un àrea molt concreta centrada en els pobles del cor de la Ribera, sobretot a Alzira, Carcaixent i Corbera. L'inventari realitzat confirma com en aquestes poblacions es troba una major concentració d'horts que s'aproximen en major o menor mesura al concepte ideal, per la qual cosa no resulta casual que trobaren en aquests indrets el paisatge dels horts per excel·lència. A la resta de comarques trobem horts dispersos que s'aproximen amb major o menor mesura al concepte ideal en mig d'una gran mantell continu format per parcel·les de tarongerars de petits propietaris, però no una concentració d'horts amb cases, jardins i entradors amb palmeres, tal i com la trobem als pobles esmentats.

Hem apreciat una correspondència entre totes les forces i conceptes objectius que intervenen en el paisatge i la seua apreciació subjectiva. D'aquesta manera la contradicció entre tradició i modernitat a que ens referíem respecte a certs elements que configuren el paisatge es manifesta també en la seua apreciació. El paisatge dels horts ens mostra una barreja entre tradició i modernitat. Arreplega el solatge del mon rural, des del mateix concepte paisatgístic i arquitectònic de l'hort jardí valencià, però introdueix elements novedosos propis del medi urbà com ara els passejos, els jardins o els mateixos llenguatges arquitectònics dels seus edificis, i fins i tot se serveix de la màquina a vapor com a invent emblemàtic de la revolució industrial per a posar en regadiu amplies superfícies de terra. Aquesta dualitat o contradicció pensem que està íntimament lligada amb l'essència de la burgesia valenciana que ha estat la creadora d'aquest paisatge: per una banda mira al futur compromesa amb el benefici econòmic, el progrés i la modernitat, però per altra banda no perd de vista el passat on el prestigi social se basava en la propietat de la terra, per la qual cosa busca consolidar els seus lligams dins el mon agrari.

BIBLIOGRAFIA

AAVV: (1863-1881): *La Agricultura Valenciana,* Valencia, Sociedad Valenciana de Agricultura.

AAVV: (1880-): *Almanaque de las Provincias para el año...* Valencia, Imprenta de Domenech.

AAVV (1908-): *Enciclopedia universal ilustrada europeo-americana*, Madrid, José Espasa e hijos.

AAVV (1983): *Actes del Congrés del Bicentenari de la Taronja 1781-1981. 200 anys del cultiu de la taronja al País Valencià*, Carcaixent, Ajuntament de Carcaixent.

AAVV (1996): *La fruta dorada: la industria española del cítrico 1781-1995 [exposición]*, Valencia, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència.

AAVV (2003): *Cítric desig [exposició]*, València, Universitat de València.

ANÓNIMO (1876): *La maquinaria agrícola de José del Río y Hesles, hoy de su padre D. Pedro del Río: grandes almacenes de instrumentos y máquinas agrícolas*, Madrid, Establ. tip. de J. Amalio Muñoz.

ANÓNIMO (1905): Caminos vecinales, *Revista de Obras Públicas*, 1556, p. 535-538.

ABAD GARCÍA, V. (1984): *Historia de la naranja 1781-1939*, Valencia, Comité de la Gestión de la Exportación de Frutos Cítricos.

ABAD GARCÍA, V. dir. (1991): *Historia de la naranja*, Valencia, Editorial Prensa Valenciana.

ABELA Y SAINZ DE ANDINO, E. (1879): *El naranjo y demás árboles cofamiliares de las Auranciáceas*, Madrid, Imp. M. G. Hernández.

AGRAMUNT LACRUZ, F. (1999): *Diccionario de artistas valencianos del siglo XX*, Valencia, Albatros.

AGUILAR CIVERA, I. (1980): *Demetri Ribes*, Valencia, Eliseu Climent.

--- (1984): *Historia de las estaciones. Arquitectura ferroviaria en Valencia*, València, Diutació Provincial de València.

--- (1988): *La estación de ferrocarril, puerta de la ciudad*, Valencia, Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència.

--- (1990): *El orden industrial en la ciudad. Valencia en la segunda mitad del siglo XIX*, València, Diputació de València.

--- (1995): *Estaciones y ferrocarriles valencianos*, València, Consell Valencià de Cultura.

--- (2003): El ferrocarril, un nuevo paisaje industrial, en AGUILAR CIVERA, I. (ed.), *Historia del ferrocarril en las comarcas valencianas. La Ribera Alta*, Valencia, Generalitat Valenciana. Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, p. 137-160.

AGUILAR CIVERA, I.;.VIDAL OLIVARES, J. coords. (2002): *150 años de ferrocarril en la Comunidad Valenciana 1852-2002*, València, Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports.

AGUILERA CERNI, V. (1982): *I. Pinazo*, Valencia, Vicent García Editores.

AGUILÓ ALONSO, M. (1984): Identificación de tramos de carretera con interés paisajístico. *Revista de Obras Públicas*, 3225, p. 329-344.

ALCAIDE GONZÁLEZ, R. (2002): El ferrocarril y la articulación del territorio en la Comunidad Valenciana, AGUILAR CIVERA, I.;VIDAL OLIVARES, J. (ed.), *150 años de ferrocarril en la Comunidad Valenciana. 1852-2002*, Valencia, Generalitat Valenciana. Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transport, p. 9-29.

ALEMANY PERALTA, J. (1881): La agricultura en la provincia de Castellón, *Gaceta Agrícola del Ministerio de Fomento*, 1, p. 408-414.

ALGARRA, V.; CAMPS, C. (1995): Baldosa, CERDÁ, M.; GARCÍA BONAFÉ, M. (dir), Enciclopedia valenciana de arqueología industrial, Valencia, IVEI.

ALIÑO, B. (1900): *El naranjo, resumen práctico de su cultivo, abonos y enfermedades*, Valencia, La Agricultura Española.

ALMELA Y VIVES, F. (1936): Palmeres valencianes, *Boletín de la Sociedad Catellonense de Cultura*, 27, p. 275-286.

ALOI, A. (1899): *Gli agrumi*, Milano, Hoepli.

ARNAO, E. (1899): *La coltivazioni degli agrumi.*

ARROYO ILERA, F. (1968): El sistema de riegos en Tabernes de Valldigna, *Estudios Geográficos*, 112-113, p. 659-692.

AZORÍN (1969): *El paisaje de España visto por los españoles*, Madrid, Espasa Calpe.

BALLESTER-OLMOS Y ANGUÍS, J. F. (1998): *El jardín valenciano: origen y caracterización estilística*, Valencia, Universidad Politécnica de Valencia.

--- (2002): *Horts, horticultores y jardineros valencianos*, Valencia, Feria Muestrario Internacional de Valencia. Feria Valencia-Iberflora.

BENITO GOERLICH, D. (1992): *La arquitectura del eclecticismo en Valencia. Vertientes de la arquitectura valenciana entre 1875 y 1925*, València, Ajuntament de València.

BERQUE, A. (2003): Éthique et esthétique du paysage en Asie orientale. Le principe de Bashô et le principe de Zong Bin, *Les estètiques del paisatge. I Seminari Internacional sobre el Paisatge. 13, 14 i 15 de novembre de 2003*, www.catpaisatge.net, consultat en febrer de 2006.

BESÓ ROS, A. (1999): *Els horts de tarongers de Picanya. Arquitectura i paisatge*, Picanya, Ajuntament de Picanya.

--- (2007): El paisatge literari dels horts de tarongers, *Saitabi* 57, p. 37-62.

BLASCO IBAÑEZ, V. (1900-1997): *Entre naranjos*, Madrid, Cátedra.

BODÍ I CONGRÓS, S. (1986): *El clima de la Ribera en el siglo XIX*, Carcaixent, Ajuntament de Carcaixent.

BOIRA MAHIQUES, J. V. (1995): L'Horta de València, PIQUERAS HABA, J. (dir), *Geografia de les comarques valencianes*, Valencia, Foro Ediciones, p. 227-347.

BOLÒS I CAPDEVILA, M. (2004): Els valors del paisatge rural, *Estudis d'historia agraria*, 17, p. 169-178.

BONET SOLVES, V. E. (1995): Los temas de la pintura de paisaje del siglo XIX en Valencia, *Saitabi*, 45, p. 69-78.

BOU GASCÓ, F. (1879): *Estudio del naranjo, limonero, cidro y otros árboles de la familia de las aranciáceas que se cultivan en la provincia de Castellón / por el comisario de agricultura F. Bou Gascó*, Castellón, Imprenta de Francisco Segarra.

BURRIEL DE ORUETA, E. L. (1971): *La huerta de Valencia. Zona sur (estudio de geografia agraria)*, Valencia, Instituto de Geografia, Institución Alfonso el Magnánimo. Diputación Provincial y Caja de Ahorros de Valencia.

CALATAYUD GINER, S. (1981): Els origens del conreu de la taronja al País Valencia i les Illes balears, *Festes Majors Carcaixent*

CALATAYUD GINER, S. (1982): La difusión agrónoma en la segunda mitad del siglo XIX: a propósito de la enseñanza agrícola, *Estudis d'Historia Contemporània del País Valencià*, 6, p. 165-194.

--- (1985): Agricultura y mercado. La implantación de cultivos comerciales (Alzira, siglo XIX). *Al-Gezira, Revista d'Estudis Històrics-Ribera Alta*, 1, p. 203-219.

--- (1989): L'expansió citrícola valenciana. Producció i propietat de la terra a la Ribera del Xúquer (1850-1930), *Recerques. Història, Economia, Cultura*, 22, p. 95-115.

--- (1990): Los inicios de la mecanización en el regadío valenciano, 1850-1930, *Áreas, revista de ciencias sociales*, 12, p. 203-211.

--- (1993a): El regadío ante la expansión agraria valenciana: cambios en el uso y el control del agua (1800-1916), *Agricultura y sociedad*, 67, p. 47-92.

--- (1993b): Límits i tranformacions del sistema de reg a la Ribera del Xúquer durant el segle XIX, *Actes de la V Assemblea d'Història de la Ribera. Almussafes, 1988*, p. 315-327.

--- (1999): Difusión agronómica y protagonismo de las élites en los orígenes de la agricultura contemporanea: Valencia, 1840-1860, *Historia Agraria*, 17, p. 99-127.

CALATAYUD GINER, S.; MARTÍNEZ CARRIÓN, J. M. (2005): El cambio tecnológico en el uso de las aguas subterraneas en España en el siglo XX. Un enfoque regional, *Revista de Historia Industrial*, 28, p. 81-112.

CALATAYUD GINER, S.; MATEU TORTOSA, E. (1995): Tecnología y conocimientos prácticos en la agricultura valenciana (1840-1914), *Noticiario de Historia Agraria*, 9, p. 43-67.

CANTERA, A. O. *et alii* (1979): *La Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Valencia: su historia y su obra 1878-1978*, Valencia, Caja de Ahorros de Valencia.

CARBÓ, E .L. (1997): Paisaje y fotografía: naturaleza y territorio, MADERUELO, J. (dir), *El paisaje: arte y naturaleza. Huesca, 1996 : actas del II curso*, Huesca: Diputación de Huesca, p. 23-54.

CARRASCOSA CRIADO, J. (1933): *Elementos para el estudio histórico de la jardinería valenciana*, Valencia, Hijo de F. Vives Mora.

CASAS TORRES, J. M. (1944): *La vivienda y los nucleos de población rurales de la huerta de Valencia*, Madrid, CSIC.

CASTAÑER, X. (1986): Ilustración, cartelismo y grabado, AGUILERA CERNI, V. (dir), *Historia del arte valenciano*, Valencia: Consorci d'Editors Valencians, p. 217-227.

CASTELL LLÁCER, V. (1971): *El paisaje agrario de Algemesí*, Valencia: Instituto Alfonso el Magnánimo.

CATALÁ, M. A. (2003): *Julio Peris Brell (1866-1944). Catálogo de exposición. Museo del siglo XIX, del 29 de octubre de 2003 al 11 de enero de 2004*, Valencia: Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana.

CAVANILLES, A. J. (1795-1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, Imprenta Real.

CAZZANI, A. (1999): Il giardino di palazzo Bettoni-Cazzago di Bogliaco, paradigma del paesaggio degli agrumi del Garda, CAZZANI, A. (ed.), *Giardini d'agrumi. Limoni, cedri e aranci nel paesaggio agrario italiano*, Brescia, Grafo edizioni, p. 21-39.

CLAIRAC Y SAENZ, P. (1877): *Diccionario general de arquitectura e ingeniería*, Madrid, Zaragozano y Jaime.

COMES I HERNÁNDEZ, S. (2004): Transformacions agraries i conreus al si d'una comunitat camperola: El terme d'Alginet a la segona meitat del segle XIX (1850-1900), *Actes de la VII Assemblea d'Història de la Ribera. Cullera, 2000. Volum miscel·lani*, p.135-159.

COMISIÓN DE ESTADÍSTICA GENERAL DEL REINO (1858): *Nomenclàtor de los pueblos de España (en 1857)*, Madrid, Imprenta Nacional.

COROMINES, J. (1980): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial.

COSTA, J. (1978): *El Marquesat de Dénia*, València, Universitat de València.

COURTOT, R. (1992): *Camp i ciutat a les hortes valencianes*, València, Edicions Alfons el Magnanim. Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.

DEL REY AYNAT, M. (1983): La casa tradicional, MIRA, J. F. (dir), *Temes d'etnografia valenciana, I. Poblament, arquitectura, condicions de la vida domèstica*, València: Institució Aflons el Magnanim-Diputació de Valencia, p. 180-287.

--- (1998): *Arquitectura rural valenciana: tipos de casas dispersas y análisis de su arquitectura*, València, Direcció General de Patrimoni Artístic.

DICENTA Y LLORET, L. (1917): Los caminos vecinales en la provincia de Valencia, *Revista de Obras Públicas*, 2185, p. 377-378.

DOMÉNECH ALCOVER, E. (1991): Naranja y arquitectura, ABAD GARCÍA, V. (dir), *Historia de la naranja*, Valencia, Editorial Prensa Valenciana, p. 101-140.

DOMINGO PÉREZ, C. (1983): *La Plana de Castellón. Formación de un paisaje agrario mediterráneo*, Madrid, Confederación Española de Cajas de Ahorro.

--- (1988): El Xúquer y la Ribera. Introducción geográfica, *L'escenari històric del Xúquer. Actes de la IV Assemblea d'Història de la Ribera, L'Alcudia, 1986*, L'Alcudia, Ajuntament de l'Alcudia, p. 21-33.

--- (2005): La construcció de les hortes de la Plana, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 81, p. 45-59.

DOMÍNGUEZ, M. (1990): *Els horts*, Alzira, Bromera.

DONNET PAREJA, B. (1910a): Los puertos de Alicante, *Revista de Obras Públicas*, 1833, p. 538-540.

--- (1910b): Los puertos de la provincia de Alicante, *Revista de Obras Públicas*, 1832, p. 524-528.

--- (1910c): Los puertos de la provincia de Castellón, *Revista de Obras Públicas*, 1840, p. 619-621.

--- (1910d): Los puertos de la provincia de Valencia, *Revista de Obras Públicas*, 1835, p. 557-561.

--- (1910e): Los puertos secundarios de Valencia, *Revista de Obras Públicas*, 1836, p. 572-574.

DU BREUIL, M. A. (1868): *Culture des arbres et arbrisseaux a fruits de table*, Paris, V. Massons et fils, Garnier freres.

FEBRER ROMAGUERA, M. V. (1983): La Sèquia de les Fonts i les hortes de Picassent i Alcàsser, *Annals de l'Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud*, 2, p. 97-109.

--- (2006): *Alcàsser, la seua història*, Alcàsser, Ajuntament d'Alcàsser.

FEBRER ROMAGUERA, M. V. *et alii* (2007): El regadiu històric de Torrent i Picanya: els regs de l'Horteta i la Sèquia de les Fonts, HERMOSILLA PLA, J. (dir), *El patrimonio hidráulico del Bajo Turia: L'Horta de Valencia*, Valencia, Dirección General de Patrimonio Cultural Valenciano. Generalitat Valenciana, p. 149-159.

FEBRER ROMAGUERA, M. V. *et alii* (2008): *El regadiu històric de la Sèquia de les Fonts en Torrent i Picanya: segles XIII-XX*, Picanya, Ajuntament de Picanya.

FEDUCHI, L. (1974): *Itinerarios de arquitectura popular española*, Barcelona, Blume.

FERRARI, J. B. (1646): *Herperides sive de malorum aureorum cultura et usu*, Romae, Sumptibus Hermanni Scheus.

FERRERO GÓMEZ, E. (1956): La casa de labor típica de la comarca alcireña, *Murta*, 13, p. 35-37.

FERRI, M.; SANCHIS, C. (1997): Transformacions al regadiu històric valencià: La Sèquia Major de Morvedre (1776-1861), *Quaderns de Geografia*, 61, p. 31-59.

FIGUERAS PACHECO, F. (s. a.): *Geografía General del Reino de Valencia, dirigida por F. Carreras Candi. Provincia de Alicante*, Barcelona, Alberto Martín.

FLORES, C. (1973-1977): *Arquitectura popular española*, Madrid, Aguilar.

FOGUÉS JUAN, F. (2000): *Historia de Carcagente. Compendio geográfico-histórico de esta ciudad*, Carcaixent, Ajuntament de Carcaixent.

FOLGADO GARCÉS, P. (1994): Propietat agrària i paisatge rural en la segona meitat del segle XIX a Torrent, *Torrens, Estudis i Investigacions de Torrent i Comarca*, 8, p. 67-119.

FONT DE MORA, R. (1922): *El naranjo, su cultivo y explotación*, Madrid, Calpe.

--- (1935): *El naranjo, su cultivo y explotación*, Madrid, Espasa Calpe.

--- (1954): *El naranjo: su cultivo, explotación y comercio*, Madrid, Espasa-Calpe.

FONTAVELLA GONZÁLEZ, V. (1952): *La huerta de Gandía*, Zaragoza, Instituto "Juan Sebastián Elcano" del Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

FRANCH BENAVENT, R. (1988): La expansión comercial, CERDÁ, M. (dir), *Historia del Pueblo Valenciano*, Valencia, Levante, p. 533-542.

FUSTER, J. (1962): *El País Valenciano*, Barcelona, Destino.

--- (1984): *Viatge pel País Valencia*, Barcelona, Edicions 62.

GALLESIO, G. (1811): *Traité du citrus*, París, Fantín et Didot l'Ainé.

GALLETTI, G. (1999): Le collezioni medicee di agrumi: un patrimonio culturale vivente, CAZZANI, A. (ed.), *Giardini d'agrumi. Limoni, cedri e aranci nel paesaggio agrario italiano*, Brescia, Grafo edizioni, p. 55-63.

GARCÍA MARTÍNEZ, V. (1983): *La masia al País Valencia*, Treball inèdit.

GARCÍA GISBERT, C. (1933): *Cultivos de regadio en Levante*, Madrid, Manuel Marí y G. Campo.

GARCÍA LOMAS, M. A.; DEL CAMPO FRANCÉS, Á. (1952): El paisaje de la carretera, *Revista de Obras Públicas*, 2843, p. 87-95.

GARCÍA ROS, L. (1922a): Los pequeños riegos en la región de Valencia. Manera de estimularlos y propagarlos en el resto de la nación, *III Congreso Nacional de Riegos*, III, p. 101-138.

--- (1922b): Ensayo de estadística de los alumbramientos de agua para pequeños riegos de la provincia de Valencia, *III Congreso Nacional de Riegos*, III, p. 141-152.

GARRABOU SEGURA, R. (1974): Las transformaciones agrarias durante los siglos XIX y XX, TORRELLA CASARES, G.; NADAL, J. (coord.), *Agricultura, comercio colonial y crecimiento económico en la España contemporánea: actas del Primer Coloquio de Historia Económica de España: (Barcelona, 11-12 mayo 1972)*, p. 206-229.

--- (1985): *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana*, València, Institució Alfons El Magnànim. Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.

GARRIDO HERRERO, S. (1996): *Treballar en comú. El cooperativisme agrari a Espanya (1900-1936)*, Valencia, Edicions Alfons El Magnanim.

--- (1999): Explotació indirecta i progrés agrari: el conreu del cànem a Castelló (s. XVIII-XX), *Recerques. Història, Economia, Cultura*, 38 , p. 125-147.

--- (2000): El conreu del taronger a la Plana de Castelló: agricultura comercial, propietat pagesa i treball assalariat (1850-1930). *Estudis d'Història Agrària*, 13, p. 201-227.

GASPARIN ADRIEN ETIENNE PIERRE, Conde de (1860): *Cours d'Agriculture*, Paris, La Maison Rústique.

GIMÉNEZ BALDRÉS, E.J. (1996): *Parcelaciones residenciales suburbanas. La formación de la periferia metropolitana de Valencia*, Valencia, Universidad Politécnia de Valencia.

GINER ALIÑO, B. (1893): *Tratado completo del naranjo: con un apéndice sobre el limonero, cidro, bergamoto y limetero / por Bernardo Giner Aliño; prólogo de Manuel Martínez Pisón*, Valencia, Libreria de Pascual Aguilar.

GIRALT I RAVENTÓS, E. (1978): *Dos estudios sobre el País Valenciano*, Valencia, Almudín.

GOSALVES, V. (1998): L*a barraca valenciana; seguido de causas económicas y sociales de la desaparición de la barraca de la huerta de Valencia.* Valencia, Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia.

GRACIA, C. (1998): *Historia del arte valenciano*, Madrid, Cátedra.

--- (2004): Apreciació estetica del paisatge agrari: vers la construcció d'una teoria. *Estudis d'Historia Agraria*, 17, p. 549-568.

GUARNER, L. (1966): *Viatgers literaris a Valencia*, València, Lo Rat Penat.

--- (1974): *Valencia, tierra y alma de un país*, Madrid, Espasa Calpe.

HERBÁS, F. (1980): *Catálogo de los objetos que se han presentado a la esposición [sic] pública que celebra la Sociedad Económica de Amigos del Pais en diciembre de 1851.*, Valencia , Librerías París-Valencia.

HERMOSILLA PLA, J. (2005): *Los riegos de la Safor y la Valldigna: agua, territorio i tradición*, Valencia, Dirección General de Patrimonio Cultural Valenciano.

--- (2006): *Las Riberas del Xúquer. Paisajes y patrimonio valencianos*, Valencia, Dirección General de Patrimonio Cultural Valenciano.

--- (2007): *El patrimonio hidráulico del Bajo Turia: L'Horta de Valencia*, Valencia, Dirección General de Patrimonio Cultural Valenciano. Generalitat Valenciana,

HERNÁNDEZ SANCHIS, J. E. (1998): Documentos relacionados con el agua de riego, y con la contaminación de las aguas del Júcar, conservados en el Archivo Municipal de Alzira (Sección Correspondencia), *Actes de la VI Assemblea d'Historia de la Ribera, I.* p. 95-116.

HERNÁNDEZ, T. M.; VIDAL OLIVARES, J. (1991): Infraestructura viária y ferrocarriles en la articulación del espacio económico valenciano, 1750-1914, *Hispania*, 177, p. 205-243.

HERRERA, G. A.de (1645): *Agricultura general*, Madrid, Carlos Sánchez.

HUGUET CHANZÁ, J. (1990): *Historia de la fotografía valenciana*, Valencia, Levante-El Mercantil Valenciano.

IBORRA LERMA, J. M. (1981): *Realengo y señorío en el Camp de Morvedre*, Madrid, Confederación Española de Cajas de Ahorros.

JANINI JANINI, R. (1911): *Datos para riegos con aguas subterráneas elevadas por maquinarias en la provincia de Valencia*, Valencia, Imprenta de Francisco Vives Mora.

LASSALA PALOMARES, V. (1864): Las obras públicas con relación a la agricultura, *La Agricultura Valenciana*, 2, p. 435-437.

--- (1871): *Reseña de la visita de inspección de la agricultura de la parte litoral del Mediterráneo, al sur de la provincia de Valencia, dirigida al Exmo. Sr. Ministro de Fomento*, Valencia.

--- (1873): *Memoria sobre la producción y el comercio de la naranja en España*, Valencia, Imp. de J. Doménech.

LLORENTE OLIVARES, T. (1887): *España. Sus monumentos y arte. Su naturaleza e historia. Valencia*, Barcelona, D. Cortezo.

LÓPEZ ALBERT, S. (2007): El árbol. Protagonista del paisaje de fin de siglo, *Saitabi*, 57, p. 149-168.

LÓPEZ GÓMEZ, A. (1951): Evolución agraria de la Plana de Castellón, *Estudios Geográficos*, XVIII, p. 309-360.

--- (1964): Riegos y cultivos en las huertas valencianas, *Saitabi*, XIV, p. 133-155.

--- (1966): La huerta de Castellón, Zaragoza, Instituto de Estudios Pirenaicos-Instituto "Juan Sebastián Elcano" de Geografía.

--- (1968): Los regadíos en Valencia en el período 1919-1936, *Estudios geográficos*, 112-113, p. 397-421.

--- (1972): Los masets de Castellón, *Saitabi*, XXII, p. 123-128.

--- (1974): Nuevos riegos en Valencia en el siglo XIX y comienzos del XX, TORTELLA CASARES, G.; NADAL, J. (coord.), *Agricultura, comercio colonial y crecimiento económico en la España contemporánea: actas del Primer Coloquio de Historia Económica de España: (Barcelona, 11-12 de mayo 1972)*, p. 188-205.

--- (1975): El origen de los riegos valencianos, *Cuadernos de Geografía*, 17, p. 1-37.

LÓPEZ GÓMEZ, A.; ROSSELLÓ VERGER, V. M. (1978): *Geografía de la Provincia de Alicante*, Alicante, Diputación Provincial de Alicante.

LÓPEZ GONZÁLEZ, M. J.; MONZÓ MORA, C. (1993): Estudio de la propiedad agraria en Aldaia 1897, *Torrens, Estudis i Investigacions de Torrent i Comarca*, 7, p. 325-382.

LÓPEZ MONDÉJAR, P. (2003): *Historia de la fotografía en España*, Barcelona, Lunwerg editores.

MADERUELO, J. (1997): *El paisaje: arte y naturaleza. Huesca, 1996: actas del II curso*, Huesca, Diputación de Huesca.

--- (2002): Paisaje y villa en la Toscana, *Matèria, revista d'art*, 2, p. 59-74.

--- (2005): *El paisaje: génesis de un concepto*, Madrid, Abada Editores.

MADOZ, P. (1845-1850): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, Madrid, Estab. Literario-Tip. de P. Madoz y L. Sagasti.

MARCO, J. *et alii* (1994): *Regadios históricos valencianos. Propuestas de rehabilitación*, Valencia, Conselleria de Agricultura, Pesca y Alimentación.

MARÍ, A. (2003): Paisatge i literatura, *Les estètiques del paisatge. I Seminari Internacional sobre el Paisatge. 13, 14 i 15 de novembre de 2003*, www.catpaisatge.net, consultat en febrer de 2006.

MARTÍNEZ, F. (2006): *Els espais hidráulics de Picassent. L'expansió del regadiu durant els segles XVIII al XX*, Picassent, Ajuntament de Picassent.

MARTINEZ ALOY, J. (1915): *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Valencia*, Barcelona, Alberto Martín.

MARTÍNEZ CARRERA, A.; CIVERA ESTEVE, J. (1990): La estructura de la propiedad en Quartell segun el Padrón del Equivalente de 1774, *Braçal*, 2, p. 61-74.

MARTÍNEZ DE PISÓN, E. (2003): Significado cultural del paisaje, *Les estetiques del paisatge. I Seminari Internacional sobre el Paisatge. 13, 14 i 15 de novembre de 2003,* www.catpaisatge.net, consultat en febrer de 2006.

--- (2007): Significado cultural del paisaje. Nogué, J. (ed.), *La construcción social del paisaje*, Madrid, Biblioteca Nueva.

MARTÍNEZ GALLEGO, F. A. (1988): Conreus i propietat a la segona meitat del segle XIX: el cas de Guadassuar, *L'escenari històric del Xúquer. Actes de la IV Assemblea d'Història de la Ribera. L'Alcúdia, 1986*, L'Alcúdia, Ajuntament de l'Alcúdia, p. 143-151.

MARTÍNEZ SERRANO, J.A. (1979): Transformaciones agrarias en el país valenciano (1878-1913), *Agricultura y Sociedad*, 11, p. 129-148.

MATEU BELLÉS, J. F.; NIETO SALVATIERRA, M. (2008): *Retorno al paisaje. El saber filosófico, cultural y científico del paisaje en España.* Valencia, Evren.

MATEU TORTOSA, E. (1993): Difusión de nuevas tecnologías en la agricultura valenciana, siglo XIX, *Agricultura y Sociedad*, 66, p. 43-68.

MAYLIN, A. (1905): *Manual práctico para el cultivo del naranjo*, Valencia, Tipografía Moderna.

MEZQUITA BROCH, F. (1981): Transformaciones agrarias en Villarreal 1856-1970, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura,* LVII, p. 385-403.

MILANI, R. (2003): L'arte del paesaggio, *Les estetiques del paisatge. I Seminari Internacional sobre el Paisatge. 13, 14 i 15 de novembre de 2003*, www.catpaisatge.net, consultat en febrer de 2006.

MILANO, M. (1914): Máquinas elevadoras de agua para riegos, *Revista de obras públicas. Publicación técnica del cuerpo de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos*, 2007, p. 127-130.

MILLÁN, J. (1986): Agricultura y propiedad de la tierra en la colonización señorial. Bigastro, (1779-1826), *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea*, 5, p. 9-47.

MIONI, A. (1996): Els grans canvis del paisatge agrari europeu (1750-1950), *Cultura material i canvi social. Actes del Segon Congrés d'Arqueologia Industrial del País Valencià. Sagunt 17, 18 i 19 de febrer de 1994*, València, Associació Valenciana d'Arqueologia Industrial, p. 13-67.

MIQUEL BRIA, M.; TRESCOLÍ SERRANO, V.; SIMÓ, T. (1999): Arquitectura valenciana d'ambit rural: habitatges de segona residencia i centres productius de la Ribera del Xúquer (1750-1930), *Actes de la VI Assemblea d'Història de la Ribera (Alzira, 24-25 d'abril de 1993)*, Alzira, Ajuntament d'Alzira, p. 286-302.

MONTAGUD PIERA, B. (1983): *Teodoro Andreu Sentamans: (Biografía pictórica)*, Alzira, Ajuntament d'Alzira.

MONTERDE, A. (1869): Caminos provinciales y vecinales, *Revista de Obras Públicas*, 17, p. 129-134.

MORALES GIL, A. (1991): *Atlas temático de la Comunidad Valenciana*, Valencia, Gráficas del Mediterraneo.

MORENO, F. (1897): Caminos vecinales (I), *Revista de Obras Públicas*, 1120, p. 235-238.

NADAL OLLER, J. (1987): El desenvolupament de l'economia valenciana a la segona meitat del segle XIX: una via exclusivament agraria?, *Recerques. Història, Economia, Cultura*, 19, p. 115-132.

NAVARRO VERA, J. R. (1994): *Carreteras y territorio: la Província de Alicante en la segunda mitad del siglo XIX*, Alacant, Generalitat Valenciana. Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports; Instituto de Cultura "Juan Gil-Albert". Diputación de Alicante.

NOGUÉ, A. (2003): El paisatge en l'art contemporani: de la representació a l'experiencia del paisatge, *Les estetiques del paisatge. I Seminari Internacional sobre el Paisatge. 13, 14 i 15 de novembre de 2003*, www.catpaisatge.net, consultat en febrer de 2006.

NOGUÉ, J.; SALA. P. (2006): *Prototipus de cataleg de paisatge*, Barcelona, Observatori del paisatge de Catalunya.

NÁRDIZ ORTIZ, C. (2007): Obras de ingeniería y creación de paisajes, *Revista de Obras Públicas*, 3474, p. 19-32.

OBIOL MENERO, E. M. (1988): *Terra i propietat a la Borriana tarongera del segle XIX*, Borriana, Ajuntament de Borriana.

ORTEGA CANTERO, N. (2006): *Imágenes del paisaje*, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid.

ORTEGA CANTERO, N. (2006): Ver, pensar, sentir el paisaje. Expresiones literárias del paisajismo moderno, ORTEGA CANTERO, N. (ed.), *Imágenes del paisaje*, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid, p. 9-47.

OTERO, I. *et alii*. (2006): La carretera como elemento de valor paisajístico y medioambiental. Captación del valor del paisaje a través de la carretera, *Informes de la Construcción*, 504, p. 39-54.

PALOMAR ABASCAL, J. C. (1994): Economia i política al Camp de Morvedre durant l'últim quart del segle XIX: Un model de societat tradicional (1874-1900). *Braçal*, 9, p. 13-30.

PENZIG, O. A. J. (1887): *Studi botanici sugli agrumi e sulle piante affini*, Roma, Tip. Eredi Botta.

PÉREZ CAMPS, J. (1987): *Taulells de Manises (1900-1936)*, Manises, Ajuntament de Manises-MCM.

PÉREZ DE GRACIA, J. J. (1958): *Hidráulica aplicada a la agricultura*, Madrid, Dossat.

PÉREZ GUILLÉN, I. V. (2000): *Cerámica arquitectónica: azulejos valencianos de serie: el siglo XIX: Del clasicismo academicista de finales del siglo XVIII al eclecticismo historicista*, Castelló, Diputació de Castelló. Institut de Promoció Ceràmica.

PÉREZ MEDINA, T. V. (1992): Propietat i ús de la terra en Torrent a finals del segle XIX, OLMOS TAMARIT, V. S. (ed.), *Un món rural en transformació. II Congrés d'Història de l'Horta Sud*, p. 239-253.

--- (2003): Vora l'horta valenciana. Els regadius històrics d'Alcàsser, Picassent i Torrent, *Torrens, Estudis i Investigacions de Torrent i Comarca*, 13, p. 127-149.

PÉREZ PUCHAL, P. (1968): *El paisaje agrario del Bajo Palancia*, Valencia, Instituto de Geografía. Institución Alfonso el Magnánimo. Diputación Provincial de Valencia. Caja de Ahorros de Valencia.

PÉREZ ROJAS, F. J. (1991): La naranja y el arte, ABAD GARCÍA, V. (dir), *Historia de la naranja*, Valencia, Editorial Prensa Valenciana, p. 401-440.

--- (1994): De la crisis del sorollismo a un cierto realismo mágico, 1910-1930, IVARS, J. F. (ed.), *Un siglo de pintura valenciana. Intuiciones y propuestas*, Valencia, IVAM.

--- (1998): *Tipos y paisajes 1890-1930*, València, Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana.

--- (2001): La búsqueda de las raices (1906-1913), *José Mongrell (1870-1937)*, València, Generalitat Valenciana.

--- (2003): La taronja i l'art. De la imatge costumista a la taronja de Holliwood, *Cítric desig [exposició]*, València, Universitat de València, p. 57-89.

PÉREZ ROJAS, F. J.; ALCAIDE, J. L. (1991): *La il·lustració gràfica a València. Del modernisme a l'Art Déco*, València, Universitat de València. Servei d'Extensió Universitària.

PERIS ALVENTOSA, T. (1992): *Regadío, producción y poder en la Ribera del Xúquer (La Acequia Real de Alzira 1258-1847)*, Valencia, Generalitat Valenciana. Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transport.

--- (1997): El cultivo de la morera en Alzira (Siglos XVI-XVIII), *Al-gezira*, 10, p. 135-154.

--- (2003): El regadiu a la Ribera del Xúquer abans i després de l'arribada del ferrocarril, AGUILAR CIVERA, I. (coord.), *Historia del ferrocarril en las comarcas valencianas. La Ribera Alta*, València, Generalitat Valenciana. Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, p. 81-98.

PERIS TORNER, J. (2007): El tranvía a vapor de Onda al Grao de Castellón de la Plana 1888-1963 y ferrocarril de Villarreal al Grao de Burriana, AGUILAR CIVERA, I. (coord.), *Historia del ferrocarril en las comarcas valencianas. La Plana*, València, Generalitat Valenciana. Conselleria d'Infraestructures i Transports, p. 89-112.

PIQUERAS HABA, J. (1985): *La agricultura valenciana de exportación y su formación histórica*, Madrid, Instituto de Estudios Agrarios, Pesqueros y Alimentarios.

--- (1990): El vino de Sagunt i Valle del Palancia. Reseña de geografía histórica, *Braçal*, 3, p. 17-30.

--- (1992): *Sociedades Económicas y fomento de la agricultura en España: 1775-1850*, Valencia, Generalitat Valenciana. Conselleria d'Agricultura i Pesca.

--- (1995): La Ribera del Xúquer, PIQUERAS HABA, J. (ed.), *Geografia de les comarques valencianes*, Valencia, Foro ediciones, p. 164-322.

--- (1999): *El espacio valenciano. Una síntesis geográfica*, Valencia, Editorial Gules.

PIQUERAS HABA, J.; SANCHIS DEUSA, C. (1992): *L'organització històrica del territori valencia*, València, Generalitat Valenciana. Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports.

PONS, A. (1993): Un huerto rodeado de secano. Informe sobre el cultivo del naranjo en el pais valenciano a fines del siglo XIX, *Noticiario de historia agraria*, 6, p. 37-57.

--- (1998): Terra, burgesia i gestió patrimonial. la colonia Villa Maria de Josep Jaumandreu i Sitges (1840-1897), *Estudis d'Historia Agraria*, 12, p. 185-205.

PONS, A.; SERNA, J. (1983): Intentos en la articulación del mercado comarcal: el camino vecinal de Alberic a Alzira (1853-1858), *Saitabi*, XXXIII, p. 143-155.

--- (1993): *Els ferrocarrils a la Safor: Vies i mercat al segle XIX*, Gandia, Ajuntament de Gandia.

--- (1992): De la seda a la renta. La actitud inversora de un burgués valenciano: Gaspar Dotrés Gelabert, *Historia Contemporanea*, 8, p. 75-106.

--- (1992): *La ciudad extensa. La burguesía comercial-financiera en la Valencia del siglo XIX* , València, Diputació de València-Centre d'Estudis d'Historia Local.

PRIMO MILLO, E. (1991): Evolución de las técnicas de cultivo. ABAD GARCÍA, V. (dir), *Historia de la Naranja*, Valencia, Editorial Prensa Valenciana, p. 261-280.

PUIG TORRALBA, R. (1889): Origen de nuestras palmeras, *Almanaque de Las Provincias para el año 1880,* Valencia, Imprenta Doménech, p. 211-220.

QUEREDA SALA, J.; ORTELLS CHABRERA. V. (1993): *La Plana de Castelló. Estudio geográfico*, Castelló, Servei de publicacions de la Diputació de Castelló.

RAGA BLANCH, F. (2000?): *Carreteras provinciales y caminos vecinales en Valencia: 1850-1940: la planificación de la Diputación Provincial*, Valencia, Universitat de Valencia-Departament de Geografia.

REAL SOCIEDAD ECONOMICA DE AMIGOS DEL PAIS DE VALENCIA (1883): *Exposición Regional. Año 1883. Catálogo General*, Valencia, Imprenta Casa de Beneficencia.

RIDAURA CUMPLIDO, C. (2006): *Vida cotidiana y confort en la Valencia burguesa (1850-1900)*, Valencia, Biblioteca Valenciana.

RISSO, A.; POITEAU, A. (1818-1822): *Historie naturelle des orangers*, Paris, Hérissant le Doux.

--- (1872): *Historie et culture des orangers*, Paris, G. Masson ed. y Henry Plon ed.

RISSO, J.A. (1813): *Essai sur L'Historie Naturelle des orangers*, Paris, Chez G. Dufor et Cie. Imprimirie de A. Belin.

ROCA RICART, R. (2002): L'Horta vista per Teodor Llorente, *Annals de l'Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud*, 8, p. 86-105.

ROZIER (Abate) (1797-1803): *Curso Completo o Diccionario Universal de Agricultura*, Madrid, Imprenta Real.

SALES MARTÍNEZ, V. (1988): La cuestión del Extremal en el regadío de la Real Acequia de Montcada, *Cuadernos de Geografía*, 34, p. 221-234.

SALES MARTÍNEZ, V.; MARTÍN. J. (1995): El Camp de Morvedre, PIQUERAS HABA, J. (dir), *Geografia de les comarques valencianes*, Valencia, Foro Ediciones, p. 77-106.

SÁNCHEZ VIGIL, J.M. (2006): *El documento fotográfico. Historia, usos, aplicaciones*, Gijón, Trea.

SANCHIS, C. (2003): El ferrocarril del Grau de Valencia a Xativa. Su función en el transporte de mercancias de la Ribera, AGUILAR CIVERA, I. (coord.), *Historia del ferrocarril en las comarcas valencianas. La Ribera Alta*, València, Generalitat Valenciana. Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, p. 99-121.

SANCHIS DEUSA, C. (1988): *El transporte en el País Valenciano, Carreteras y ferrocarriles*, Valencia, Edicions Alfons el Magnànim.

SANCHIS DEUSA, C.; PIQUERAS HABA, J. (2002): Los ferrocarriles valencianos en el siglo XX. Evolución y funciones, AGUILAR CIVERA, I.; VIDAL OLIVARES, J. (ed.), *150 años de ferrocarril en la Comunidad Valenciana. 1852-2002*, València, Generalitat Valenciana. Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transport, p. 89-120.

SANCHIS GUARNER, M. (1957): *Les barraques valencianes*, Barcelona, Barcino.

SANCHIS SERRANO, J., GARCÍA MARTÍNEZ, V.; MURCIA VIDAL, J. (1988): El paisatge del Xúquer, *L'escenari històric del Xúquer. Actes de la IV Assemblea d'Història de la Ribera. L'Alcúdia, 1986*, L'Alcúdia, Ajuntament de l'Alcúdia, p. 91-100.

SANMARTÍN i BESALDUCH, A. (2000): El patrimoni castellonenc del baró de la Pobla. Configuració i transformacions agraries al segle XIX, *Recerques*, 41, p. 59-76.

SANTAMARIA, T. (2001): Jardines valencianos en la memoria, *Vía arquitectura*, 9, p. 8-15.

SANZ BREMÓN, M. (1979a): Memoria sobre el estado de la agricultura en la provincia de Valencia. Redactada por el ingeniero secretario de la Junta Provincial de Agricultura, Industria y Comercio. 1875. *Estudis d'Historia Agraria*, 2, p. 211-253.

--- (1979b): Contestación al interrogatorio publicado por la Dirección General de Agricultura con fecha 20 de enero de 1881. Redactado por D. Manuel Sanz Bremón. Ingeniero agrónomo de la provincia de Valencia, *Estudis d'Historia Agraria*, 2, p. 254-288.

SARTHOU CARRERES, C. (1913): *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*, Barcelona, Alberto Martín.

--- (1922): *Geografia General del Reino de Valencia. Provincia de Valencia*, Barcelona, Alberto Martín.

SAULE-SORBÉ, H. (2006): Ante la prueba del motivo artístico: algunas reflexiones sobre la observación en el arte del paisaje, ORTEGA CANTERO, N. (Ed.), *Imágenes del paisaje*, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid, p. 49-100.

SEBASTIÀ, E. (1980): El mundo rural de Blasco Ibáñez. En ferrocarril y a caballo, RICO, F. (Ed.), *Historia y crírica de la literatura española*, 6, p. 204-211.

SERRA DESFILIS, A. (1996): *Eclecticismo tardío y Art Déco en la ciudad de Valencia (1926-1936)*, Valencia, Ajuntament de Valencia.

SIMARRO REDAL, L. (¿1935?): *El narjanjo, su cultivo y producción*, Madrid, Servicio de Publicaciones Agrícolas.

SOCIATS, R. (1881): Sección Técnica. Exposición Universal de máquinas aplicables a la industria agrícola. Realizada en Valencia durante las ferias y fiestas populares del mes de Julio de 1880, *La Agricultura Valenciana. Revista mensual de la Sociedad Valenciana de Agricultura de Valencia*, 39-49, p. 3-119.

SOLER SAIZ, A.; SALAVERT FABIANI, V. (1998): Notícies sobre agronomia a l'Almanaque de Las Provincias (1880-1910), *Afers*, 29, p. 157-183.

SORIANO MARTÍ, F.J. (2007): La doble llegada del ferrocarril a Castellón de la Plana. Su incidencia en el territorio y en la ciudad. In: AGUILAR CIVERA, I. (Coord.), *Historia del ferrocarril en las comarcas valencianas. La Plana*, València, Generalitat Valenciana. Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, p. 73-86.

SPAGNA, F.A. (1875): *Tratatto sulle coltivazione degli agrumi.*

SÁNCHEZ VIGIL, J.M. (2007): *Del daguerrotipo a la Instantmatic. Autores, tendencias, instituciones*, Gijón, Trea.

TORMO, E. (1923): *Levante (Provincias valencianas y murcianas)*, Madrid, Calpe.

TORRES FAUS, F. (1987): *L'evolució de l'estructura de la propietat i els cultius en Carcaixent: (la formació i el desenvolupament d'un nucli taronjaire en la Ribera Alta del Xuquer)*, València, Universitat de València.

--- (2003): Carcaixent i l'arribada del ferrocarril en la segona meitat del segle XIX, AGUILAR CIVERA, I. (coord.), *Historia del ferrocarril en las comarcas valencianas. La Ribera Alta*, València, Generalitat Valenciana. Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, p. 51-68.

UTRILLA PORTALÉS, P. (1994): El debate sobre la agricultura rentista en el cambio de siglo. Entre la supresión del colonato y la supeditación de la economía campesina en el país valenciano, *Al-gezira*, 8, p. 387-405.

VALCÁRCEL, J.A. (1765-1795): *Agricultura General y Gobierno de la casa de campo*, Valencia, Joseph Thomas Lucas.

VAÑO MORILLO, R. (1922): Nuevos regadíos en España, *III Congreso Nacional de Riegos*, III, p. 85-97.

VERA FERRÉ, J. R. de (1987): Los caminos y carreteras en Alicante durante la restauración (1875-1902): Consolidación de la malla viaria y transformación del paisaje, *Investigaciones Geográficas*, 5, p. 159-171.

--- (1988): Carreteras y caminos alicantinos en el primer tercio del siglo XIX, *Investigaciones Geográficas*, 6, p. 173-186.

VIDAL OLIVARES, J. (2002): Los ferrocarriles y la expansión comercial agraria valenciana, 1852-1914. AGUILAR CIVERA, I.; VIDAL OLIVARES, J. (Ed.), *150 años de ferrocarril en la Comunidad Valenciana. 1852-2002*, Valencia, Generalitat Valenciana. Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transport, p. 51-66.

VILLORA REYERO, M. L. (1978): La enseñanza agrícola en Valencia: la Cátedra de Agricultura, *Estudis d'Historia Contemporania del País Valencià*, 1, p. 185-206.

VIRUELA MARTÍNEZ, R. (1984): Xilxes: un nucleo rural de la Plana de Castelló, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 60, p. 233-257.

ZARAGOZA ADRIAENSENS, S. (1991): Antecedentes históricos, ABAD GARCÍA, V. (dir), *Historia de la naranja*, Valencia, Editorial Prensa Valenciana, p. 21-40.

--- (2006): *Aproximación a la historia de los cítricos. Origen, dispersión y evolución de su uso y cultivo*, Valencia, Universidad Politécnica de Valencia. Departamento de producción vegetal.

ZIMMER, J. (2003): Etica i estetica del paisatge, *Les estetiques del paisatge. I Seminari Internacional sobre el Paisatge. 13, 14 i 15 de novembre de 2003*, www.catpaisatge.net, consultat en febrer de 2006.